

MONTESQUIEU

DESPRE
SPIRITUL LEGILOR

III

M O N T E S Q U I E U

DESPRE
SPIRITUL LEGILOR

III

EDITURA ȘTIINȚIFICĂ
BUCUREȘTI, 1970

Traducere și note de
ARMAND ROȘU

Indici de materii și de nume de
VLADIMIR KRASNASESCHI

Colecție îngrijită de
SEGALL IDEL

MONTESQUIEU

DE L'ÉSPRIT DES LOIX
SOCIÉTÉ LES BELLES LETTRES

Paris

Tome quatrième 1961

P A R T E A A Ş A S E A

CARTEA XXVII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR ROMANE CU PRIVIRE LA SUCCESIUNI¹

CAPITOL UNIC

DESPRE LEGILE ROMANE CU PRIVIRE LA SUCCESIUNI

Această materie se referă la instituții de o foarte îndepărtată vechime; și, pentru a o pătrunde bine, să-mi fie îngăduit a căuta în primele legi ale romanilor ceea ce nu știu să se fi observat până acum.

Se știe că Romulus^a a împărțit pământurile din micul său stat între cetățenii săi; mi se pare că din acest fapt derivă legile romane cu privire la succesiuni.

Legea asupra împărțirii pământurilor cerea ca bunurile unei familii să nu treacă la alți; ca urmare, au fost statornicite prin lege numai două feluri de moștenitori^b: copiii și toți descendenții care trăiau sub puterea tatălui, care se numește *heredes sui*³; iar, în lipsa lor, rudele cele mai apropiate în linie bărbătească, care se numeau agnați.

Aceasta a mai avut ca urmare și faptul că rudele în linie femeiască, care se numeau cognați, nu trebuiau să

a Dionysios din Halicarnas, cartea II, cap. III, Plutarh, în a sa *Comparaison de Numa et de Lycurgue*.

b *Ast si intestato moritur, cui suus haeres nec extabit, agnatus proximus familiam habeto*². Fragment din Legea celor Douăsprezece Table, în Ulpianus, ultimul titlu.

poată moșteni: căci ele ar fi trecut bunurile în altă familie; și, ca atare, s-a statornicit această rînduială.

De aici a mai rezultat că nici copiii nu trebuiau să poată moșteni pe mama lor, nici mama pe copiii ei; căci aceasta ar fi transferat bunurile dintr-o familie în alta. De aceea, vedem că în Legea celor Douăsprezece Table^a ei erau excluși de la succesiune; ea nu chema la succesiune decît pe agnați, iar fiul și mama nu erau agnați între ei.

Era însă totuna dacă *heres sui*, ori, în lipsa acestuia, agnatul cel mai apropiat, ar fi fost de sex masculin sau feminin, deoarece, dat fiind că rudele dinspre mamă nu moșteneau, chiar dacă femeia moștenitoare se mărita, bunurile se întorceau tot la familia de la care plecaseră. Tocmai de aceea nu se făcea în Legea celor Douăsprezece Table nici o deosebire după sex între persoanele care moșteneau^b.

De aici a rezultat că, deși nepoții de fiu îl moșteneau pe bunic, nepoții de fiică nu îl moșteneau; căci, pentru ca bunurile să nu treacă într-o altă familie, le erau preferați agnații. Așa că fiica îl moșteneau pe tată, iar copiii^c acesteia nu.

Ca atare, la primii romani, femeile moșteneau, atunci cînd lucrul acesta era în acord cu legea împărțirii pămînturilor; și nu moșteneau atunci cînd lucrul acesta putea veni în contradicție cu ea.

Așa au fost legile succesiunilor la primii romani; și, cum ele se aflau într-o dependență firească de organizarea statului, și își aveau obîrșia în împărțirea pămînturilor, se vede limpede că ele nu au avut de fel o origine străină și că nu au fost de loc dintre acelea pe care le-au adus solii trimiși în cetățile grecești.

Dionysios din Halicarnas^d ne spune că Servius Tullius

^a Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, § 8, titlul XXVI, *Institutele*, titlul III. *In proemio ad sen. cons. Tertullianum* (în introducerea la senatus-consultul Tertullian).

^b Paulus, cartea IV, *Senten.*, titlul VIII, § 3.

^c *Institutele*, cartea III, titlul I, § 15.

^d Cartea IV, p. 276.

a repus în vigoare legile lui Romulus și Numa asupra împărțirii pământurilor, care fuseseră abrogate, și a făcut altele noi, pentru a da celor vechi o mai mare greutate. Așadar, nu poate fi îndoială că legile despre care vorbim, făcute ca o urmare a acestei împărțiri a pământurilor, sînt opera acestor trei legiuitori ai Romei.

Ordinea de succesiune fiind stabilită pe baza unei legi politice, un cetățean nu trebuia să o tulbure printr-o manifestare a voinței sale individuale, ceea ce înseamnă că, în primele timpuri ale Romei, nu trebuia să-i fie cuiva îngăduit de a face un testament. Totuși, ar fi fost ceva prea crud ca cineva să fie lipsit, în ultimele clipe ale vieții, de posibilitatea de a săvîrși binefaceri.

S-a găsit un mijloc de a împăca în această privință legile cu voința particularilor. Li s-a îngăduit acestora să dispună de bunurile lor într-o adunare a poporului, și fiecare testament a fost oarecum un act al puterii legiuitoare.

Legea celor Douăsprezece Table a îngăduit celui care își făcea testamentul să-și aleagă ca moștenitor pe orice cetățean voia. Cauza din care legile romane au restrîns atît de mult numărul celor care puteau să moștenească *ab intestat* a fost legea împărțirii pământurilor; iar cauza din care ele au extins atît de mult dreptul de a testa a fost faptul că, tatăl putînd să-și vîndă copiii^a, el putea, cu atît mai mult, să-i lipsească de bunurile sale. Erau dccî efecte diferite, deoarece ele decurgeau din cauze deosebite: acesta e spiritul legilor romane în această privință.

Vechile legi de la Atena nu îngăduiau cetățeanului să facă testament. Solon a îngăduit^b acest lucru, exceptînd pe cei care aveau copii; iar legiuitorii Romei, pătrunși de ideea puterii părintești, i-au îngăduit cetățeanului să

a Dionysios din Halicarnas dovedește, bazîndu-se pe o lege a lui Numa, că legea care îngăduia tatălui să-și vîndă de trei ori fiul era o lege a lui Romulus, iar nu a decemvirilor. Cartea II.

b Vezi Plutarh, *Vie de Solon* (*Viața lui Solon*).

testeze, chiar în dauna copiilor. Trebuie să recunoaștem că vechile legi ale Atenei au fost mai consecvente decât legile Romei. Permiseunea nelimitată de a testa, acordată la Roma, a lichidat puțin câte puțin rânduiala politică privitoare la împărțirea pământurilor; ea a dat naștere, mai mult ca orice altceva, deosebirii funeste dintre bogăție și sărăcie; multe loturi de pământ s-au adunat în mâinile unei singure persoane; unii cetățeni au ajuns să aibă prea mult, iar nenumărați dintre ei — nimic. De aceea, poporul, lipsit neconținut de loturile sale de pământ, a cerut fără încetare o nouă împărțire a pământurilor. El a cerut-o în vremea în care cumpătarea, spiritul de economie deosebit de dezvoltat și sărăcia alcătuiau trăsătura caracteristică a romanilor, ca și în vremea în care luxul lor a întrecut orice măsură.

Deoarece testamentele erau, la drept vorbind, legi făcute în adunarea poporului, cei care se aflau în armată erau lipsiți de posibilitatea de a testa. Poporul a acordat soldaților dreptul de a formula^a, în fața unora dintre camarazii lor, dispozițiile testamentare pe care le-ar fi formulat în fața lui^b.

Marile adunări ale poporului nu se țineau decât de două ori pe an; pe de altă parte, sporise la număr populația precum și treburile obștești. S-a socotit deci că era potrivit să se îngăduie tuturor cetățenilor de a-și face testamentul înaintea câtorva cetățeni romani puberi^c, care să reprezinte adunarea poporului; se aduceau cinci ce-

a Acest testament, numit *in procinctu*^d, se deosebea de cel care a fost numit *militar*, care nu a fost instituit decât prin constituțiile împăraților. L. I, *Dig.* [Cartea XXIX, titlul 1], *De militari testamento* (Despre testamentul militar), aceasta a fost una dintre linguşirile lor față de soldați.

b Acest testament nu era scris și era făcut fără formalități, *sine libra et tabulis*^e, cum spune Cicerone, cartea I [53], *De l'orateur* (Despre Orator).

c *Institutele*, cartea II, titlul X, § 1; Aulus Gellius, cartea XV, cap. XXVII. Acest fel de testament s-a numit *per aes et libram*^f.

tăţeni^a, înaintea căroră moştenitorul cumpăra de la testator familia sa, adică moştenirea sa^b; un alt cetăţean ţinea o balanţă pentru a cântări preţul, căci romanii nu cunoşteau încă moneda^c.

Probabil că aceşti cinci cetăţeni reprezentau cele cinci clase ale poporului şi că nu se ţinea seama de a şasea, alcătuită din oameni care nu aveau nimic.

Nu trebuie să spunem, alături de Iustinian, că aceste vânzări erau imaginare: ele au devenit astfel, dar la început nu erau aşa. Cea mai mare parte a legilor care au reglementat mai târziu testamentele îşi au originea din aceste vânzări reale; dovada acestui fapt o găsim în fragmentele lui Ulpianus^d. Surdul, mutul, risipitorul nu puteau face testament: surdul, pentru că nu putea să audă cuvintele cumpărătorului familiei; mutul, pentru că nu putea să pronunţe termenii formulei^e; risipitorul, pentru că, fiindu-i interzisă orice gestiune de afaceri, nu putea să-şi vîndă familia^g. Trec peste celelalte exemple.

Întrucît testamentele se făceau în adunarea poporului, ele erau mai curînd acte de drept politic decît de drept civil, de drept public mai degrabă decît de drept privat: de aici a rezultat faptul că tatăl nu putea să-i îngăduie fiului său, care se afla în puterea sa, să facă un testament.

La cele mai multe popoare, testamentele nu sînt supuse unor formalităţi mai numeroase decît contractele obişnuite, pentru că şi unele şi altele nu sînt decît manifestări ale voinţei celui care contractează, ţinînd deopotrivă de dreptul privat. Dar la romani, unde testamentele îşi aveau originea în dreptul public, ele au fost încărcate cu mai multe formalităţi decît celelalte acte^e; şi aceasta

a Ulpianus, titlul X, § 2.

b Theophil, *Institutele*, cartea II, titlul X.

c Nu au avut decît începînd din timpul războiului lui Pyrrhus. Vorbind de asediul Veii, Titus Livius spune: *nondum argentum signatum erat*⁷, cartea IV.

d Titlul XX, § 13.

e *Institute*, cartea II, titlul X, § 1.

dăinuiește încă și astăzi în ținuturile Franței care se conduc după dreptul roman.

Deoarece testamentele erau, după cum am spus, legi ale poporului, ele trebuiau să exprime forța unui ordin, și deci să fie formulate în termeni care au fost numiți *directi*¹⁰ și *imperativi*. Aceasta a dus la statornicirea unei reguli potrivit căreia nu se putea dona, nici transmite moștenirea decât folosind termeni de comandă^a: de unde a rezultat că dacă, în anumite cazuri, se putea face desigur o substituție^b, dispunând ca moștenirea să treacă la altă persoană, nu erau îngăduite însă niciodată fideicomisele^c, adică nu se putea ca, sub formă de rugămintă, să se dea cuiva sarcina de a remite altuia moștenirea sau o parte din moștenire.

Atunci când tatăl nu îl desemna pe fiu ca moștenitor și nici nu îl dezmoștenește, testamentul era nul; el era însă valabil chiar dacă nu o instituia ca moștenitoare și nici nu o dezmoștenește pe fiică. Înțeleg pentru ce era așa. Când nu-l instituia ca moștenitor și nici nu-l dezmoștenește pe fiu, el aducea un prejudiciu nepotului, care ar fi moștenit *ab intestat*¹³ pe tatăl său; dar, neinstituind ca moștenitoare și nici nedezmăștenind-o pe fiică, nu prejudicia pe copiii fiicei sale, deoarece ei nu ar fi moștenit *ab intestat* pe mama lor^d, fiindcă nu erau nici *heredes sui* și nici agnați.

Intrucât legile primilor romani cu privire la succesiuni nu s-au preocupat decât de a se conforma spiritului legii referitoare la împărțirea pământurilor, ele nu au limitat îndeajuns bogățiile femeilor și prin aceasta au lăsat o poartă deschisă luxului, care este întotdeauna nedespărțit de aceste bogății. Între al doilea și al treilea război punic, acest rău a început să fie înțeles; s-a făcut legea Voco-

a Titius, fii moștenitorul meu¹¹.

b Cea vulgară, cea pupilară, cea exemplară (*cvasipupilară*)¹².

c Augustus, din anumite motive, a început să autorizeze fideicomisele. *Institute*, cartea II, titlul XXIII, § 1.

d *Ad liberos matris intestatae haereditas, [ex] lege XII tabularum, non pertinebat, quia feminae suos haeredes non habent*¹⁴.
Ulpianus, *Fragmente*, titlul XXVI, § 7.

nia^a. Și, întrucît întocmirea ei a fost determinată de considerente deosebit de însemnate, și cum nu ne-au rămas decît puține documente privitoare la ea și nici nu s-a vorbit pînă acum despre ea decît în chip foarte confuz, voi căuta să o lămuresc.

Cicero ne-a păstrat un fragment din ea care interzice să se instituie ca moștenitoare o femeie, fie că e măritată, fie că nu^b.

Epitoma lui Titus Livius, în care se vorbește despre această lege, nu ne spune mai mult în privința ei^c. Din Cicero^d și din Sfîntul Augustin^e reiese că fiica, și chiar fiica unică, era inclusă în această interdicție.

Cato cel Bătrîn^f și-a pus în joc toată influența de care dispunea pentru a obține adoptarea acestei legi. Aulus Gellius citează un fragment din cuvîntarea pe care a ținut-o Cato cu acest prilej^g. Împiedicînd pe femei de a moșteni, el a vrut să înlătore cauzele luxului, după cum, susținînd legea *Oppia*, el urmărea să curme însuși luxul.

În *Institutele* lui Iustinian^h și Theophilⁱ se vorbește despre un capitol al legii *Voconia* care restrîngea dreptul de a face legate. Citînd pe acești autori, nu este nimeni care să nu observe că acest capitol a fost făcut pentru a evita ca moștenirea să nu fie atît de sărăcită

a Ea a fost propusă de către Quintus Voconius, tribun al poporului¹⁵. Vezi Cicero, *Seconde harangue contre Verrès* (Al doilea discurs împotriva lui Verres) [I, 42]. În *Epitoma* lui Titus Livius, cartea XLI, trebuie să se citească Voconius în loc de Volumnius.

b *Sanxit... ne quis haeredem virginem neve mulierem faceret*¹⁶. Cicero, *Seconde harangue contre Verrès* [cap. CVII].

c *Legem tulit, ne quis haeredem mulierem institueret*¹⁷, cartea XLI.

d *Seconde harangue contre Verrès*.

e Cartea III [cap. XXI] din *La Cité de Dieu* (Cetatea lui Dumnezeu).

f *Epitoma* lui Titus Livius, cartea XLI.

g Cartea XVII, cap. VI.

h *Institute*, cartea II, titlul XXII.

i *Ibidem*.

prin legate, încît moștenitorul să nu o accepte. Dar nu acesta era spiritul legii *Voconia*. Am văzut adineaori că ea avea scopul de a le împiedica pe femei să obțină vreo moștenire. Capitolul din această lege care limita dreptul de a face legate contribuia la atingerea acestui scop; căci, dacă s-ar fi putut dona prin dispoziții testamentare cît ar fi voit ficcare, atunci femeile ar fi putut primi sub formă de legate ceea ce nu ar fi putut să obțină sub formă de moștenire.

Legea *Voconia* a fost făcută pentru a preîntîmpina acumularea prea multor bogății în mîinile femeilor. Ca atare, ele trebuiau să fie lipsite de moștenirile foarte mari, iar nu de acelea care nu puteau întreține luxul. Legea fixa o anumită sumă care trebuia dată femeilor pe care ea le lipsea de moștenire. Cicero^a, care ne face cunoscut acest fapt, nu ne spune care era această sumă, dar Dion^b ne spune că ea era de o sută de mii de sesterți.

Legea *Voconia* era făcută pentru a reglementa bogățiile, iar nu pentru a reglementa sărăcia: de aceea Cicero ne spune^c că ea nu statornicea dispoziții decît cu privire la cei care erau înscrși în listele censului.

Aceasta a oferit un pretext pentru eludarea legii. Se știe că romanii erau extrem de formalști; și am spus mai sus că spiritul republicii era de a se ține de litera legii. Au existat părinți care nu s-au înscris în listele censului, pentru a putea să-și lase moștenirea fiicei lor; iar praetorii au socotit că prin aceasta nu se încalcă legea *Voconia*, deoarece nu se călca litera ei.

Un oarecare cu numele de Anius Asellus instituise ca moștenitoare pe unica sa fiică. El putea să facă aceasta, spune Cicero: legea *Voconia* nu-l oprea, deoa-

a *Nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eum lege Voconia pervenire*¹⁸. *De finibus bonor. et mal.* (Despre limitele binelui și ale răului), cartea II [cap. LV].

b *Cum lege Voconia mulieribus prohiberetur ne qua maiorem centum millibus nummum haereditatem posset adire*¹⁹. Cartea I.VI.

c *Qui census esset*²⁰. *Seconde harangue contre Verrès*.

rece el nu era înscris în listele censului^a. Verres, fiind atunci praetor, o înlăturase pe fiică de la succesiune: Cicero susține că Verres fusese corupt, pentru că altminteri el nu ar fi răsturnat o rînduială pe care o urmaseră ceilalți praetori.

Cine erau deci acești cetățeni netrecuți în listele censului, care trebuiau să cuprindă pe toți cetățenii? Căci, potrivit rînduiei lui Servius Tullius²², despre care ne informează Dionysios din Halicarnas^b, orice cetățean care nu se înscrisa în listele censului devenea sclav; în-suși Cicero spune că un astfel de om își pierdea libertatea^c; Zonaras spune același lucru. Prin urmare, trebuia să existe o deosebire între a nu fi înscris în listele censului potrivit spiritului legii *Voconia*, și a nu fi înscris în ele potrivit spiritului rînduielilor lui Servius Tullius.

Cei care nu se înscriseră în primele cinci clase, în care repartizarea se făcea după mărimea averii^d, nu făceau parte din cens potrivit spiritului legii *Voconia*; cei care nu erau înscriși în nici una din cele șase clase, sau care nu erau puși de către censori printre cei ce se numeau *aerarii*, nu făceau parte din cens, potrivit rînduielilor lui Servius Tullius. Așa de mare era forța naturii, încît, pentru a eluda legea *Voconia*, unii părinți acceptau să sufere rușinea de a fi trecuți în clasa a șasea, la un loc cu proletarii și cu cei care erau impuși la impozitul capitației²³, sau chiar de a fi trecuți în listele *Ceritilor*^e.

Am spus că jurisprudența romanilor nu admitea fi-dei-comisele. Ele au fost introduse în speranța de a putea eluda astfel legea *Voconia*. Se instituia un moștenitor căruia legea îi recunoștea capacitatea de a moșteni, și acesta era rugat să predea moștenirea unei persoane pe

a *Census non erat*²¹ *Seconde harangue contre Verrès*.

b Cartea IV.

c *In oratione pro Caecinna* (În cuvîntarea pentru Caecinna).

d Aceste prime cinci clase erau atît de importante, încît uneori autorii nu vorbesc decît de cinci clase.

e *In Caeritum tabulas referri; aerarius fieri*²⁴.

care legea o înlătura de la succesiune. Acest nou fel de a dispune de bunuri a avut efecte foarte diferite. Unii au predat moștenirea, și din acest punct de vedere fapta lui Sextus Peduceus a fost remarcabilă^a. I s-a lăsat o mare moștenire și nimeni în afară de el nu știa că fusese rugat să o remită: el s-a dus la văduva testatorului și i-a predat tot avutul soțului său.

Alții au păstrat pentru ei moștenirea; iar cazul tipic al lui P. Sextilius Rufus a fost și el celebru, deoarece Cicero îl folosește în disputele sale cu epicureicii^b. „În tinerețea mea, spunc el, am fost rugat de către Sextilius să-l însoțesc la prietenii săi, pentru că voia să știe de la ei dacă trebuia să remită moștenirea lui Quintus Fabius Gallus fiicei sale, Fadia. El întrunise mai mulți tineri, împreună cu personalități foarte serioase; și nici unul dintre ei n-a fost de părere ca el să-i dea Fadiesi mai mult decât ceea ce i se cuvenea potrivit legii *Voconia*. Sextilius a obținut astfel o mare moștenire, din care nu ar fi reținut nici un sesterț dacă ar fi preferat ceea ce era drept și cinstit în loc de ceea ce era avantajos. Eu pot crede, adaugă el, că voi ați fi predat moștenirea; pot crede chiar că și Epicur ar fi predat-o; dar atunci nu ați fi urmat principiile voastre“. Aici voi face câteva reflecții.

Este o nenorocire proprie condiției umane ca legiuitorii să fie nevoiți să facă legi care se împotrivesc chiar simțămintelor firești ale oamenilor: așa a fost legea *Voconia*. Aceasta se datorește faptului că legiuitorii statornicesc rînduieli care au în vedere mai mult societatea decât pe cetățean și mai mult pe cetățean decât pe om. Legea despre care vorbim îl sacrifică și pe cetățean și pe om, și nu avea în vedere decât statul. Un om îl ruga pe un prieten să remită fiicei sale moștenirea; legea nu ținea seama de simțămintele firești ale testatorului; ea nu ținea seama de dragostea fiicei față de tată; ea nu lua

a C i c e r o, *De finibus bonorum et malorum*, cartea II [cap LVIII].

b *Idem*, *op. cit.*

de loc în considerare pe cel care era însărcinat cu remiterea moștenirii, și care se găsea într-o situație îngrozitoare. Dacă o remitea, era rău cetățean; dacă o păstra, era om necinstit. Numai oamenii buni din fire se gîndeau să eludeze legea; și numai oamenii cinstiți puteau fi aleși pentru a o eluda: căci pentru aceasta întotdeauna trebuie cîștigată o biruință împotriva lăcomiei și a voluptăților; și numai oamenii cinstiți cîștigă asemenea biruințe. Poate chiar că ar însemna o prea mare severitate dacă ei ar fi considerați pentru aceasta ca răi cetățeni. Nu este imposibil ca legiuitorul să-și fi atins în mare parte scopul, atunci cînd legea sa era de așa natură, încît ea nu silea decît pe oamenii cinstiți să o eludeze.

Pe vremea cînd a fost făcută legea *Voconia*, moravurile își mai păstrau încă ceva din vechea lor puritate. Uneori a fost cîștigată în favoarea legii conștiința publică și s-au cerut jurăminte că va fi respectată^a; așa încît probitatea, ca să spunem așa, se lupta cu probitatea. În timpurile din urmă însă, moravurile s-au corupt pînă într-atîta, încît probabil fidei-comisele aveau o putere mai mică pentru a eluda legea *Voconia* decît avea această lege pentru a se face respectată.

Războaiele civile au adus moartea a nenumărați cetățeni. Sub Augustus, Roma era aproape pustie: trebuia să fie repopulată. S-au făcut legile *Papia*, în care nu s-a omis de a se prevedea nimic din ceea ce putea să încurajeze pe cetățeni să se căsătorească și să aibă copii^b. Unul din principalele mijloace a fost de a spori, pentru cei care consimțeau să participe la împlinirea țărilor legii, speranțele de a moșteni și de a reduce aceste speranțe pentru cei care nu voiau să facă aceasta; și, întrucît legea *Voconia* le declara pe femei incapabile de

^a Sextilius spunea că jurase să o respecte. C i c e r o, *De finibus bonorum et malorum*, Cartea II [cap. IV].

^b Vezi ceea ce am spus în această privință în cartea XXIII. cap. XXI.

a moșteni, legea *Papia* a înlăturat, în anumite cazuri, această interdicție.

Femeile^a, mai ales cele care aveau copii, au dobândit astfel capacitatea de a moșteni pe baza testamentului soților lor; ele au devenit capabile ca, atunci când aveau copii, să moștenească pe baza testamentului făcut de străini: toate acestea contraveneau dispozițiilor legii *Voconia*; și este totuși demn de notat că nu a fost părăsit cu totul spiritul acestei legi. De exemplu, legea *Papia*^b îngăduia unui bărbat care avea un copil^c să moștenească întreaga avere a unui străin, pe baza testamentului făcut de acesta; femeii ea nu îi acorda însă același avantaj decât dacă avea trei copii^d.

Trebuie să observăm că legea *Papia* nu le-a dat dreptul de a moșteni femeilor care aveau trei copii decât pe baza testamentului făcut de străini, și că în privința moștenirii rudelor, ea a menținut în întregime în vigoare^e vechile legi și legea *Voconia*. Dar această rînduială nu a dăinuit mult.

Roma, înecată în bogățiile tuturor popoarelor, își schimbase moravurile; nu a mai fost vorba de a stăvili luxul femeilor. Aulus Gellius^f, care trăia în vremea lui Adrian, ne spune că pe atunci legea *Voconia* era aproape literă moartă; ea a fost înăbușită de opulența

a Vezi în această privință *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XV, § 16.

b Aceeași diferențiere se află în mai multe dispozițiuni ale legii *Papia*. Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, §§ 4 și 5, ultimul titlu; și același, la același titlu, § 6.

c *Quod tibi filiulus, vel filia, nascitur ex me Iura parentis habes; propter me scriberis haerea*²¹. Iuvencal, satira IX [vv. 83, 87].

d Vezi legea 9, *Codul theodosian* [IX, 42], *De bonis proscriptorum* (Despre bunurile proscrișilor); și Dion, cartea LV. Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul ultim, § 6; și titlul XXIX, § 3.

e *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 1; *Sozomenos*, cartea I, cap. XIX.

f Cartea XX, cap. I.

cețăii. De asemenea, din *Sentențele* lui Paulus^a, care trăia în timpul lui Niger²⁶, și din *Fragmentele* lui Ulpianus^b, contemporan cu Alexandru Severus²⁷, aflăm că surorile din partea tatălui puteau să moștenească și că interdicția legii *Voconia* nu mai exista decît pentru rudele de un grad mai îndepărtat.

Vechile legi ale Romei începuseră să pară aspre. Praetorii nu se mai călăuzeau decît după considerente de echitate, de moderație și de bună-cuviință.

Am văzut că, potrivit vechilor legi ale Romei, mamei nu le revenea nici o parte din moștenirea copiilor lor. Legea *Voconia* a constituit un nou temei pentru a le înlătura de la succesiuni. Împăratul Claudius a acordat însă mamei dreptul de a moșteni pe copiii săi, ca o mîngîiere pentru pierderea lor; senatus-consultul *Tertullian*, întocmit sub Adrian^c, le-a acordat femeilor acest drept cînd aveau trei copii, dacă erau libere din naștere; sau cînd aveau patru copii, dacă erau libere. Este limpede că acest senatus-consult nu era decît o extindere a legii *Papia*, care, în același caz, acordase femeilor dreptul la moștenirile ce le erau lăsate de către străini. În fine, Iustinian^d le-a acordat dreptul de a moșteni, indiferent de numărul copiilor.

Aceleași cauze care au determinat restrîngerea legii care împiedica pe femei de a moșteni au dus la înlăturarea treptată a legii care împiedicase moștenirea rudelor în linie femeiască. Aceste legi erau foarte potrivite cu spiritul unei bune republici²⁸, unde trebuie să se facă în așa fel ca acest sex să nu se poată folosi, pentru lux, nici de bogățiile sale, nici de perspectiva bogățiilor sale. Dimpotrivă, deoarece luxul din monarhie face împovă-

a Cartea IV, titlul VIII, § 3.

b Titlul XXVI, § 6.

c Adică împăratul Pius, care prin adopțiune a luat numele de Adrian³⁰.

d L. 2, *Cod.* [VIII, 58], *De iure liberorum* (Despre dreptul copiilor); *Institutele*, cartea III, titlul III, § 4, *De senatus-consulto Tertulliano*.

rătoare și costisitoare căsătoria, trebuie ca bărbatul să fie atras spre aceasta și prin bogățiile pe care le pot aduce femeile²⁹, și prin perspectiva moștenirilor pe care ele le pot aduce. Astfel, atunci când s-a instituit monarhia la Roma, s-a schimbat întregul sistem succesoral. Praetorii au chemat la succesiune rudele în linie femeiască, în lipsă de rude în linie bărbătească, pe când, după legile vechi, rudele în linie femeiască nu erau niciodată chemate la succesiune. Senatus-consultul *Orfitian* i-a chemat pe copii la succesiunea mamei lor; iar împărații Valentinian, Theodosius și Arcadius^a au chemat pe nepoții de fiică la succesiunea bunicului. În sfârșit, împăratul Iustinian a înlăturat și cea mai mică urmă din vechiul drept succesoral: el a stabilit trei categorii de moștenitori: descendenții, ascendenții și colateralii, fără nici o deosebire între bărbați și femei, între rudele în linie femeiască și rudele în linie bărbătească, și a suprimat toate distincțiile care mai dăinuiau în această privință^b. A crezut că se conformează însăși naturii, îndepărtându-se de ceea ce el a numit încurcăturile vechii jurisprudențe.

a Leg. 9 [§ 2], *Cod.* [VI, 55], *De suis et legitimis liberis* (Despre copiii proprii și legitimi).

b Leg. 12, *Cod.*, *ibidem* și *Novellele* 118 și 127.

CARTEA XXVIII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR CIVILE LA FRANCEZI¹

In nova fert animus mutatas dicere formas

*Corpora*²...

(Ovidius, *Metam.*, cartea I, v. 1)

CAPITOLUL I

DESPRE CARACTERUL DIFERIT AL LEGILOR POPOARELOR GERMANICE

Francii, după ce au plecat din țara lor, au pus pe înțelepții neamului lor să redacteze legile salice^a. Tribul francilor ripuari, unindu-se, sub Clovis^b, cu cel al francilor salici, și-a păstrat obiceiurile, iar Teodoric^c, regele Austrasiei⁵, a poruncit ca ele să fie așternute în scris. Tot așa, el a strins obiceiurile bavarezilor și ale alemanilor^d, care țineau de regatul său. Căci Germania fiind slăbită, datorită părăsirii ei de atâtea popoare, francii, după ce au înaintat cu cuceririle lor, au făcut un pas înapoi, statornicindu-și stăpânirea în pădurile strămoșilor lor. Este probabil că și Codul turingilor a fost făcut de către același Teodoric^e, deoarece turingienii erau de asemenea supușii lui. Deoarece frizonii au fost supuși de către Carol Martel și Pepin, legea lor nu este anterioară acestor principii^f. Carol cel Mare, primul care i-a supus pe saxoni, le-a impus legea pe care o cunoaștem. Este

a Vezi prologul *Legii salice*³. D-l de Leibniz spune, în tratatul său *Le l'origine des Francs* (Despre originea francilor⁴, că această lege a fost întocmită înaintea domniei lui Clovis; în realitate, ea nu a putut fi întocmită mai înainte ca francii să fi plecat din Germania, căci pe atunci ei nu înțelegeau limba latină..

b Vezi *G r é g o i r e d e T o u r s*.

c Vezi prologul *Legii bavarezilor* și cel al *Legii salice*.

d *Ibidem*.

e *Lex Angliorum Werinorum, hoc est Thuringorum*⁶.

f Ei nu știau să scrie.

de ajuns să citim aceste ultime două coduri pentru a vedea că ele sînt opera învingătorilor. Vizigoții, burgunzii și longobarzii, după ce au întemeiat regate, au pus să li se scrie legile, nu pentru a-și impune popoarelor învinse obiceiurile lor, ci pentru a le urma ei înșiși.

Legile salice și ripuare, cele ale alemanilor, ale bavarezilor, ale turingilor și ale frizonilor sînt de o minunată simplitate: ele au o asprime originară și un spirit care nu fusese slăbit de vreo influență a altui spirit. Ele s-au modificat puțin, pentru că aceste popoare, cu excepția francilor, au rămas în Germania. Înșiși francii au întemeiat acolo o mare parte din imperiul lor: ca atare, legile lor au fost în totul germanice. Nu același lucru s-a întîmplat cu legile vizigoților, ale longobarzilor și ale burgunzilor: ele și-au pierdut mult din caracterul lor, deoarece aceste popoare, stabilindu-se în noile lor așezări, au pierdut mult ele înseși din caracterul lor.

Regatul burgunzilor nu a durat destul de mult timp pentru ca legile poporului învingător să poată suferi schimbări însemnate. Gondebaud și Sigismund, care au strîns obiceiurile acestui popor, au fost aproape ultimii lor regi. Legile longobarzilor au primit mai degrabă adăugiri decît au suferit schimbări. Cele ale lui Rotharis au fost urmate de cele ale lui Grimoald, ale lui Luitprand, ale lui Rachis, ale lui Aistulf; ele n-au luat însă o nouă formă⁷. Nu același lucru s-a întîmplat cu legile vizigoților^a; regii lor le-au prelucrat și au încredințat clerului această prelucrare.

Regii din prima dinastie au înlăturat^b în adevăr din legile salice și ripuare ceea ce nu se putea împăca în totul cu creștinismul, dar au lăsat neatins întregul lor

a Euric le-a dat; Leuvigild le-a adus îndreptări. Vezi *Cronica* lui Isidor. Caindasuind și Receswind le-au reformat. Egiga a dispus alcătuirea *Codului* pe care îl cunoaștem și le-a dat episcopilor această sarcină; au fost păstrate totuși legile lui Caindasuind și ale lui Receswind, după cum reiese din cel de al șaisprezecelea sinod de la Toledo⁸.

b Vezi prologul *Legii bavarezilor*.

fond. Nu se poate spune același lucru despre legile vizigoților.

Legile burgunzilor, și mai ales cele ale vizigoților, au admis pedepsele corporale. Legile salice și cele ripuare nu le-au admis^a; ele și-au păstrat mai bine caracterul lor.

Burgunzii și vizigoții, ale căror posesiuni erau foarte expuse, au căutat să-i câștige pe băștinași și să introducă la ei legile civile cele mai imparțiale cu putință^b; regii franci însă, siguri de puterea lor, n-au arătat asemenea considerație^c.

Saxonii, care trăiau sub stăpânirea francilor, aveau o fire neîmblânzită și se răsculau neconținut. În legile lor^d găsim urme ale asprimii învingătorului, care nu se întâlnesc în celelalte coduri de legi ale barbarilor.

În legile saxonilor spiritul legilor germanilor se vede în pedepsele pecuniare, iar cel al învingătorului — în pedepsele corporale.

Infracțiunile săvârșite de saxoni pe teritoriul lor național erau sancționate prin pedepse corporale, și nu se urma spiritul legilor germanice decât în pedepsirea infracțiunilor săvârșite în afara teritoriului lor.

În aceste legi se declară că, pentru infracțiunile lor, ei nu se vor bucura niciodată de liniște, și li se refuză azilul chiar în biserici.

Episcopii se bucurau de o autoritate imensă la curtea regilor vizigoți; chestiunile cele mai importante erau hotărâte în sinoade. Codului vizigoților îi datorăm toate maximele, toate principiile și toate vederile inchiziției de astăzi; și călugării nu au făcut decât să copieze, aplicându-le împotriva evreilor, legile întocmite odinioară de către episcopi.

a Se găsesc numai câteva în decretul lui Childebert⁹.

b Vezi prologul *Codului burgunzilor* și însuși *Codul*, mai ales titlul XII, § 5, și titlul XXXVIII. Vezi, de asemenea, *Grégoire de Tours*, cartea II, cap. XXXIII, și *Codul vizigoților* c. Vezi mai departe cap. III.

d Vezi cap. II, §§ 8 și 9 și cap. IV, §§ 2 și 7.

De altminteri, legile lui Gondebaud, destinate burgunzilor, par destul de judicioase, iar cele ale lui Rotharis și ale celorlalți principii longobarzi sînt astfel într-o măsură și mai mare. Dar legile vizigoților, cele ale lui Receswind, ale lui Cainsuind și ale lui Egiga sînt puerele, stîngace, absurde: ele nu-și ating scopul; sînt pline de retorism și lipsite de sens, cu fondul găunos și cu stilul umflat.

CAPITOLUL II

LEGILE BARBARILOR ERAU CU TOTUL PERSONALE

O trăsătură caracteristică a acestor legi ale barbarilor este că ele nu erau legate de un anumit teritoriu; francul era judecat după legea francilor, alemanul — după legea alemanilor, burgundul — după legea burgunzilor, romanul — după legea romană; și, pe acele vremuri, departe de a se gîndi cineva să uniformizeze legile popoarelor cuceritoare, nici măcar nu i-a trecut prin minte cuiva să se facă legiuitor al poporului învins¹⁰.

Originea acestui fapt eu o găsesc în moravurile popoarelor germanice. Aceste popoare erau despărțite între ele prin mlaștini, lacuri și păduri; chiar în Caesar^a vedem că lor le plăcea să trăiască separate. Spaima pe care o aveau față de romani le-a făcut să se unească: la aceste popoare amestecate, fiecare om trebuia să fie judecat după uzanțele și obiceiurile neamului său. Toate aceste popoare, izolate între ele, erau libere și independente; iar după ce s-au amestecat, și-au păstrat independența: patria era comună, dar statul era separat; teritoriul era același, iar popoarele diferite. Spiritul legilor personale exista deci la aceste popoare mai înainte ca

a *De bello gallico* (Despre războiul galic), cartea VI.

ele să fi plecat din teritoriile lor, și ele l-au introdus în regiunile cucerite.

Acest obicei îl găsim stabilit în formulele lui Marculf^{a1}, în codurile de legi ale barbarilor — mai ales în legea ripuarilor^b —, în decretele regilor din prima dinastie^c, din care au derivat capitulariile care au fost întocmite în această privință în timpul celei de-a doua dinastii^d. Copiii^e urmau legea tatălui, soțiile^f, pe cea a soțului, văduvele^g reveneau la legea lor, libertii^h urmau pe cea a patronului lor. Nu numai atât: fiecare putea să adopte legea pe care o prefera; Constituția lui Lothar Iⁱ impunea ca această alegere să fie declarată în mod public.

CAPITOLUL III

DEOSEBIREA FUNDAMENTALĂ DINTRE LEGILE SALICE ȘI LEGILE VIZIGOTILOR ȘI ALE BURGUNZILOR

Am spus¹ că legea burgunzilor și cea a vizigoților erau imparțiale; legea salică nu era însă așa: ea a introdus cele mai umilitoare discriminări între franci și romani. Când^k era ucis un franc, un barbar sau un om

a Cartea I, form. VIII.

b Cap. XXXI.

c Cel al lui Clotar, din anul 560, în ediția *Capitulariilor* a lui Baluze, vol. I, art. 4; *ibidem*, in fine.

d *Capitularii* adăugate la *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXV, cap. LXXI; cartea II, titlul XLI, cap. VII; și titlul LVI, cap. I și II.

e *Ibidem*, cartea II, titlul V.

f *Ibidem*, cartea II, titlul VII, cap. I.

g *Capitularii* adăugate la *Legea longobarzilor*, cartea II.

h *Ibidem*, titlul XXXV, cap. II.

i În *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LVII.

j În cap. I al acestei cărți.

k *Legea salică*, titlul XLIV, § 1.

trăind sub legea salică, se plătea rudelor sale o despăgubire de două sute de solizi; cînd era ucis un roman proprietar^a, se plătea una de numai o sută de solizi; și se plătea una de numai patruzeci și cinci cînd era ucis un roman tributar; pentru uciderea unui franc, vasal^b al regelui, despăgubirea era de șase sute de solizi; iar despăgubirea pentru moartea unui roman, comesean^c al regelui^d, nu era decît de trei sute de solizi. Deci ea făcea o discriminare dureroasă între seniorul franc și seniorul roman, precum și între francul și romanul de condiție modestă.

Mai mult încă: dacă cineva aduna^e complici pentru a ataca pe un franc în casa lui și dacă acesta era ucis, legea salică impunea o despăgubire de șase sute de solizi; dar dacă era atacat un roman sau un libert^f, nu se plătea decît jumătate din despăgubire. Potrivit aceleiași legi^g, dacă un roman pune în lanțuri pe un franc trebuia să plătească treizeci de solizi ca despăgubire; dar dacă un franc pune în lanțuri pe un roman, nu datora decît o despăgubire de cincisprezece solizi. Un franc jefuit de un roman primea o despăgubire de șaiszeci și doi de solizi și jumătate; iar un roman jefuit de un franc nu primea decît o despăgubire de treizeci de solizi. Toate acestea erau de bună seamă foarte apăsătoare pentru romani.

Cu toate acestea, un autor celebru^h a elaborat un sistem asupra *Așezării francilor în Galia*, plecînd de la

a *Qui res in pago ubi remanet proprias habet*¹². Legea salică, titlul XLIV, § 15. Vezi de asemenea § 7.

b *Qui in truste dominica est*¹³. *Ibidem*, titlul XLIX, § 4.

c *Si romanus homo conviva regis fuerit*¹⁴. *Ibidem*, § 6.

d Romanii de frunte se fixau pe lîngă curte, cum vedem din viața multor episcopi care au fost crescuți acolo. Numai romanii știau să scrie.

e *Legea salică*, titlul XLV.

f *Lidus*¹⁵, a cărui condiție era mai bună decît a unui sclav. *Legea alemanilor*, cap. XCV.

g Titlul XXXV, §§ 3 și 4.

h Abatele Dubos¹⁶.

presupunerea că aceştia erau cei mai buni prieteni ai romanilor. Aşadar, francii erau cei mai buni prieteni ai romanilor, ei care le-au pricinuit, ei care au îndurat din partea lor suferinţe îngrozitoare^a? Erau prieteni ai romanilor francii, care, după ce i-au supus cu ajutorul armelor lor, i-au împilat cu singe rece cu ajutorul legilor lor? Ei erau prieteni ai romanilor aşa cum erau prieteni ai chinezilor tătarii care au cucerit China.

Dacă vreo câţiva episcopi catolici au voit să se scriească de franci pentru a nimici pe regii arieni, urmează oare că ei au dorit să trăiască sub stăpînirea unor popoare barbare? Se poate oare trage de aici concluzia că francii ar fi arătat o consideraţie deosebită romanilor? Eu voi trage de aici cu totul alte concluzii: cu cît francii au fost mai siguri de romani¹⁷, cu atît i-au cruţat mai puţin.

Dar abatele Dubos s-a folosit de izvoare nepotrivite pentru un istoric — de poeţi şi de oratori: nu pe lucrări pornite din dorinţa de a face impresie¹⁸ trebuie să se întemeieze un sistem.

CAPITOLUL IV

CUM A DISPĂRUT DREPTUL ROMAN ÎN REGIUNEA STĂPÎNITĂ DE FRANCI ŞI CUM S-A PĂSTRAT EL ÎN CEA STĂPÎNITĂ DE GOTI ŞI DE BURGUNZI

Ceea ce am spus mai sus va limpezi alte lucruri, care pînă acum au fost învăluite în întuneric.

Ţara care se numeşte astăzi Franţa a fost cîrmuită, sub prima dinastie, de legea romană, adică de *Codul theodosian*, şi de diferitele legi ale barbarilor care o locuiau^b.

a Dovadă expediţia lui Arbogast^{16bis}, despre care vorbeşte Grégoire de Tours, *Histoire* (Istorie), cartea II.

b Francii, vizigoţii şi burgunzii.

În regiunea stăpînită de franci, legea salică era aplicată francilor, iar Codul *theodosian*^a romanilor. În cea stăpînită de vizigoți, litigiile dintre romani erau soluționate pe baza unei compilații a *Codului theodosian*, alcătuită din ordinul lui Alaric^b; litigiile dintre vizigoți erau rezolvate pe temeiul obiceiurilor poporului așternute în scris^c din porunca lui Euric. Dar de ce au dobîndit legile salice o autoritate aproape generală în regiunea francilor? Și de ce a dispărut acolo dreptul roman puțin cîte puțin, în timp ce, în regiunea aflată sub stăpînirea vizigoților, el s-a extins și a căpătat o autoritate generală?

Eu susțin că dreptul roman a ieșit din uz la franci din cauza marilor avantaje pe care le aducea cu sine faptul de a fi franc^d, barbar sau om trăind sub autoritatea legii salice: toți au fost înclinați să părăsească dreptul roman spre a trăi sub autoritatea legii salice. El a fost păstrat numai de către clerici^e, pentru că ei nu aveau nici un interes să-l schimbe. Deosebirile de stare și de rang nu constau decît în mărimea despăgubirilor, după cum voi arăta în altă parte. Or, legi^f speciale le-au

a El a fost terminat în anul 438.

b În al douăzecilea an de domnie a acestui principe, și publicată la doi ani după aceea de către Anian, așa cum se vede din prefața acestui cod.

c În anul 504 al erei hispanice. *Chronique d'Isidore* (Cronica lui Isidor).

d *Francum, aut barbarum, aut hominem qui salica lege vivit*¹⁹. Legea salică, titlul XLV, § 1.

e *Potrivit legii romane după care se călăuzește biserica*, se spune în *Legea ripuarilor*, titlul LVIII, § 1. Vezi de asemenea în această privință nenumăratele autorități prezentate de *Ducange*, la cuvîntul *Lex romana*.

f Vezi *Capitulariile* adăugate la *Legea salică*, în *Lindembroch*, la sfîrșitul acestei legi, ca și diferitele coduri de legi ale barbarilor asupra privilegiilor clericilor în această privință. Vezi de asemenea scrisoarea lui Carol cel Mare către fiul său Pepin, regele Italiei, din 807, în ed. lui Baluze, vol. I, p. 462, în care se spune că un cleric trebuie să primească o despăgubire triplă; și *Recueil des Capitulaires* (Colecția Capitulariilor), cartea V, art. 302, vol. I, ed. lui Baluze.

acordat despăgubiri tot așa de avantajoase ca și acelea pe care le obțineau francii: ei au păstrat deci dreptul roman. Nu aveau de suferit din această pricină nici un neajuns; și, de altminteri, el le convenea, pentru că era opera împăraților creștini.

Pe de altă parte, în regiunea stăpînită de vizigoți, dcoarece legea vizigoților^a nu le acorda vizigoților nici un avantaj civil față de romani, aceștia din urmă nu aveau nici un motiv ca să părăsească legea lor pentru a adopta alta: ei și-au păstrat deci legile lor, și nu le-au adoptat pe cele ale vizigoților.

Acest lucru se confirmă pe măsură ce înaintăm în timp. Legea lui Gondebaud a fost foarte imparțială, și nu a fost mai avantajoasă pentru burgunzi decît pentru romani. Din prologul acestei legi, se vede că ea a fost făcută pentru burgunzi, precum și pentru ca pe baza ei să se rezolve chestiunile litigioase care se puteau ivi între romani și burgunzi; și, în acest din urmă caz, tribunalul era alcătuit pe jumătate din burgunzi, iar pe jumătate din romani. Lucrul acesta era necesar din motive speciale, izvorîte din orînduirea politică a acelor timpuri^b. Dreptul roman s-a menținut în Burgundia, pentru ca pe temeiul lui să se soluționeze litigiile pe care romanii le-ar fi putut avea între ei. Aceștia nu au mai avut nici un motiv de a-și părăsi legea lor, așa cum au avut în regiunea dominată de franci; cu atît mai mult cu cît legea salică nu era introdusă în Burgundia, după cum se vede din celebra scrisoare pe care Agobard a adresat-o lui Ludovic Debonarul²⁰.

Agobard^c cerea acestui principe să introducă legea salică în Burgundia: ea nu era deci statornicită acolo. Așadar, dreptul roman s-a menținut și se menține încă în atîtea provincii care depindeau odinioară de acest regat.

a Vezi această lege.

b Voi vorbi în altă parte despre ea, în cartea XXX, cap. VI, VII, VIII și IX.

c A g o b a r d, *Opera* (Opere).

Dreptul roman și legea gotică s-au menținut la fel în regiunea în care s-au așezat goții: legea salică nu a fost niciodată adoptată acolo. Când Pepin și Carol Martel i-au izgonit de acolo pe sarazini, orașele și provinciile care s-au supus acestor principia^a au cerut să li se lase legile lor și au obținut acest lucru, ceea ce, în ciuda obiceiului de pe atunci, potrivit căruia toate legile erau personale, a făcut în curînd ca dreptul roman să fie considerat ca o lege reală și teritorială în aceste regiuni.

Aceasta o dovedește edictul lui Carol Pleșuvul, dat la Pistes în anul 864, care^b deosebește regiunile în care se judeca după dreptul roman, de acelea în care nu se judeca după acest drept.

Edictul de la Pistes dovedește două lucruri: primul, că existau regiuni în care se judeca după dreptul roman și altele unde nu se judeca după acest drept; al doilea, că aceste regiuni, în care se judeca după dreptul roman, erau tocmai acelea în care și astăzi se menține acest drept, precum rezultă din același edict^c. Așadar, deosebirea dintre regiunile Franței în care se aplica dreptul cutumiar și acele în care se aplica dreptul scris era deja stabilită pe timpul edictului de la Pistes.

Am spus că la începuturile monarhiei toate legile erau personale: așadar, cînd edictul de la Pistes face deosebire între regiunile de drept roman și cele care

a Vezi Gervais de Tilbury, în *Colecția lui Duchesne*, vol. III, p. 366: *Facta pactione cum Francis, quod illic Gothi patriis legibus, moribus paternis vivant. Et sic Narbonensis provincia Pippino subjicitur*²¹; și o cronică din anul 759, citată de Catel, *Histoire du Languedoc* (Istoria Languedocului); și autorul nesigur al biografiei lui Ludovic Debonarul, asupra cererii făcute de către popoarele din Septimania²², în adunarea în Carisiaco, în *Colecția lui Duchesne*, vol. II, p. 316.

b *In illa terra in qua iudicia secundum legem romanam terminantur, secundum ipsam legem iudicetur; et in illa terra in qua*²³ etc. art. 16. Vezi și art. 20.

c Vezi articolele 12 și 16 ale edictului de la Pistes, în *Cavilano, in Narbona* etc.

nu erau de drept roman, aceasta înseamnă, pe de o parte, că în regiunile care nu erau de drept roman atît de mulți oameni preferaseră să trăiască sub autoritatea vreuneia dintre legile popoarelor barbare, încît, în aceste regiuni, nu mai exista aproape nimeni care să prefere să trăiască sub autoritatea dreptului roman; pe de altă parte, aceasta înseamnă că în regiunile de drept roman existau puțini oameni care să fi preferat să trăiască sub autoritatea legilor popoarelor barbare.

Știu bine că spun aici lucruri noi; dar, dacă ele sînt adevărate, sînt foarte vechi. Ce interesează, la urma urmei, că cel care le-a spus sînt eu, un Valois²⁴ sau un Bignon²⁵?

CAPITOLUL V

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Legea lui Gondebaud s-a menținut timp îndelungat la burgunzi, împreună cu dreptul roman; ea era în vigoare acolo pe timpul lui Ludovic Debonarul: scrisoarea lui Agobard nu ne lasă nici o îndoială în această privință. La fel, cu toate că edictul de la Pistes numește regiunea ocupată de către vizigoți țară a legii romane, legea vizigoților se menținea acolo neconținut, lucru pe care îl dovedește sinodul de la Troyes ținut în timpul lui Ludovic Gîngavul, în anul 878, adică paisprezece ani după edictul de la Pistes.

Mai tîrziu, legile gotice și burgunde au dispărut chiar în regiunile lor, datorită cauzelor generale^a care au făcut pretutindeni să dispară legile personale ale popoarelor barbare.

a Vezi mai departe cap .IX, X și XI.

CAPITOLUL VI

CUM S-A PĂSTRAT DREPTUL ROMAN ÎN REGIUNEA AFLATĂ SUB STĂPINIREA LONGOBARZILOR

Toate se potrivesc cu principiile mele. Legea longobarzilor era imparțială și romanii nu au avut nici un interes să și-o părăsească pe a lor pentru a o adopta pe aceasta. Motivul care i-a îndemnat pe romanii aflați sub stăpînirea francilor să prefere legea salică nu a existat în Italia; acolo dreptul roman s-a menținut alături de legea longobarzilor.

S-a întîmplat chiar că această din urmă lege a cedat locul dreptului roman; ea a încetat de a fi legea națiunii dominante; și, cu toate că ea a continuat să fie legea nobilimii de vîrf, cea mai mare parte dintre orașe s-au proclamat republici, și această nobilime a decăzut sau a fost exterminată^a. Cetățenii noilor republici nu au fost înclinați de loc să adopte o lege care statornicea obiceiul duelului judiciar și ale cărei instituții aveau o strînsă legătură cu obiceiurile și uzanțele cavalerilor. Deoarece clerul, de pe atunci atît de puternic în Italia, se conducea aproape în întregime după dreptul roman, numărul celor care urmau legea longobarzilor a trebuit să scadă mereu.

De altminteri, legea longobarzilor nu avea acea măreție a dreptului roman, care trezea în Italia amintirea dominației asupra întregului pămînt; ea nu avea nici întinderea dreptului roman. Legea longobarzilor și dreptul roman nu mai puteau servi decît la completarea statutelor orașelor care se proclamaseră republici: or, care dintre ele putea să completeze mai bine aceste statute,

a Vezi ce spune Machiavelli²⁶ despre distrugerea vechii nobilimi din Florența.

legea longobarzilor, care nu statua decît cu privire la cîteva cazuri, sau dreptul roman, care le îmbrăţişa pe toate?

CAPITOLUL VII

CUM A DISPĂRUT DREPTUL ROMAN ÎN SPANIA

Lucrurile au decurs altfel în Spania. Legea vizigoţilor a biruit, iar dreptul roman a dispărut. Caindasuind^a şi Receswind^b au respins legile romane şi nu au îngăduit cel puţin ca ele să mai fie citate în tribunale. Receswind a fost şi autorul legii care suprima interdicţia căsătoriilor dintre goţi şi romani^c. Este limpede că aceste două legi aveau acelaşi spirit: acest rege voia să elimine principalele cauze ale separaţiei dintre goţi şi romani. Or, se socotea că nimic nu îi separa mai mult decît interdicţia de a se căsători între ei şi permisiunea de a trăi sub autoritatea unor legi deosebite.

Dar, cu toate că regii vizigoţilor au respins dreptul roman, el a rămas neconţinut în vigoare în regiunile pe care ei le stăpîneau în Galia meridională. Aceste regiuni depărtate de centrul monarhiei, se bucurau de o mare independenţă^d. Din istoria lui Vamba, care s-a suit pe tron la 672, se vede că băştinaşii deveniseră mai tari^e:

a El începu să domnească în anul 642.

b Nu mai vrem să fim chinuiţi de legile străine, nici de cele romane. *Legea vizigoţilor*, cartea II, titlul I, §§ 5 şi 10.

c *Ut tam Gotho Romanam quam Romano Gotham matrimonio liceat sociari*²⁷. *Legea vizigoţilor*, cartea III, titlul I, cap. I.

d Vezi, în *Cassiodor*, actele de bunăvoinţă pe care Teodoric, regele ostrogoţilor, principele cel mai vestit al vremii sale, le-a făcut faţă de ele. Cartea IV, scrisorile 19 şi 26.

e Răscoala din aceste provincii o fost o defecţiune generală, cum rezultă din aprecierea care se află în apendicele acestei istorii. Paulus şi aderenţii săi erau romani; ei au fost chiar favorizaţi de către episcopi. Vamba n-a îndrăznit să poruncească omorîrea răsculaţilor pe care îi învinsese. Autorul istoriei numeşte Galia Narboneză doica perfidiei.

de aceea, dreptul roman avea acolo mai multă autoritate, iar legea gotică mai puțină. Legile spaniole nu se potriveau nici cu obiceiurile, nici cu situația în care se aflau ei. Se poate chiar ca poporul să fi ținut cu îndârjire la dreptul roman, deoarece de acesta el lega ideea libertății sale. Mai mult încă: legile lui Cainsuind și ale lui Receswind cuprindeau dispoziții groaznice împotriva evreilor; dar acești evrei erau puternici în Galia meridională. Autorul istoriei regelui Vamba numește aceste provincii prostibulum-ul evreilor. Când sara-zinii au venit în aceste provincii, ei fuseseră chemați acolo: or, cine putea să-i cheme decât evreii sau romanii? Goții au fost oprimați cei dintâi, pentru că ei erau națiunea dominantă. În Procopie^a vedem că, în restrîștea lor, goții se retrăgeau din Galia Narboneză în Spania. Fără îndoială, că în timpul acestei nenorociri, ei s-au refugiat în ținuturile Spaniei care mai rezistau încă; iar numărul celor care în Galia meridională trăiau sub autoritatea legii vizigoților a fost micșorat astfel în mare măsură.

CAPITOLUL VIII

O FALSĂ CAPITULARĂ

Jalnicul compiler Benoît Léвите²⁹ a transformat această lege vizigotă, care interzicea aplicarea dreptului roman, într-o Capitulară^b, care mai apoi a fost atribu-

^a *Gothi qui cladi superfuerant, ex Gallia cum uxoribus liberisque aggressi, in Hispaniam ad Teudim iam palam tyrannum se receperunt*²⁸. De bello Gothorum (Despre războiul goților), cartea I, cap. XIII.

^b *Capitularii*, ed. lui B a l u z e, cartea VI, cap. CCCXLIII, p. 981, vol. I.

ită lui Carol cel Mare. Din această lege particulară el a făcut o lege generală, ca și cum ar fi voit să desființeze dreptul roman în întreaga lume.

CAPITOLUL IX

CUM AU DISPĂRUT CODURILE DE LEGI ALE BARBARILOR ȘI CAPITULARELE

Legile salice, ripuare, burgunde și vizigote au ieșit treptat din uz în Franța; iată cum s-au petrecut lucrurile.

Feudele devenind ereditare, iar subfeudele luând extindere³⁰ s-au introdus multe obiceiuri care făceau inaplicabile aceste legi. S-a păstrat spiritul lor, care era de a rezolva cele mai multe pricini prin amenzi; dar, valorile schimbându-se fără îndoială, au fost modificate și amenzile; și găsim multe documente^a în care seniorii fixau amenzile care trebuiau plătite în micile lor tribunale. În felul acesta a continuat să se urmeze spiritul legii fără de a se urma legea însăși.

De altminteri, Franța fiind împărțită în nenumărate mici seniorii care recunoșteau mai degrabă o dependență feudală decît una politică, era foarte greu să poată fi autorizată o singură lege: într-adevăr, nu s-ar fi putut impune respectarea ei. Nu mai era obiceiul să se trimită împuterniciți extraordinari ai regelui în provincii^b, care să supravegheze administrarea justiției și chestiunile politice. Din documente reiese chiar că atunci cînd se instituiau noi feude, regii se lipseau de dreptul de a trimite acolo împuterniciți. Astfel, atunci cînd aproape tot teritoriul a fost acoperit de feude, acești trimiși ai regelui nu au mai putut fi folosiți; nu a mai existat legă

^a D-l D'e La Thaumassière³¹ a colecționat mai multe dintre acestea. Vezi, de exemplu, capitolele LXI, LXVI și altele.

^b *Missi dominici*³².

comună, deoarece nimeni nu putea impune respectarea legii comune.

Legile salice, burgunde și vizigote au fost deci extrem de neluate în seamă la sfârșitul celei de-a doua dinastii, iar la începutul celei de-a treia, aproape că nu s-a mai auzit vorbindu-se de ele.

În timpul primelor două dinastii, se aduna adesea națiunea, adică seniorii și episcopii: încă nu era vorba de comune. În aceste adunări s-a căutat să se reglementeze situația clerului — pătură socială care, ca să spunem așa, se forma sub cuceritori, și care își stabilea privilegiile. Legile făcute în aceste adunări sînt ceea ce numim noi Capitularii. S-au întîmplat patru lucruri: au fost statornicite legile privitoare la feude și o mare parte din bunurile bisericii au fost administrate după aceste legi; clericii s-au izolat încă mai mult, și au început a nesocoti legile reformatoare^a la elaborarea cărora nu participau numai ei; s-au făcut colecții de canoane ale sinoadelor^b și de decretale ale papilor, și clerul a primit aceste legi ca venind dintr-un izvor mai pur. De la constituirea marilor feude, regii nu au mai avut, după cum am spus, trimiși în provincii pentru a impune respectarea legilor emise de ei: așa că, sub cea de-a treia dinastie, nu s-a mai auzit vorbindu-se despre Capitulare.

a „Episcopii, spune Carol Pleșuvul — în *Capitulara* din anul 844, art. 8 —, sub pretext că au autoritatea de a face canoane, să nu se opună acestei Constituții, nici să nu o nesocotească”. Se pare că el îi și prevedea căderea.

b În *Colecția* de canoane au fost introduse nenumărate decretale papale; în vechea *Colecție* erau foarte puține. Denys le Petit³³ a introdus multe în *Colecția* sa; dar cea a lui Isidor Mercator³⁴ a fost plină de decretale adevărate și false. Vechea *Colecție* a fost în uz în Franța pînă la Carol cel Mare. Acest principe a primit din mîinile papei Adrian I *Colecția* lui Denys le Petit și a impus adoptarea ei. *Colecția* lui Isidor Mercator a apărut în Franța cam în timpul domniei lui Carol cel Mare; a fost îmbrățișată cu multă căldură; după aceea a venit ceea ce se numește *Corps du droit canonique*³⁵ (Corpul dreptului canonic).

CAPITOLUL X

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

S-au adăugat mai multe Capitularii legii longobarzilor, legilor salice, legii bavarezilor. S-a căutat explicația acestui fapt: ea trebuie să fie căutată în însuși fondul chestiunii. Capitulariile erau de mai multe feluri. Unele se refereau la rînduiala politică, altele la rînduiala economică, cea mai mare parte la rînduiala bisericească, iar unele la rînduiala civilă. Cele din ultima categorie au fost adăugate la legea civilă, adică la legile personale ale fiecărei națiuni: de aceea se spune în Capitularii că în ele nu s-a introdus nici o prevedere potrivnică dreptului roman^a. Într-adevăr, cele care se refereau la rînduiala economică, bisericească sau politică nu aveau nici o legătură decît cu legile popoarelor barbare, pe care le interpretau, le îndreptau, le extindeau și le restrîngeau. Dar aceste Capitularii, adăugate la legile personale, au dus, cred eu, la nesocotirea a însuși ansamblului Capitulariilor. În vremuri de ignoranță, prescurtarea unei lucrări aduce adeseori căderea lucrării însăși.

CAPITOLUL XI

**ALTE CAUZE ALE IEȘIRII DIN UZ A CODURILOR DE LEGI
ALE BARBARILOR, A DREPTULUI ROMAN
ȘI A CAPITULARIILOR**

Cînd popoarele germanice au cucerit Imperiul Roman, ele au dat acolo peste folosirea scrisului și, urmînd

a Vezi edictul de la Pistes, art. 20.

exemplul romanilor, au așternut în scris obiceiurile^a lor și au alcătuit din ele coduri. Domniile nenorocite care au urmat celeia a lui Carol cel Mare, invaziile normanzilor, războaiele interne au cufundat iar neamurile învingătoare în întunericul din care ieșiseră; s-a întins din nou neștiința de a citi și de a scrie. Aceasta a pricinuit uitarea, în Franța și în Germania, a legilor barbare scrise, a dreptului roman și a Capitulariilor. Folosirea scrisului s-a păstrat mai bine în Italia, unde stăpîneau papii și împărații greci și unde erau orașe înfloritoare și aproape tot comerțul care se făcea pe atunci. Această vecinătate a Italiei a făcut ca dreptul roman să se păstreze mai bine în ținuturile Galiei, supuse odinioară goților și burgunzilor, cu atât mai mult cu cît acest drept era acolo o lege teritorială și un fel de privilegiu. Este probabil că neștiința de carte a făcut ca legile vizigoților să iasă din uz în Spania. Iar datorită căderii în desuetudine a atîtor legi, s-au format peste tot cutume.

Legile personale au ieșit din uz. Despăgubirile și ceea ce se numea *freda*^b au fost reglementate mai mult după cutumă decît după textul acestor legi. Așadar, după cum la instituirea monarhiei se trecuse de la obiceiurile germanilor la legi scrise, cîteva secole mai tîrziu s-a revenit de la legi scrise la obiceiuri nescrise.

CAPITOLUL XII

DESPRE CUTUMELE LOCALE; TRANSFORMAREA LEGILOR POPOARELOR BARBARE ȘI A DREPTULUI ROMAN

Din multe documente rezultă că existau cutume locale încă de pe timpul primei și celei de-a doua dinastii. În aceste documente se vorbește despre *cutuma lo-*

a Lucrul acesta este arătat în mod explicit în cîteva prologuri ale acestor coduri. În legile saxonilor și ale frizonilor se află chiar dispoziții care diferă după diferitele districte. Acestor obiceiuri li s-au adăugat și cîteva dispoziții particulare impuse de împrejurări: așa au fost legile aspre împotriva saxonilor.

b Voi vorbi despre ea în altă parte³⁶.

cului^a, despre obiceiul vechi^b, despre cutumă^c, despre legi^d și despre cutume. Unii autori au crezut că ceea ce se numea cutume erau legile popoarelor barbare, iar ceea ce se numea lege era dreptul roman. Eu fac dovadă că nu poate fi așa. Regele Pepin³⁷ a poruncit ca pretutindeni unde nu exista lege să se urmeze cutuma, dar să nu i se acorde preferință acesteia față de lege^e. Or, a spune că dreptul roman avea precădere față de codurile de legi ale barbarilor înseamnă a întoarce pe dos ceea ce rezultă din toate documentele vechi, și îndeosebi din aceste coduri de legi ale barbarilor care spun tot timpul contrariul.

Legile popoarelor barbare nu numai că nu erau fostele cutume, dar înseși aceste legi, ca legi personale, le-au introdus. Legea salică, de exemplu, era o lege personală; dar, în ținuturile locuite în întregime sau aproape în întregime de către francii salici, legea salică, oricât de personală era, devenea, pentru acești franci salici, o lege teritorială, și nu era personală decît pentru francii care locuiau în alte părți. Or, dacă într-un loc în care legea salică era teritorială s-ar fi întîmplat ca mulți burgunzi, alemani sau chiar romani să aibă deseori chestiuni litigioase, ele ar fi fost rezolvate după legile acestor popoare; și un mare număr de hotărîri conforme cu unele din aceste legi ar fi trebuit să introducă în țară noi obiceiuri. Și aceasta explică bine Constituția lui Pepin. Era firesc ca aceste obiceiuri să și le poată însuși chiar și francii localnici în cazurile care nu erau soluționate de către legea salică; nu era însă natural ca ele să poată precumpăni față de legea salică.

Așadar, în fiecare loc exista o lege dominantă și obiceiuri recunoscute care serveau drept completare a legii dominante, atunci cînd nu o contraziceau.

a Prefața la *Formulele* lui Marculf.

b *Legea longobarzilor* cartea II, titlul LVIII, § 3.

c *Ibidem*, cartea II, titlul XLI, § 6.

d *Viața sfîntului Léger*³⁸.

e *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul XLI, § 6.

Se putea chiar întâmpla ca ele să servească drept completare a unei legi care nu era teritorială; și, ca să folosim același exemplu, dacă într-un loc în care legea salică era teritorială, un burgund era judecat după legea burgunzilor și dacă prin textul acestei legi nu era reglementat cazul în chestiune, nu trebuie să ne îndoim că el era judecat pe baza cutumei locale.

Pe timpul regelui Pepin, cutumele care se formaseră aveau o putere mai mică decât legile; dar în curînd cutumele au înlăturat legile; și deoarece întotdeauna noile rînduiri sînt remedii care indică existența unui rău prezent, se poate crede că pe vremea lui Pepin începuse deja să se acorde precădere cutumelor față de legi.

Ceea ce am spus pînă aici explică felul în care dreptul roman a început să devină, din primele timpuri, o lege teritorială, după cum se vede din edictul de la Pistes, și felul în care legea gotică s-a menținut totuși în vigoare, după cum arată sinodul de la Troyes, despre care am vorbit^a. Legea romană devenise legea personală generală, iar legea gotică, legea personală particulară, și prin urmare, legea romană era legea teritorială. Dar în ce fel a dus ignoranța pretutindeni la ieșirea din uz a legilor personale ale popoarelor barbare, în timp ce dreptul roman s-a menținut ca lege teritorială în provinciile vizigote și burgunde? Răspunsul meu este că legea romană a avut și ea aproape aceeași soartă ca și celelalte legi personale; altmînteri am avea și acum *Codul theodosian* în provinciile în care legea romană era lege teritorială, în timp ce noi avem acolo legile lui Iustinian. Acestor provincii nu le-a mai rămas aproape decât denumirea de țări de drept roman sau de drept scris, decât acea dragoste pe care o au popoarele pentru legea lor, mai ales cînd ele o privesc ca pe un privilegiu, precum și cîteva dispoziții de drept roman păstrate atunci în amintirea oamenilor. Dar aceasta a fost de ajuns pentru ca, la apariția compilației lui Iustinian, ea să fie primită în provinciile de sub stă-

a Vezi mai sus capitolul V

pînirea goților și a burgunzilor drept lege scrisă, în timp ce, în vechiul teritoriu stăpînit de franci ea să nu fie primită decît ca rațiune scrisă.

CAPITOLUL XIII

DEOSEBIREA DINTRE LEGEA SALICĂ, ADICĂ A FRANCILOR SALIENI, ȘI CEA A FRANCILOR RIPUARI ȘI A ALTOR POPOARE BARBARE

Legea salică nu admitea folosirea probelor negative, ceea ce înseamnă că, potrivit legii salice, cel care deschidea o acțiune sau adresa o acțiune împotriva cuiva trebuia să aducă dovezi în sprijinul ei, și nu era de ajuns pentru acuzat să o tăgăduiască, ceea ce este în conformitate cu legile aproape ale tuturor popoarelor din lume.

Legea francilor ripuari avea cu totul alt spirit^a: ea se mulțumea cu probe negative³⁹, iar pîrîtul sau acuzatul putea, în cele mai multe cazuri, să se dezvinovățească jurînd, împreună cu un anumit număr de martori⁴⁰, că nu săvîrșise ceea ce i se punea în sarcină. Numărul martorilor care trebuiau să jure^b sporea o dată cu gravitatea faptei; uneori acest număr mergea pînă la șaptezeci și doi^c. Legile alemanilor, ale bavarezilor, ale turingilor, ale frizonilor, ale saxonilor, ale longobarzilor și ale burgunzilor au fost întocmite pe baza aceluiași principiu ca și cele ale ripuarilor.

Am spus că legea salică nu admitea probele negative. Era totuși un caz în care ea le admitea^d; dar, în acest caz,

a Aceasta se potrivește cu ceea ce spune Tacitus (*De moribus Germanorum*, c. 28), că popoarele germanice aveau obiceiuri comune și obiceiuri particulare.

b *Legea ripuarilor*, titl. VI, VII, VIII și celelalte.

c *Ibidem*, titlul XI, XII și XVII.

d Anume, acela în care era acuzat un antrustion, adică un vasal al regelui, care se presupunea că este mai sincer. Vezi titlul LXXVI din *Pactus legis salicae*.

ea nu le admitea singure și fără ajutorul probelor pozitive. Reclamantul își aducea martorii săi pentru ca prin audierea lor să-și sprijine acțiunea^a; pîrîtul îi prezenta pe ai săi la interogatoriu pentru a se apăra, iar judecătorul căuta să descopere adevărul în mărturiile unora și ale celorlalți^b. Acest sistem procedural se deosebea foarte mult de cel al legilor ripuare și al altor legi barbare, în care un acuzat se apăra jurînd că nu este vinovat și punînd pe rudele sale să jure că spusese adevărul. Aceste legi nu se puteau potrivi decît unui popor înzestrat cu simplitate și cu o anumită sinceritate înnăscută. A trebuit chiar ca legiuitorii să preîntîmpine abuzul în această privință, după cum vom vedea în curînd.

CAPITOLUL XIV

ALTĂ DEOSEBIRE

Legea salică nu admitea proba prin duelul judiciar; legea ripuarilor^c și aproape toate legile popoarelor barbare o admiteau^d. Mi se pare că legea care admitea duelul judiciar era urmarea firească și măsura de îndreptare a legii care institua probele negative. Cînd se deschidea o acțiune și reclamantul vedea că ea putea să fie zădărnicită în chip nedrept printr-un jurămînt, ce îi mai rămînea unui războinic^e care se vedea primejduit de a fi redus la neputință decît să ceară socoteală pentru prejudiciul adus, și pentru însăși amenințarea sperjurului? Legea salică, care nu admitea folosirea probelor negative,

a Vezi același titlu LXXVI din *Pactus legis salicae*.

b Cum se procedează și azi în Anglia⁴¹.

c Titlul XXXII; titlul LVII, § 2; titlul LIX, § 4.

d Vezi nota următoare.

e Acest spirit apare limpede în *Legea ripuarilor*, titlul LIX, § 4 și titlul LXVII, § 5; *Capitulara* lui Ludovic cel Blînd adăugată la *Legea ripuarilor*, din anul 803, art. 22.

nu avea nevoie de proba prin duel, și nu o accepta; dar legea ripuarilor^a și cea a altor popoare^b barbare, care admiteau folosirea probelor negative, au fost silite să introducă proba prin duel.

Rog să se citească cele două dispoziții celebre^c ale lui Gondebaud, regele Burgundiei, în această materie; se va vedea că ele sînt întemeiate pe natura lucrurilor. Era necesar, ca să întrebuițăm limbajul legilor barbarilor, să se smulgă jurămîntul din mîinile unui om care voia să abuzeze de el.

La longobarzi, legea lui Rotharis a admis cazuri în care celui care se apăraseră printr-un jurămînt nu i se mai putea impune un duel. Acest obicei s-a extins^d; vom vedea mai departe ce rele au rezultat de aici și cum a trebuit să se revină la vechiul sistem procedural.

CAPITOLUL XV

REFLECȚIE

Eu nu spun că în modificările care au fost aduse codurilor de legi ale barbarilor, în dispozițiile care li s-au adăugat și în corpul Capitulariilor nu s-ar putea găsi vreun text în care, în adevăr, proba duelului să nu fie o urmare a probei negative. În decursul mai multor veacuri,

a Vezi această lege.

b *Legea frizonilor*, cea a *longobarzilor*, cea a *bavarezilor*, cea a *saxonilor*, cea a *turingilor* și cea a *burgunzilor*.

c În *Legea burgunzilor*, titlul VIII, §§ 1 și 2, în materie penală; și titlul XLV, care se ocupă și de chestiunile civile. Vezi de asemenea *Legea turingilor*, titlul 1, § 31; titlul VII, § 6; și titlul VIII; și *Legea alemanilor*, titlul LXXXIX; *Legea bavarezilor*, titlul VIII, cap. II, § 6 și cap. III, § 1; și titlul IX, cap. IV, § 4; *Legea frizonilor*, titlul II, § 3; și titlul XIV, § 4; *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXXII, § 3; și titlul XXXV, § 1; și cartea II, titlul XXXV, § 2.

d Vezi mai departe capitolul XVIII, la sfîrșit.

împrejurări speciale au putut duce la întocmirea unor legi particulare. Eu vorbesc despre spiritul general al legilor germanilor, despre natura și despre originea lor; vorbesc despre vechile obiceiuri ale acestor popoare, indicate ori statornicite de către aceste legi: aici nu este vorba decît despre acest lucru.

CAPITOLUL XVI

DESPRE PROBA CU APĂ CLOCOTITĂ, STATORNICITĂ PRIN LEGEA SALICĂ

Legea salică admitea folosirea probei cu apă clocotită^{a42}; și întrucît această probă era foarte crudă, legea prevedea o măsură de atenuare a asprimii sale^b. Ea îngăduia celui căruia i se fixase o zi de înfățișare pentru a face proba cu apă clocotită să-și răscumpere mîna, cu consimțămîntul părții adverse. Acuzatorul, în schimbul unei sume pe care o fixa legea, se putea mulțumi cu jurămîntul cîtorva martori care declarau că acuzatul nu săvîrșise infracțiunea: acesta era un caz aparte al legii salice, în care ea admitea proba negativă.

Această probă era o chestiune de convenție, pe care legea o îngăduia, dar pe care ea nu o impunea. Legea acorda o anumită despăgubire acuzatorului care îi permitea acuzatului să se apere printr-o probă negativă: acuzatorul era liber să se lase în seama jurămîntului acuzatului, după cum era liber a ierta prejudiciul sau ofensa.

Legea acorda un mijloc de împăcare^c, pentru ca înainte de judecată, părțile, una dintre ele de teama unei probe îngrozitoare, iar cealaltă avînd în față o mică des-

a La fel și alte cîteva legi ale barbarilor.

b Titlul LVI.

c *Ibidem*, titlul LVI.

păgubire imediată, să pună capăt litigiilor existente între ele și dușmăniei reciproce. Este limpede că această probă negativă o dată efectuată, nu mai era nevoie de alta, așa că procedura duelului nu putea fi o urmare a acestei dispoziții particulare a legii salice.

CAPITOLUL XVII

FELUL DE A GÎNDI AL STRĂMOȘILOR NOȘTRI

Va stîrni uimire să se vadă că strămoșii noștri au făcut astfel să depindă onoarea, bunăstarea și viața cetățenilor de lucruri care țineau nu atît de rațiune, cît de înțîmplare; să se vadă că ei au folosit neconținut probe care nu dovedeau nimic și care nu aveau legătură nici cu nevinovăția, nici cu vina.

Germanii, care nu fuseseră niciodată subjugăți, se bucurau de o independență nemăsurată^a. Familiile purtau între ele război pentru omoruri, furturi, insulte^b. Acest obicei a fost schimbat, supunînd unor reguli aceste războaie; acum ele au început să fie făcute din ordin și sub ochii autorităților^c: ceea ce era de preferat unei libertăți generale nesăbuite de a-și pricinui rău în mod reciproc.

După cum astăzi turcii, în războaiele lor civile, socotesc că prima victorie este datorată unei hotărîri a lui Dumnezeu în urma judecării sale, tot așa popoarele germanice, în litigiile lor particulare, priveau rezultatul duelului ca pe o hotărîre a Providenței, care este mereu cu luare-aminte în a pedepsi pe criminal sau pe uzurpator.

a Acest lucru rezultă din ceea ce spune Tacitus: *Omnibus idem habitus*⁴³ [*De moribus Germanorum*, cap. 4].

b Velleius Paterculus⁴⁴, cartea II, cap. CXVIII, spune că germanii rezolvau toate disputele prin luptă.

c Vezi codurile de legi ale barbarilor; iar pentru vremurile mai moderne, Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis* (Cutuma din Beauvoisis).

Tacitus spune că, la germani, atunci cînd un neam voia să pornească război cu altul, el căuta să facă un prizonier care să poată lupta cu unul dintre ai săi, rezultatul războiului viitor fiind apreciat după rezultatul luptei dintre ei⁴⁵. Niște popoare care socoteau că duelul se cuvine să pună capăt disputelor publice puteau desigur să creadă că el ar putea să pună capăt și neînțelegerilor dintre particulari.

Regele Burgundiei, Gondebaud, a autorizat mai mult decît toți ceilalți regi practicarea duelului. Acest princip e își motivează legea în însuși textul legii^a: „Aceasta, spune el, pentru ca supușii noștri să nu mai jure pentru fapte îndoielnice și să nu facă jurăminte false pentru fapte sigure“ Astfel, în timp ce clericii declarau nelegiuită legea care îngăduia duelul^b, legea burgunzilor socotea ca nelegiuită pe cea care institua jurămîntul.

Proba prin duel avea o oarecare rațiune bazată pe experiență. La un popor, mai presus de orice războinic, mișelia presupune și alte scăderi morale: ea dovedește că omul nu și-a însușit educația care i s-a dat, că a fost nesimțitor la glasul onoarei și că nu a fost călăuzit de principiile care i-au condus pe ceilalți oameni; ea arată că el nu se teme de disprețul lor și că nici nu ține la stima lor; cît de puțin să fie cineva de o familie bună și nu-i va lipsi de obicei iscusința care trebuie să se îmbine cu puterea și nici puterea care trebuie să se îmbine cu curajul; căci, punînd preț pe onoare, toată viața el se va fi exersat să facă lucruri fără de care onoarea nu poate fi dobîndită. Mai mult încă, la un neam războinic, la care puterea, curajul și vitejia sînt în mare cinste, crimele cu adevărat odioase sînt cele care se nasc din șmecherie, din șiretenie și din viclenie, adică din mișelie.

Cît despre proba focului, după ce acuzatul pune a mi-

a *Legea burgunzilor*, cap. XLV.

b Vezi A g o b a r d, *Oeuvres*⁴⁶ (Opere).

na pe un fier roșu⁴⁷ sau în apă clocotită, i se înfășura mîna într-un săculeț care se sigila: dacă, după trei zile, nu se mai vedea nici o urmă de arsură, acuzatul era declarat nevinovat. Cine nu-și dă seama că, la un popor deprins cu mînuirea armelor, pielea aspră și bătătorită nu avea cum să capete o urmă destul de puternică de la fierul roșu sau de la apa clocotită pentru ca ea să mai apară peste trei zile? Iar dacă mai apărea, aceasta însemna că cel care se supunea acestei dovezi era un molatic. Cu mîinile lor bătătorite, țaranii noștri mînuiesc fierul roșu așa cum vor. Cît despre femei, mîinile celor care munciau, puteau să reziste la fierul roșu. Femeile din păturile de sus nu duceau lipsă de apărători care să le reprezinte^a; și, la un popor la care nu exista luxul, aproape că nu exista stare de mijloc.

După legea turingilor^b, o femeie învinuită de adulter nu era condamnată la proba cu apă clocotită decît atunci cînd nu se prezenta nici un apărător pentru ea; iar legea ripuarilor nu admitea această probă decît atunci cînd nu se găsesc martori pentru a-i dovedi nevinovăția^c. Dar pentru o femeie pe care nici una din rudele ei nu voia să o apere, ori pentru un bărbat care nu putea să aducă nici o mărturie în sprijinul cinstei sale, vinovăția lor era chiar prin aceasta deja dovedită.

Eu susțin deci că, în împrejurările vremurilor în care proba duelului și proba fierului roșu și a apei clocotite erau în uz, legile acestea se aflau într-un asemenea acord cu moravurile, încît aceste legi au dat naștere într-o mai mică măsură la nedreptăți decît au fost ele nedrepte; că efectele au fost mai nevinovate decît cauzele; că aceste legi au adus atingere mai mult echității decît au încălcat drepturile; că ele au fost mai mult absurde decît tiranice.

a Vezi Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis*, cap. LXI. Vezi de asemenea *Legea angliilor*, cap. XIV, în care proba cu apă clocotită nu este decît subsidiară.

b Titlul XIV.

c Cap. XXXI, § 5.

CAPITOLUL XVIII

CUM S-A EXTINS PROBA DUELULUI

Din scrisoarea lui Agobard către Ludovic Debonarul s-ar putea trage concluzia că proba prin duel nu era în uz la franci; căci, după ce a arătat acestui principe abuzurile ce decurg din legea lui Gondebaud, Agobard cere ca în Burgundia pricinile să fie judecate după legea francilor^a. Dar știindu-se, pe de altă parte, că pe vremea aceea duelul judiciar era în uz în Franța, aceasta a dat loc la nedumeriri. Explicația este aceea dată de mine mai sus: legea francilor salici nu admitea această probă, iar cea a francilor ripuari o admitea^b.

Dar, cu toate protestele clericilor, uzul duelului judiciar s-a întins neconținut în Franța; și voi dovedi îndată că tocmai ei au prilejuit în mare măsură acest lucru.

Dovadă pentru aceasta ne-o procură legea longobarzilor. „De mult timp se introdusese un obicei detestabil (se spune în preambulul Constituției lui Otto al II-lea): anume că, dacă documentul vreunei moșteniri era atacat ca fals, cel care îl prezenta jura pe Evanghelie că actul era adevărat; și fără nici o judecată prealabilă, el devenea proprietar al moștenirii; în felul acesta, sperjurii erau siguri că dobîndesc avere”^c. Când împăratul Otto I s-a încoronat la Roma^d, iar papa Ioan al XII-lea tocmai ținea un sinod, toți seniorii din Italia au strigat sus și tare că împăratul trebuia să facă o lege pentru înlăturarea acestui scandalos abuz.^e Papa și împăratul au socotit că această chestiune trebuia trimisă spre rezolvare sinodului care urma să se țină puțin timp după aceea la

a *Si placeret domino nostro ut eos transferret ad legem Francorum*⁴⁸.

b Vezi această lege, titlul LIX, § 4; și titlul LXVII, § 5.

c *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

d În anul 962.

e *Ab Italiae proceribus est proclamatum, ut imperator sanctus, mutata lege, facinus indignum destrueret*⁴⁹. *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

Ravenna^a. Acolo, seniorii au prezentat aceleași cereri, protestînd și mai vehement; dar, sub pretext că lipseau unele persoane, chestiunea a fost amînată încă o dată. Cînd Otto al II-lea și Conrad^b, regele Burgundiei, au sosit în Italia, ei au avut la Verona^c o convorbire cu seniorii din Italia^d; și, la repetatele lor stăruințe, împăratul, cu învoirea tuturor, a scos o lege care prevedea că, în cazul contestării unei moșteniri, dacă una dintre părți va voi să se folosească de un document, iar cealaltă va susține că acesta e fals, litigiul va fi soluționat prin duel; că aceeași regulă se va respecta și atunci cînd va fi vorba de chestiuni litigioase în legătură cu feudele; că bisericile vor fi supuse aceleiași legi, duelul avînd loc în acest caz între apărătorii lor. De aici se vede că nobilimea a cerut proba prin duel din cauza neajunsului pe care îl prezenta proba introdusă în biserici; că, în ciuda strigătelor nobilimii, în ciuda abuzului care era strigător și în ciuda autorității lui Otto, care a venit în Italia ca să vorbească și să acționeze ca stăpîn, clerul a rezistat cu îndîrjire în două sinoade; că conlucrarea dintre nobilime și principii silind pe clerici să cedeze, uzul duelului judiciar trebuie să fi fost socotit ca un privilegiu al nobilimii, ca o pavază împotriva nedreptății și ca o cheazășie a proprietății; și că din acest moment, practica aceasta trebuie să se fi întins. Și acest lucru s-a petrecut într-o epocă în care împărații erau puternici, iar papii slabi, într-un timp în care Ottonii au venit în Italia să restabilească demnitatea imperială.

Voi face aici o reflecție care va întări ceea ce am spus mai sus, anume că înstituirea probelor negative a

a S-a ținut în anul 967, în prezența papii Ioan al XII-lea și a împăratului Otto I.

b Unchiul lui Otto al II-lea, fiul lui Rudolf, și rege al Burgundiei transjurane.

c În anul 988.

d Cum in hoc ab omnibus imperiales aures pulsarentur. *Lex longobardorum*⁵⁰, cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

adus după sine procedura duelului. Abuzul de care se plîngeau seniorii în fața Ottonilor era că un om căruia i se obiecta că documentul său era fals, se apăra printr-o probă negativă, jurînd pe Evanghelie că nu era așa. Ce s-a făcut spre a se înlătura abuzul de o lege care fusese denaturată? S-a restabilit uzul duelului.

M-am grăbit să vorbesc de Constituția lui Otto al II-lea, pentru a da o idee limpede despre disputele dintre cler și laici de pe vremea aceea. Ea fusese precedată de o Constituție^a a lui Lothar I, care, în fața acelorași plîngerii și dispute, voind să garanteze proprietatea bunurilor, dispusese notarul să jure că documentul său nu era fals, iar dacă el era mort, să fie puși să jure martorii care îl semnaseră; dar răul tot dăinuia și a trebuit să se recurgă la remediul despre care am vorbit adineaori.

Eu constat că înainte de acea epocă, în adunările generale ținute de Carol cel Mare, națiunea i-a arătat că, în starea de lucruri de atunci, era foarte greu ca acuzatorul sau acuzatul să nu jure fals și că era mai bine să se restabilească duelul judiciar^b; ceea ce el a făcut.

Uzul duelului judiciar s-a extins la burgunzi, la care însă cel al jurămîntului a fost limitat. Teodoric, regele Italiei, a desființat duelul la ostrogoți^c; legile lui Cainsuind și ale lui Receswind par a fi voit să înlătore însăși ideea de duel. Dar aceste legi au fost așa de puțin acceptate în Narboneza, încît duelul era considerat acolo ca un privilegiu al goților^d.

a În *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 33. Pe exemplarul de care s-a servit D-l. Muratori, ea este atribuită împăratului Guido⁵¹.

b *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 23.

c Vezi *C a s s i o d o r*, cartea III, scrisorile 23 și 24.

d În *palatio quoque Bera comes Barcinonensis, cum imperetur a quodam vocato Sunila, et infidelitatis argueretur, cum eodem secundum legem propriam, utpote quia uterque Gothus erat, equestri praelio congressus est et victus*⁵². Autorul nesigur al *Vieții lui Ludovic Debonarul*.

Longobarzii, care au cucerit Italia după distrugerea ostrogoților de către greci⁵³, au introdus acolo din nou obiceiul duelului; dar primele lor legi l-au limitat^a. Carol cel Mare^b, Ludovic Debonarul, Ottonii au dat diferite constituții generale, pe care le găsim inserate în legile longobarzilor și adăugate la legile salice, care au extins uzul duelului, mai întâi la pricinile criminale, apoi, la cele civile. Nu se știa cum era mai bine să se procedeze. Proba negativă prin jurământ prezenta neajunsuri; cea prin duel, de asemenea: se adopta când o probă, când cealaltă, după cum frapau mai mult neajunsurile uneia sau ale celeilalte.

Pe de o parte, clericilor le plăcea să vadă cum, în toate pricinile laice, se recurgea la biserici și la altare^c; iar, pe de altă parte, nobilimii mîndre îi plăcea să-și apere drepturile prin sabie.

Eu nu spun că clerul a introdus obiceiul de care se plîngea nobilimea. Această cutumă izvora din spiritul legilor barbarilor și din statornicirea probelor negative. Dar întrucît un fel de procedură care putea să asigure impunitatea atîtor criminali a adus ideea necesității de a se recurge la sfîntenia bisericilor pentru a zgudui pe cei vinovați și pentru a înfricoșa pe sperjuri, clericii au susținut acest obicei și procedura de care el era legat; căci altminteri, ei erau împotriva probelor negative. Vedem în Beaumanoir^d că aceste probe nu au fost niciodată admise în tribunalele eclesiastice, ceea ce a contri-

a Vezi în *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul IV și titlul IX, § 23; și cartea II, titlul XXXV, §§ 4 și 5; și titlul LV, §§ 1, 2 și 3; rînduielile lui Rotharis; și la § 15, cea a lui Luitprand.

b *Ibidem*, cartea II, titlul LV, § 23.

c Jurămîntul judiciar se făcea pe atunci în biserici; iar sub prima dinastie exista în palatul regilor o capelă anume pentru pricinile care se judecau acolo. Vezi *Formulele* lui Marculf, cartea I, cap. XXXVIII; *Legile ripuarilor*, titlul LIX, § 4; titlul LXV, § 5; *Istoria* lui Grégoire de Tours; *Capitulara* din anul 803, adăugată la *Legea salică*.

d Cap. XXXIX, p. 212.

buit fără îndoială mult la ieșirea lor din uz și la slăbirea dispozițiilor stabilite în codurile de legi ale barbarilor în această privință.

Aceasta va face și mai evidentă legătura dintre uzul probelor negative și cel al duelului judiciar, despre care am vorbit atît de mult. Tribunalele laice le-au admis și pe unul și pe altul, iar tribunalele bisericești le-au respins pe amîndouă.

Acordînd preferință probei prin duel, poporul se conforma spiritului său războinic; căci în timp ce se institua duelul ca o judecată a lui Dumnezeu, se desființau probele prin cruce⁵⁴, prin apă rece⁵⁵ și prin apă clocotită, care fuseseră privite tot ca judecăți ale lui Dumnezeu.

Carol cel Mare a dispus⁵⁶ ca în cazul ivirii vreunei neînțelegeri între copiii săi, aceasta să fie rezolvată prin judecata crucii. Ludovic Debonarul a limitat acest fel de judecată la pricinile bisericești^a; fiul său Lothar a desființat-o în toate cazurile; el a desființat și proba prin apă rece^b.

Eu nu spun că, într-o vreme în care existau atît de puține obiceiuri acceptate de toată lumea, aceste probe nu au fost adoptate în unele biserici, cu atît mai mult cu cît ele sînt menționate într-un document provenit de la Filip August^c; spun însă că ele au fost puțin folosite. Beaumanoir, care a trăit pe vremea lui Ludovic cel Sfînt și puțin după aceea, cînumerînd diferitele feluri de probe, vorbește de cea a duelului judiciar și de loc despre celelalte^d.

a Constituțiile sale în această privință le găsim inserate în *Legea longobarzilor* și în apendicele *Legilor salice*.

b În Constituția sa inserată în *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 31.

c Din anul 1200.

d *Coutume de Beauvoisis*, cap. XXXIX.

CAPITOLUL XIX

**O ALTĂ CAUZĂ CARE A DETERMINAT IEȘIREA DIN UZ
A LEGILOR SALICE, A LEGILOR ROMANE
ȘI A CAPITULARIILOR**

Am arătat deja⁵⁷ cauzele datorită cărora legile salice, legile romane și Capitulariile și-au pierdut autoritatea lor; voi adăuga că marea răspîndire a probei duelului a fost principala cauză a acestui fapt.

Legile salice, care nu admiteau această uzanță, au devenit oarecum inutile și au căzut în desuetudine; legile romane, care nici ele nu o admiteau, au ieșit de asemenea din uz. Singura preocupare a rămas de a contura legea duelului judiciar și de a stabili reguli bune în privința aplicării ei. Dispozițiile Capitulariilor nu au devenit mai puțin inutile. Astfel, o mulțime de legi și-au pierdut autoritatea, fără a se putea preciza momentul în care ele au pierdut-o; ele au fost lăsate la o parte, fără să găsim altele care să le fi luat locul.

Un astfel de popor nu avea nevoie de legi scrise, iar legile sale scrise puteau să cadă foarte lesne în desuetudine.

Dacă se isca vreo dispută între două părți, se dispunea rezolvarea ei prin duel. Pentru aceasta, nu era nevoie de multă pricepere.

Toate acțiunile civile și penale se reduc la fapte. Duelul avea loc cu privire la aceste fapte; și nu numai fondul chestiunii se rezolva prin duel, ci și incidentele și chestiunile interlocutorii, cum spune Beaumanoir^a, care dă și exemple.

Eu constat că la începutul celei de-a treia dinastii întreaga procedură se reducea la dueluri; totul era subordonat punctului de onoare. Dacă cineva nu se supunea judecătorului, acesta deschidea împotriva lui ac-

a Cap. LXI, pp. 309 și 310.

țiune pentru ultraj. La Bourges^a, dacă cineva nu se prezenta armașului^{57bis} cînd acesta trimitea după el, armașul îi spunea: „Am trimis să te cheme, și nu ai găsit cu cuviință să vii; dă-mi socoteală pentru această desconsiderare“. Și se duelau. Ludovic cel Gros a reformat acest obicei^b.

Duelul judiciar era practicat la Orléans în toate acțiunile privitoare la datorii^c. Ludovic cel Tânăr a stabilit că acest obicei să nu se aplice decît atunci cînd reclamația se referea la o sumă mai mare de cinci solizi. Această ordonanță era o lege locală; căci, pe vremea lui Ludovic cel Sfînt^d, era de ajuns ca valoarea să fi trecut de doisprezece dinari. Beaumanoir^e auzise pe un om de lege că odinioară în Franța era răul obicei că cineva putea închiria pe un anumit timp un luptător pentru a-l pune să se bată în duel în apărarea cauzelor sale. Se vede că uzul duelului judiciar avea pe atunci o foarte largă răspîndire.

CAPITOLUL XX

ORIGINEA PUNCTULUI DE ONOARE

În codurile de legi ale barbarilor se întîlnesc enigme. Legea^f frizonilor nu acordă decît o jumătate de solid ca despăgubire celui care a primit lovituri de baston; și nu există rană cît de mică pentru care ea să nu acorde mai mult. După legea salică, dacă un om liber din naștere dădea trei lovituri de băț unui alt om liber din

a Document de la Ludovic cel Gros, din anul 1145⁵⁸, în *Recueil des Ordonnances* (Colecția ordonanțelor).

b *Ibidem*.

c Document de la Ludovic cel Tânăr, din anul 1168, în *Recueil des Ordonnances*.

d Vezi Beaumanoir, cap. LXIII, p. 325.

e *Vezi Coutume de Beauvoisis*; cap. XXVIII, p. 203.

f *Additio sapientium Wilemari* (Adaosul înțelepților lui Wulmar), titlul V.

naștere, plătea trei solizi; dacă făcuse să curgă sînge, el era pedepsit ca și cum ar fi produs o rană cu sabia și plătea cincisprezece solizi: pedeapsa se măsura după mărimea rănilor produse. Legea longobarzilor^a a stabilit diferite despăgubiri pentru o lovitură de baston, pentru două, pentru trei, pentru patru. Astăzi o lovitură valorează o sută de mii.

Constituția lui Carol cel Mare, inserată în legea longobarzilor^b, impune ca cei cărora ea le îngăduie duelul să lupte cu bastonul. Poate că aceasta a fost o măsură de menajare a clerului; poate că, deoarece se extindea uzul duelurilor, s-a căutat a le face mai puțin sîngeroase. Capitulara lui Ludovic Debonarul^c a acordat părților dreptul de alegere între duelul cu bastonul și cel cu armele. Mai târziu, numai șerbii s-au duelat cu bastonul^d.

Văd deja născîndu-se și formîndu-se regulile de amănunt ale punctului nostru de onoare. Acuzatorul începea prin a declara înaintea judecătorului că cutare săvîrșise o anumită faptă; iar acesta răspundea că acuzatorul mințise^e; atunci judecătorul dispunea să aibă loc duelul. Aceasta a avut ca urmare statornicirea principiului că atunci cînd cineva era dezmințit, trebuia să se bată în duel.

Cînd un om declarase că se va bate în duel, el nu mai putea să dea înapoi; și dacă făcea acest lucru, i se aplica o pedeapsă^f. De unde a rezultat regula că atunci cînd un om își dăduse cuvîntul că va face ceva, onoarea nu îi mai îngăduia să-l retragă.

a Cartea I, titlul VI, § 3.

b Cartea II, titlul V, § 23.

c Adăugată la *Legea salică*, în anul 819.

d Vezi *Beaumanoir*, cap. LXIV, p. 323⁵⁹.

e *Ibidem*, p. 323.

f *Ibidem*, cap. III, p. 25 și LXIV, p. 329.

Nobili^a se luptau între ei călare și cu armele lor, iar oamenii de jos^b se luptau pe jos și cu bastonul. De unde urmează că bastonul era instrumentul insultelor^c, deoarece un om care fusese bătut cu el fusese tratat ca un om de jos.

Numai oamenii de jos luptau cu fața descoperită^d, așa că numai ei puteau să fie loviți peste față. O palmă dată a devenit o insultă care trebuie spălată prin sînge, deoarece un om care o primise fusese tratat ca un om de jos.

Popoarele germanice nu erau mai puțin sensibile decît noi în privința punctului de onoare; ele erau chiar mai simțitoare decît noi. Astfel, rudele cele mai îndepărtate luau o parte foarte activă în pricinile privitoare la ofense; și toate codurile lor se sprijină pe acest principiu. Legea longobarzilor^e cere ca cel care se duce, însoțit de oamenii săi, și bate pe un om luat prin surprindere, spre a-l acoperi de rușine și de ridicol, plătește jumătatea din despăgubirea pe care ar fi datorat-o dacă l-ar fi ucis; iar dacă, în același scop, îl leagă, el plătește trei sferturi din aceeași despăgubire^f.

Să spunem deci că strămoșii noștri erau foarte sensibili la insulte, dar că insultele de un anumit fel, ca aceea de a primi lovituri date cu un anumit instrument pe o anumită parte a corpului, și într-un anumit fel nu le erau cunoscute încă. Toate acestea intrau în ofensa bătăii; și, în acest caz, gravitatea violențelor determina gravitatea insultelor.

a Vezi, în legătură cu armelor luptătorilor, Beaumanoir, cap. LXI, p. 308 și cap. LXIV, p. 328.

b Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328. Vezi și hrisoavele lui Saint-Aubin d'Anjou, prezentate de Galland⁶⁰, p. 263.

c La romani, loviturile de baston nu aveau caracter infamant. Leg. [XXII], *Ictus fustium* (Lovirea cu bastonul). [Dig., III, 2] *De iis qui notantur infamia* (Despre cei care sînt loviți de infamie).

d Ei nu aveau decît scutul și bastonul. Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328.

e Cartea I, titlul VI, § 1.

f *Ibidem*, § 2.

CAPITOLUL XXI

O ALTĂ REFLECȚIE ÎN PRIVINȚA PUNCTULUI
DE ONOARE LA GERMANI

„La germani, spune Tacitus, era o mare rușine de a părăsi scutul pe cîmpul de luptă și mulți dintre ei își luau viața după o astfel de nenorocire^a. De aceea, vechea lege salică^b acordă cincisprezece solizi ca despăgubire celui căruia cineva îi spusese drept insultă că își părăsise scutul.

Carol cel Mare^c, aducînd îndreptări legii salice, nu a fixat, pentru acest caz, decît trei solizi ca despăgubire. Acest principe nu poate fi bănuît de a fi voît să slăbească disciplina militară; este limpede că această schimbare provine din aceea a felului armelor; și tocmai această schimbare a felului armelor a fost originea multor uzanțe.

CAPITOLUL XXII

DESPRE MORAVURILE LEGATE DE DUELURI

Legătura noastră cu femeile se bazează pe fericirea legată de plăcerea simțurilor, pe bucuria de a iubi și de a fi iubit, precum și pe dorința de a plăcea femeilor, deoarece ele sînt judecători foarte luminați în privința unora dintre lucrurile care constituie meritul personal. Această dorință generală de a plăcea dă naștere la ga-

a *De moribus Germanorum*, cap. VI.

b În *Pactus legis salicae* (Pactul legii salice).

c Ne este cunoscută legea veche, precum și aceea care a fost modificată de către acest principe⁶¹.

lanterie, care nu este chiar iubirea, ci gingașa, ușoara și neconținută amăgeală a iubirii.

Potrivit împrejurărilor deosebite pentru fiecare neam și pentru fiecare secol, dragostea înclină mai mult spre unul dintre aceste trei lucruri decât spre celelalte două. Or, eu spun că, pe vremea răspîndirii duelurilor la noi, spiritul de galanterie a fost cel care trebuie să se fi întărit.

În legea longobarzilor^a se arată că dacă unul din cei doi luptători aveau asupra lui ierburi bune de farmece, judecătorul porunca să fie luate de la el și îl punea să jure că nu mai are altele. Această lege nu se putea baza decât pe credințele comune: frica, despre care s-a spus că a născocit atîtea lucruri, i-a făcut pe oameni să-și imagineze aceste feluri de vrăji. Întrucît în dueluri luptătorii erau înarmați pînă în dinți și întrucît, cu arme ofensive și defensive, grele, cele de o anumită calitate și de o anumită putere dădeau o imensă superioritate, credința despre armele fermecate ale unora dintre luptători a luat în chip inevitabil mințile multor oameni.

De aici s-au născut minunatele principii ale cavalerismului. Toate mințile s-au deschis acestor idei. În romane au apărut cavaleri rătăcitori, necromanți, zîne, cai înaripați sau înzestrați cu inteligență, oameni invizibili sau invulnerabili, vrăjitori care se interesau de nașterea sau de educația înaltelor personaje, palate fermecate și dezlegate de farmece; în lumea noastră a apărut o lume nouă, iar cursul obișnuit al naturii a fost lăsat numai pentru oamenii de rînd.

Cavalerii rătăcitori, totdeauna înarmați într-o parte a lumii plină de castele, de fortărețe și de tilhari, socoteau că e o cinste pentru ei să pedepsească pe cei nedrepti și să apere pe cei slabi. Aceasta a făcut de asemenea ca, în romanele noastre, galanteria să fie bazată pe ideea de iubire, îmbinată cu ideea de putere și de ocrotire.

^a Cartea II, titlul LV, § 11.

Așa că galanteria s-a născut atunci cînd au fost imaginați oameni extraordinari, care, văzînd virtutea îmbinată cu frumusețea și cu fragilitatea, au fost îndemnați să se expună pentru ea la primejdii și să i se facă plăcuți în împrejurările obișnuite ale vieții.

Romanele noastre cavalierești au stimulat această dorință de a plăcea și au format într-o parte a Europei acest spirit de galanterie despre care se poate spune că a fost puțin cunoscut de către cei vechi.

Luxul extraordinar al imensului oraș al Romei a favorizat înclinarea spre plăcerile senzuale. Un anumit ideal de viață liniștită, de țară, în Grecia a dat naștere descrierii sentimentelor de iubire^a. Ideea de cavaleri rățăcitori, ocrotitori ai virtuții și ai frumuseții femeilor, a dus la ideea de galanterie.

Acest spirit s-a întărit datorită obiceiului turnirelor, care, îmbinînd drepturile curajului și ale iubirii, au dat galanteriei și mai mare greutate.

CAPITOLUL XXIII

DESPRE PROCEDURA DUELULUI JUDICIAR

Poate că va prezenta interes de a vedea acest obicei monstruos al duelului judiciar redus la principii și de a afla complexul unei proceduri atît de singulare. Oamenii, în fond raționali, supun unor reguli înseși prejudecățile lor. Nimic nu era mai potrivit bunului simț decît duelul judiciar; dar, ideea lui o dată admisă, aplicarea s-a făcut cu oarecare băgare de seamă.

Pentru a înțelege bine procedura din acele timpuri, trebuie să citim cu atenție rînduielile lui Ludovic cel Sfînt, care a făcut schimbări deosebit de importante în

^a Se pot vedea, de pildă, romanele grecești din evul mediu⁶².

materie procedurală. Défontaines era contemporan cu acest princip; Beaumanoir scria după el^a; ceilalți au trăit și mai târziu. Ca atare, vechea procedură trebuie să fie căutată în îndreptările care i s-au adus.

CAPITOLUL XXIV

REGULI STABILITE ÎN PRIVINȚA DUELULUI JUDICIAR

Atunci^b cînd într-un litigiu erau mai mulți acuza-tori, ei trebuiau ca, de comun acord, să desemneze pe unul dintre ei pentru a conduce procesul; iar dacă nu se puteau înțelege, judecătorul, înaintea căruia se prezenta acțiunea, numea pe unul dintre ei care o conducea.

Cînd^c un nobil chema în judecată pe un om de jos, el trebuia să se înfățișeze pe jos, înarmat cu scutul și cu bastonul; iar dacă venea călare, și cu armele de nobil, i se lua calul și armele; rămînea în cămașă și era obligat să lupte în această ținută împotriva celui de jos.

Înaintea duelului, judecătorii^d făceau trei strigări. Printr-una, se poruncea rudelor părților să se retragă; prin alta, se punea în vedere publicului să păstreze liniștea; prin cea de-a treia, se anunța că îi era interzis oricui de a da ajutor vreuneia dintre părți, sub amenințarea unor pedepse grele, mergînd chiar pînă la pedeapsa cu moartea, dacă, în urma acestui ajutor, unul dintre luptători era învins.

Slujitorii justiției supravegheau terenul^e; și, dacă una dintre părți propunea împăcarea, ei erau cu mare băgare de seamă la situația în care se aflau cei doi adver-

a În anul 1283.

b Beaumanoir, cap. VI, pp. 40 și 41.

c Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328.

d *Ibidem*, p. 330.

e *Ibidem*.

sari în acel moment, pentru ca ei să fie puși din nou^a în aceeași situație în care se aflau atunci, dacă nu cădeau la împăcare.

Cînd duelul avea loc pentru o crimă sau pentru o hotărîre nedreaptă, nu era îngăduit să se cadă la împăcare fără aprobarea seniorului; iar dacă una dintre părți era învinsă, părțile nu se mai puteau împăca decît cu încuviințarea comitelui^b; ceea ce corespundea cu scrisorile de grațiere din vremea noastră.

Dacă însă crima era capitală, iar seniorul, corupt prin daruri, încuviința împăcarea, el plătea o amendă de șaizeci de livre, iar dreptul^c pe care îl avea de a pedepsi pe răufăcător trecea asupra comitelui.

Existau mulți oameni care nu erau în stare de a face sau de a primi o provocare la duel. În acest caz se îngăduia, în cunoștință de cauză, ca cineva să-și ia un apărător care să lupte în locul său; și pentru ca acesta să-și dea tot interesul în apărarea părții sale, i se tăia mîna dacă era învins^d.

În veacul trecut s-au făcut împotriva duelurilor legi prevăzînd pedeapsa capitală; poate că ar fi fost de ajuns să i se ia unui războinic calitatea sa de războinic prin pierderea mîinii, dat fiind că de obicei nimic nu este mai trist pentru oameni decît să supraviețuiască pierderii însușirii lor esențiale.

Atunci cînd, pentru o crimă capitală^e, duelul avea loc prin intermediul unor apărători, părțile erau așezate într-un loc din care nu puteau să vadă lupta: fiecare dintre ele era încinsă cu funia care trebuia să servească la uciderea sa, dacă apărătorul său era învins⁶³.

a *Ibidem*.

b Marii vasali aveau drepturi speciale.

c Beaumanoir, cap. LXIV, p. 350, spune: *El își va pierde dreptul de a împărți dreptatea*. La autorii de pe acea vreme, aceste cuvinte nu au un înțeles general, ci limitat la pricina despre care este vorba. D é f o n t a i n e s, cap. XXI, art. 29.

d Acest obicei, pe care îl găsim în *Capitularii*, dăinuia încă pe vremea lui Beaumanoir. Vezi cap. LXI, p. 315.

e Beaumanoir, cap. LXIV, p. 330.

Cel care era învins în duel nu pierdea întotdeauna ceea ce forma obiectul procesului. Dacă, de exemplu^a, duelul va avea loc pentru o hotărîre interlocutorie, cel învins pierdea numai ceea ce constituia obiectul acelei hotărîri interlocutorii.

CAPITOLUL XXV

DESPRE LIMITELE CARE I SE PUNEAU DUELULUI JUDICIAR

Cînd provocarea la duel fusese primită pentru o pricină civilă de mică importanță, seniorul obliga părțile să renunțe la duel.

Dacă un fapt era notoriu^b — de exemplu, dacă un om fusese asasinat în plină piață —, nu se dispunea nici proba cu martori, nici proba prin duel; judecătorul se pronunța pe baza notorietății faptului.

Cînd, la curtea seniorului, se judecase deseori în același fel, așa că obiceiul era binecunoscut^c, seniorul nu încuviința părților duelul, pentru ca să nu se schimbe cutumele prin diversele rezultate ale duelurilor.

Duelul nu putea fi cerut decît pentru^d sine, pentru cineva din familia sa ori pentru seniorul său⁶⁴.

Cînd un învinuit fusese achitat^e, o altă rudă nu putea să ceară duelul; altminteri pricinile n-ar mai fi avut sfîrșit.

Dacă cel ale cărui rude voiau să-i răzbune moartea apărea, nu mai avea loc duelul; la fel se întîmpla^f dacă,

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 309.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 308. *Ibidem*, cap. XLIII, p. 239.

c Beaumanoir, cap. LXI, p. 314. Vezi, de asemenea, Défontaines, cap. XXII, art. 24.

d Beaumanoir, cap. LXIII, p. 322.

e *Ibidem*.

f *Ibidem*.

datorită unei absențe notorii, faptul se vădea a fi imposibil.

Dacă un om care fusese ucis^a îl dezvinovățise, mai înainte de a muri, pe cel ce era învinuit și indicase pe un altul, nu se trecea la duel; dar dacă nu indicase pe nimeni, declarația sa nu era privită decît ca o iertare a ucigașului pentru fapta sa; urmărirea era dusă mai departe; ba chiar, între nobili, se putea purta război.

Cînd avea loc un război între familii și una dintre rude făcea sau primea provocarea la duel, dreptul la război înceta; se socotea că părțile voiesc să urmeze cursul obișnuit al justiției; iar cea care ar fi continuat războiul ar fi fost condamnată la despăgubiri pentru prejudiciile aduse.

Astfel, procedura duelului judiciar avea avantajul de a putea transforma o dispută generală într-una particulară, de a reda tribunalelor puterea și de a readuce în starea civilă pe cei care nu se mai călăuzeau decît după dreptul ginților.

După cum există nenumărate chestiuni înțelepte tratate în chip foarte nelogic, există și chestiuni lipsite de logică, care sînt tratate într-un chip foarte înțelept.

Cînd^b un om învinuit de crimă dovedea în mod limpede că ea fusese săvîrșită chiar de către acuzator, provocarea la duel nu mai era îngăduită; căci nu există vinovat care să nu prefere un duel îndoielnic unei pedepse sigure.

Nu era admis^c duelul în pricinile care erau soluționate de către tribunalele bisericești, precum și în acelea în care era vorba de bunurile ce reveneau văduvei ce supraviețuia soțului său⁶⁵.

Cu o femeie, spune Beaumanoir, *nu se poate bate cineva în duel*. Dacă o femeie provoca la duel pe cineva fără să-și numească apărătorul, nu i se primea provo-

a *Ibidem*, p. 323.

b Beaumanoir, cap. LXIII, p. 324.

c *Ibidem*, p. 325.

carea. Pentru ca o femeie să poată provoca la duel mai trebuia să fie autorizată^a de către baronul său, adică de către soț; dar ea putea să fie provocată la duel fără această autorizație.

Dacă acuzatorul^b sau învinuitul avea mai puțin de cincisprezece ani, nu era permis duelul. Se putea totuși dispune duelul în pricinile cu pupili, dacă tutorele sau cel care avea paza averii pupilului⁶⁶ voia să înfrunte riscurile legate de folosirea acestei proceduri.

Iată care sînt, după cît mi se pare mie, cazurile în care îi era îngăduit iobagului duelul; el se putea bate cu un iobag; el se putea bate cu o persoană liberă și chiar cu un nobil, dacă era provocat la duel; dacă însă el îl provoca pe nobil^c, acesta putea să respingă provocarea la duel; și chiar seniorul iobagului avea dreptul de a-l scoate de sub judecată. Iobagul putea, pe baza unui act scris al seniorului^d sau, potrivit obiceiului, să se bată în duel cu orice persoană liberă; iar biserica^e pretindea același drept pentru iobagii săi, ca un semn de respect față de ea^f.

CAPITOLUL XXVI

DESPRE DUELUL JUDICIAR ÎNTRE UNA DIN PĂRȚI ȘI UNUL DIN MARTORI

Beaumanoir spune că un om care vedea că primul martor depunea împotriva sa, putea să-l înlăture pe al doilea martor, spunînd^g judecătorilor că partea adversă

a *Ibidem*.

b Beaumanoir, cap. LXIII, p. 323. Vezi și ce am spus în cartea XVIII, cap. XXVI.

c *Ibidem*, p. 322.

d Défontaines, cap. XXII, art. 7.

e *Habeant bellandi et testificandi licentiam*⁶⁷. Cartea lui Ludovic cel Gros, din anul 1118.

f *Ibidem*.

g Cap. LXI, p. 315.

prezenta un martor mincinos și calomniator^a; și, dacă martorul voia să susțină pricina, împrecinatul îl **pro-**voca la duel. În acest caz, nu mai era vorba de cercetări; căci, dacă martorul era învins, se stabilea că partea prezentase un martor mincinos și ea pierdea procesul.

Împrecinatul nu trebuia să îngăduie ca cel de-al doilea martor să jure, căci el și-ar fi făcut depozitia și procesul s-ar fi terminat prin depozitia a doi martori. Împiedicînd însă audierea celui de-al doilea martor, depozitia celui dintîi devenea inutilă.

Al doilea martor fiind astfel înlăturat, partea adversă nu mai putea prezenta alți martori și pierdea procesul; dar, în cazul în care nu se făcea provocarea la duel^b, se puteau aduce alți martori.

Beaumanoir arată^c că înainte de a-și face depozitia, martorul putea să spună părții sale: „Nu am dorința să mă bat pentru pricina dumatăle, nici să intru în proces pe socoteala mea; dar dacă vrei să mă aperi, voi spune bucuros adevărul pe care îl cunosc“. Partea se vedea astfel nevoită să se bată în duel pentru martor; și dacă era învinsă, ea nu pierdea ceva din corpul său^d, dar martorul era respins.

Eu cred că aceasta era o modificare a vechii cutume; și ceea ce mă face să cred acest lucru este faptul că uzul de a provoca la duel pe martori este prevăzut în legea bavarezilor^e și cea a burgunzilor^f fără nici o res-
tricție.

a „*Leur doit-on demander, avant qu'ils fassent nul serment, pour qui ils veulent témoigner; car l'enques gist li point d'aus lever de faux tesmoignage*“⁶⁸. Beaumanoir, cap. XXXIX. p. 218.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 316.

c Beaumanoir, cap. VI, pp. 39 și 40.

d Dar dacă duelul avea loc prin intermediul unor apărători, apărătorului învins i se tăia mîna.

e Titlul XVI, § 2.

f Titlul XLV.

Am vorbit deja⁶⁹ despre Constituția lui Gondebaud, împotriva căreia Agobard^a și Sfântul Avit^{b70} au protestat atât de vehement. „Cînd învinuitul, spune acest principe, prezintă martori pentru a jura că el nu a săvîrșit infracțiunea, acuzatul va putea provoca la duel pe unul dintre martori; căci este drept ca cel care s-a oferit să jure, și a declarat că cunoaște adevărul, să nu se dea în lături de la duel pentru a-l susține“. Acest rege nu îngăduia martorilor nici un subterfugiu pentru a se susține duelului.

CAPITOLUL XXVII

DESPRE DUELUL JUDICIAR DINTRE UNA DIN PĂRȚI ȘI UNUL DINTRE VASALII EGALI AI SENIORULUI. APELUL PENTRU HOTĂRÎRE NEDREAPTĂ

Deoarece natura hotărîrii date prin procedura duelului judiciar era de a pune capăt pentru totdeauna pricinii și deoarece ea nu era compatibilă cu o nouă judecată și cu o nouă urmărire^c, apelul, așa cum este el stabilit de legile romane și de cele canonice, adică apelul adresat unui tribunal superior în scopul de a obține desființarea hotărîrii dată de altul, era necunoscut în Franța.

Un popor războinic, călăuzit numai de punctul de onoare, nu cunoștea această formă de procedură; și, urmînd mereu același spirit, folosea împotriva judecătorilor aceleași mijloace^d pe care le-ar fi putut întrebuința împotriva părților.

a *Lettre à Louis le Débonnaire* (Scrisoare către Ludovic Debonarul).

b *Vie de St. Avit* (Viața Sfîntului Avit).

c „Car en la cour où l'on va par la raison de l'appel pour les gages maintenir, se bataille est faite, la querelle est venue à fin, si que il n'y a métier de plus d'apiaux"⁷¹. Beaumanoir, cap. II, p. 22.

d Beaumanoir, cap. LXI. p. 312; și cap. LXVII, p. 338.

La acest popor apelul era o provocare la o luptă cu armele, care trebuia să se termine prin sînge, iar nu această invitație la o dispută în scris, care n-a fost cunoscută decît după aceea.

De aceea, Ludovic cel Sfînt, în *Așezămintele* sale^a, spune că apelul cuprinde felonie și inechitate⁷², iar Beaumanoir ne spune că dacă un om^b voia să se plîngă de vreun atentat săvîrșit împotriva sa de către seniorul său, trebuia să-i notifice că-și părăsește feuda, iar după aceea îl chema în judecată înaintea seniorului suzeran al acestuia, și îl provoca în duel. La fel, seniorul renunța la omagiu⁷³, dacă își chema vasalul în judecată înaintea comitelui.

A declara apel provocînd la duel pe propriul senior pentru a-l dovedi vinovat de hotărîre nedreaptă⁷⁴, înseamnă a spune că hotărîrea lui a fost dată în mod nedrept și cu răutate; or, a arunca astfel de cuvinte însemna a săvîrși un fel de crimă de felonie⁷⁵.

Așa că, în loc de a provoca la duel pentru a-l dovedi vinovat de hotărîre nedreaptă pe seniorul care organiza și conducea tribunalul, erau provocați vasalii egali ai săi, care alcătuiau însuși tribunalul; prin aceasta, se evita crima de felonie: nu se aduceau insulte decît vasalilor egali ai săi, cărora li se putea da satisfacție întotdeauna pentru insultă.

Se expunea^c mult cel ce declara apel, provocînd la duel pe vasalii egali ai seniorului pentru a-i dovedi vinovați de hotărîre nedreaptă. Dacă el aștepta ca hotărîrea să fie luată și pronunțată, era obligat să se bată în duel^d cu toți vasalii egali ai seniorului, cînd ei se ofereau să apere hotărîrea ca fiind dreaptă. Dacă el declara apelul mai înainte ca toți judecătorii să-și fi dat păre-

a Cartea II, cap. XV.

b Beaumanoir, cap. LXI, pp. 310 și 311; și cap. LXVII, p. 337.

c Beaumanoir, cap. LXI, p. 313.

d *Ibidem*, p. 314.

rea, trebuiau să se bată în duel toți cei care fuseseră de aceeași părere^a. Pentru a evita această primejdie, el îl ruga pe senior^b să poruncească fiecărui vasal egal al său să-și spună cu glas tare părerea; și, după ce se pronunța primul, iar al doilea era gata să facă la fel, îi spunea că era mincinos, rău și calomniator, și numai cu el trebuia să se bată în duel.

Défontaines^c cerea ca înainte de a declara apelul pentru hotărîre nedreaptă^d, să fie lăsați să se pronunțe trei judecători, și nu spune că apelantul trebuia să se bată în duel cu toți trei, și încă mai puțin că ar fi fost cazuri în care trebuia să se bată cu toți cei care se declaraseră de părerca lor. Aceste deosebiri provin din faptul că, pe acele vremuri, aproape nu existau uzanțe care să fi fost exact la fel. Beaumanoir ne arată ce se întâmpla în comitatul Clermont; Défontaines, de ceea ce se practica în Vermandois.

Atunci cînd^e unul dintre vasalii egali ai seniorului sau dintre posesorii de feude egali cu el⁷⁶ declarase că el susține hotărîrea, judecătorul dispunea să se facă provocarea la duel și, mai mult, lua garanție de la apelant că el își va susține apelul. Dar vasalul egal al seniorului care era provocat la duel nu dădea garanții, deoarece el era vasal al seniorului și trebuia să apere hotărîrea în apel ori să plătească seniorului o amendă de șaizeci de livre.

Dacă apelantul^f nu dovedea că hotărîrea era rea, el plătea seniorului o amendă de șaizeci de livre, amendă egală^g vasalului egal al seniorului pe care îl provocase

a Care aprobaseră hotărîrea.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.

c Cap. XXII, art. 1, 10 și 11. El spunea numai că fiecăruia i se plătea cîte o amendă.

d *Fausser* = *Appeller de faux jugement* (a face apel prin provocarea la duel a judecătorilor pentru a dovedi că hotărîrea e nedreaptă).

e Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.

f *Ibidem*; Défontaines, cap. XXII, art. 9.

g Défontaines, cap. XXII, art. 9.

la duel și tot atîta fiecăruia dintre membri care aproba-seră pe față hotărîrea.

Cînd un om puternic, bănuît de o crimă, pentru care se cuvine pedeapsa cu moartea, fusese prins și condamnat, el nu mai putea să provoace la duel pe judecători pentru a-i dovedi vinovați de hotărîre nedreaptă^a, căci el ar fi făcut aceasta întotdeauna, fie pentru a-și prelungi viața, fie pentru a obține o împăcare.

Dacă cineva^b declara că hotărîrea era nedreaptă și rea și nu se oferea să dovedească aceasta, adică să se bată în duel, el era condamnat la o amendă de zece solizi, dacă era nobil, și la una de cinci solizi, dacă era iobag, pentru cuvintele jignitoare pe care le pronunțase.

Judecătorii^c sau vasalii egali ai seniorului care erau învinși nu urmau să-și piardă nici viața și nici unul din membrele corpului; dar cel care îi provoca la duel era pedepsit cu moartea atunci cînd era vorba de o crimă ce atrăgea pedeapsa capitală^{d77}.

Acest fel de a provoca la duel pe vasalii egali ai seniorului, pentru a-i dovedi vinovați de hotărîre nedreaptă, era practicat pentru a se evita provocarea la duel chiar a seniorului. Dar^e, dacă seniorul nu avea vasalii egali ca judecători membri sau nu avea destui, el putea să împrumute^f, pe cheltuiala sa, vasalii egali ca judecători de la suzeranul său; dar acești vasalii egali nu erau

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 316; și Défontaines, cap. XXII, art. 21.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.

c Défontaines, cap. XXII, art. 7.

d Vezi Défontaines, cap. XXI, art. 11, 12 și următoarele, care deosebește cazurile în care cel ce declara apel pentru hotărîre nedreaptă își pierde viața, obiectul procesului sau numai obiectul hotărîrii interlocutorii.

e Beaumanoir, cap. LXII, p. 322; Défontaines, cap. XXII, art. 3.

f Comitele nu era obligat să-i împrumute. Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

obligăți să judece, dacă nu voiau; ei puteau declara că nu veniseră decît pentru a-și da părerea; și, în acest caz^a special, seniorul, judecînd și pronunțînd el însuși hotărîrea, dacă aceasta era apelată ca nedreaptă prin provocarea lui la duel, el trebuia să primească provocarea la duel și să apere hotărîrea.

Dacă seniorul^b era atît de sărac încît nu era în stare să ia vasali egali de la seniorul suzeran al său, ori dacă neglija de a-i cere, ori suzeranul refuza să-i dea, seniorul neputînd să judece singur și nimeni nefiind obligat de a deschide o acțiune înaintea unui tribunal care nu se putea pronunța, pricina era prezentată la tribunalul seniorului suzeran.

Cred că aceasta a fost una dintre cauzele principale ale separării administrației justiției de feudă, de unde a rezultat următoarea regulă a jurisconsulților francezi: *Una este feuda și alta este justiția*. Căci, întrucît existau nenumărați vasali care nu aveau alți vasali sub ei și care nu erau deci în stare să-și organizeze un tribunal, toate pricinile au fost prezentate spre judecare seniorului lor suzeran; iar ei au pierdut dreptul de a administra justiția, fiindcă nu au avut nici puterea și nici voința de a-l revendica.

Toți judecătorii^c care luaseră parte la judecată trebuiau să fie de față la pronunțare, pentru ca să-și poată exprima aprobarea pentru ea și să răspundă: *Oïl (da)* aceluia care, voind să declare apel pentru hotărîre nedreaptă, îi întreba dacă o susțin: „căci, spune Défontaines^d, este o chestiune de politețe și de lealitate; iar în această privință nu se admite nici sustragere, nici amîinare“ Cred că din acest fel de a gîndi a luat naștere obiceiul, păstrat.

a „*Nul ne puet faire jugement en sa cour*“⁷⁸, spune Beaumanoir, cap. LXVII, pp. 336 și 337.

b *Ibidem*, cap. LXII, p. 322.

c Défontaines, cap. XXI, art. 27 și 28.

d Défontaines, cap. XXI, art. 28.

și astăzi în Anglia, potrivit căruia pentru a condamna la moarte pe cineva toți jurații să fie de aceeași părere.

Pronunțarea trebuia deci să urmeze părerea majorității; iar, dacă era egalitate de păreri, pronunțarea era, într-o pricină penală, în favoarea acuzatului; într-o pricină de datorii, în favoarea debitorului; iar într-o pricină de moștenire, în favoarea pîrîtului.

Un vasal egal al seniorului — spune Défontaines^a — nu putea să spună că nu va judeca dacă sînt numai patru^b, sau dacă nu sînt prezenți toți, sau dacă lipsesc cei mai înțelepți; era ca și cum ar fi spus, în luptă, că nu își va ajuta seniorul sub cuvînt că nu are cu el decît o parte dintre oamenii săi⁷⁹. Dar îi revenea seniorului să-și cîntească tribunalul, alegînd pentru a face parte din el pe cei mai viteji și mai înțelepți dintre oamenii săi. Citez aceasta, pentru a arăta care era datoria vasalilor: de a lupta și de a judeca; iar această datorie era chiar astfel, încît a judeca însemna a lupta.

Un senior^c care se judeca la propriul său tribunal cu vasalul său și care pierdea procesul putea să declare apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unuia dintre oamenii săi. Datorită însă respectului pe care acesta îl datora seniorului în virtutea jurămîntului de credință depus, și bunăvoinței pe care seniorul o datora vasalului său în virtutea acceptării acestui legămînt, se făcea o distincție: ori seniorul spunea în general că hotărîrea^d era nedreaptă și rea, ori îl învinuia pe vasalul său personal de prevaricațiune^e. În primul caz, el insulta propriul său tribunal, și oarecum și pe sine, și deci nu pu-

a *Ibidem*, art. 37.

b Se cerea cel puțin acest număr. Défontaines, cap. XXI, art. 36.

c Vezi Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

d „Ce jugement est faus et mauvais”⁸⁰. Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

e „Vous avez fait jugement faus et mauvais, comme mauvais que vous estes, ou par louier ou par promesse”⁸¹. Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

tea să aibă loc o provocare la duel; în cel de al doilea caz, putea avea loc o provocare la duel, deoarece el ataca onoarea vasalului său; și acela dintre amîndoi care era învins își pierdea viața și averea, pentru a se menține liniștea publică.

Această distincție, necesară în acest caz particular, a fost apoi extins și la alte cazuri. Beaumanoir spune că atunci cînd apelantul pentru hotărîre nedreaptă ataca pe unul dintre vasalii judecători prin învinuiri personale, se recurgea la duel; dar dacă el nu ataca decît hotărîrea, acela dintre vasalii judecători împotriva căruia se declara apelul era liber^a să aleagă între rezolvarea pricinii prin duel și rezolvarea ei în virtutea legii. Deoarece însă tendința care domnea pe vremea lui Beaumanoir era de a limita folosirea duelului judiciar și deoarece această libertate acordată vasalului judecător împotriva căruia se declarase apelul de a apăra hotărîrea prin duel, sau de a nu face așa, este deopotrivă de opusă ideilor de onoare statornicite pe acele vremuri, precum și îndatoririi pe care o avea față de senior de a apăra hotărîrile tribunalului său, cred că această distincție a lui Beaumanoir era o nouă formă de procedură la francezi.

Eu nu spun că toate apelurile pentru hotărîri nedrepte se soluționează prin duel; cu acest apel se întîmpla la fel ca și cu toate celelalte. Să ne amintim de excepțiile despre care am vorbit în capitolul XXV. Aici, tribunalului suzeran îi revenea să hotărască dacă trebuia să se admită duelul sau nu.

Nu se putea face apelul pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de tribunalul regelui⁸²; căci regele neavînd pe nimeni care să-i fie egal, nu exista nimeni care să poată declara apel împotriva lui; iar regele neavînd pe cineva mai sus ca el, nimeni nu putea să declare apel împotriva hotărîrilor tribunalului său.

Această lege fundamentală, necesară ca lege politică, reducea de asemenea, ca lege civilă, abuzurile practicii

a Beaumanoir, cap. LXVII, pp. 337 și 338.

judiciare a acelor vremuri. Cînd un senior se temea^a să nu se declare apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unei sentințe a instanței sale, sau vedea că se prezenta cineva pentru a declara un asemenea apel, dacă era în interesul justiției să nu se întîmple acest lucru, el putea să ceară oameni de la tribunalul regelui, împotriva sentințelor căruia nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă; astfel, regele Filip — spune Défontaines^b — a trimis întregul său consiliu pentru a judeca o pricină la tribunalul abatelui de la Corbie.

Dar dacă seniorul nu putea să obțină judecători de la rege, el putea să-și mute tribunalul său acolo unde era acela al regelui, dacă ținea direct de el, iar dacă existau seniori intermediari, el se adresa seniorului său suzeran, mergînd din senior în senior, pînă la rege.

Astfel, cu toate că pe vremea aceea nu exista practica și nici măcar ideea apelurilor de astăzi, se recurgea la rege, care era totdeauna izvorul din care porneau toate fluviile și marea în care ele se vărsau.

CAPITOLUL XXVIII

DESPRE APELUL PENTRU TĂGADĂ DE DREPTATE

Se făcea apel pentru tăgadă de dreptate atunci cînd, la tribunalul unui senior, se tăragăna, se evita ori se refuza de a se împărți dreptate părților.

Sub cea de-a doua dinastie, deși comitele avea mulți subalterni, persoana acestora îi era subordonată, dar jurisdicția lor nu. În adunările judiciare, curțile sau tribunalele lor⁸³, acești subalterni, judecau în ultimă instanță, ca însuși comitele. Toată deosebirea consta în diviziunea

a Défontaines, cap. XXII, art. 14.

b *Ibidem*.

jurisdicției: de exemplu, comitele putea să condamne la moarte, să judece cînd era vorba de libertatea personală și de restituirea bunurilor^a; pe cînd centurionul⁸⁴ nu putea.

Din același motiv, existau anumite pricini mai importante^b rezervate judecării regelui, anume acelea care priveau în mod direct ordinea politică. Astfel erau litiigiile dintre episcopi, abați, comiți și alți suspuși, pe care regii le judecau împreună cu marii vasali^c.

Ceea ce au spus cîțiva autori, anume că se putea face apel împotriva hotărîrii comitelui la trimisul regelui, *missus dominicus*, nu este întemeiat. Comitele și *missus* aveau o jurisdicție egală și independentă una de alta^d; toată deosebirea^e consta în faptul că *missus* ținea ședințele tribunalului său în cursul a patru luni din an, iar comitele, în celelalte opt.

Dacă cineva^f, condamnat de o curte^g, cerea acolo să fie re judecat și pierdea din nou, plătea o amendă de cincisprezece solizi sau primea cincisprezece lovituri de la judecătorii care dăduseră hotărîrea în acea pricină.

Cînd comiții sau trimișii regelui nu se simțeau în stare să le impună ascultare celor mari, îi puneau să dea cauciune^h că se vor prezenta înaintea tribunalului regelui: aceasta se făcea pentru a se judeca pricina, iar nu pentru

a *Capitulara III*, din anul 812, art. 3, ed. Baluze, p. 497; și a lui Carol Pleșuvul, adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, art. 3.

b *Capitulara III*, din anul 812, art. 2, ed. Baluze, p. 497.

c *Cum fidelibus*⁸⁵; *Capitulara* lui Ludovic Debonarul, ed. Baluze, p. 667.

d Vezi *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, art. 3.

e *Capitulara III*, din anul 812, art. 8.

f *Capitulara* adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LIX.

g *Placitum*⁸⁶.

h Aceasta rezultă din formule, documente și *Capitularii*.

a o rejudeca. În Capitulara de la Metz^a văd admis apelul pentru hotărîre nedreaptă la tribunalul regelui, iar toate celelalte feluri de apeluri interzise și prezentarea lor pedepsită.

Dacă cineva nu accepta^b hotărîrea judecătorilor comitelui (*échevins*)^c și nici nu o ataca, era ținut la închisoare pînă ce o accepta; iar dacă o ataca, era dus sub pază puternică înaintea regelui și pricina era luată în dezbateri de tribunalul regal.

Aproape că nu putea fi vorba pe atunci despre apelul pentru tăgadă de dreptate. Căci, pe acele vremuri, departe de a fi fost obișnuite plîngerile împotriva comiților și a altor persoane care aveau dreptul de a organiza instanțe de judecată că nu țineau ședințele cu regularitate, existau dimpotrivă plîngerii^d că le țineau prea des; și există o mulțime de ordonanțe care opresc pe comiți și pe ceilalți magistrați de a ține mai mult de trei ședințe pe an. Nu era nevoie atît să se înlăture delăsarea lor cît să li se frîneze zelul.

Dar atunci cînd s-au format nenumărate mici seniorii și s-au creat diferite trepte de vasalitate, neglijența unora dintre vasali în ținerea ședințelor a dat naștere acestor feluri de apeluri^e, cu atît mai mult cu cît ele îi aduceau seniorului suzeran amenzi considerabile.

Deoarece uzul duelului judiciar s-a răspîndit din ce în ce mai mult, au existat locuri, cazuri, perioade, în care a fost greu să se întrunească vasali egali-judecători, și în care, prin urmare, împărțirea dreptății a fost neglijată. S-a introdus deci apelul pentru tăgadă de drept-

a Din anul 757, ed. Baluze, p. 180, art. 9 și 10; și sinodul apud Vernas, din anul 755, art. 29, ed. Baluze, p. 175. Aceste două capitularii au fost făcute sub regele Pepin.

b Capitulara XI a lui Carol cel Mare din anul 805, ed. Baluze, p. 423; și legea lui Lothar, în *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, art. 23.

c Subalterni ai comitelui: *scabini*⁸⁷.

d Vezi *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, art. 22.

e Întîlnim apeluri pentru tăgadă de dreptate din timpul lui Filip August.

tate; și apelurile de acest fel au fost adesea momente importante ale istoriei noastre, pentru că cea mai mare parte a războaielor de pe atunci aveau drept cauză violarea dreptului politic, după cum războaiele noastre de astăzi au de obicei drept cauză sau drept pretext încălcarea dreptului ginților.

Beaumanoir^a spune că în cazul denegării de dreptate nu avea loc niciodată duelul judiciar, și iată de ce: nu putea fi provocat la duel însuși seniorul, din pricina respectului datorat persoanei sale; nu puteau fi provocați la duel nici vasalii egali ai seniorului, deoarece chestiunea era limpede, și era de ajuns să se socotească zilele amînărilor sau ale celorlalte termene; nu exista nici o hotărîre și nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă decît împotriva unei hotărîri. În sfîrșit, delictul vasalilor egali ai seniorului aducea o insultă atît seniorului deopotrivă ca și părții, și era ceva împotriva ordinii ca să aibă loc un duel între senior și vasalii egali ai săi.

Dar^b, întrucît înaintea tribunalului suzeran tăgada de dreptate se dovedea prin martori, aceștia puteau fi provocați la duel și în acest fel nu se aducea vreo insultă nici seniorului și nici tribunalului său.

1° În cazurile în care tăgada de dreptate venea din partea oamenilor sau a vasalilor egali ai seniorului care amînaseră împărțirea dreptății ori se abținuseră de la pronunțarea hotărîrii după trecerea termenelor fixate, ei erau provocați la duel pentru tăgadă de dreptate în fața suveranului; și dacă erau învinși, plăteau o amendă seniorului lor^c. Acela nu putea da nici un ajutor oamenilor săi; dimpotrivă, pune sechestrul pe feudele lor pînă cînd fiecare îi plătea o sumă de șaizeci de livre.

2° Atunci cînd tăgada de dreptate venea din partea seniorului, ceea ce se întîmpla cînd el nu avea destui

a Cap. LXI, p. 315.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 315.

c Défontaines, cap. XXI. art. 24.

oamenii la tribunalul său pentru a pronunța hotărîrea, sau cînd nu-și adunase oamenii sau nu pusese pe cineva în locul său să-i adune, plîngerea pentru tăgadă de dreptate se adresa seniorului suzeran; dar, din cauza respectului datorat seniorului, era citată partea^a, iar nu seniorul.

Seniorul chema în judecata tribunalului său în fața tribunalului suzeran; și dacă cîștiga acțiunea privitoare la denegarea de dreptate, pricina i se trimitea înapoi lui, și i se plătea o amendă de șaizeci de livre^b; dar dacă denegarea de dreptate era dovedită, pedeapsa^c împotriva lui consta în pierderea dreptului de a judeca pricina despre care era vorba; fondul se judeca la tribunalul suzeran: de fapt, acțiunea pentru denegare de dreptate nu fusese deschisă decît pentru aceasta.

3° Dacă cineva deschidea o acțiune^d la tribunalul seniorului împotriva acestuia, ceea ce nu se întîmpla decît pentru pricinile privitoare la feude, după ce erau lăsate să treacă toate termenele, reclamantul îl cita pe seniorul^e însuși înaintea unor oameni buni^{os}, aceasta făcîndu-se prin mijlocirea suveranului, de la care trebuia să se obțină permisiunea. Citarea nu se făcea prin vasalii egali ai seniorului, deoarece vasalii egali ai săi nu puteau să-l citeze pe seniorul lor, dar puteau să citeze^f în numele seniorului lor.

a *Ibidem*, art. 32.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 312.

c Défontaines, cap. XXI, art. 29.

d Sub domnia lui Ludovic al VIII-lea, seniorul de Nesle a deschis o acțiune împotriva Ioanei, contesă de Flandra; el a somat-o să dispună judecarea pricinii în termen de patruzeci de zile, și a făcut apoi împotriva ei apel pentru tăgadă de dreptate la tribunalul regelui. Ea a răspuns că va dispune judecarea pricinii sale în Flandra de către vasalii egali ai săi. Tribunalul regelui a hotărît ca pricina să nu fie trimisă acolo și să fie citată contesa.

e Défontaines, cap. XXI, art. 34.

f *Ibidem*, art. 9.

Uneori^a, apelul pentru tăgadă de dreptate era urmat de un apel pentru hotărîre nedreaptă, atunci cînd seniorul, cu toată tăgada de dreptate, impunea să se dea hotărîrea.

Vasalul^b care făcea pe nedrept apel împotriva seniorului său pentru tăgadă de dreptate era condamnat să-i plătească o amendă după voia acestuia.

Locuitorii din Gand^c făcuseră apel înaintea regelui pentru denegare de dreptate, împotriva comitelui de Flandra, pentru motivul că amînase pronunțarea hotărîrii într-o pricină pe care ei o aveau la tribunalul său. S-a dovedit că el fixase mai puține termene decît admitea obiceiul pămîntului. Locuitorii din Gand i-au fost trimiși din nou; el a dispus confiscarea averilor lor pînă la concurența sumei de șaizeci de mii de livre. Ei s-au adresat din nou la tribunalul regelui, cerînd ca această amendă să fie micșorată: prin hotărîrea dată s-a stabilit că comitele putea lua această amendă și chiar una mai mare, dacă voia. Beaumanoir asistase la aceste procese.

4° În litigiile pe care seniorul putea să le aibă cu vasalul, care se refereau la persoana sau la onoarea acestuia din urmă sau la bunuri care nu făceau parte din feudă, nu putea fi vorba de apel pentru tăgadă de dreptate, deoarece asemenea pricini nu erau judecate la tribunalul seniorului, ci la tribunalul aceluia de care depindea; căci vasalii, spune Défontaines^d, nu au dreptul să fie judecători ai persoanei seniorului lor.

M-am străduit să dau o idee clară cu privire la aceste chestiuni care la autorii de pe atunci sînt atît de confuze și atît de obscure, încît, într-adevăr, a le scoate din haosul în care se află înseamnă a le descoperi.

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 311.

b *Ibidem*, p. 312. Dar cel care nu era vasal al seniorului și nici nu deținea de la el „pămînt roturier“ nu plătea decît o amendă de șaizeci de livre. *Ibidem*.

c Beaumanoir, cap. LXI, p. 318.

d Cap. XXI, art. 35.

CAPITOLUL XXIX

EPOCA DOMNIEI LUI LUDOVIC CEL SFÎNT

Ludovic cel Sfînt a desființat duelul judiciar în tribunalele de pe domeniile sale, după cum se vede din ordonanța pe care a dat-o în această privință^a și din Așezăminte^b.

Nu l-a suprimat însă și la tribunalele baronilor^c săi, afară de cazul apelului pentru hotărîre nedreaptă.

Nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă^d împotriva sentinței date de tribunalul propriului senior fără a provoca la duel judiciar pe judecătorii care pronunțaseră hotărîrea. Dar Ludovic cel Sfînt a introdus^e uzul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă fără duel; schimbare care a fost un fel de revoluție.

El a stabilit^f că nu se va putea face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date în tribunalele din senioriile de pe domeniile sale, fiindcă aceasta era o crimă de felonie. Într-adevăr, dacă era un fel de crimă de felonie față de senior, era cu atît mai mult una față de rege. Dar el a stabilit că se poate cere revizuirea^g sentințelor date de tribunalele sale nu pentru că ele au fost date în mod nedrept sau cu răutate, ci pentru că pricinuiau o pagubă oarecare^h. El a stabilit, dimpotrivă, că cei ce voiau să atace hotărîrile date de tribunalele baronilor, să fie obligați a face aceasta numai în forma apelului pentru hotărîre nedreaptăⁱ.

a În anul 1260.

b Cartea I, cap. II și VII; cartea II, cap. X și XI.

c După cum se vede pretutindeni în *Établissements* (Așezăminte); și în *Beaumontoir*, cap. LXI, p. 309.

d Adică de a face apel pentru hotărîre nedreaptă.

e *Établissements*, cartea I, cap. VI; și cartea II, cap. XV.

f *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

g *Ibidem*, cartea I, cap. LXXVIII; și cartea II, cap. XV.

h *Ibidem*, cartea I, cap. LXXVIII.

i *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

Potrivit *Așezămintelor*, nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de către instanțele de pe domeniile regelui, după cum am spus. Trebuia să se ceară revizuirea hotărîrii în fața aceluiași tribunal; și, dacă bailivul nu voia să facă revizuirea cerută, regele permitea să se facă apel la tribunalul său^a, ori, mai degrabă, interpretînd unele prevederi ale *Așezămintelor* cu ajutorul altor dispoziții cuprinse în ele, să-i prezinte^b o jalbă sau suplică.

Cu privire la tribunalele seniorilor, Ludovic cel Sfînt, îngăduind de a face împotriva sentințelor date de ele apel pentru hotărîre nedreaptă, a stabilit ca pricina să fie prezentată^c în fața tribunalului regal sau a seniorului suzeran, nu^d pentru a fi soluționată acolo prin duel, ci prin martori, potrivit unei forme de procedură ale cărei reguli le-a fixat el^e.

Așadar, fie că se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă, ca la instanțele seniorilor, fie că nu se putea, ca la cele de pe domeniile sale, el a stabilit că se putea face apel fără a înfrunta riscul unui duel.

Défontaines^f ne relatează primele două cazuri văzute de el, în care s-a procedat astfel fără duel judiciar: unul, într-o pricină judecată la tribunalul din Saint-Quentin, care se afla pe domeniile regelui; celălalt, într-o pricină judecată de tribunalul din Ponthieu, în care comitele, care era de față, a invocat vechea procedură; dar amîndouă aceste pricini au fost judecate pe baza legii.

Se va pune poate întrebarea de ce Ludovic cel Sfînt a rînduit pentru instanțele baronilor un fel de procedură

a *Établissements*, cartea I, cap. LXXVIII.

b *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

c Dacă însă nu se făcea apel pentru hotărîre nedreaptă și partea ar fi voit să facă apel, acesta nu era admis. *Établissements*, cartea II, cap. XV. *Li sire en aurait le recort de sa cour droit faisant*⁸⁹.

d *Établissements*, cartea I, cap. VI și XLVII; și cartea II, cap. XV; și *Beaumanoir*, cap. XI, p. 58.

e *Établissements*, cartea I, cap. I, II și III.

f Cap. XXII, art. 16 și 17.

deosebită de aceea pe care el o stabilea pentru tribunalele de pe domeniile sale. Iată care este motivul: statornicind reguli pentru tribunalele de pe domeniile sale, regele nu a întâmpinat nici o piedică în realizarea intențiilor sale; dar a trebuit să se poarte cu băgare de seamă față de seniori, care se bucurau de un vechi privilegiu, anume că pricinile nu erau niciodată strămutate de la tribunalele lor decât numai atunci când se ivea primejdia ca una dintre părți să facă apel pentru hotărîre nedreaptă. Ludovic cel Sfînt a păstrat obiceiul apelului pentru hotărîre nedreaptă, dar a voit să se poată face aceasta fără duel; cu alte cuvinte, pentru ca schimbarea să se facă mai puțin simțită, el a lichidat fondul chestiunii, dar a lăsat să dăinuiască denumirile.

Această rînduială nu a fost acceptată de toate tribunalele seniorilor. Beaumanoir^a spune că, pe vremea sa, erau două feluri de a judeca: după *Așezămintele regale* și după vechea procedură; seniorii aveau dreptul de a urma una sau alta din aceste proceduri; atunci însă cînd, într-o pricină, se alesese una din ele, nu se mai putea trece la cealaltă. El adaugă^b că comitele de Clermont urma noua procedură, în timp ce vasalii lui se țineau de cea veche, dar că el putea să treacă la cea veche atunci cînd voia, căci altminteri s-ar fi bucurat de mai puțină autoritate decât vasalii săi.

Trebuie să se știe că pe atunci^c Franța era împărțită în ținuturi care alcătuiau domeniile regale, și în ceea ce se numeau ținuturi ale baronilor, sau baronii, sau, ca să mă folosesc de termenii din *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, în ținuturi *aflăte sub ascultarea regelui* și în ținuturi *neafăte sub ascultarea regelui*⁹⁰. Cînd regii dădeau ordonanțe pentru ținuturile care alcătuiau domeniile lor, făceau uz numai de autoritatea lor, dar cînd

a Cap. LXI, p. 309.

b *Ibidem*.

c Vezi Beaumanoir, *Défontaines* și *Établissements*, cartea II, cap. X, XI, XV și altele.

dădeau ordonanțe care priveau și ținuturile baronilor lor, ele erau întocmite^a în înțelegere cu aceștia din urmă sau ele erau date acestora ca să aplice pe ele pecetea lor ori să le iscălească; altminteri, baronii le acceptau sau nu, după cum li se părea că ele corespund sau nu interesului seniorilor lor. Subvasalii^{90bis} erau în aceleași relații cu marii vasali. Or, *Așezămintele* nu au fost date cu consimțământul seniorilor, cu toate că ele statuau asupra unor chestiuni de mare însemnătate pentru ei; dar ele nu au fost acceptate decît de cei care au socotit că era în avantajul lor să le primească. Robert, fiul lui Ludovic cel Sfînt, le-a admis la el în comitatul de Clermont, vasalii lui nu au socotit însă că e nimerit să le introducă la ei.

CAPITOLUL XXX

OBSERVAȚIE ASUPRA APELURILOR

Se înțelege că asemenea apeluri, care erau provocări la duel, trebuiau făcute pe loc. „Cine iese din tribunal fără să declare apel împotriva hotărîrii, spune Beaumanoir^b, pierde dreptul de apel și recunoaște că hotărîrea e dreaptă“. Această regulă a rămas în vigoare, chiar după ce s-a limitat uzul^c duelului judiciar.

a Vezi ordonanțele de la începutul celei de-a treia dinastii, în *Colecția* lui Laurière, mai ales aceea a lui Filip August asupra jurisdicției bisericești⁹¹, și cea a lui Ludovic al VIII-lea asupra evreilor; și documentele prezentate de Brussel, mai ales cea a lui Ludovic cel Sfînt asupra arendării și răscumpărării pămînturilor, și asupra majoratului feudal al femeilor, vol. II, cartea III, p. 35; și *ibidem*, ordonanța lui Filip August⁹², p. 7.

b Cap. LXIII, p. 327; *ibidem*, cap. LXI, p. 312.

c Vezi *Établissements de Saint Louis*, cartea II, cap. XV; *l'Ordonnance de Charles VII* (Ordonanța lui Carol al VII-lea), din 1453.

CAPITOLUL XXXI

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Omul de jos nu putea să facă apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva hotărîrii date de tribunalul seniorului său: acest lucru îl aflăm de la *Défontaines*^a și el este confirmat de către *Așezăminte*^b. „De aceea, mai spune *Défontaines*^c, între tine, senior și supusul tău nu există alt judecător în afară de Dumnezeu“.

Uzul duelului judiciar era ceea ce îi înlăturase pe oamenii de jos de la dreptul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de tribunalul seniorului lor; și acest lucru este atît de adevărat, încît oamenii de jos, care pe baza unui act scris sau a obiceiului^d, aveau dreptul de a se bate în duel, aveau și dreptul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentinței dată de tribunalul seniorului, chiar dacă cei care îi judecaseră ar fi fost cavaleri^e; și *Défontaines*^f indică mijloace pentru evitarea duelului scandalos al unui cavaler cu omul de jos, care ar face apel pentru hotărîre nedreaptă.

Cînd procedura duelului judiciar a început a ieși din uz și a început a fi adoptat uzul noilor apeluri, s-a socotit că nu era rațional ca persoanele de condiție liberă să aibă la dispoziție un remediu împotriva nedreptății

a Cap. XXI, art. 21 și 22.

b Cartea I, cap. CXXXVI.

c Cap. II, art. 8.

d *Défontaines*, cap. XXV, art. 7. Acest articol și art. 21 din cap. XXII din lucrarea aceluiași autor au fost pînă acum foarte rău explicate. *Défontaines* nu pune față în față hotărîrea seniorului cu cea a cavalerului, fiindcă era același lucru, dar pune față în față pe omul de jos obișnuit cu cel care avea privilegiul de a se bate în duel⁹³.

e Cavalerii pot totdeauna să fie judecători. *Défontaines*, cap. XXI, art. 48.

f Cap. XXII, art. 14.

tribunalului seniorilor lor, iar oamenii de jos să nu dispună de așa ceva; și de aceea, parlamentul a primit apelurile acestora la fel ca și pe acelea ale persoanelor de condiție liberă.

CAPITOLUL XXXII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Cînd se făcea apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de tribunalul seniorului, acesta venea în persoană în fața seniorului suzeran pentru a apăra hotărîrea instanței sale. Tot așa^a, în cazul apelului pentru tăgadă de dreptate, partea citată în fața seniorului suzeran se prezenta împreună cu seniorul său, pentru ca, dacă nu se dovedea tăgada de dreptate seniorul să-și poată restabili dreptul său de a judeca pricina⁹⁴.

Mai tirziu, cînd această uzanță, aplicată mai întîi numai în aceste două cazuri speciale, a devenit generală pentru toate pricinile, datorită introducerii a tot felul de apeluri, a părut ceva anormal ca seniorul să fie nevoit să-și irosească viața în alte tribunale decît ale sale și pentru alte pricini decît ale sale. Filip de Valois^{b95} a rînduit să fie citați numai bailivii. Iar cînd uzul apelurilor a devenit și mai frecvent, apărarea împotriva apelului a fost lăsată în seama părții; cauza judecătorului a devenit cauza părții^c.

Am spus^d că, în apelul pentru tăgadă de dreptate seniorul nu pierdea decît dreptul de a dispune judecarea

a D é f o n t a i n e s, cap. XXI, art. 33.

b În anul 1332.

c Vezi care era starea lucrurilor pe timpul lui B o u t i l l i e r, care trăia în anul 1402⁹⁷. *Somme rurale* (Suma rurală), cartea I, pp. 19 și 20.

d Mai sus, cap. XXX.

pricinii la tribunalul său. Dar dacă seniorul era el însuși atacat ca parte^a, lucru care a devenit foarte frecvent^b, el plătea o amendă de șaizeci de livre regelui sau seniorului suzeran căruia i se înaintase apelul. De aici s-a născut, după ce apelurile au căpătat o aplicare generală, uzul de a se impune plata amenzii către senior atunci când se anula sentința judecătorului său, uz care s-a menținut mult timp, care a fost confirmat de ordonanța din Roussillon⁹⁶, și pe care absurditatea sa l-a făcut să piară.

CAPITOLUL XXXIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În procedura duelului judiciar, cel care făcuse apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unuia dintre judecători, provocîndu-l la duel pentru a dovedi că este vinovat de aceasta, putea să piardă^c, prin duel, procesul, și nu putea să-l cîștige. Într-adevăr, partea în lavoarea căreia se pronunțase hotărîrea nu trebuia să fie lipsită de ea prin fapta cuiva străin de cauză. Trebuia deci ca apelantul pentru hotărîre nedreaptă, care învinsese în duel, să se bată încă o dată cu partea nu pentru a stabili dacă hotărîrea era bună sau rea — nu mai era vorba despre această hotărîre, deoarece duelul o desființase —, ci de a stabili dacă acțiunea era legitimă sau nu; și pentru acest nou punct avea loc un duel. De aici trebuie să provină formula noastră de pronunțare a hotărîrilor: *Curtea anulează apelul; curtea anulează apelul și ceea ce a fost atacat cu apel*⁹⁸.

Într-adevăr, cînd cel ce făcuse apel pentru hotărîre nedreaptă era învins, apelul era anulat; cînd el în-

a Beaumanoir, cap. LXI, pp. 312 și 318.

b *Ibidem*.

c Défontaines, cap. XXI, art. 14.

vingea, era anulată hotărîrea precum și însuși apelul: trebuia deci să se pronunțe o nouă hotărîre.

Aceasta este atît de adevărat, încît, atunci cînd pricina se judeca de către camera de anchete⁹⁹, nu se în-
trebuința această formulă de pronunțare. Domnul de la
Roche-Flavin^{a100} ne spune că, în primele timpuri ale
existenței sale, camera de anchete nu putea folosi
această formulă.

CAPITOLUL XXXIV

CUM A DEVENIT SECRETĂ PROCEDURA

Duelurile introduseseră o formă de procedură pu-
blică: plîngerea și apărarea erau deopotrivă cunoscute.
„Martorii, spune Beaumanoir^b, trebuie să-și depună
mărturiile în fața tuturor“. Comentatorul Boutillier
spune că a aflat de la niște vechi legiști practicieni și
din unele acte scrise de mîna ale unor procese de de-
mult, că odinioară, în Franța, procesele penale se des-
fășurau în public și într-o formă nu mult deosebită de
judecățile publice ale romanilor. Această rînduială era
legată de necunoașterea scrisului, generală pe acele
vremuri. Folosirea scrisului permite să se fixeze ideile
și să se introducă procedura secretă dar, în lipsa scri-
sului, numai prin procedura publică se pot fixa
aceste idei.

Și întrucît putea exista nesiguranță cu privire la ceea
ce hotărîseră^c la judecată niște oameni sau la ceea ce
se susținuse în fața unor oameni, aceste lucruri puteau
fi reamintite în orice ședință a tribunalului prin ceea ce

a *Des Parlements de France* (Despre parlamentele din Franța),
cartea I, cap. XVI.

b Cap. LXI, p. 315.

c Cum spune Beaumanoir, cap. XXXIX, p. 209.

se numea procedura *par record*^{a101}; și în acest caz, nu era permis să se provoace la duel martorii, căci altminteri pricinile nu ar mai fi avut niciodată sfârșit.

Mai târziu, s-a introdus o formă de procedură secretă. Înainte totul era public; acum totul a devenit secret: interogatoriile, cercetările, citirea în fața martorilor a depozitiilor făcute de ei pentru a vedea dacă și le mențin, confruntarea, concluziile ministerului public — aceasta este procedura în uz din zilele noastre. Prima formă de procedură se potrivea guvernământului de atunci, după cum cea nouă era bună pentru guvernământul care s-a statornicit după aceea.

Comentatorul Boutillier socotește că momentul acestei schimbări coincide cu emiterea ordonanței din 1539¹⁰². Eu cred că schimbarea s-a produs încetul cu încetul și că a trecut dintr-un domeniu seniorial în altul, pe măsură ce seniorii au renunțat la vechea procedură de judecată și pe măsură ce s-a desăvârșit aceea desprinsă din *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfânt. Într-adevăr, Beaumanoir^b spune că în cazurile în care era admisă provocarea la duel se audiau în public martorii; în celelalte cazuri, ei erau audiați în secret, iar depozitiile lor erau consemnate în scris. Procedura a devenit deci secretă atunci când a ieșit din uz duelul judiciar.

CAPITOLUL XXXV

DESPRE CHELTUIELILE DE JUDECATĂ

În vechime, în Franța, nu exista de fel condamnarea la plata unor cheltuieli de judecată, în instanțele laice^c.

a Se dovedea prin martori ceea ce se petrecuse, ceea ce se afirmase sau se hotărîse în justiție.

b Cap. XXXIX, p. 218.

c D é f o n t a i n e s în al său *Conseil* (Consiliu), cap. XXII.. art. 3 și 8; și B e a u m a n o i r, cap. XXXIII; *Etablissements*, cartea I, cap. XC.

Partea care pierdea era destul de pedepsită prin amenziile pe care era condamnată să le plătească seniorului și vasalilor lui egali. Prin procedura duelului judiciar, în cazurile de crimă, partea care era învinsă, și care își pierdea viața și bunurile, era pedepsită cum nu se putea mai mult; iar în celelalte cazuri ale duelului judiciar, existau amenzi — uneori fixe, alteori lăsate la voia seniorului¹⁰³ — care insuflau destulă teamă față de un eventual rezultat nefavorabil al procesului. La fel stăteau lucrurile și cu pricinile care nu se rezolvau prin duelul judiciar. Cum seniorul avea cele mai mari profituri, tot el făcea și cheltuielile cele mai mari, fie ca să adune pe vasalii săi egali, fie ca să le creeze condițiile necesare pentru a proceda la judecată. De altminteri, deoarece procesele luau sfârșit pe loc, și aproape întotdeauna îndată, și fără nenumăratele acte scrise care s-au văzut de atunci încoa, nu era necesar să se acorde cheltuieli de judecată părților.

Introducerea cheltuielilor de judecată trebuie să fie urmarea firească a uzului apelurilor. Într-adevăr, Défontaines^a spune că, atunci când se făcea apel potrivit legii scrise, adică atunci când se urmau noile legi ale lui Ludovic cel Sfânt, se acordau cheltuieli de judecată; dar că, dacă se urma obiceiul dinainte, care nu admitea să se facă apel fără provocare la duel pentru a dovedi că judecătorii erau vinovați de hotărâre nedreaptă, nu se acordau cheltuieli de judecată; partea care câștiga nu obținea decît o amendă și dreptul de posesiune pe timp de un an și o zi a obiectului litigiului dacă pricina era trimisă înapoi seniorului.

Dar atunci cînd noi înlesniri de a face apel au sporit numărul apelurilor^b; cînd, prin frecvența practicare a

a Cap. XXII, art. 8.

b *A présent que l'on est si enclin à appeler*, spune Bou-tillier¹⁰⁴, *Somme rurale*, cartea I, titlul III, ediția din Paris din 1621, p. 16.

acestor apeluri, de la un tribunal către altul, părțile au fost neîncetat smulse din așezarea lor; cînd noua artă a procedurii a înmulțit și a prelungit la nesfîrșit procesele; cînd s-a rafinat știința de a zădărnici plîngerile cele mai drepte; cînd un iubitor de procese s-a priceput să fugă numai pentru a se face urmărit; cînd acțiunea a devenit ruinătoare, iar apărarea netulburată; cînd temeiurile acțiunii s-au pierdut într-o mare de vorbe și în volume de hîrtoage; cînd peste tot au apărut o puzderie de mărunți slujbași judecătorești¹⁰⁵ care nu s-ar fi cuvenit să ia parte la administrarea justiției; cînd reaua-credință a găsit sfaturi unde nu a găsit chiar sprijin; atunci a fost în adevăr nevoie ca martorii de procese să fie ținuți în friu prin teama de a avea de plătit cheltuieli de judecată. Au trebuit să le plătească pentru sentință și pentru mijloacele de care se folosiseră spre a o eluda. Carol cel Frumos a dat în această privință o ordonanță generală^{a106}.

CAPITOLUL XXXVI

DESPRE PARTEA PUBLICĂ¹⁰⁷

Întrucît, conform legilor salice și ripuare, precum și a celorlalte legi ale popoarelor barbare, pedepsele aplicate pentru fapte penale erau pecuniare, nu exista pe atunci la aceste popoare, cum există azi la noi, parte publică însărcinată cu urmărirea faptelor penale. Într-adevăr, totul se traducea în despăgubiri (civile); orice acțiune era într-un anumit sens civilă și ea putea fi făcută de orice particular. Pe de altă parte, dreptul roman prevedea forme populare de urmărire a faptelor penale, care nu se puteau potrivi cu funcțiile unei părți publice.

a În anul 1324.

Uzul duelurilor judiciare nu era mai puțin potrivit acestei idei; căci cine ar fi voit să-și asume rolul de parte publică și să se bată în duel pentru toți împotriva tuturor?

Dintr-o colecție de formule pe care Domnul Muratori le-a inserat în legile longobarzilor, află că pe timpul celei de-a doua dinastii exista un *apărător* al părții publice^a. Dacă citim însă întreaga colecție a acestor formule, vedem că acești funcționari se deosebeau cu totul de ceea ce numim noi astăzi parte publică, adică procurorii noștri generali, procurorii regelui sau ai seniorilor. Cei dinții erau mai degrabă organe publice pentru jurisdicția politică și de familie decât pentru cea civilă. Într-adevăr, din aceste formule nu rezultă că ei ar fi fost însărcinați să urmărească faptele penale și să se ocupe de pricinile privitoare la minori, la biserici sau la starea persoanelor.

Am spus că instituirea unei părți publice era în contradicție cu uzul duelului judiciar. Într-una din aceste formule dau totuși de un apărător al părții publice care are libertatea de a se bate în duel. Domnul Muratori a așezat această formulă îndată după constituția^b lui Henric I, pentru care a fost făcută. În această constituție se spune că „dacă cineva își omoară tatăl, fratele, nepotul sau altă rudă, va pierde moștenirea care i-ar fi revenit din partea lor, care va trece la alte rude, iar propria lui avere va trece asupra tezaurului public“. Or, pentru urmărirea acestei moșteniri atribuită tezaurului public, avea apărătorul părții publice, ale cărui drepturi le apăra, libertatea de a se bate în duel: acest caz intra deci în regula generală.

În aceste formule vedem pe apărătorul părții publice acționând împotriva celui care prinsese pe un hoț și nu

a *Advocatus de parte publica*¹⁰⁸.

b Vezi această constituție și această formulă în volumul al doilea din *Historiens d'Italie*¹⁰⁹ (Istorici din Italia), p. 175.

il dusesse la comite^a; împotriva celui^b care stîrnise o răscoală sau adunase mulțimea împotriva comitelui; împotriva celui^c care cruțase viața unui om pe care comitele i-l dăduse pe seamă ca să-l ucidă; împotriva împuternicitului bisericii^d căruia comitele îi poruncise să-i predea un hoț și care nu se supusese acestei porunci¹¹⁰; împotriva celui^e care destăinuise străinilor secrete ale regelui; împotriva celui^f care, înarmat, urmărise pe trimisul împăratului; împotriva celui^g care nesocotise dispozițiile împăratului, fiind urmărit de către împuternicitul împăratului sau de către însuși împăratul; împotriva celui^h care nu voise să primească moneda principelui; în sfîrșit, acest apărător al părții publice reclama bunurile pe care legea le adjuceca tezaurului publicⁱ.

În urmărirea faptelor penale însă, nu găsim nici un apărător al părții publice, chiar cînd se recurge la dueli^j; chiar cînd e vorba de incendiu^k; chiar cînd judecătorul este ucis^l pe scaunul său de judecată; chiar cînd este vorba despre statutul personal^m, despre libertate și despre sclavieⁿ.

Aceste formule sînt făcute nu numai pentru legile longobarzilor, ci și pentru Capitulariile care li s-au adăugat: încît nu trebuie să ne îndoim că în această materie ele oglindesc procedura în uz din timpul celei de-a doua dinastii.

a *Recueil* (Colecția) *Muratori*, p. 104, asupra legii 88 a lui Carol cel Mare, cartea I, titlul XXII, § 78.

b Altă formulă, *ibidem*, p. 87

c *Ibidem*, p. 104.

d *Ibidem*, p. 95.

e *Ibidem*, p. 88.

f *Ibidem*, p. 98.

g *Ibidem*, p. 132.

h *Ibidem*.

i *Ibidem*, p. 138.

j *Ibidem*, p. 147.

k *Colecția Muratori*, p. 147.

l *Ibidem*, p. 168.

m *Ibidem*, p. 134.

n *Ibidem*, p. 107.

Este clar că acești apărători ai părții publice au trebuit să dispară o dată cu cea de-a doua dinastie, la fel ca și trimișii regelui în provincii; și aceasta din cauza faptului că nu a mai existat o lege generală, nici o visticierie generală a statului și din cauză că nu a mai existat comite în provincii ca să țină ședințele tribunalului, și prin urmare nici acel fel de funcționari a căror atribuție principală era de a menține autoritatea comitelui¹¹¹.

Uzul duelurilor, devenit mai frecvent sub cea de-a treia dinastie, nu a îngăduit instituirea unei părți publice. Într-adevăr, Boutillier, în lucrarea sa *Somme rurale*, vorbind despre funcționarii justiției, nu pomeneste decât de bailivi, vasali și sergenți¹¹². În *Așezăminte*^a și în Beaumanoir^b, se poate vedea felul în care se făceau urmărirea judiciare pe acele vremuri.

În legile^c lui Iacob al II-lea¹¹³, rege în Majorca, dau de înființarea funcției de procuror al regelui^d cu atribuțiile pe care le au azi procurorii noștri. Este evident că la noi acești procurori nu au apărut decât după schimbarea procedurii.

CAPITOLUL XXXVII

CUM AU CĂZUT ÎN DESUETUDINE AȘEZĂMINTELE LUI LUDOVIC CEL SFÎNT

A fost soarta *Așezămintelor* să se nască, să îmbătrânească și să moară în foarte scurt timp.

a Cartea I, cap. I; cartea II, cap. XI și XIII.

b Cap. I și cap. LXI.

c Vezi aceste legi în *Vies des Saints*¹¹⁴ (Viețile sfinților), pe luna iunie, vol. III, p. 26.

d *Qui continue nostram sacram curiam sequi teneatur, instituat qui facta et causas in ipsa curia promoveat atque prosecutur*¹¹⁵.

Voi face cîteva reflecții în această privință. Codul cunoscut de noi sub numele de *Așezăminte ale lui Ludovic cel Sfînt* nu a fost făcut niciodată pentru a servi ca lege întregului regat, deși în prefața lui se spune acest lucru. Această compilație este un cod general care statornicește reguli privitoare la toate afacerile civile, la transmiterea bunurilor prin testament sau între vii, la dote și la donațiile făcute prin contractul de căsătorie, la beneficiile și la privilegiile feudelor, la chestiunile de ordine și securitate publică, etc. Or, într-o vreme în care fiecare oraș, tîrg ori sat își avea cutuma sa, a introduce un cod general de legi civile însemna a urmări să se înlătore dintr-odată toate legile particulare, sub autoritatea cărora trăiau oamenii în diferite ținuturi ale regatului. A statornici o cutumă generală alcătuită pe temeiul tuturor cutumelor particulare ar fi un lucru nescotit chiar pentru vremurile noastre, cînd principii nu întîlnesc pretutindeni decît supunere. Căci, dacă este adevărat că nu trebuie să schimbi lucrurile atunci cînd neajunsurile sînt egale cu foloasele, cu atît mai puțin trebuie să facem aceasta atunci cînd foloasele sînt mici, iar neajunsurile imense. Or, dacă examinăm cu luare aminte starca în care era atunci regatul, cînd fiecare se îmbăta de ideea suveranității sale și a puterii sale, ne dăm bine seama că ideea de a se apuca să schimbe peste tot legile și obiceiurile recunoscute nu le putea trece prin minte celor ce conduceau.

Ceea ce am spus acum mai dovedește că acest Cod al *Așezămintelor* nu a fost ratificat, în Parlament, de către baroni și de către legiștii din regat, așa cum se spune într-un manuscris al primăriei din Amiens, citat de către Domnul Du Cange²¹¹⁶. Din alte manuscrise se vede că acest cod a fost promulgat de către Ludovic cel Sfînt în anul 1270, înainte de a pleca spre Tunis. Acest fapt este însă tot atît de puțin adevărat; căci Ludovic

cel Sfint a plecat în 1269, cum a observat Domnul Du Cange, care trage de aici concluzia că acest cod ar fi fost publicat în lipsa regelui. Eu spun însă că nu poate fi așa. Oare cum ar fi fost cu puțință ca Ludovic cel Sfint să aleagă tocmai perioada absenței sale pentru înfăptuirea unui lucru care ar fi fost un izvor de tulburări și care ar fi putut să producă nu schimbări, ci revoluții? O astfel de întreprindere avea nevoie, mai mult decât oricare alta, să fie urmărită îndeaproape de rege și nu a fost nicidecum opera unei regente slabe și alcătuită tocmai din seniori care aveau interesul ca ea să nu izbutească. Aceștia erau: Matthieu, abate de Saint-Denis, Simon de Clermont, comite de Nesle; și, în caz de moarte, Philippe, episcop de Évreux, și Jean, comite de Ponthieu. S-a văzut mai sus^a că, în senioria sa, comitele de Ponthieu s-a opus la aplicarea noii proceduri.

Eu afirm, în al treilea rând, că, foarte probabil acest Cod pe care îl posedăm este altceva decât *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfint cu privire la procedură. Acest Cod citează *Așezămintele*: el este deci o lucrare despre *Așezăminte* și nu înseși *Așezămintele*. Mai mult încă, Beaumanoir, care vorbește adeseori despre *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfint, nu citează decât rînduieli izolate ale acestui principe, iar nu această compilație a *Așezămintelor*. Défontaines^b, care scria în timpul acestui principe, ne vorbește despre primele două cazuri de aplicare a *Așezămintelor* sale cu privire la procedură, ca despre un fapt petrecut de multă vreme. *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfint erau deci anterioare compilației despre care vorbesc și care, în tot cazul și luînd de bune afirmațiile cuprinse în prologurile eronate așezate de niște ignoranți în fruntea acestei lucrări, n-ar fi apărut decât în utimul an al vieții lui Ludovic cel Sfint, sau chiar după moartea acestui principe.

a Cap. XXIX.

b Vezi mai sus cap. XXIX.

CAPITOLUL XXXVIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ce este așadar această compilație care ne este cunoscută sub denumirea de *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfânt? Ce este acest cod obscur, confuz și ambiguu, în care se amestecă neconținut practica judiciară franceză cu dreptul roman; în care autorul vorbește ca un legiuitor, dar în care vedem un jurisconsult; în care găsim un corp complet de procedură privind toate cazurile și toate chestiunile de drept civil? Pentru a ne lămuri, trebuie să ne transpunem în acele vremuri.

Ludovic cel Sfânt, văzînd abuzurile procedurii din vremea sa, a căutat să-și îndepărteze popoarele de ea; el a făcut mai multe rînduiri pentru tribunalele de pe domeniile sale și pentru cele ale baronilor săi; și el a obținut un succes atît de mare, încît Beaumanoir^a, care scria la foarte puțin timp după moartea acestui principe, ne spune că felul de a administra justiția stabilit de către Ludovic cel Sfânt era practicat într-un mare număr de tribunale ale seniorilor.

Astfel acest principe și-a atins scopul, deși rînduicirile pentru tribunalele seniorilor nu au fost alcătuite de el cu scopul de a constitui o lege generală a regatului, ci ca un exemplu pe care fiecare l-ar putea urma, și pe care fiecare ar avea chiar interesul să-l urmeze. El a înlăturat răul, înfățișînd ceea ce era mai bun. Cînd s-a văzut în tribunalele sale, cînd s-a văzut în cele ale seniorilor un fel de procedură mai naturală, mai rațională, mai potrivită cu morala, cu religia, cu cerințele ordinii publice, ale siguranței persoanei și bunurilor, — ea a fost adoptată, cealaltă fiind părăsită.

A invita, cînd nu este nevoie de a constrînge, a îndruma, cînd nu este nevoie de a comanda, — iată care este suprema iscusință. Rațiunea dispune de o putere

a Cap. LXI, p. 309.

firească, ba chiar de o putere tiranică: i se poate rezista, dar această rezistență înseamnă biruința ei; încă puțin timp și cel ce rezistă va fi silit să se întoarcă la ea.

Pentru a determina părăsirea procedurii franceze, Ludovic cel Sfânt a pus să se traducă cărțile de drept roman, pentru ca să fie cunoscute de către legiștii de pe vremea aceea. Défontaines, care este primul^a nostru autor de lucrări de procedură, a folosit în mare măsură aceste legi romane; opera sa este oarecum o îmbinare a vechii proceduri franceze, a legilor sau *Așezămintelor* lui Ludovic cel Sfânt și a dreptului roman¹¹⁸. Beaumanoir s-a folosit în mică măsură de dreptul roman, dar el a pus de acord vechea procedură franceză cu rînduieile lui Ludovic cel Sfânt.

În spiritul acestor două lucrări¹¹⁹ și îndeosebi în spiritul lucrării lui Défontaines, socot eu că a alcătuit vreun bailiv lucrarea de procedură pe care noi o numim *Așezăminte*. În titlul acestei lucrări se spune că ea a fost alcătuită potrivit obiceiurilor din Paris și din Orléans, și după cele urmate în tribunalele din baronii; iar în preambul, că în ea se tratează despre obiceiurile din întregul regat, și din Anjou, și despre cele urmate la tribunalele din baronii. Este evident că această lucrare a fost făcută pentru Paris, Orléans și Anjou, după cum lucrările lui Beaumanoir și ale lui Défontaines au fost făcute respectiv pentru comitatele de Clermont și de Vermandois; și, întrucît din Beaumanoir reiese că mai multe dintre legile lui Ludovic cel Sfânt pătrunseseră în tribunalele baroniilor, compilatorul a avut oarecare dreptate să spună că lucrarea sa^b privea și tribunalele din baronii.

a El însuși afirmă în prefata sa: „*Nus luy en prit onques devant moi cette chose dont j'aie exemplaire*”^{117a}.

b Nimic nu este mai vag decît titlul și preambulul. Mai înfî se vorbește despre obiceiurile din Paris și Orléans și de cele urmate de tribunalele din baronii; apoi de obiceiurile urmate de toate tribunalele laice din regat și din armășia (*la prévôté*) Franței; în sfîrșit de obiceiurile din întregul regat, și din Anjou, și din tribunalele baroniilor.

Este limpede că cel care a alcătuit această lucrare a compilat cutumele țării cu legile și *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt. Această lucrare este foarte prețioasă, pentru că ea cuprinde vechile cutume din Anjou și *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, așa cum erau ele puse în aplicare pe atunci și în fine ceea ce se aplica din vechea procedură franceză.

Deosebirea dintre această lucrare și cele ale lui Défontaines și Beaumanoir constă în faptul că în ea se folosesc termeni imperativi, cum fac legiuitorii; și se putea așa ceva, pentru că ea era o compilație de cutume scrise și de legi.

Această compilație avea un viciu lăuntric: ea alcătuiă un cod cu o natură dublă, în care se amestecase practica judiciară franceză cu dreptul roman; se puneau alături lucruri care nu avuseseră niciodată vreo legătură între ele și care adeseori erau contradictorii.

Știu bine că tribunalele franceze alcătuite din feudali sau vasalii egali, hotărîrile fără apel la un alt tribunal, felul de pronunțare a hotărîrii prin cuvintele: *condamn^a* sau *achit*, erau asemănătoare cu judecățile populare ale romanilor. Dar această veche procedură s-a aplicat puțin; s-a folosit mai mult cea care a fost introdusă după aceea de către împărați, la care s-a recurs peste tot în această compilație pentru a modera, a limita, a îndrepta și a extinde procedura franceză¹²⁰.

CAPITOLUL XXXIX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Formele judiciare introduse de către Ludovic cel Sfînt au ieșit din uz. Acest principe avusese mai puțin în vedere chestiunea în sine, adică cel mai bun fel de a

a *Établissements*, cartea II, cap. XV.

judeca, cît căutase cea mai bună metodă de înlocuire a vechii proceduri de judecată. Primul său scop era de a determina părăsirea vechii proceduri; iar al doilea, de a alcătui una nouă. Dar vădindu-se repede neajunsurile acesteia din urmă a fost curînd introdusă alta în locul ei.

Așadar, legile lui Ludovic cel Sfînt n-au schimbat atît procedura franceză cît au oferit mijloacele pentru schimbarea ei; ele au înființat noi tribunale sau mai degrabă au deschis căi pentru a ajunge la ele; și atunci cînd s-a putut ajunge cu înlesnire la tribunalul care avea o autoritate generală, hotărîrile, care mai înainte nu corespundeau decît obiceiurilor unei anumite seniorii, au alcătuit un drept general. Datorită *Așezămintelor* s-a ajuns la existența unor hotărîri cu caracter general, care lipseau cu totul în regat; cînd s-a isprăvit construirea edificiului, schela a fost lăsată să cadă.

Așa că legile făcute de Ludovic cel Sfînt au avut efecte care nu ar fi putut fi așteptate nici de la o capodoperă a legislației. Este nevoie uneori de multe secole pentru a pregăti schimbările; evenimentele le fac să se coacă și iată revoluțiile.

Parlamentul a început să judece în ultimă instanță aproape toate pricinile din regat. Înainte el judeca numai pe acelea^a dintre duci, comiți, baroni, episcopi, abai, sau dintre rege și vasalii săi^b, mai degrabă în privința legăturii acestor pricini cu ordinea politică decît cu ordinea civilă. Mai tîrziu a fost nevoie să fie fixat într-un loc, și să fie ținut mereu întrunit; în sfîrșit, s-au creat mai multe parlamente spre a putea rezolva toate pricinile¹²⁴.

a Vezi Du Tillet¹²¹, despre tribunalul vasalilor egali. Vezi de asemenea La Roche-Flavin¹²², cartea I, cap. VII; Budée, și Paul Émile¹²³.

b Celelalte pricini erau rezolvate de tribunalele ordinare.

De îndată ce parlamentul a devenit o instituție permanentă, s-a și început compilarea hotărîrilor sale. Jean de Montluc, sub domnia lui Filip cel Frumos, a alcătuit colecția numită astăzi registrele *Olim*^{a125}.

CAPITOLUL XL

ÎN CE CHIP S-AU INTRODUS FORMELE JUDICIARE ALE DECRETALELOR¹²⁷

Dar cum se explică faptul că părăsindu-se formele judiciare stabilite, au fost adoptate cele ale dreptului canonic mai degrabă decît cele ale dreptului roman? Aceasta vine din aceea că toți aveau mereu înaintea ochilor tribunalele bisericești, care urmau formele dreptului canonic și că nu se cunoaște nici un tribunal care să urmeze pe cele ale dreptului roman. Mai mult încă, limitele dintre jurisdicția bisericească și cea laică erau foarte puțin cunoscute pe vremea aceea: existau oameni^b care se adresau fără deosebire ambelor feluri de tribunale^c; existau materii în privința cărora acțiunile se intentau în același chip. Se pare^d că jurisdicția laică nu-și rezervase, în mod exclusiv, decît judecarea pricinilor în legătură cu feudele și a faptelor penale săvîrșite de către laici în cazurile care nu aduceau atingere religiei. Căci^e dacă pricinile privitoare la convenții și la contracte trebuiau să fie prezentate în fața

^a Vezi excelenta lucrare a D-lui președinte Hesnault¹²⁶, pentru anul 1313.

^b Beaumanoir, cap. XI, p. 58.

^c Femeile văduve, cruciații, cei care stăpîneau bunurile bisericilor, în pricini referitoare la aceste bunuri. *Ibidem*.

^d Vezi întreg capitolul XI din Beaumanoir.

^e Tribunalele bisericești, sub pretextul caracterului sacru al jurămîntului, își atribuiseră competența chiar în această privință, după cum se vede din faimosul concordat încheiat între Filip August, clerici și baroni¹²⁸, care se găsește în *Ordonanțele* lui Laurière.

justiției laice, părțile puteau ca de comun acord să se adreseze tribunalelor bisericești, care, neavînd dreptul de a obliga justiția laică să aducă la îndeplinire sentința, impuneau aceasta pe calea excomunicării^a. În aceste împrejurări, atunci cînd s-a căutat să se modifice procedura în tribunalele laice, s-a adoptat aceea a tribunalelor bisericești, fiindcă ea era cunoscută; și nu s-a adoptat aceea a dreptului roman, pentru că era necunoscută: căci, în materie de practică procedurală, nu se cunoaște decît ceea ce se practică.

CAPITOLUL XLI

FLUXUL ȘI REFLUXUL JURISDICȚIEI BISERICEȘTI ȘI AL JURISDICȚIEI LAICE

Dat fiind că puterea civilă se afla în mîinile a nenumărați seniori, jurisdicției bisericești i-a fost ușor să-și extindă zi de zi domeniul: dar, cum jurisdicția bisericească a slăbit jurisdicția seniorilor și a contribuit prin aceasta la întărirea celei regale, jurisdicția regală a limitat cîte puțin jurisdicția bisericească, iar aceasta a cedat în fața celei dintîi. Parlamentul, care își însușise în ceea ce privește procedura sa tot ceea ce era bun și util din aceea a tribunalelor bisericești, nu a mai observat în curînd decît abuzurile sale; iar jurisdicția regală, întărindu-se zi de zi, a fost din ce în ce mai în măsură să înlătore aceste abuzuri. Într-adevăr, ele erau intolerbarele și, fără să le înșir, voi face trimitere la Beaumanoir, la Boutillier, la ordonanțele regilor noștri^b. Nu

^a Beaumanoir, cap. XI, p. 60.

^b Vezi Boutillier, *Somme rurale*, titlul IX, *Quelles personnes ne peuvent faire demander en cour laye*. (Care persoane nu pot deschide acțiune la o instanță laică); și Beaumanoir, cap. XI, P. 56; și rînduielile lui Filip August, în această privință; de asemenea așezămîntul lui Filip August, statornicit de comun acord de către clerici, rege și baroni.

voi vorbi decît despre acele abuzuri care aveau o legătură mai directă cu bunăstarea obştească. Noi cunoaştem aceste abuzuri din hotărîrile care le-au înlăturat. Ignoranţa crasă le dăduse naştere; a apărut însă un 'fel de lumină şi au dispărut. Din tăcerea clerului, se poate deduce că a mers el însuşi în întîmpinarea reformei, fapt care, dată fiind natura spiritului omenesc, e vrednic de laudă. Orice om care murea fără să doneze bisericii o parte din bunurile sale, ceea ce se numea a muri *nepocăit*¹²⁹, era privat de împărtăşanie şi de înmormîntare religioasă. Dacă cineva murea fără să fi făcut testament, trebuia ca rudele să obţină din partea episcopului numirea, de acord cu ele, a unor arbitri care să stabilească ce ar fi trebuit să doneze defunctul dacă ar fi făcut testament. Noilor căsătoriţi nu le era îngăduit să petreacă împreună prima noapte de după nuntă, nici chiar următoarele două, fără să fi cumpărat autorizaţia pentru aceasta: alegerea trebuia să cadă desigur asupra acestor trei nopţi; căci pentru celelalte nimeni n-ar fi dat mulţi bani. Parlamentul a înlăturat toate aceste abuzuri. În *Glosarul^a dreptului francez* al lui Ragueau¹³⁰, se găseşte hotărîrea dată de parlament împotriva episcopului din Amiens^b.

Mă întorc la cele ce spuneam la începutul acestui capitol. Atunci cînd, într-o epocă sau într-un guvernămînt oarecare, vedem că unele pături sociale caută să-şi sporească autoritatea şi să dobîndească anumite avantaje în dauna altora, ne-am înşela adeseori dacă am socoti eforturile lor ca un semn sigur al corupţiei lor. Din nenorocire, este ceva ce ţine de condiţia umană că rareori oamenii mari sînt moderaţi; şi deoarece este întotdeauna mai uşor să te laşi tîrit de forţa ta decît să o frînezi, poate că de aceea printre oamenii superiori este mai

a La cuvîntul *Exécuteurs testamentaires* (Executori testamentari).

b Din 19 martie 1409.

ușor de găsit oameni foarte virtuoși decît oameni foarte înțelepți.

Sufletul încearcă o mare desfătare în a domina ceealalte suflete; chiar cei care iubesc binele se iubesc atît de tare pe ei înșiși, încît nu există om care să nu se afle în destul de nenorocita situație de a trebui să se mai îndoiască și de bunele sale intenții: și, într-adevăr, acțiunile noastre sînt în funcție de atîtea lucruri, încît este de mii de ori mai lesne să faci binele, decît să-l faci bine.

CAPITOLUL XLII

RENAȘTEREA DREPTULUI ROMAN ȘI CEEA CE A REZULTAT DE AICI MODIFICĂRI ÎN PRIVINȚA TRIBUNALELOR

Digestele lui Iustinian fiind regăsite în jurul anului 1137, dreptul roman parcă a renăscut¹³¹. În Italia s-au deschis școli unde se preda această materie: *Codul Iustinian* și *Novellele* erau deja cunoscute. Am mai spus că acest drept a căpătat acolo atîta trecere încît a pus în umbră legea longobarzilor¹³².

Învățați italieni¹³³ au introdus dreptul lui Iustinian în Franța, unde înainte nu era cunoscut^a decît *Codul theodosian*, deoarece legile lui Iustinian nu au fost alcătuite decît după așezarea barbarilor în Galii^b. Acest drept a întîmpinat unele împotriviri; dar el s-a menținut, în ciuda excomunicărilor pronunțate de papi, care

a În Italia era aplicat *Codul* lui Iustinian. Din acest motiv vorbește, despre acest *Cod*, papa Ioan al VIII-lea, în constituția sa, dată după sinodul de la Troyes, nu pentru că era cunoscut în Franța, ci pentru că îl cunoștea el însuși; și constituția sa era generală.

b *Codul* acestui împărat a fost publicat în jurul anului 530.

își apărau canoanele^a. Ludovic cel Sfînt s-a străduit să-l răspîndească prin traducerea lucrărilor lui Iustinian; în bibliotecile noastre, noi avem încă, scrise de mină, aceste traduceri făcute din porunca lui Ludovic cel Sfînt; am spus deja că din ele au fost folosite mult la întocmirea *Așezămintelor*. Filip cel Frumos^b a dispus predarea în școli a legilor lui Iustinian, numai ca rațiune scrisă, în regiunile Franței care se conduceau după cutume; ele au fost adoptate însă ca lege în regiunile în care era în vigoare dreptul roman¹³⁵.

Am spus mai sus că procedura duelului judiciar cerea, din partea celor care judecau foarte puține cunoștințe; pricinile se rezolvau în fiecare loc potrivit uzanțelor locale și cîtorva cutume simple care se transmiteau prin viu grai. Pe vremea lui Beaumanoir existau două feluri deosebite de a administra justiția^c. În unele locuri judecau vasalii egali^d; în altele, bailivii. Cînd se folosea prima formă, vasalii egali judecau după obiceiul circumscripției lor^e; în cea de-a doua formă, revenea unor oameni înțelepți¹³⁶ sau unor bătrîni să indice bailivului acest obicei. Toate acestea nu cereau vreo știință de carte, vreo capacitate deosebită, vreun studiu. Atunci însă cînd a apărut codul obscur al *Așezămintelor* și alte lucrări de drept; cînd s-a tradus dreptul roman și cînd el a început să fie predat în școli; cînd a început să se formeze un anumit meșteșug al procedurii și un anumit mește-

^a *Décrétales* (*Decretale*). cartea V, titlul *De privilegiis* (Despre privilegii), cap. [28], *super specula*.

^b Printr-o, ordonanță din anul 1312 dată pentru Universitatea din Orléans, redată de Du Tillet¹³⁴.

^c *Coutume de Beauvoisis*, cap. I, *De l'office des baillis* (Despre funcția bailivilor).

^d În comune¹³⁶, locuitorii erau judecați de către alți locuitori, după cum vasalii se judecau între ei. Vezi *La Thaumassière*, cap. XIX.

^e De aceea toate plîngerile adresate tribunalelor începeau prin aceste cuvinte: *Sire juge, il est d'usage qu'en notre jurisdiction*¹³⁷, etc., după cum se vede din formula redată în *Boutillier, Somme rurale*, cartea I, titlul XXI.

șug al dreptului; cînd s-au ivit legiști practicieni și juriconsulți, vasalii egali judecători și oamenii înțelepți nu au mai fost în stare să administreze justiția; vasalii egali au început să se retragă din tribunalele seniorului, iar seniorii au fost puțin înclinați să-i adune, aceasta cu atît mai mult cu cît judecata, dintr-o acțiune strălucitoare, plăcută nobilimii, interesantă pentru luptători, ajunsese să nu mai fie decît o procedură pe care ei nu o cunoșteau și nici nu voiau să o cunoască. Procedura judecătii de către instanțe alcătuite din vasalii egali a început să iasă din uz^a; iar cea a judecării de către bailivi s-a răspîndit. La început, bailivii nu judecau ei înșiși^b: ei făceau instrucția procesului și pronunțau hotărîrea oamenilor înțelepți; aceștia însă ne mai fiind apoi în stare să judece, bailivii au început să judece ei înșiși.

Această schimbare s-a produs cu atît mai ușor cu cît toți aveau înaintea ochilor procedura judecătorilor eclesiastici: dreptul canonic și noul drept civil au contribuit deopotrivă la înlăturarea judecătorilor vasalii-egali.

a Schimbarea a avut loc pe nesimțite. Îi mai întîlnim încă pe vasalii egali ca judecători pe vremea lui Boutillier, care trăia în 1402, data testamentului său, care ne redă această formulă în cartea I, titlul XXI: „*Sire juge, en ma justice haute, moyenne et basse, que j'ai en tel lieu, cour, plaids, baillis, hommes féodaux et sergents*“¹³⁹. Dar numai pricinile în materie feudală se mai judecau de către vasalii egali judecători. *Ibidem*, cartea I, titlul I, p. 16.

b Cum se vede din formula scrisorilor de împuternicire pe care li le dădea seniorul, formulă redată de Boutillier, *Somme rurale*, cartea I, titlul XIV. Aceasta se dovedește și prin ceea ce scrie Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis*, cap. I, *Des baillis* (Despre bailivi). Ei nu se ocupau decît de procedură. „*Le bailli est tenu en la présence des hommes à penre les paroles de chaux qui plaident, et doit demander as parties se ils veulent avoir droit selon les raisons que ils ont dites; et se ils disent, Sire, oïl, le bailli doit contraindre les hommes que ils fassent le jugement*“^{140a}. Vezi și *Établissements de Saint Louis*, cartea I, cap. CV și cartea II, cap. XV: „*Li juge, si ne doit pas faire le jugement*“¹⁴¹.

În felul acesta a dispărut uzul, respectat în mod constant pînă atunci în monarhie, potrivit căruia un judecător nu judeca niciodată singur, după cum vedem din legile salice, din capitularii și din primii autori de lucrări de practică judiciară din epoca regilor celei de-a treia dinastii^a. Abuzul în sens invers care nu se întâlnește decît în instanțele locale, a fost moderat și în oarecare măsură înlăturat prin introducerea în multe părți a unui ajutor al judecătorului, — pe care acesta îl consulta, și care reprezintă pe oamenii înțelepți dinainte, — și prin obligația pe care o are judecătorul de a lua doi titrați¹⁴² în cazurile în care fapta săvîrșită ar putea atrage aplicarea unei pedepse corporale; și în fine, acest abuz a dispărut datorită extremei ușurințe de a face apel.

CAPITOLUL XLIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Așadar, nu o lege le-a interzis seniorilor să țină ei înșiși judecată la tribunalul lor, nu o lege a desființat funcțiile pe care le aveau vasalii egali ai lor în instanțele senioriale; nu a existat vreo lege care să dispună înființarea bailivilor și nu printr-o lege au obținut ei dreptul de a judeca. Toate acestea s-au înfăptuit încetul cu încetul, prin însăși forța lucrurilor. Cunoașterea dreptului roman, a hotărîrilor tribunalelor, a colecțiilor de cutume de puțină vreme așternute în scris, pretindea un studiu, de care nobili și poporul neștiutor de carte nu erau nicidecum în stare.

Singura ordonanță pe care o avem în această materie^b este aceea care i-a obligat pe seniori să-și aleagă bailivii

a Beaumanoir, cap. LXVII, p. 336 și cap. LXI, pp. 315 și 316; *Établissements*, cartea II, cap. XV.

b Ea este din anul 1287.

dintre laici¹⁴³. Fără temei a fost ea privită ca legea de înființare a funcției bailivilor; în realitate ea nu spune mai mult decît ceea ce spun cuvintele ei. Pe lîngă aceasta, ea statornicește dispozițiile sale numai pentru motive pe care le arată. „În scopul — se spune acolo — de a putea fi pedepsiți bailivii pentru prevaricațiunile lor^a, trebuie să fie ei recrutați dintre laici“. Sînt cunoscute în adevăr privilegiile de care se bucurau clericii pe vremea aceea.

Nu trebuie să se creadă că drepturile de care se bucurau odinioară seniorii și de care nu se mai bucură astăzi, le-au fost luate socotindu-se că le-ar fi dobîndit prin uzurpare: unele dintre aceste drepturi au fost pierdute din cauză că au fost neglijate; iar altele au fost părăsite pentru că, producîndu-se diferite schimbări în cursul mai multor secole, ele nu se mai puteau menține în noua stare de lucruri.

CAPITOLUL XLIV

DESPRE PROBA CU MARTORI

Judecătorii, care nu aveau alte norme decît uzurile, se informau de obicei prin martori cu privire la cele în orice chestiune ce se prezenta în fața instanței.

Cînd duelul judiciar a devenit mai puțin obișnuit, cercetările au început a se face în scris. Dar o dovadă orală așternută în scris nu este niciodată altceva decît o dovadă orală; aceasta nu face decît să sporească cheltuielile de procedură. Atunci au introdus rînduieli care au făcut ca cea mai mare parte a acestor cercetări^b să fie de prisos: s-au înființat registre publice, în care erau consemnate,

^a *Ut, si ibi delinquant, superiores sui possint animadvertere in eosdem*¹⁴⁴.

^b Vezi cum se dovedea vîrsta și rudenia. *Établissements*, cartea I, cap. LXXI și LXXII.

fiind dovedite, cea mai mare parte a chestiunilor: noblețea, vîrsta, situația de copil legitim, căsătoria. Scrisul este un martor greu de corupt. S-au așternut în scris cutumele. Toate acestea erau foarte raționale: căci este mai lesne să cauți în registrele de botez ca să vezi dacă Petru este în adevăr fiul lui Paul, decît să dovedești acest lucru printr-o lungă cercetare. Cînd într-o țară există un număr foarte mare de obiceiuri, este mai ușor de a le așterne în scris și de a le strînge pe toate într-un cod decît de a sili pe particulari să dovedească fiecare obicei în parte. În fine, s-a dat faimoasa ordonanță care a interzis admiterea probei cu martori pentru o datorie mai mare de o sută de livre, afară numai dacă nu exista un început de dovadă scrisă¹⁴⁵.

CAPITOLUL XLV

DESPRE CUTUMELE DIN FRANȚA

Franța se conducea, precum am spus, după cutumele nescrise, iar uzurile particulare din fiecare seniorie formau dreptul civil. Fiecare seniorie își avea dreptul său civil, cum spune Beaumanoir^a; și era vorba de un drept atît de particular, încît acest autor, care trebuie privit ca fiind lumina acelor timpuri, și o puternică lumină, spune că el nu crede ca în tot regatul să existe două seniorii care să se conducă în toate chestiunile după aceeași lege.

Această extraordinară diversitate avea o primă cauză, și apoi încă una. În privința celei dintîi, amintesc ceea ce am spus mai înainte, în capitolul asupra cutumelor locale^b; iar, cît despre cea de-a doua, ea constă în diferitele rezultate ale duelurilor judiciare, existența unor ca-

^a Preambul la *Coutume de Beauvoisis*

^b Cap. XII.

zuri neconținute fortuite trebuind să ducă în mod natural la statornicirea unor noi obiceiuri.

Aceste cutume erau păstrate în memoria bătrînilor; dar încetul cu încetul s-au alcătuit legi sau cutume scrise.

1° La începutul celei de-a treia dinastii^a, regii au dat carte particulare, și au dat chiar generale, în felul arătat de mine mai sus: așa sînt rînduielile lui Filip August și *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt. La fel, marii vasali, de acord cu seniorii care depindeau de ei, au dat, în adunările ducatelor sau comitatelor lor, anumite carte sau așezăminte, după împrejurări: așa a fost așezămîntul lui Geoffroy, comite de Bretania, privitor la împărțirea nobililor; cutumele din Normandia¹⁴⁶, date de ducele Raoul; cutumele din Champagne, date de către regele Thibaut¹⁴⁷; legile lui Simon, comite de Montfort¹⁴⁸, și altele. De aici au ieșit cîteva legi scrise, care erau chiar mai generale decît cele ce existau dinainte.

2° La începutul cîrmuirii regilor din cea de a treia dinastie, aproape tot poporul de jos se afla în stare de iobăgie¹⁴⁹. Mai multe motive i-au silit pe regi și pe seniori să-l elibereze.

Seniorii eliberînd pe iobagii lor, le-au dat bunuri; a trebuit deci să le dea și legi civile pentru a reglementa folosirea acestor bunuri. Eliberîndu-și iobagii, seniorii s-au lipsit de bunurile lor; a trebuit deci să se stabilească și drepturile pe care seniorii le rezervau ca o compensație pentru aceste bunuri. Și prima și cealaltă chestiune au fost reglementate prin cărți de slobozire; aceste cărți au alcătuit o parte a cutumelor noastre și această parte a fost așternută în scris.

3° Sub domnia lui Ludovic cel Sfînt și a regilor următori, practicieni pricepuți ai legilor ca Défontaines, Beaumanoir și alții, au așternut în scris cutumele din ocoalele în care își exercitau jurisdicția lor de bailivi¹⁵⁰. Scopul lor era mai curînd de a expune practica judiciară, decît să prezinte obiceiurile vremii lor cu privire la folo-

^a Vezi Laurière, *Recueil des Ordonnances*.

sirea bunurilor. Dar în lucrările lor se află totul; și, cu toate că acești autori neoficiali nu au avut autoritate decât aceea conferită de adevărul și notorietatea lucrurilor pe care le scriau, nu putem avea vreo îndoială că ele au contribuit într-o mare măsură la renașterea dreptului nostru francez. Așa era, pe acele vremuri, dreptul nostru cutumier scris.

Iată-ne și în marea epocă: Carol al VII-lea și urmașii lui au pus să se aștearnă în scris, în tot regatul, diferitele cutume locale, și au prescris anumite formalități ce trebuiau să fie observate la redactarea lor. Or, întrucît această redactare s-a făcut pe provincii, și întrucît din fiecare seniorie venea cineva să depună în adunarea generală a provinciei obiceiurile scrise sau nescrise din fiecare localitate, s-a căutat a se da cutumelor un caracter de mai mare generalitate, pe cît s-a putut face acest lucru fără a se atinge interesele particularilor, care au fost respectate^a. Astfel cutumele noastre au căpătat trei caracteristice: ele au fost scrise, au devenit mai generale, și au primit sancțiunea autorității regale¹⁵¹.

Multe dintre aceste cutume au fost redactate mai tîrziu din nou¹⁵², așa că li s-au făcut multe modificări, fie eliminînd tot ceea ce nu se putea împăca cu noile principii de drept, fie adăugînd multe lucruri împrumutate din aceste principii.

Cu toate că la noi dreptul cutumier este privit ca fiind aproape opus dreptului roman, astfel încît aceste două feluri de drept împart teritoriile, este totuși adevărat că multe dispoziții de drept roman au pătruns în cutumele noastre, mai ales atunci cînd acestea au fost redactate din nou în vremuri nu prea îndepărtate de ale noastre, în care acest drept era obiect de studiu pentru toți cei care se pregăteau să ocupe funcții civile; în vremuri în care nimeni nu se lăuda că ignorează ceea ce trebuie să știe și că știe ceea ce trebuie să ignoreze; vre-

a Așa s-a procedat la redactarea cutumelor din Berry și din Paris. Vezi *La Thaumassière*, cap. III.

muri în care agerimea minții îi servea omului mai mult la a-și învăța meseria decît la a-și face carieră, și în care petrecerile neîntrerupte nu erau atributul nici măcar al femeilor.

Ar fi trebuit să vorbesc mai pe larg despre chestiunile de la sfîrșitul acestei cărți, și, intrînd mai în amănunt, să urmăresc toate schimbările imperceptibile care, de la înființarea apelurilor încoace, au alcătuit vastul corp al dreptului nostru francez. Dar în acest caz aș fi inclus o lucrare mare în altă lucrare mare. Eu sînt ca acel arheolog care a plecat din țara sa, a sosit în Egipt, a aruncat o privire asupra piramidelor, și s-a întors acasă^{a159}.

a În *Spectateur anglais* (Spectatorul englez).

CARTEA XXIX

DESPRE MODUL DE A ALCĂTUI LEGILE¹

CAPITOLUL I

DESPRE SPIRITUL LEGIUITORULUI

Eu afirm, și mi se pare că nu am scris această lucrare decât spre a dovedi acest lucru: spiritul de moderație trebuie să fie spiritul legiuitorului²; binele politic, la fel ca și binele moral, se află întotdeauna între două extreme. Iată și ilustrarea acestei susțineri.

Formalitățile justiției sînt necesare libertății³. Dar numărul lor ar putea să fie atît de mare încît să vină în contradicție cu scopul legilor înseși care le-au statornicit: pricinile nu ar mai avea sfîrșit; proprietatea bunurilor ar rămîne incertă; bunul unei părți ar fi atribuit celeilalte fără cercetare sau amîndouă părțile ar fi ruinate prin prea multă cercetare.

Cetățenii și-ar pierde libertatea și siguranța, acuzatorii nu ar mai avea mijloace de a dovedi vinovăția acuzaților și nici acuzații mijloace de a se dezvinovăți.

CAPITOLUL II

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Cecilius, în Aulus, Gellius^a, vorbind despre Legea celor Douăsprezece Table, care permitea creditorului să taie

^a Cartea XX, cap. I.

în bucăți pe debitorul insolvabil, o justifică prin însăși cruzimea ei, care^a îi oprea pe oameni să se împrumute peste puterile lor de plată. Legile cele mai crude să fie deci oare și cele mai bune? Binele să constea oare în exces, și toate raporturile dintre lucruri să fie nesocotite?

CAPITOLUL III

LEGILE CARE PAR SĂ NU CORESPUNDĂ INTENȚIILOR LEGIUITORULUI SÎNT ADESEORI CONFORME CU ELE

Legea lui Solon⁴, care lovea de infamie pe toți cei care, în timpul unei răscoale, nu se alăturau nici unei părți, a părut foarte ciudată; dar trebuie să luăm aminte la împrejurările în care se afla Grecia pe atunci. Ea era împărțită în state foarte mici; era de temut ca, într-o republică frământată de discordii civile, oamenii cei mai prudenți să nu se țină de o parte și ca prin aceasta lucrurile să nu fie împinse la extrem.

În răscoalele care izbucneau în aceste mici state majoritatea cetățenilor luau parte la conflict sau îl provocau. În marile noastre monarhii, partidele sînt formate din oameni puțini, iar poporul preferă să rămînă inactiv. În acest caz, este firesc de a aduce pe răzvrătiți alături de majoritatea cetățenilor, iar nu majoritatea cetățenilor alături de cei răzvrătiți; în celălalt caz însă, trebuie ca puținii oameni prudenți și liniștiți să fie determinați

a Cecilius spunea că el niciodată nu a văzut și nici nu a citit ca această pedeapsă să fi fost aplicată; dar este probabil că ea nu a fost niciodată stabilită. Părerea cîtorva jurisconsulți că Legea celor Douăsprezece Table nu vorbea decît despre împărțirea prețului debitorului vîndut este foarte probabil să corespundă adevărului.

să intre în rîndurile răzvrătiților: în acest chip poate fi oprită efervescența unui lichid printr-o singură picătură dintr-altul.

CAPITOLUL IV

DESPRE LEGILE CARE VIN ÎN CONTRADICȚIE CU INTENȚIILE LEGIUITORULUI

Există legi pe care legiuitorul le-a pătruns atît de puțin, încît ele sînt potrivnice însuși scopului pe care și l-a propus. Cei care au statornicit la francezi rînduiala ca atunci cînd moare unul dintre cei doi pretendenți la un beneficiu⁵, beneficiul să rămînă celui care supraviețuiește, au căutat fără îndoială să pună capăt litigiilor. De aici rezultă însă un efect contrariu: îi vedem pe clerici atacîndu-se și luptîndu-se, ca niște dogi englezi, pînă la moarte.

CAPITOLUL V

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Legea despre care voi vorbi se află într-un jurămint care ne-a fost păstrat de Eschine^a: „Jur că nu voi distruge niciodată un oraș al Amfictionilor și că nu voi schimba cursurile de apă ale sale; dacă vreun popor va îndrăzni să facă așa ceva, îi voi declara război și îi voi distruge orașele“. Ultimul punct din această lege, care pare să-l confirme pe cel dintîi, îi este în realitate opus. Amfiction⁶

a *De falsa legatione* (Despre falsa solie).

vrea să nu se distrugă niciodată orașele grecești, iar legea sa deschide calea distrugerii acestor orașe. Pentru a introduce la greci un bun drept al ginților, trebuia să-i deprindă cu ideea că era ceva îngrozitor să distrugi un oraș grecesc; el nu trebuia deci să-i distrugă nici chiar pe distrugători. Legea lui Amfiction era dreaptă, dar nu era prudentă. Ca dovadă, însuși abuzul la care a dat loc. Oare Filip nu a obținut împuternicirea de a distruge orașele, sub pretext că ele încălcaseră legile grecilor? Amfiction ar fi putut aplica alte pedepse: să dispună bunăoară, ca un anumit număr de dregători ai orașului care a săvârșit distrugerea, sau capi ai oștirii agresoare să fie pedepsiți cu moartea; ca poporul care a săvârșit distrugerea să înceteze, pentru un timp, de a se bucura de privilegiile grecilor; ca el să plătească o amendă pînă la refacerea orașului distrus. Legea ar fi trebuit să urmărească în primul rînd despăgubirea pentru stricăciunile făcute.

CAPITOLUL VI

LEGILE CARE PAR IDENTICE NU AU ÎNTOTDEAUNA ACELAȘI EFECT

Caesar^a a interzis ca cineva să păstreze la el acasă mai mult de șaizeci de sesterți. Această lege a fost socotită la Roma ca foarte potrivită pentru a împăca pe debitori cu creditorii, deoarece, silind pe cei bogați să împrumute celor săraci, dădea acestora puțința de a se achita față de cei bogați. O lege identică, făcută în Franța în timpul Sistemului⁷, a fost foarte nefastă: aceasta pentru că situația în care a fost făcută era îngrozitoare. În adevăr, după ce oamenii au fost privați de toate mijloa-

a Dion, cartea XLI.

cele de plasare a banilor, această lege i-a lipsit chiar și de posibilitatea de a păstra banii la ei, ceea ce echivala cu un rapt săvârșit prin violență. Caesar a făcut legea sa pentru ca banii să circule în mijlocul poporului; ministrul Franței a făcut-o pe a sa, pentru ca banii să fie strinși într-o singură mână. Cel dintâi a dat pentru bani pământuri sau ipoteci asupra particularilor; cel de al doilea a oferit în schimbul banilor efecte care nu aveau nici o valoare și care, prin natura lor, nu puteau să aibă valoare, din motivul că legea lui îi obliga pe oameni să le ia

CAPITOLUL VII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT.

NECESITATEA DE A ALCĂTUI CU CHIBZUIALĂ LEGILE

Legea ostracismului a fost statornicită la Atena, la Argos și la Siracuză^a. La Siracuză ea a pricinuit nenumărate nenorociri, pentru că a fost făcută fără chibzuială. Acolo cetățenii fruntași se expulzau unii pe alții punându-și o frunză de smochin pe mână^b, încît cei care aveau vreun merit au părăsit treburile publice. La Atena, unde legiuitorul își dăduse seama de întinderea și de limitele pe care trebuia să le fixeze legii sale, ostracismul a fost un lucru admirabil: nu îi era supusă deodată decît o singură persoană și era nevoie de un număr atît de mare de voturi pentru a-l aplica, încît era greu să fie exilat cineva a cărui îndepărtare nu ar fi fost necesară.

Nu se putea face expulzări decît din cinci în cinci ani: într-adevăr, de vreme ce ostracismul nu trebuia să fie aplicat decît față de un personaj însemnat care inspira teamă concetățenilor săi, aceasta nu trebuia să fie o măsură de fiecare zi⁹.

^a Aristotel, *Politica*, cartea V, cap. III.

^b Plutarh, *Vie de Denys* (Viața lui Dionisios)⁸ [cap. II].

CAPITOLUL VIII

**LEGILE CARE PAR IDENTICE
NU AU ÎNTOTDEAUNA O CAUZĂ IDENTICĂ**

În Franța sînt admise cea mai mare parte dintre legile romanilor cu privire la substituții; dar aici substituțiile au cu totul altă cauză decît la romani. La aceștia, moștenirea era legată de anumite^a jertfe care trebuiau să fie aduse de către moștenitor și care erau reglementate prin dreptul pontifical. De aici vine că ei au considerat drept o rușine să moară fără moștenitor, că au luat drept moștenitori pe sclavii lor și că au inventat substituțiile. Substituția vulgară, care a fost inventată mai întîi și care nu avea loc decît în cazul în care moștenitorul instituit nu ar fi acceptat moștenirea, este o dovadă puternică în acest sens: ea nu avea ca țel să mențină mereu moștenirea în aceeași familie cu același nume¹¹, ci să găsească pe cineva care să accepte moștenirea.

CAPITOLUL IX

**LEGILE GRECEȘTI ȘI ROMANE PEDEPSEAU
SINUCIDAREA DIN MOTIVE DIFERITE**

Un om, spune Platon^b, care a ucis pe cel de care este strîns legat, adică pe sine însuși, nu din ordinul autorităților, nici spre a evita rușinea, ci din slăbiciune, va fi pedepsit¹². Legea romană pedepsea această faptă atunci cînd ea nu fusese săvîrșită din slăbiciune a sufletului, din dezgust de viață, din neputință de a răbda durerea,

a Cînd moștenirea era prea oneroasă se eluda dreptul pontifical prin anumite vînzări; de unde vine expresia: *sine sacris haereditas*¹⁰.

b Cartea IX a *Legilor*.

ci din disperare de a fi săvârșit vreo crimă. Legea romană achita în cazul în care cea grecească condamna, și condamna în cazul în care cealaltă achita.

Legea lui Platon era alcătuită după modelul instituțiilor spartane, unde ordinele autorităților erau absolute¹³, unde rușinea era cea mai mare dintre nenorociri, iar slăbiciunea cea mai mare dintre crime. Legea romană abandona toate aceste idei frumoase: ea nu era decît o lege fiscală.

Pe timpul republicii, nu exista la Roma nici o lege care să pedepsească sinuciderile: fapta aceasta este întotdeauna bine văzută de istorici și nu vorbesc niciodată de vreo pedepsire a celor care au săvârșit-o.

Pe timpul primilor împărați, marile familii din Roma au fost fără încetare exterminate prin hotărîri judecătorești. Atunci s-a introdus obiceiul de a preîntîmpina condamnarea printr-o moarte voluntară. Aceasta prezenta un mare avantaj: se obțineau^a onorurile înmormîntării, iar testamentele erau executate; aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă împotriva celor ce se sinucideau. Dar atunci cînd împărații au devenit tot atît de lacomi pe cît fuseseră de cruzi, ei n-au mai lăsat celor de care voiau să scape posibilitatea de a-și păstra bunurile și au declarat că este o crimă să-ți iei viața din remușcare pentru săvîrșirea altei crime.

Ceea ce am spus cu privire la motivul care i-a determinat la aceasta pe împărați este atît de adevărat, încît ei au consimțit ca bunurile^b celor care se sinuciserasă să nu fie confiscate atunci cînd crima din pricina cărcia făcuseră acest lucru nu atrăgea confiscarea.

a *Eorum qui de se statuebant, humabantur corpora, manebant testamenta, pretium festinandi*¹⁴. Tacitus [Anale, cartea VI, cap. XXIX].

b Rescriptul împăratului Pius, în legea 3, § 1 și 2, *Dig.* [XLVIII, 21], *De bonis eorum qui ante sententiam mortem sibi consciverunt* (Despre bunurile acelorora care s-au sinucis înainte de sentință).

CAPITOLUL X

LEGILE CARE PAR OPUSE AU UNEORI LA BAZĂ
ACELAȘI SPIRIT

Astăzi pentru a-l chema pe un om în judecată se intră în casa lui: la romani^a nu se putea face aceasta.

Chemarea în judecată era socotită ca un act de violență^b și ca un fel de arestare^c; și nu se putea pătrunde în casa unui om pentru a-l cita, după cum nu se poate pătrunde astăzi pentru a-l aresta în casa unui om care nu este condamnat decît pentru datorii civile.

Legile romane^d și ale noastre admit deopotrivă principiul potrivit căruia casa fiecărui cetățean este azilul său și potrivit căruia el nu trebuie să sufere în ea nici un act de violență.

CAPITOLUL XI

ÎN CE MOD POT FI COMPARATE DOUĂ LEGI DIFERITE

În Franța, pedeapsa prevăzută pentru martorii mincinoși este pedeapsa capitală; în Anglia, nu este așa. Pentru a stabili care din aceste două legi este mai bună trebuie să adăugăm: în Franța, se practică tortura pentru anchetarea inculpaților, iar în Anglia, nu; și încă mai trebuie să spunem: în Franța, acuzatul nu poate să prezinte martori și foarte rar se admit ceea ce se cheamă

a L. 18, *Dig.* [II, 4], *De in ius vocando* (Despre chemarea în justiție).

b Vezi Legea celor Douăsprezece Table.

c *Rapit in ius*¹⁵. *Horatius* [cartea I], *Satira IX*. De aceea nu puteau fi chemați în judecată cei cărora li se datora un anu-mit respect.

d Vezi legea 18, *Dig.* [II, 4], *De in ius vocando*.

fapte justificative; în Anglia se primesc mărturii și dintr-o parte și dintr-alta. Cele trei legi franceze alcătuiesc un sistem foarte încheșat și foarte omogen; cele trei legi engleze alcătuiesc și ele unul care nu e în mai mică măsură astfel. Legea din Anglia care nu admite tortura pentru achitarea inculpaților, are puțină nădejde să smulgă de la acuzat mărturisirea faptei sale criminale; ea cere deci mărturii străine din toate părțile și nu îndrăznește să-i sperie pe martori prin amenințarea pedepsei capitale. Legea franceză care dispune de un mijloc în plus, nu se ferește atîta să-i înfricoșeze pe martori; dimpotrivă, rațiunea cere să-i înfricoșeze: în adevăr, legea franceză nu admite decît martorii unei părți^a, anume pe cei prezentați de către partea publică; iar soarta acuzatului depinde numai de depoziția lor. În Anglia însă, se admit martori din amîndouă părțile și pricina este, ca să spunem așa, dezbătută între ei. Așadar, aici mărturia mincinoasă poate fi mai puțin primejdioasă; aici acuzatul dispune de un mijloc de apărare împotriva falsei mărturii, în timp ce legea franceză nu acordă vreun astfel de mijloc. Așa că, pentru a stabili care dintre aceste legi este cea mai conformă rațiunii, nu trebuie să le comparăm separat, ci trebuie să le luăm în totalitatea lor, comparîndu-le apoi astfel.

CAPITOLUL XII

LEGILE CARE PAR IDENTICE SÎNT UNEORI DIFERITE ÎN REALITATE

Legile grecești și romane pedepseau pe tăinuitorul^b furtului la fel ca și pe hoți; legea franceză face la fel.

a Potrivit vechii proceduri franceze, se audiau martorii ambelor părți. De aceea vedem în *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, cartea I, cap. VII, că pedeapsa împotriva martorilor mincinoși în justiție era pecuniară.

b L. 1, *Dig* [XLVII, 16], *De receptatoribus* (Despre tăinuitori).

Cele dintii erau raționale, cea din urmă nu. La greci și la romani, hoțul fiind condamnat la o pedeapsă pecuniară, tăinuitorului trebuie să i se aplice aceeași pedeapsă; căci orice om care contribuie în vreun fel la producerea unei daune trebuie să o repare. La noi însă, furtul fiind sancționat cu pedeapsa capitală, nu s-a putut aplica tăinuitorului aceeași pedeapsă ca și hoțului, fără a depăși măsura. Cel care primește de la hoț lucrul furat poate să facă aceasta în nenumărate împrejurări în chip nevino-vat; pe cînd cel care fură este totdeauna vinovat; unul împiedică dovedirea unei fapte penale gata săvîrșite, celălalt săvîrșește această faptă; la unul totul este pasiv, pe cînd la celălalt este vorba de o acțiune: hoțul trebuie deci să învingă mai multe obstacole iar sufletul său trebuie să înfrunte timp mai îndelungat legile.

Jurisconsultii au mers mai departe: ei au socotit că tăinuitorul este mai odios decît hoțul^a; căci, fără el, spun ei, obiectul furat nu ar putea fi ascuns mult timp. Acest lucru, repet încă o dată, putea fi valabil atunci cînd pedeapsa era pecuniară: era vorba de o daună și tăinuitorul era de obicei mai în măsură să o repare; cînd însă pedeapsa pecuniară a fost înlocuită prin acea capitală, ar fi trebuit să fie urmate alte principii.

CAPITOLUL XIII

NU TREBUIE SĂ SEPARĂM LEGILE DE SCOPUL ÎN VEDEREA CĂRUIA SÎNT FĂCUTE. DESPRE LEGILE ROMANE PRIVITOARE LA FURT

Cînd hoțul era prins cu lucrul furat, mai înainte de a-l fi dus în locul în care avea de gînd să-l ascundă, aceasta se numea la romani furt manifest; cînd hoțul nu era descoperit decît după aceea, era un furt nemanifest.

a L. 1, *Dig.* [XLVII, 16], *De receptatoribus*.

Legea celor Douăsprezece Table dispunea ca hoțul manifest să fie bătut cu vergi și redus în stare de sclavie, dacă era puber, sau numai bătut cu vergi, dacă era impuber; pe hoțul nemanifest ea nu-l condamna decît la plata valorii duble a lucrului furat.

Atunci cînd legea *Porcia* a desființat obiceiul de a bate pe cetățeni cu vergi și de a-i reduce în stare de sclavie, hoțul manifest a fost condamnat la plata a de patru ori^a valoarea lucrului furat; cel nemanifest a continuat să fie pedepsit la plata dublului valorii lucrului furat.

Pare ciudat că aceste legi au făcut o asemenea deosebire în privința calificării acestor două fapte penale, ca și în privința pedepsei pe care o aplicau: într-adevăr, faptul că hoțul era prins înainte sau după ce ascundea obiectul furat, nu schimba de fel natura infracțiunii. Pentru mine nu este nici o îndoială că întreaga teorie a legilor romane cu privire la furt își are originea în instituțiile lacedemoniene. Lycurg, voind să-i facă pe cetățenii săi abili, șireți și activi, a cerut să se deprindă copiii cu furtisagurile și să fie strașnic biciuiți cei care s-ar lăsa prinși asupra faptului: aceasta a avut ca urmare stabilitatea la greci, și mai tîrziu la romani, a unei mari deosebiri între furtul manifest și cel nemanifest^b.

La romani, sclavul care furase era aruncat de pe Stîncă Tarpeiană. Acolo nu era vorba de instituțiile spartane; legile lui Lycurg asupra furtului nu fuseseră făcute pentru sclavi; a se abate de la ele, asupra acestui punct, însemna a le urma.

La Roma, atunci cînd un impuber era prins în timpul săvîrșirii furtului, praetorul porunea să fie bătut cu vergi după voia sa, cum se proceda la Lacedemona. Toate acestea veneau mai de departe. Lacedemonienii luaseră

^a Vezi ce spune Favorinus în Aulus Gellius, cartea XX, cap. I.

^b Confrunțați ce spune Plutarh, *Vie de Lycurgue* (Viața lui Lycurg), cu legile din *Digeste*, titlul *De furtis* (Despre furturi) [XLVII, 2], și *Institutele*, cartea IV, titlul I, §§ 1, 2 și 3.

aceste obiceiuri de la cretani; și Platon^a, care vrea să facă dovadă că instituțiile cretanilor erau întocmite în vederea războiului, citează: „puterea de a răbda durerea în luptele individuale și în furtișagurile care obligă la disimulare”¹⁶.

Întrucît legile civile depind de legile politice, ele fiind totdeauna făcute pentru o societate dată, ar fi bine ca atunci cînd avem să transplantăm la un popor o lege civilă de la altul, să cercetăm mai întîi dacă ele au amîndouă aceleași instituții și același drept politic.

Astfel, atunci cînd legile privitoare la furt au trecut de la cretani la lacedemonieni, întrucît ele au trecut acolo împreună cu forma de guvernămînt și cu însăși organizarea, aceste legi au fost tot atît de înțelepte la acest popor pe cît fuseseră și la celălalt; dar atunci cînd au fost transplantate de la Lacedemona la Roma, dat fiind că ele nu au mai dat acolo de aceeași structură de stat, au rămas mereu străine și nu au avut nici o legătură cu celelalte legi civile ale romanilor.

CAPITOLUL XIV

NU TREBUIE SĂ SEPARĂM LEGILE DE ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE AU FOST FĂCUTE

O lege de la Atena dispunea ca atunci cînd orașul era asediat toți oamenii nefolositori să fie omorîți^b. Aceasta era o lege politică groaznică, care era o urmare a unui groaznic drept al ginților. La greci, locuitorii unui oraș cucerit își pierdeau libertatea civilă și erau vînduți ca sclavi; cucerirea unui oraș atrăgea după sine distrugerea lui totală; aici se află originea nu numai a apărărilor îndîrjite și a acțiunilor neomenoase, ci și a legilor crude care au fost uneori făcute.

^a *Legile*, cartea I.

^b *Inutilis aetas occidatur*¹⁷. Syrian., in *Hermog.*

Legile romane^a prevedeauă că medicii pot fi pedepsiți pentru neglijență sau pentru incapacitate. În acest caz, ele condamnau la deportare pe un medic de o condiție întrucîtva înaltă, și la moarte pe cel care era de o condiție mai umilă. După legile noastre lucrurile stau altfel. Legile de la Roma fuseseră făcute în alte împrejurări decît ale noastre: la Roma, se amesteca în medicină oricine voia; la noi însă, medicii sînt obligați să facă studii și să obțină anumite diplome; se presupune deci că ei își cunosc meseria.

CAPITOLUL XV

**UNEORI ESTE BINE CA O LEGE SĂ-ȘI PREVADĂ
EA SINGURĂ MĂSURA DE CARACTER**

Legea celor Douăsprezece Table^b îngăduia uciderea hoțului de noapte, precum și a hoțului de zi care, fiind surprins, se apăra; dar ea cerea ca cel care îl omora pe hoț să strige și să cheme pe cetățeni^c, lucru pe care legile ce îngăduie să-ți faci singur dreptate trebuie întotdeauna să pretindă. Glasul nevinovăției cheamă, în momentul săvîrșirii faptei, martori și judecători. Trebuie ca poporul să ia cunoștință de faptă și să ia cunoștință de ea în momentul în care ea e săvîrșită; într-un moment în care toate vorbesc: atitudinea, fața, pasiunile, tăcerea; și în care fiecare cuvînt osîndește sau dezvinovățește. O lege care poate să devină atît de potrivnică siguranței și libertății cetățenilor trebuie să fie aplicată în prezența cetățenilor.

^a Legea *Cornelia*, *De sicariis* (Despre asasini), *Institutele*, cartea IV, titlul III; *De lege Aquilia* (Despre legea Aquilia), § 7.

^b Vezi legea IV, *Dig.* [X, 2], *Ad leg. Aquil.* (Asupra legii Aquilia).

^c *Ibidem*. Vezi decretul lui Tassillon, adăugat la *Legea bavarezilor*, *De popularibus legibus* (Despre legile populare), art. 4.

CAPITOLUL XVI

CHESTIUNI CARE TREBUIE SĂ FIE OBSERVATE
LA INTOCMIREA LEGILOR

Cei care sînt înzestrați cu un spirit destul de cuprinzător pentru a putea da legi propriului popor sau altui popor trebuie să fie atenți la anumite lucruri privitoare la felul de a le alcătui.

Stilul lor trebuie să fie concis. Legile celor Douăsprezece Table sînt un model de concizie: copiii^a le învățau pe de rost. Novellele lui Iustinian sînt atît de diluate încît a trebuit să fie prescurtate^b.

Stilul legilor trebuie să fie simplu; expresia firească se înțelege întotdeauna mai bine decît expresia căutată. Legile Imperiului Bizantin sînt lipsite de măreție; principii sînt puși să vorbească în ele ca niște retori. Cînd stilul legilor este umflat, ele nu sînt privite decît ca o lucrare menită să facă impresie.

Este de cea mai mare importanță ca termenii legilor să trezească la toți oamenii aceleași idei. Cardinalul de Richelieu^c admitea că un ministru putea fi acuzat în fața regelui; dar el cerea ca cel ce făcea aceasta să fie pedepsit dacă lucrurile, care se dovedeau a fi adevărate, nu erau prea importante, ceea ce împiedica pe toată lumea să spună vreun adevăr împotriva lui, deoarece noțiunea de lucru important este cu totul relativă și fiindcă ceea ce este important pentru unul nu este și pentru altul.

a *Ut carmen necessarium*¹⁸. Cicero, *De legibus* (Despre legi), cartea II, [cap. XXIII].

b Această lucrare a făcut-o Irnerius¹⁹.

c *Testament politique* (Testament politic).

Legea lui Honorius pedepsea cu moartea pe acela care cumpăra ca sclav pe un libert, sau care ar fi voit^a să-l tulbure. Nu trebuie să se folosească o expresie atât de vagă: tulburarea pricinuită unui om depinde în întregime de gradul său de sensibilitate.

Atunci când legea trebuie să stabilească vreo sancțiune trebuie să se evite, pe cât e cu putință, de-a o exprima în bani. Nenumărate cauze schimbă valoarea monedei și sub aceeași denumire nu mai avem același lucru. Se cunoaște povestea celui impertinent^b de la Roma, care dădea palme tuturor celor pe care îi întâlnea și le plătea apoi cei douăzeci și cinci de sesterți prevăzuți în Legea celor Douăsprezece Table.

Atunci când într-o lege au fost bine precizate ideile respective, nu trebuie să se mai folosească după aceea expresii vagi. În ordonanța penală a lui Ludovic al XIV-lea^{c21}, după ce s-a făcut înșirarea exactă a cazurilor supuse jurisdicției regale, se adaugă aceste cuvinte: „Precum și acelea pe care de totdeauna le-au judecat judecătorii regali“, ceea ce restabilește arbitrariul care abia fusese înlăturat.

Carol al VII-lea^d spune că are știri despre faptul că părțile fac apel la trei, patru și șase luni după pronunțarea hotărârii, nesocotind cutuma din regiunea cutumiară a regatului; el dispune că apelul se va face de îndată, afară numai dacă nu e vorba de fraudă sau de dolul procurorului^e, sau dacă există un motiv important și evident de a-l autoriza pe apelant să facă apel după termenul prescris. Partea din urmă a acestei legi anulează pe cea de la început, și o anulează atât de bine

a *Aut qualibet manumissione donatum inquietare voluerit*²⁰. Apendice la *Codul theodosian*, în primul volum al operelor lui S i r m o n d, p. 737.

b A u l u s G e l l i u s, cartea XX, cap. I.

c În procesul-verbal al acestei ordonanțe se găsesc motivele care au stat la baza ei²².

d În ordonanța sa de la Montil-lès-Tours, din anul 1453²³.

e Procurorul putea fi pedepsit, fără a fi necesar să existe o tulburare a ordinii publice.

încît după aceea s-au făcut apeluri timp de treizeci de ani de la pronunțarea hotărîrii^a.

Legea^b longobarzilor nu-i îngăduie unei femei care a îmbrăcat haina de călugăriță, chiar dacă nu a primit consacrarea, să se mărite: „căci, spune ea, dacă un soț care a legat de el o femeie numai printr-un inel nu se poate căsători cu alta fără a săvîrși o crimă, cu atît mai mult femeia care se consacră lui Dumnezeu sau Sfintei Fecioare .²⁵“ Eu spun că în materie de legi trebuie să raționăm de la realitate la realitate, iar nu de la realitate la simbol²⁶, sau de la simbol la realitate.

O lege^c a lui Constantin stabilește că mărturia singură a episcopului este suficientă, fără a se mai audia alți martori. Acest principe mergea pe o cale prea scurtă: el se pronunța asupra pricinilor după persoane, și aprecia persoanele după demnități.

Legile nu trebuie să fie subtile: ele sînt făcute pentru oameni cu înțelegere mediocră; ele nu sînt expresia artei logicii, ci a judecății simple a unui tată de familie.

Atunci cînd într-o lege excepțiile, limitările, modificările nu sînt necesare este mult mai bine să nu fie introduse. Asemenea amănunte duc la alte amănunte.

Nu trebuie să se facă schimbări într-o lege, fără un motiv destul de puternic. Iustinian a stabilit că un soț va putea fi repudiat fără ca soția să-și piardă dota, dacă timp de doi ani el nu-și putuse îndeplini îndatoririle de soț^d. El a modificat legea și a acordat nenorocitului^e trei ani. Dar, într-un asemenea caz, doi ani fac cît trei și trei nu fac mai mult decît doi.

Atunci cînd se expun chiar și motivele care stau la baza legii, trebuie ca această motivare să fie demnă de ea. O lege romană stabilește că un orb nu poate acționa

a Ordonanța din 1667²⁴ a stabilit norme în această privință.

b Cartea II, titlul XXXVII.

c În anexa lui S i r m o n d la *Codul theodosian*, vol. I.

d L. 1. Cod. [V, 17], *De repudiis* (Despre repudii).

e Vezi autenticul: *Sed hodie* (Dar astăzi), în Cod. [V, 17], *De repudiis*.

în judecată, fiindcă el nu vede podoabele magistraților^a. Se vede treaba că într-adins au prezentat un motiv atât de slab, când se ofereau atâtea motive serioase.

Jurisconsultul^b Paulus spune că copilul se naște complet format în luna a șaptea, și că raportul numerelor lui Pitagora^c par să dovedească acest lucru. Este ciudat să judecăm aceste lucruri pe baza raportului numerelor lui Pitagora.

Unii jurisconșulți francezi au susținut că atunci când regele își alipește vreo regiune, bisericile de acolo sînt supuse dreptului de regală, pentru că coroana regelui este rotundă²⁷. Nu voi discuta aici drepturile regelui și nici dacă, în acest caz, rațiunea legii civile sau bisericești trebuie să cedeze în fața rațiunii legii politice; voi spune însă că aceste drepturi atât de respectabile trebuie să fie apărate prin argumente serioase. Cine a văzut vreodată bazîndu-se pe forma însemnului unei demnități drepturile reale ale acestei demnități?

Davila^{c28} spune că regele Carol al IX-lea a fost declarat major în parlamentul din Rouen cînd abia intrase în al paisprezecelea an, deoarece legile cer să se socotească anii efectivi, cînd este vorba de restituirea și de administrarea bunurilor pupilului, în timp ce ele consideră anul început ca un an împlinit, cînd este vorba de a dobîndi demnități. Nu am intenția să critic o dispoziție care pînă acum nu pare să fi dat loc la vreun neajuns; voi spune doar că motivul invocat de cancelarul de l'Hôpital²⁹ nu era cel adevărat, cîrmuirea popoarelor este departe de a nu fi decît o demnitate oarecare.

În materie de prezumție, cea a legii este de preferat celeia a omului. Legea franceză consideră ca frauduloase toate actele făcute de un comerciant în cele zece zile

a L. 1 [§ 5] *Dig.* [III, 1], *De postulando* (Despre dreptul de a vorbi în fața magistratului într-un proces).

b În *Sentențele* sale, cartea IV, titlul IX.

c *Della guerra civile di Francia* (Despre războiul civil din Franța), p. 97.

care au precedat bancruta sa: aceasta este prezumția legii^a. Legea romană aplica pedepse soțului care își păstra soția după adulter, afară numai dacă nu îl determina la aceasta teama de rezultatul unui proces sau nepăsarea față de propria sa rușine: aceasta este prezumția omului. Trebuia ca judecătorul să presupună motivele conduitei soțului și ca el să ajungă la o anumită hotărîre pe temeiul unui fel de a gândi foarte nedeslușit. Cînd judecătorul presupune, sentințele devin arbitrarie; cînd legea presupune, ea îi dă judecătorului o regulă constantă.

Legea lui Platon^b, după cum am spus³⁰, cerea pedepsirea celui care s-ar sinucide nu pentru a evita rușinea, ci din slăbiciune. Această lege era defectuoasă prin faptul că, în singurul caz în care nu se putea obține de la vinovat mărturisirea motivelor care îl determinaseră la săvîrșirea faptei, ea cerea ca judecătorul să ajungă la o anumită hotărîre pe baza acestor motive.

După cum legile inutile slăbesc pe cele necesare, cele care pot fi eludate slăbesc legislația. O lege trebuie să obțină efectul său și nu trebuie să se admită de a te sustrage acestuia printr-o convenție particulară.

La romani, legea *Falcidia* stabilea ca moștenitorul să ia întotdeauna a patra parte din moștenire; o altă lege^c a îngăduit testatorului să interzică moștenitorului de-a reține această a patra parte: aceasta înseamnă a-ți bate joc de legi. Legea *Falcidia* devenea inutilă: căci, dacă testatorul voia să favorizeze pe moștenitorul său, el nu avea nevoie de legea *Falcidia*; iar dacă nu voia să-l favorizeze, îi interzicea de a se servi de legea *Falcidia*.

Trebuie să avem grijă ca legile să fie plătuite în așa fel ca ele să nu vie în contradicție cu natura lucrurilor. În decretul de proscriere a principelui de Orania, Filip al II-lea făgăduiește că va acorda celui ce îl va ucide, sau moștenitorilor lui, douăzeci și cinci de mii de

a Ea este din 18 noiembrie 1702.

b Cartea IX a *Legilor*.

c Este autenticul *Sed cum testator* (Dar cînd testatorul).

scuzi și calitatea de nobil; și aceasta ca promisiune a unui rege și a unui slujitor al lui Dumnezeu. Noblețea făgăduită pentru o asemenea faptă! o asemenea faptă poruncită în calitate de slujitor al lui Dumnezeu! Toate acestea răstoarnă deopotrivă principiile de onoare³¹, de morală și de religie.

Rareori este nevoie să se interzică o faptă care nu este rea, sub pretextul unei oarecari perfecțiuni imaginare.

Legile trebuie să aibă o anumită puritate. Menite să pedepsească răutatea oamenilor, trebuie să fie ele însele lipsite cu totul de răutate. În legea vizigoților^a se poate întilni o dispoziție ridicolă obligînd pe evrei să mănînce toate bucatele gătite cu carne de porc, numai să nu mănînce chiar carne de porc. Aceasta era o mare cruzime: evreii erau supuși unei legi potrivnice legii lor; și nu li se îngăduia să păstreze din această lege decît ceea ce putea fi un semn de recunoaștere a lor.

CAPITOLUL XVII

UN FEL GREȘIT DE A DA LEGI

Împărații romani, la fel ca principii noștri, își manifestau voința prin decrete și prin edicte; dar, ceea ce nu fac principii noștri, ei au îngăduit ca judecătorii sau particularii să le ceară prin scrisori consultații cu privire la litigiile lor; răspunsurile împăraților se numeau rescripte. Decretalele papilor sînt, la drept vorbind, rescripte. Se înțelege că aceasta este un rău fel de legislație. Cei care cer legi în acest mod sînt rele călăuze pentru legiuitor; faptele sînt întotdeauna greșit înfățișate. Traianus, spune Iulius Capitolinus^b, a refuzat deseori să

^a Cartea XII, titlul II, § 16.

^b Vezi Iulius Capitolinus³², in *Macrino* (Despre Macrinus) [cap. XIII].

dea rescripte de acest fel, pentru ca să nu se extindă la toate cazurile o hotărîre și adeseori o favoare particulară. Macrin^a hotărîse anularea tuturor acestor rescripte; el nu putea admite să se considere ca legi răspunsurile lui Commodus, ale lui Caracalla și ale tuturor celorlalți principii cu totul incapabili. Iustinian a avut alte păreri și a umplut cu ele compilația sa.

Aș dori ca cei ce citesc legile romane să distingă așa cum trebuie aceste feluri de ipoteze de senatus-consulturi, de plebiscite, de constituțiile generale ale împăraților și de toate legile bazate pe natura lucrurilor, pe ușurința de a greși a femeilor, pe slăbiciunea minorilor și pe utilitatea publică.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE IDEILE DE UNIFORMITATE

Există anumite idei de uniformitate care pun stăpînire uneori și pe mințile superioare (căci ele l-au influențat și pe un Carol cel Mare), dar care produc negreșit impresie asupra celor mediocri. Acestea găsesc în ele un fel de desăvîrșire pe care o recunosc, fiindcă este cu neputință să n-o descopere; aceleași măsuri în ceea ce privește ordinea; aceleași măsuri în comerț, aceleași legi în stat, aceeași religie în toate părțile sale. Dar este oare lucrul acesta nimerit totdeauna fără excepție? Răul schimbării este el oare întotdeauna mai mic decît răul suportării rînduielilor existente? Și măreția geniului nu ar consta mai curînd în a ști în ce caz este nevoie de uniformitate și în ce caz e necesară diversitatea? În China, chinezii se călăuzesc după ceremonialul chinez, iar tătarii după cel tătarăsc: și totuși, acest popor

^a *Ibidem.*

ține la liniște mai mult decît oricare altul din lume. Atunci cînd cetățenii se supun legilor, ce interesează dacă ei se supun aceluiași legi?³³

CAPITOLUL XIX

DESPRE LEGISLATORI

Aristotel era condus cînd de invidia sa față de Platon, cînd de pasiunea sa față de Alexandru. Platon era indignat împotriva tiraniei poporului din Atena. Machiavelli era entuziasmat de idolul său, ducele de Valentinis³⁴. Thomas Morus, care vorbea mai degrabă despre ceea ce citise decît despre ceea ce gîndise, voia^a ca toate statele să se conducă cu simplitatea unei cetăți grecești³⁵. Harrington³⁶ nu vedea decît republica Angliei, în timp ce o mulțime de scriitori găseau neorînduială pretutindeni unde nu vedeau o coroană. Legile se izbesc întotdeauna de pasiunile și de prejudecățile legiuitorului. Uneori trec prin ele și capătă numai o anumită nuanță din partea lor; alteori se opresc cînd le întîlnesc și se contopesc cu ele.

a În *Utopia* sa.

CARTEA XXX

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL LOR CU INSTITUIREA MONARHIEI¹

CAPITOLUL I

DESPRE LEGILE FEUDALE

Socot că lucrarea mea ar avea o lacună dacă aş trece sub tăcere un eveniment petrecut odată în lume şi care poate că nu se va mai repeta niciodată; dacă nu aş vorbi despre acele legi care au apărut deodată în toată Europa, fără ca ele să aibă vreo legătură cu cele cunoscute pînă atunci; despre acele legi care au adus nesfîrşit de multe foloase şi nenorociri; care, la cedarea domeniului au menţinut anumite drepturi pentru fostul proprietar; care, acordînd mai multor persoane diferite soiuri de autoritate seniorială asupra aceluiaşi lucru sau asupra aceluiaşi persoane, au micşorat greutatea întregii autorităţi senioriale; care au statornicit diferite limite în cadrul unor imperii prea întinse; care au introdus rînduiala cu o înclinare spre anarhie, şi anarhia cu o tendinţă spre ordine şi armonie.

Aceasta ar pretinde o lucrare specială; dar, dată fiind natura celei de faţă, aici se va găsi mai curînd o privire generală asupra acestor legi decît o cercetare amănunţită a lor.

Frumos este spectacolul legilor feudale: un stejar antic se înalță^a; ochiul îi zărește de departe frunzișul; ne apropiem, îi vedem trunchiul, dar nu-i vedem rădăcinile; trebuie să scobim pământul pentru a le descoperi.

CAPITOLUL II

DESPRE IZVOARELE LEGILOR FEUDALE

Popoarele care au cucerit Imperiul Roman plecaseră din Germania. Deși puțini scriitori antici ne-au descris obiceiurile lor, totuși doi dintre ei au o deosebit de mare importanță. Caesar, purtând război împotriva germanilor, descrie obiceiurile lor^b; și acestor obiceiuri și-a adaptat el unele din întreprinderile sale^c. Cîteva pasaje din Caesar asupra acestui subiect valorează cît volume întregi.

Tacitus a scris o lucrare specială despre obiceiurile germanilor. Această lucrare este scurtă; dar este lucrarea lui Tacitus, care rezumă totul, pentru că vedea totul.

Acești doi autori se potrivesc într-o asemenea măsură cu codurile de legi ale popoarelor barbare, pe care le cunoaștem, încît citind pe Caesar și pe Tacitus întîlnim peste tot aceste coduri; iar citind aceste coduri întîlnim peste tot pe Caesar și pe Tacitus.

Așa că, deși în cercetarea legilor feudale, mă vād într-un labirint întunecos, cu o mulțime de cărări și de întortocheri, socot totuși că am în mînă capătul firului și că pot porni la drum.

a ... *Quantum vertice ad auras Aethereas, tantum radice ad Tartara tendit*². Vergiliu [Georgice, II, v. 292; și Eneida, IV, w. 446].

b Cartea VI.

c De exemplu, retragerea sa din Germania, *ibidem*.

CAPITOLUL III

ORIGINEA VASALITĂȚII

Caesar^a spune: „că germanii nu se îndeletniceau cu plugăritul; că cea mai mare parte dintre ei trăiau cu lapte, brinză și carne; că nimeni nu avea nici pământ, nici hotare proprii; că principii și dregătorii fiecărui neam împărțeau indivizilor porțiunea de pământ pe care o voiau ei și în locul pe care îl voiau, și îi obligau în anul următor să treacă în altă parte“. Tacitus spune^b că „fiecare căpetenie avea o ceată de oameni care se țineau pe lângă el și îl urmau“⁴. Acest autor, care, în limba sa, le dă un nume corespunzător situației lor, îi numește^c soți. Între ei era o întrecere^d deosebită pentru a obține vreo distincție de la căpetenie, și una asemănătoare între căpetenii cu privire la numărul și vitejia soților lor⁵. Tacitus adaugă: „A fi în toată vremea înconjurat de un roi de tineri toți unu și unu, aceasta-i cinstea, aceasta puterea lor, podoabă în timp de pace, scut în timp de război! Și nu numai în neamul lor, ci și în obștiile vecine căpeteniile își fac nume mare și slăvit, dacă se ridică deasupra celorlalți prin numărul și vrednicia soților; ei sînt cercetați într-una de solii și-ncărcați de daruri, și de cele mai de multe ori numai faima lor hotărăște soarta războiului. Cînd ajung pe cîmpul de bătaie, pentru căpetenie e o rușine să-l întreacă soții în virtute, pentru soți e o rușine să nu fie deopotrivă în virtute cu căpetenia lor; ba mai mult: e o mișelie și-ocară pentru toată viața să se întoarcă cineva viu, după

a Cartea VI [cap. XXI], despre *Guerre des Gaules* (Războiul galilor), Tacitus adaugă: *Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura; prout ad quem venere aluntur*³. *De moribus Germanorum*, [cap. XXXI].

b *De moribus Germanorum* [cap. XIII].

c *Comites*.

d. *De moribus Germanorum* [cap. XIII și XIV].

pieirea căpeteniei; să-l aperi, să-l ferești... să pui în scama gloriei lui chiar vitejiile tale este cel mai mare jurământ de credință: căpetenia se luptă pentru biruință, soții pentru căpetenie. Dacă obștea unde s-au născut stă în toropeala și îndeletea unei păci îndelungi, mulți dintre tinerii de viță se duc de bună voie la acele seminții care atunci bat vreun război: aceasta o fac și pentru că neamului acestuia nu-i place odihna, și pentru că ei mai ușor se pot face vestiți în mijlocul primejdiilor, și pentru că cineva nu poate ține lângă sine o ceată mai mare de soți decât numai cu strășnicia războiului. Căci soții cer de la dărnicia unei căpetenii calul de război și su-lița biruitoare, cruntă de sînge. Drept simbrerie, căpeteniile le dau mese cu mîncări proaste, dar din belșug. Izvorul acestei dărnicii sînt războaiele și prădăciunile; mai greu i-ai face să are pămîntul și să-i aștepte roadele, decât să cheme la luptă pe dușman și să se învrednicească de răni; ba la dinșii se socotește drept lene și trîndăvie a cîștiga în sudoarea feței ceea ce poți dobîndi cu sînge⁶.

Așa că, la germani, existau vasali, iar feude nu. Ţu existau feude, pentru că principii nu aveau pămînturi pe care să le poată distribui; sau, mai degrabă, feudele erau alcătuite din cai de război, din arme și din ospete. Existau vasali, deoarece existau oameni fideli legați prin cuvîntul lor, care erau îndatorați să meargă la război și care îndeplineau cam același serviciu prestat mai tîrziu pentru posesiunea feudei.

CAPITOLUL IV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Caesar^a spune că „atunci cînd unul dintre principii declara în adunare că el proiectase o expediție oarecare

^a *De bello Gallico* (Despre războiul Galic), cartea VI [cap. XXII].

și cerea să fie însoțit, cei care aprobau pe conducător și întreprinderea propusă se ridicau în picioare și ofereau sprijinul lor. Mulțimea îi lăuda. Dar, dacă nu își țineau legămintele, ei pierdeau încrederea obștească și erau socotiți ca dezertori și trădători“.

Ceea ce spune aici Caesar, împreună cu cele spuse de mine în capitolul precedent, urmînd pe Tacitus, alcătuiește germenul istoriei primei dinastii.

Nu avem de ce să ne mirăm că regii au trebuit mereu, la fiecare nouă expediție, să-și înjghebe noi armate, să atragă în slujba lor noi cete, să înroleze noi ostași; că, pentru a dobîndi mult, au trebuit să distribuie mult, că au trebuit să dobîndească fără încetare prin împărțea pămînturilor cucerite și a prăzilor de la inamic și să le dăruiască neîncetat aceste pămînturi și aceste prăzi; că a fost nevoie ca domeniul lor să sporească neconținut și să se micșoreze fără încetare; că a trebuit ca un părinte care dăruia un regat^a unuia dintre fiii lui, să-i anexeze totdeauna un tezaur și ca tezaurul regelui să fie considerat ca necesar monarhiei și ca un rege^b să nu poată da din el unor străini, fără consimțămîntul celorlalți regi, chiar pentru dota fiicei sale. Mecanismul monarhiei era pus în mișcare cu ajutorul unor resorturi care trebuiau mereu încordate.

CAPITOLUL V

DESPRE CUCERIRILE FRANCILOR

Nu este adevărat că, intrînd în Galia, francii au ocupat toate pămînturile de acolo, pentru a face din ele

a Vezi *Vie de Dagobert*⁷ (Viața lui Dagobert).

b Vezi Grégoire de Tours, cartea VI, cu privire la căsătoria fiicei lui Chilperic. Childebert îi trimite acestuia soli pentru a-i spune că nu trebuie să-i dea fiicei sale orașe din regatul tatălui său, nici vreo parte din tezaurul său, nici iobagi, nici cai, nici cavaleri, nici perechi de boi, etc.

feude. Unii au gîndit astfel⁸, văzînd că la sfîrșitul celei de-a doua dinastii, aproape toate pămînturile deveniseră feude, subfeude⁹ ori accesorii ale unora sau ale altora; dar aceasta s-a datorat unor cauze speciale pe care le vom explica mai departe.

Concluzia pe care ar voi să o tragă de aici unii, că, adică, barbarii au introdus o rînduială generală pentru a statornici pretutindeni legătura de pămînt¹⁰, nu este mai puțin greșită decît premisa. Dacă, într-o vreme în care feudele puteau fi luate înapoi, toate pămînturile regatului ar fi fost feude, sau accesorii ale feudelor, și toți locuitorii regatului ar fi fost vasali sau iobagi care depindeau de ei; în acest caz, întrucît cel ce are bunurile are întotdeauna și puterea, regele, care ar fi dispus necentenit de feude, adică de unicul fel de proprietate de pe atunci, ar fi avut o putere deopotrivă de despotică cu aceea a sultanului, în Turcia: ceea ce contrazice toată istoria.

CAPITOLUL VI

DESPRE GOTI, DESPRE BURGUNZI ȘI DESPRE FRANCI

Galiile au fost invadate de către popoarele germanice: vizigoții au ocupat Galia Narboneză, și aproape toată partea de miazăzi; burgunzii s-au așezat în partea de răsărit, iar francii au cucerit aproape tot restul.

Nu încapă îndoială că acești barbari și-au păstrat și în țările cucerite de ei, moravurile, înclinațiile și obiceiurile pe care le aveau în țara lor, deoarece un popor nu-și schimbă într-o clipă felul de a gîndi și de a acționa. În Germania, aceste popoare, cultivau puțin pămîntul. Din Tacitus și din Caesar, se vede că ele se îndeletniceau într-o mare măsură cu păstoritul; de aceea și dispozițiile

codurilor de legi ale barbarilor se referă aproape toate la această activitate. Roricon^{10bis}, care a scris istoria francilor, a fost păstor.

CAPITOLUL VII

DIFERITE MODURI DE A ÎMPĂRȚI PĂMÎNTURILE

După ce goții și burgunzii au pătruns, sub diferite pretexte, în interiorul imperiului, romanii au fost nevoiți, pentru a curma devastările lor, să le asigure mijloacele de trai. La început îi aprovizionau cu grîne^a; mai târziu au preferat să le distribuie pământuri. Împărații, sau, în numele lor, magistrații romani^b, au încheiat cu ei convenții privitoare la împărțirea teritoriului, după cum se vede din cronicile și din codurile vizigoților^c și ale burgunzilor^d.

Francii au urmat altă cale. În legile salice și în cele ripuare nu se află nici urmă a unei asemenea împărțeli a pământurilor. Ei cuceriseră, au luat ce au vrut și nu au încheiat acorduri decât între ei.

Trebuie deci să facem deosebire între modul de-a proceda al burgunzilor și al vizigoților în Galia, cel al acelorași vizigoți în Spania, al soldaților auxiliari^e sub Augustulus și Odoacru în Italia, de cel al francilor în

a Vezi Z o s i m a, cartea V, asupra distribuirii grînelor la cererea lui Alaric.

b *Burgundiones partem Galliae occupaverunt, terrasque cum Gallicis senatoribus diviserunt*¹¹. Cronica lui Marius, pentru anul 456.

c Cartea X, titlul I, §§ 8, 9 și 16.

d Cap. LIV, §§ 1 și 2; această împărțeală dăinuia de pe vremea lui Ludovic Debonarul, după cum se vede din *Capitulara* sa din anul 829, care a fost inserată în *Legea burgunzilor*, titlul LXXIX, § 1.

e Vezi Procopie, *Guerre des Goths* (Războiul goților)¹².

Galia și al vandalilor^a în Africa. Cei dintii au încheiat convenții cu locuitorii băștinași și au împărțit cu ei pământurile potrivit acestor convenții; cei din urmă nu au făcut nimic asemănător.

CAPITOLUL VIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ceea ce ne face să ne gindim la o întinsă acaparare de către barbari a pământurilor romanilor este faptul, arătat în legile vizigoților și ale burgunzilor, că aceste două popoare au avut două treimi din pământuri; dar ei n-au luat aceste două treimi decît în anumite zone care le-au fost fixate.

Gondebaud spune^b, în legea burgunzilor, că poporul său, la așezare, a primit două treimi din pământuri; iar în al doilea supliment al acestei legi^c se spune că nu se va da mai mult de jumătate din pământuri celor care se vor mai stabili în țară. Așadar, nu toate pământurile fuseseră împărțite de la început între romani și burgunzi.

În textele acestor două legiuri găsim aceleași expresii: ele se explică deci una pe alta. Și, întrucît cea din urmă nu poate fi interpretată în sensul unei împărțeli totale a pământurilor, nu putem da acest înțeles nici celui dintii.

^a Vezi Procopie, *Guerre des Vandales* (Războiul vandalilor).

^b *Licet eo tempore quo populus noster mancipiorum tertiam et duas terrarum partes accepit, etc.*¹³. *Legea burgunzilor*, titlul LIV, § 1.

^c *Ut non amplius a Burgundionibus, qui infra venerunt, requiratur quam ad praesens necessitas fuerit, medietas terrae*, art. 11¹⁴.

Francii s-au purtat cu aceeași moderație ca și burgunzii; nu i-au depozat pe romani de toată întinderea pământurilor cucerite de către ei. Ce-ar fi făcut cu atâtea pământuri? Ei au luat pe cele care le-au convenit, și au lăsat restul.

CAPITOLUL IX

JUSTA APLICARE A LEGII BURGUNZILOR ȘI A CELEI A VIZIGOTILOR CU PRIVIRE LA ÎMPĂRTEALA PĂMÎNTURILOR

Trebuie să avem în vedere că aceste împărțeli nu au fost făcute dintr-un spirit de împilare, ci cu intenția de a veni în ajutor pentru satisfacerea nevoilor reciproce ale celor două popoare care trebuiau să locuiască în aceeași țară.

Legea burgunzilor dispune ca fiecare burgund să fie primit în calitate de oaspete la un roman. Acest lucru este conform cu moravurile germanilor, care, după cum spune Tacitus^a, erau poporul cel mai ospitalier de pe pământ.

Legea mai dispune ca burgundul să capete două treimi din pământuri și o treime din iobagi. În această privință, ea se conforma caracterului specific al celor două popoare și felului în care ele își procurau mijloacele de trai. Burgundul, care se îndeletnicea cu creșterea vitelor, avea nevoie de întinderi mari de pământ și de puțini iobagi; iar munca grea a cultivării pământului impunea ca romanul să aibă mai puțin pământ și un număr mai mare de iobagi. Pădurile se împărteau pe din două, pentru că nevoile, în această privință, erau aceleași.

a *De moribus Germanorum* [cap. XXII].

În Codul burgunzilor^a vedem că la fiecare roman a fost instalat cîte un barbar. Împărțeala nu a fost deci generală; dar numărul romanilor care au dat parte din pămîntul lor a fost egal cu cel al burgunzilor care l-au primit. Romanul a fost păgubit cît mai puțin cu putință. Burgundul, războinic, vînător și păstor, nu se dădea în lături de a lua pămînturi nedestelenite; romanul își păstra pe cele mai potrivite pentru plugărit; turmele burgundului îngrășau ogorul romanului.

CAPITOLUL X

DESPRE SERVAJ

În legea burgunzilor se spune^b că atunci cînd aceste popoare s-au așezat în Galia, ele au primit două treimi din pămînturi și o treime din iobagi. Legătura de pămînt era deci stabilită în această parte a Galiei mai înainte de venirea burgunzilor^c.

Legea burgunzilor, statornicînd rînduiei privitoare la amîndouă popoarele, distinge^d în mod precis, la unul ca și la celălalt, pe nobili, pe cei liberi din naștere și pe iobagi. Iobăgia nu era deci ceva specific romanilor, și nici libertatea și noblețea ceva specific barbarilor.

Tot această lege spune că^e dacă un dezrobît burgund nu dăduse stăpînului său o anumită sumă și nici nu primise de la un roman o treime din pămînturile acestuia era socotit întotdeauna ca făcînd parte din familia^f

a Și în cel al vizigoților.

b Titlul XIV.

c Acest lucru este confirmat de întregul titlu al codului *De agricolis et censites et colonis* (Despre agricultori și despre cei supuși impozitului și despre coloni).

d *Si dentem optimati Burgundioni vel Romano nobili excusserit*¹⁵, titlul XXVI, § 1; și *Si mediocribus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis*¹⁶, *ibidem*, § 2.

e Titlul LVII.

stăpînului său. Romanul proprietar era deci liber, fiindcă el nu făcea parte din familia altuia; el era liber, deoarece porțiunea de o treime din pămîntul său pe care o stăpînea era un semn distinctiv al libertății.

Nu avem decît să consultăm legile salice și ripuare pentru a vedea că romanii nu trăiau în stare de iobăgie la franci, după cum nu trăiau astfel la ceilalți cuceritori ai Galiei.

Domnul comite de Boulainvilliers¹⁸ a dat greș în privința punctului principal al sistemului său: nu a dovedit de fel că francii ar fi statornicit o rînduială generală care i-a adus pe romani într-un fel de iobăgie.

Întrucît lucrarea sa este scrisă fără nici un artificiu și întrucît el vorbește în ea cu acea simplitate, acea sinceritate și acea ingenuitate ce sînt caracteristice vechii nobilimi din care se trage autorul, fiecare poate să judece și lucrurile frumoase pe care le spune și erorile în care cade. Așa că nu voi examina această lucrare. Voi spune doar că autorul ei avea mai mult spirit decît pătrundere, mai multă pătrundere decît știință; dar această știință nu era de disprețuit, pentru că, din istoria și din legile noastre, el cunoștea foarte bine chestiunile principale.

Domnul comite de Boulainvilliers și Domnul abate Dubos¹⁹ au creat fiecare cîte un sistem, dintre care unul pare a fi o conspirație împotriva stării a treia, iar celălalt o conspirație împotriva nobilimii²⁰. Cînd Soarele i-a dat lui Phaeton carul său pentru a-l conduce, i-a spus: „Dacă te vei urca prea sus, vei arde lăcașul ceresc; dacă te vei coborî prea jos, vei transforma pămîntul în cenușă. Nu o lua prea la dreapta, căci acolo ai da în constelația Șarpelui; nu o lua nici prea la stînga, căci acolo vei nimeri în acea a Altarului: ține-te între amîndouă”^a.

a *Nec preme, nec summum molire per aethera currum. / Altius egressus, coelestia tecta cremabis; / Inferius, terras: medio tutissimus ibis. / Neu te dexterior tortum declinet ad Anguem, / Neve sinisterior pressam rota ducat ad Aram; / Inter utrumque tene...*²¹. Ovidius, *Metam.*, cartea II, [v. 134 și urm.].

CAPITOLUL XI

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ceea ce a dat naștere ideii unei rînduiri generale făcute în timpul cuceririi este constatarea că în Franța, la începutul celei de-a treia dinastii, exista un număr extraordinar de mare de iobagi²²; și, întrucît nu s-a observat că numărul acestora a sporit progresiv și continuu, s-a imaginat statornicirea în vremuri învăluite în întuneric a unei legi generale, care însă n-a existat nicio dată.

La începutul primei dinastii, vedem un număr enorm de oameni liberi, atît printre franci, cît și printre romani; dar numărul iobagilor a crescut atît de mult, încît la începutul celei de-a treia dinastii toți plugarii și aproape toți locuitorii^a orașelor erau aserviți; și, de unde la începutul primei dinastii exista în orașe aproape aceeași administrație ca și la romani, — adică un corp de cetățeni-oameni liberi, un senat, instanțe de judecată, — pe la începutul celei de-a treia dinastii aproape că nu mai găsim decît un senior și servi.

Cînd francii, burgunzii și goții săvîrșeau năvălirile lor, ei luau aurul, argintul, mobilele, îmbrăcămintea, pe bărbați, pe femei și pe băieți, atît cît putea duce cu sine armata; totul se strîngea la un loc și apoi se împărțea între oșteni^b. Întreaga istorie dovedește că după prima așezare, adică după primele pustiiri, învingătorii au căzut la înțelegere cu locuitorii, lăsîndu-le toate drepturile politice și civile. Așa era dreptul ginților pe vremea aceea: în timp de război se lua totul, iar în timp de pace

^a Atît timp cît Galia a fost sub stăpînirea romanilor, aceștia alcătuiau pături deosebite; ei erau de obicei liberi sau descendenți din liberi.

^b Vezi Grégoire de Tours, cartea II, cap. XXVII; Aimoin²³, cartea I, cap. XII.

se acorda totul. De nu ar fi fost așa, cum am întâlni oare în legile salice și burgunde atâtea dispoziții care contrazic ideea aservirii generale a oamenilor?

Dar ceea ce nu a făcut cucerirea, a făcut același drept al ginților^a, care s-a menținut după cucerire. Rezistența, răzvrătirea, cucerirea orașelor aduceau după ele aservirea locuitorilor. Și deoarece, pe lângă războaiele pe care diferitele popoare cuceritoare le-au purtat între ele, la franci — spre deosebire de ceilalți cuceritori — diferitele împărțiri ale monarhiei au dat naștere neîncetat la războaie civile între frați sau nepoți, în care s-a aplicat totdeauna acest drept al ginților, servajul a devenit mai general în Franța decât în celelalte țări; și aceasta socot cu, este una dintre cauzele diferenței care există între legile noastre franceze și cele din Italia și Spania, cu privire la drepturile seniorilor.

Cucerirea a fost săvârșită foarte repede, iar dreptul ginților care a fost aplicat atunci a dus la aservirea câtorva oameni liberi. Aplicarea aceluiași drept al ginților timp de mai multe secole a adus o răspîndire extraordinară de mare a servajului.

Teuderic^b, crezînd că popoarele din Auvergne nu-i erau fidele, le spuse francilor de sub stăpînirea sa: „Urmați-mă: vă voi duce într-un ținut unde veți găsi din belșug aur, argint, prizonieri, îmbrăcăminte și turme; și veți strămuta toți oamenii de acolo pe pămînturile voastre“

După pacea^c care s-a încheiat între Gontran și Chilperic, cei care asediau Bourges au primit ordin să se întoarcă, dar au luat cu ei atîta pradă, încît aproape că nu au mai lăsat în țară nici oameni, nici turme.

Teodoric, regele Italiei, — al cărui spirit și a cărui politică era de a se distinge totdeauna de ceilalți regi barbari, — trimițîndu-și armata în Galia, i-a scris astfel

^a Vezi *Vies des Saints* citate mai jos, nota d de la pag. 145.

^b Grégoire de Tours, cartea III [cap. XI].

^c Grégoire de Tours, cartea VI, cap. XXXI.

generalului său^a: „Vreau să se urmeze legile romane și să redați stăpînilor lor pe sclavii fugiți: apărătorul libertății nu trebuie să trateze cu bunăvoință sustragerea din sclavie. Ceilalți regi nu au decît să găsească plăcere în jefuirea și în distrugerea orașelor pe care le-au cucerit; noi însă vrem să biruim în așa fel ca supușilor noștri să le pară rău că nu au intrat mai devreme sub oblăduirea noastră“. Este vădit că el voia să-i facă odioși pe regii francilor și ai burgunzilor și că făcea aluzie la dreptul ginților pe care îl aplicau ei.

Acest drept s-a menținut și în timpul celei de-a doua dinastii. Armata lui Pepin, după ce a pătruns în Aquitania, s-a întors în Franța încărcată cu o cantitate enormă de prăzi și cu nenumărați robi, arată *Analele^b de la Metz*.

Aș putea cita nenumărate mărturii demne de încredere^c. Și, deoarece aceste nenorociri au trezit un profund sentiment de milă; deoarece mulți episcopi cucernici, văzînd pe prizonieri legați doi cîte doi, au întrebuintat banii bisericilor și au vîndut chiar vasele sacre, pentru a răscumpăra cîți le-a fost cu putință dintre ei; deoarece călugări cuvioși și-au dat contribuția lor la aceasta, în *Viețile Sfinților* găsim noi cele mai ample lămuriri în accastă materie^d. Deși s-ar putea imputa autorilor acestor biografii că au fost uneori cam prea creduli în privința unor fapte pe care desigur Dumnezeu le-a săvîrșit dacă au intrat în planurile sale, din ele se pot totuși scoate in-

^a Scrisoarea 43, cartea III, în Cassiodor.

^b Pentru anul 763. *Innumerabilibus spoliis et captivis totus ille exercitus ditatus, in Franciam reversus est*²⁴.

^c *Annales de Fulde* (Analele de la Fulda), anul 739; Paul Diacon²⁵, *De gestis Langobardorum* (Despre faptele longobarzilor), cartea III, cap. XXX și cartea IV, cap. I; și *Vies des Saints*, citate în nota următoare.

^d Vezi *Viețile* Sfîntului Epifanie, a Sfîntului Eptadius, a Sfîntului Cesarius, a Sfîntului Fidol, a Sfîntului Porțian, a Sfîntului Treverius, a Sfîntului Eusichius și a Sfîntului Léger; de asemenea, minunile Sfîntului Iulian.

formații bogate cu privire la moravurile și la obiceiurile de pe acele vremuri.

Cînd îți arunci privirea asupra documentelor istoriei și legislației noastre, ți se pare că ai în față un ocean și, încă mai mult, că acest ocean este nețărmurit^a. Toate aceste scrieri reci, uscate, sarbede și aspre trebuie să fie citite, trebuie să fie devorate așa cum spune în mitologie că devora Saturn pietrele.

Nenumărate pămînturi cultivate mai înainte de oameni liberi^b s-au transformat în bunuri de mîină moartă. Cînd un ținut a rămas fără oamenii liberi care îl locuiau, cei care aveau mulți servi au luat sau au făcut în așa fel ca să li se cedeze teritorii întinse, și acolo au întemeiat sate, după cum se vede din diverse documente. Pe de altă parte, oamenii liberi care se îndeletniceau cu meșteșugurile au devenit servi, trebuind să le practice în această stare; astfel, servajul restituia meșteșugurilor și plugăritului ceea ce li se luase.

A fost apoi ceva obișnuit ca proprietarii pămînturilor să le doneze bisericilor și a continua să le țină tot ei în schimbul unei dijme, crezînd că prin această aservire a lor devin părtași la sfințenia bisericilor.

CAPITOLUL XII

PĂMÎNTURILE ÎMPĂRȚITE ÎNTRE BARBARI NU ERAU SUPUSE LA DĂRI

Popoare simple, sărace, libere, războinice, de păstori, care trăiau fără meșteșuguri și care nu erau legate de

^a ... *Deerant quoque littora ponto*²⁶. *O v i d.* [*Metam.*], cartea I [v. 293].

^b Nici chiar colonii nu erau toți servi. Vezi legile 18 și 23 în [*Cod.* XI, 48], *De agricolis et censitis et colonis* și legea 20 cu același titlu.

pământurile lor decît prin colibe de trestie^a, îşi urmau şefii pentru a face pradă de la vrăjmaş, iar nu pentru a plăti sau a strînge dări. Meşteşugul perceperii dărilor e născocit întotdeauna mai tîrziu, după ce oamenii încep a se bucura de binefacerile celorlalte meşteşuguri.

Impozitul^b temporar de un ulcior de vin la un pogon de pămînt, — care a fost unul dintre actele vexatorii ale lui Chilperic şi al Fredegunde, — nu-i privea decît pe romani. Într-adevăr, nu francii au rupt rolurile acestor dări, ci clericii, care pe acele vremuri erau cu toţii romani^c. Acest impozit i-a lovit în primul rînd pe locuitorii^d oraşelor; or, oraşele erau aproape toate locuite de romani.

Grégoire de Tours^e spune că un oarecare judecător a fost nevoit, după moartea lui Chilperic, să se refugieze într-o biserică, din pricină că, sub domnia acestui principe supusese la dări pe nişte franci, care, pe vremea lui Childebert, erau liberi: *Multos de Francis, qui, tempore Childeberty regis, ingenui fuerant, publico tributo subegit*²⁸. Francii care nu erau servi nu plăteau deci nici un impozit.

Nu există filolog care să nu pălească văzînd cum a fost interpretat acest pasaj de către Domnul abate Dubos^f. El observă că, pe acele vremuri, dezrobiţii (*les affranchis*) mai erau numiţi şi ingenui (născuţi liberi) (*ingénus*). Pornind de aici, el traduce cuvîntul latinesc

a Vezi Grégoire de Tours, cartea II.

b *Ibidem*, cartea V [cap. XXVIII].

c Aceasta rezultă din întreaga *Istorie* a lui Grégoire de Tours. Acelaşi Grégoire îl întreabă pe un oarecare Valfiliacus cum a putut să ajungă în rîndurile clerului, el care era longobard de origine. Grégoire de Tours, cartea VIII, cap. XXXVI.

d *Qua conditio universis urbibus per Galliam constitutis summo opere est adhibita*²⁷. *Vie de St. Aridius* (Viaţa Sf. Aridius). e Cartea VII.

f *Établissement de la Monarchie française* (Instituirea monarhiei franceze), vol. III, cap. XIV, p. 515.

ingenui prin cuvintele *affranchis de tributs* (scutiți de dări), expresie care poate fi folosită în limba franceză, așa cum sînt folosite expresiile *affranchis de soins* (scutiți de griji), *affranchis de peines* (scutiți de pedepse); dar în limba latină, *ingenui a tributis, libertini a tributis, manumissi tributorum* ar fi expresii monstruoase.

Partenius, spune Grégoire de Tours^a, era cît pe ce să fie omorît de către franci, pentru că i-a impus la dări. Domnul abate Dubos^b, constrîns de acest pasaj, ia cu calm drept întemeiat tocmai ce trebuia să dovedească: aici era vorba, spune el, de un impozit suplimentar.

În legea vizigoților^c se arată că atunci cînd un barbar ocupa pămîntul unui roman, judecătorul îl obliga să-l vîndă pentru ca această proprietate de pămînt să continue a fi supusă la impozit: deci barbarii nu plăteau impozite pentru pămînturi^d.

Domnul abate Dubos^e, care are nevoie pentru teoria sa ca vizigoții să plătească dări^f, nu ia în seamă sensul literal al legii și spiritul ei și își închipuie, numai în virtutea propriei lui imaginații, că între momentul așezării goților și cel al apariției acestei legi a avut loc o sporire a impozitelor, care nu îi privea decît pe romani.

a Cartea III, cap. XXXVI.

b Vol. III, p. 514.

c *Iudices atque praepositi terras Romanorum, ab illis qui occupatas tenent, auferant; et Romanis sua exactione sine aliqua dilatione restituant, ut nihil fisco debeat deperire*²⁰. Cartea X, titlul I, cap. XIV.

d Vandalii nu plăteau de loc impozit pentru pămînturi în Africa. Procopie, *Guerre des Vandales*, cartea I și II; *Historia miscella*, cartea XVI, p. 106. Notăți că cuceritorii Africei erau un amestec de vandali, alani și franci. *Historia miscella*, cartea XIV, p. 94.

e *Établissement des Francs dans les Gaules. De la monarchie française* (Așezarea francilor în Galia. Despre monarhia franceză), vol. III, cap. XIV, p. 510.

f El se bazează pe o altă *Lege a vizigoților*, cartea X, titlul I, art. 11, care nu dovedește absolut nimic; ea spune doar că cel care a primit din partea unui senior o bucată de pămînt cu condiția de a plăti o rentă, trebuie s-o plătească.

Dar numai părintelui Hardouin îi este îngăduit să exercite asupra faptelor o putere atât de despotică³⁰.

Domnul abate Dubos^a caută în *Codul Iustinian*^b legi pentru a dovedi că beneficiile militare, la romani, erau supuse la impozite, și de aici trage concluzia că lucrurile stăteau la fel și în privința feudelor sau a beneficiilor la franci. Dar părerea că feudele noastre își au originea în această instituție a romanilor este astăzi respinsă: ea nu s-a bucurat de autoritate decât în vremurile în care se cunoștea istoria romană și foarte puțin a noastră și în care vechile noastre documente istorice erau îngropate în uitare.

Domnul abate Dubos greșește că citează pe Cassiodor și că se sprijină pe ceea ce se petrecea în Italia și în partea din Galia supusă lui Teodoric pentru a ne arăta ceea ce era în uz la franci; acestea sînt lucruri care nu trebuie să fie confundate. Voi demonstra cîndva, într-o lucrare specială³¹, că structura monarhiei ostrogoților era cu totul diferită de structura tuturor monarhiilor care au fost întemeiate pe acele vremuri de către celelalte popoare barbare și că, departe de a se putea spune că ceva era în uz la franci pentru că era în uz la ostrogoți, dimpotrivă sîntem îndreptățiți să socotim că ceva care se obișnuia la ostrogoți nu se obișnuia la franci.

Cel mai greu lucru pentru oamenii a căror minte plutește într-o vastă erudiție este de-a căuta dovezile lor acolo unde ele nu sînt străine de subiect și de-a determina, pentru a vorbi ca astronomii, poziția Soarelui.

Domnul abate Dubos abuzează de capitularii ca și de istorie și de legile popoarelor barbare. Cînd pretinde și ține să arate că francii au plătit dări, el aplică oamenilor liberi ceea ce nu se poate interpreta ca refe-

a Vol. III, p. 511.

b L. 3, titlul LXXIV, cartea XI.

rindu-se decît la servi^a; cînd vrea să vorbească despre oastea lor, el aplică la servi^b ceea ce nu se poate referi decît la oamenii liberi.

CAPITOLUL XIII

CARE ERAU DĂRILE APLICATE ROMANILOR ȘI GALILOR ÎN MONARHIA FRANCILOR

Aș putea cerceta acum dacă romanii și galii învinși au continuat să plătească dările la care erau impuși de către împărați. Dar, ca să merg mai repede, mă voi mulțumi să spun că, dacă la început le-au plătit, peste puțină vreme au fost scutiți de ele și că aceste dări au fost transformate într-un serviciu militar; și mărturisesc că nu prea pricep cum ar fi putut francii să fie într-o asemenea măsură adepți ai fiscalității și deodată să se arate atît de potrivnici față de ea.

O Capitulară^c a lui Ludovic Debonarul ne explică foarte bine starea în care se aflau oamenii liberi în monarhia francilor. Cîteva cete^d de goți sau de iberi, fugind de împilarea maurilor au fost primite pe teritoriul lui Ludovic. Convenția încheiată cu ele stabilește că, la fel cu ceilalți oameni liberi, ei vor pleca la război împreună cu comitele lor; că, în timpul marșului, ei vor face paza fixă^e și patrularea sub ordinele aceluiași comite, și că

a *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cap. XIV, p. 513, unde el citează art. 28 al edictului de la Pistes. Vezi mai jos capitolul XVIII.

b *Ibidem*, vol. III, cap. IV, p. 298.

c Din anul 815, cap. I. Ceea ce corespunde cu *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 844, art. 1 și 2.

d *Pro Hispanis in partibus Aquitaniae, Septimaniae et Provinciae, consistentibus*³². *Ibidem*.

e *Excubias et explorationes quas wactas dicunt*³³. *Ibidem*.

vor da trimişilor regelui^a şi solilor care vor pleca de la curtea sa ori vor merge la el cai şi căruţe pentru a-i transporta; că în afară de aceasta, ei nu vor putea fi siliţi să plătească alte dări şi că vor fi trataţi la fel cu ceilalţi oameni liberi.

Nu se poate spune că acestea au fost obiceiuri noi introduse la începutul celei de-a doua dinastii; ele trebuie să fi apărut cel puţin de la mijlocul, sau de la sfârşitul primei dinastii. O Capitulară^b din anul 864 spune în mod explicit că era un vechi obicei ca oamenii liberi să îndeplinească serviciul militar şi să plătească, pe lângă aceasta, caii şi căruţele despre care am vorbit; sarcini care le erau proprii şi de care cei care posedau feudele erau scutiţi, aşa cum voi dovedi mai departe.

Nu numai atât: exista o rînduială^c care nu îngăduia ca aceşti oameni liberi să fie impuşi la dări. Cel care avea patru gospodării^{d36} era obligat întotdeauna să meargă la război; cel care nu avea decît trei era asociat cu un om liber care nu avea decît una; acesta îl despăgubea pentru un sfert din cheltuială şi rămînea acasă. Se asociau de asemenea doi oameni liberi care aveau fiecare cîte două gospodării; acela dintre ei care pleca la război era despăgubit pentru jumătate din cheltuieli de către cel care rămînea pe loc.

Mai mult încă: avem nenumărate hrisoave prin care se acordă privilegiile feudelor unor pămînturi sau dis-

a Nu erau obligaţi de-a da aceste lucruri şi comitelui. *Ibidem*, art. 5.

b *Ut pagenses Franci, qui caballos habent, cum suis comitibus in hostem pergant*³⁴. Comiţilor le era interzis să-i depoziteze de cai; *ut hostem facere, et debitos paraveredos secundum antiquam consuetudinem exsolvere possint*³⁵. Edictul de la Pistes. în Baluze, p. 186.

c *Capitulara* lui Carol cel Mare, din anul 812, cap. I; edictul de la Pistes, din anul 864, art. 27.

d *Quatuor mansus*. Se pare că ceea ce se numea *mansus* era: o anumită porţiune de teren legată de o curte, pe care se aflau servi: dovadă *Capitulara* din anul 853, *apud Sylvacum*, titlul XIV, împotriva celor care îndepărtau pe servi din *mansus*-ul lor.

tricate stăpînite de oameni liberi și despre care voi vorbi^a pe larg mai tîrziu. Astfel aceste pămînturi sînt scutite de toate sarcinile pe care pretindeau ca aceștia să le îndeplinească pentru ele comiții și alți funcționari ai regelui; și, întrucît se înșiră în amănunt toate aceste sarcini, și nu este vorba de fel despre impozite, este evident că ele nu se percepeau.

Era firesc ca sistemul roman al impozitelor să dispară de la sine în monarhia francilor: căci el era un mecanism foarte complicat, care nu se potrivea nici principiilor, nici structurii acestor popoare simple. Dacă tătarii ar năvăli acum în Europa, ar trebui să ne trudem mult pentru a-i face să priceapă ce este la noi un arendaș al dărilor.

Autorul^b incert al *Vieții lui Ludovic Debonarul*, vorbind despre comiți și alți funcționari franci pe care Carol cel Mare i-a așezat în Aquitania, spune că acesta le-a încredințat paza frontierei, puterea militară și administrația domeniilor coroanei. Aceasta ne arată starea veniturilor principelui în timpul celei de-a doua dinastii. Principele păstrase pentru el domenii, pe care le cultiva cu ajutorul robilor săi. Dar indicțiunile, capitația și alte impozite aplicate pe timpul împăraților asupra persoanei sau bunurilor oamenilor liberi fuseseră transformate într-o obligație de a păzi frontiera, sau de a merge la război.

Citim în aceeași istorie^c că atunci cînd Ludovic Debonarul s-a dus să-l vadă pe tatăl său în Germania, acest principe l-a întrebat cum putea fi atît de sărac, el care era rege, iar la aceasta Ludovic i-a răspuns că era rege doar cu numele și că seniorii dețineau aproape toate domeniile sale; cum că atunci Carol cel Mare, temîndu-se că acest tînăr principe ar putea să piardă devotamentul lor dacă le-ar lua înapoi el însuși ceea ce le dăruise fără

a Vezi mai jos capitolul XX din această carte.

b În *Duchesne*, vol. II, p. 287.

c *Ibidem*, p. 27.

chibzuință, a trimis împuterniciți spre a restabili lucrurile.

Episcopii, scriind^a lui Ludovic, fratele lui Carol Pleșuvul, îi spuneau: „Aveți grijă de pământurile pe care le stăpîniți, pentru ca să nu fiți nevoiți cînd călătoriți să poposiți mereu prin casele clericilor și să-i împovărați pe servii lor folosind mijloacele lor de transport. Faceți în așa fel, mai spuneau ei, încît să aveți din ce trăi și cu ce primi soli“. Este evident că izvoarele de venituri^b ale regilor erau pe atunci domeniile coroanei.

CAPITOLUL XIV

DESPRE CEEA CE SE NUMEA CENSUS

Cînd barbarii au părăsit ținuturile lor de baștină au vrut să-și aștearnă în scris uzurile³⁷; dar intrucît s-a văzut că era greu să se scrie cuvintele germane cu litere latine, aceste legi au fost redactate în limba latină.

În învălmășeala cuceririi și a extînderii ei, cea mai mare parte a lucrurilor și-au schimbat natura; pentru a le exprima a trebuit să se folosească vechile cuvinte latinești care se potriveau în cea mai mare măsură cu noile obiceiuri. Așa că, ceea ce putea trezi^c ideea vechiului cens al romanilor a primit denumirea de *census*, tri-

a Vezi *Capitulara* din anul 858, art. 14.

b Ei mai percepeau anumite taxe asupra rîurilor cînd exista un pod sau un vad.

c *Census* era un termen atît de generic încît a fost folosit pentru a exprima taxele de trecere peste rîuri cînd exista un pod sau un bac de transport de la un mal la altul. Vezi *Capitulara III* din anul 803, ed. Baluze, p. 395, art. I, și a V-a din anul 819, p. 616. Tot prin această denumire erau desemnate mijloacele de transport procurate de către oamenii liberi regelui sau trimișilor săi, după cum se vede din *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 865, art. 8.

butum; iar cînd lucrurile nu aveau nici o corespondență cu cuvintele latine, au fost exprimate, cum s-a putut, cuvintele germane în litere romane: astfel s-a format cuvîntul *fredum*, despre care voi vorbi pe larg în capitolele următoare.

Cuvintele *census* și *tributum* fiind întrebuințate astfel într-un chip arbitrar, înțelesul pe care îl aveau aceste cuvinte în timpul primei și în timpul celei de-a doua dinastii a devenit în oarecare măsură neclar: și unii autori moderni^a, care aveau sisteme proprii, găsind acest cuvînt în scrierile din acele timpuri, au socotit că ceea ce se numea *census* era în totul identic cu censul romanilor; și de aici ei au tras concluzia că regii noștri din primele două dinastii luaseră locul împăraților romani, și că nu schimbaseră nimic^b în administrația lor. Și, întrucît anumite dări percepute în timpul celei de-a doua dinastii s-au transformat, datorită unor oarecari împrejurări și anumitor modificări^c, în altele, ei au conchis de aici că aceste dări erau censul romanilor; și cum au văzut că de la introducerea rînduielilor moderne domeniul coroanei este absolut inalienabil, ei au spus că aceste dări, care reprezentau censul romanilor și care nu făceau parte din acest domeniu al coroanei, erau pure uzurpări. Las la o parte celelalte concluzii.

Transpunerea în veacuri îndepărtate a tuturor ideilor veacului în care trăiești este cea mai fecundă dintre toate sursele de erori. Acestor oameni care vor să modernizeze toate veacurile de mult trecute, eu le voi spune ceea ce preoții din Egipt i-au spus lui Solon: „O alenieni, voi nu sînteți decît niște copii!”³⁸

a Abatele Dubos și cei care l-au urmat.

b Vezi șubrezenia argumentelor abatelui Dubos, *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. XIV; mai ales concluzia pe care el o trage dintr-un pasaj al lui Grégoire de Tours asupra unui litigiu dintre biserica sa și regele Charibert.

c De exemplu, prin eliberarea din servaj.

CAPITOLUL XV

**CEEAA CE SE NUMEA CENSUS NU SE PERCEPEA
DECÎT DE LA SERVI, IAR NU DE LA OAMENII LIBERI**

Regele, clericii și seniorii percepeau dări regulate, fiecare de la servii de pe domeniile sale. Dovedesc aceasta, în privința regelui, prin *Capitulara de Villis*; în privința clericilor, prin codurile de legi ale barbarilor^a; iar în privința seniorilor, prin rînduielile^b lui Carol cel Mare referitor la această chestiune.

Aceste dări purtau denumirea de *census*: ele erau contribuții economice, iar nu fiscale; obligații pur private, iar nu îndatoriri publice.

Eu susțin că ceea ce se numea *census* era o dare percepută de la servi. Dovedesc acest lucru printr-o formulă a lui Marculf, care cuprinde o autorizație de a intra în rîndul clericilor dată de rege celor care îndeplineau condiția de a fi liberi din naștere^c și de-a nu fi trecuți în registrul censului (rentei). Îl mai dovedesc printr-o împuternicire dată de către Carol cel Mare unui comite pe care l-a trimis în ținuturile Saxoniei^d: ea prevede dezrobirea saxonilor datorită faptului că ei îmbrățișaseră creștinismul; la drept vorbind, ea este un hrisov de dezrobire^e. Acest principe le redă saxonilor libertatea civilă pe care o avuseseră la început^f și îi scutește de-a plăti

a *Legea alemanilor*, cap. XXII; și *Legea bavarezilor*, titlul I, cap. XIV, unde se află rînduielile făcute de clerici cu privire la starea lor.

b Cartea V a *Capitulariilor*, cap. CCCIII.

c *Si ille de capite suo bene ingenuus fit, et in puletico publico censitus non est*³⁹. Cartea I, formula XIX.

d Din anul 789. Ediția lui Baluze a *Capitulariilor*, vol. I, p. 250.

e *Et ut ista ingenuitatis pagina firme stabilisque consistat*⁴⁰. *Ibidem*.

f *Pristinaeque libertati donatos, et omni nobis debito censu solutos*⁴¹. *Ibidem*.

renta. Așadar, a fi serv este totuna cu a plăti renta, iar a fi liber este totuna cu a nu plăti.

Printr-un fel de ordine date de către același principe^a în favoarea spaniolilor care fuseseră primiți în monarhie, li se interzice comiților să pretindă de la ei vreun cens și să le ia pământurile. Se știe că străinii care se stabileau în Franța erau tratați ca servi; iar Carol cel Mare, voind să fie considerați ca oameni liberi, de vreme ce voia ca ei să aibă în proprietate pământurile lor, a interzis să li se pretindă rentă.

O Capitulară^b de-a lui Carol Pleșuvul, dată în favoarea acelorași spanioli, dispune ca ei să fie tratați la fel cu ceilalți franci și interzice de a pretinde de la ei renta: așadar, oamenii liberi nu o plăteau.

Articolul 30 al edictului de la Pistes⁴² înlătură abuzul săvârșit de mulți coloni ai regelui sau ai bisericii care vindeau pământurile ce țineau de gospodăria lor unor clerici sau unor oameni din pătura lor, și nu își păstrau decât o mică colibă, încât nu se mai putea lua renta de la ei; și, prin acest articol, se dispune restabilirea situației inițiale: renta era deci o dare legată de condiția servilă.

De aici mai rezultă că în monarhie nu există o rentă generală; și acest lucru se vede limpede dintr-un mare număr de texte. Căci ce alt înțeles putea avea această Capitulară^c: „Poruncim ca renta regală să fie percepută peste tot unde ea era percepută odinioară conform legii^{4d}?. Ce ar putea însemna Capitulara^e în care Carol cel Mare dă trimișilor săi în provincii dispoziția de a face o cercetare riguroasă a tuturor rentelor care în ve-

a *Praeceptum pro Hispanis* (Ordin în favoarea spaniolilor) din anul 812, ed. Baluze, vol. I, p. 500.

b Din anul 844, ed. Baluze, vol. II, art. 1 și 2, p. 27.

c *Capitulara III*, din anul 805, art. 20 și 22, inserată în *Colecția* lui Anzegise, cartea III, art. 15. Ea este conformă *Capitularii* lui Carol Pleșuvul, din anul 854, *apud Attiniacum*, art. 6.

d *Undecumque legitime exigebatur*⁴³. *Ibidem*.

e Din anul 812, art. 10 și 11, ed. Baluze, vol. I, p. 498.

chime reveneau de drept regelui^a și cea^b în care el dispune de censurile plătite de către cei de la care sînt percepute^c? Ce înțeles să atribuim celeilalte Capitulare^d, în care citim: „Dacă cineva a dobîndit un pămînt supus la dări de pe care noi avem obiceiul să percepem renta^e? și, în fine^f, cesteilalte, în care Carol Pleșuvul^g vorbește de pămînturi supuse unui cens, cens care aparține din timpuri străvechi regelui?

Observați că unele texte, care la prima vedere par să contrazică cele spuse de mine, în realitate le confirmă. S-a văzut mai sus că oamenii liberi în monarhie nu erau obligați decît să procure anumite mijloace de transport. Capitulara pe care am citat-o acum numește aceasta *census* și îl opune censului care era plătit de către servi^h.

Mai mult încă, edictul de la Pistesⁱ vorbește despre acești oameni liberi care trebuiau să plătească renta regală pe capete și pe colibe și care se vînduseră ca robi în timpul foametei^j. Regele dispune ca ei să fie răscum-părați. Căci^k cei ce erau dezrobiți pe baza unor ordine ale regelui nu dobîndeau de obicei o libertate deplină^l,

a *Undecumque antiquitus ad partem regis venire solebant*⁴⁴. Capitulara din anul 812, art. 10 și 11.

b Din anul 813, art. 6, ed. Baluze, vol. I, p. 508.

c *De illis unde censa exigunt*⁴⁵. Capitulara din anul 813, art. 6.

d Cartea IV a Capitulariilor, art. 37, inserată în *Legea longobarzilor*.

e *Si quis terram tributariam, unde census ad partem nostram exire solebat, suscepit*⁴⁶. Cartea IV a Capitulariilor, art. 37

f Din anul 805, art. 8.

g *Unde census ad partem regis exivit antiquitus*⁴⁷. Capitulara din anul 805, art. 8.

h *Censibus vel paraveredis quos Franci homines ad regiam potestatem exsolvere debent*⁴⁸.

i Din anul 864, art. 34, ed. Baluze, p. 192.

j *De illis Francis hominibus qui census regium de suo capite et de suis recellis debeant*⁴⁹. *Ibidem*.

k Articolul 28 din același edict explică bine toate acestea. El face chiar o distincție între dezrobitul roman și dezrobitul franc; și se vede acolo că sensul nu era general. El trebuie citit.

l După cum rezultă dintr-o Capitulară a lui Carol cel Mare, din anul 813, deja citată.

ci plăteau *censum in capite*; și despre acest fel de oameni este vorba aici.

Trebuie deci să se renunțe la ideea unui cens general și universal, provenit din sistemul administrativ al romanilor, din care se presupune că s-au născut, prin uzurpare, și dările senioriale. Ceea ce purta denumirea de *cens* în monarhia franceză era, neluînd în seamă abuzul care s-a făcut cu acest cuvînt, o dare specială percepută de la servi de către stăpînul lor.

Rog fierbinte pe cititor să mă ierte pentru plictiseala de moarte pe care trebuie să i-o pricinuiască atîtea citate; aș fi mai concis dacă nu aș avea mereu în fața ochilor cartea D-lui abate Dubos despre *Instituirea monarhiei franceze în Galii*. Nimic nu interzice mai mult progresul cunoștințelor decît o lucrare proastă a unui autor celebru, pentru că, în acest caz, înainte de a-l instrui pe cititor trebuie să-l scoți din eroare.

CAPITOLUL XVI

DESPRE FIDELI (LEUDES) SAU VASALI⁵⁰

Am vorbit despre acei voluntari care, la germani, îi urmau pe principi în campaniile lor. Acest obicei s-a păstrat și după cucerire. Tacitus îi desemnează prin denumirea de soți^a; legea salică, prin denumirea de oameni care au față de rege un legămînt de credință^b; formulele lui Marculf^c, prin aceea de antrustioni ai regelui^d; primii noștri istorici, prin aceea de *leudes*, de *fideli*^e; iar următorii, prin aceea de vasali și seniori^f.

a *Comites* [*De moribus Germanorum*, cap. XIII].

b *Qui sunt in truste regis*⁵¹. Titlul XLIV, art. 4.

c Cartea I, formula XVIII.

d De la cuvîntul *trew*, care înseamnă *fidel* la germani; la englezi este cuvîntul *true*, care înseamnă adevărat.

e *Leudes*, *fideles*.

f *Vassali*, *seniores*.

În legile salice și ripuare se găsesc nenumărate dispoziții cu privire la franci și numai unele privitoare la antrustioni. Dispozițiile referitoare la acești antrustioni sînt diferite de cele referitoare la ceilalți franci; în aceste legi se găsesc peste tot norme privitoare la bunurile francilor și nu se spune nimic despre cele ale antrustionilor, ceea ce se datorește faptului că bunurile acestora erau supuse mai curînd normelor legii politice decît ale celei civile și că aceste bunuri erau cîștigul unei armate, iar nu patrimoniul unei familii.

Bunurile rezervate pentru *leudes* au purtat denumirile de bunuri fiscale^a, beneficii, onoruri, feude, la diferiți autori și în diferite timpuri.

Nu încapă nici o îndoială că la început feudele puteau fi luate înapoi^b. În Grégoire de Tours^c vedem că lui Sunegizil și lui Galloman li s-a luat tot ceea ce aveau de la fisc⁵⁵ și nu li s-a lăsat decît ceea ce aveau în proprietate. Gontran, înălțînd la tron pe nepotul său Childebit, a avut cu el o consfătuire secretă, și i-a indicat pe cei^d cărora trebuia să le dea feude și pe cei de la care trebuia să le ia înapoi. Într-o formulă a lui Marculf^e, regele dă în schimb nu numai beneficii care aparțineau fiscului său, ci și din acelea aparținînd unui alt fisc. Legea longobarzilor opune beneficiile, proprietății^f. Istoricii, formulele, codurile diferitelor popoare barbare, toate documentele istorice care ne-au rămas, sînt una-

a *Fiscalia*. Vezi formula XIV a lui Marculf, cartea I. În *Viața Sfîntului Maur* se spune: *dedit fiscum unum*⁵²; iar în *Annales de Metz* (Analele de la Metz), pentru anul 747: *dedit illi comitatus et fiscos plurimos*⁵³. Bunurile destinate întreținerii familiei regale se numeau *regalia*.

b Vezi cartea I, titlul I, *Des fiefs* (Despre feude); și *Cujas* asupra acestei cărți⁵⁴.

c Cartea IX, cap. XXXVIII.

d *Quos honoraret muneribus, quos ab honore depelleret*⁵⁶. *Ibidem*, cartea VII.

e *Vel reliquis quibuscumque beneficiis, quodcumque ille, vel fiscus noster, in ipsis locis tenuisse nascitur*⁵⁷. Cartea I, form. XXX.

f Cartea III, titlul VIII, § 3.

nime în această privință. În sfârșit, cei care au scris *Cartea Feudelor*^a ne arată că la început seniorii au putut să ia înapoi feudele după bunul lor plac; că după aceea ei le-au garantat stăpînirea pe timp de un an^b și apoi le-au dat în stăpînire pe viață.

CAPITOLUL XVII

DESPRE SERVICIUL MILITAR AL OAMENILOR LIBERI

Două feluri de oameni erau ținuți să presteze serviciul militar: fideli — vasali direcți sau vasali indirecți, care erau îndatorați de aceasta în virtutea feudei lor, și oamenii liberi, — francii, romanii și galii, — care prestau serviciul sub ordinele comitelui și erau conduși de către ofițerii lui.

Se numeau oameni liberi cei care, pe de o parte, nu aveau beneficii sau feude, iar pe de alta, nu erau supuși legăturii de pămînt; pămînturile pe care le posedau erau ceea ce se chema pămînturi alodiale.

Comiții adunau pe oamenii liberi și îi conduceau la război^c: ei aveau în subordine ofițeri pe care îi numeau loctiitori (vicari)^d; și, deoarece toți oamenii liberi erau împărțiți în centurii, care alcătuiau ceea ce se numea un burg, comiții mai aveau în subordinea lor și ofițeri numiți centurioni, care conduceau la război pe oamenii liberi ai burgului, adică centuriile lor^e.

a *Feudorum*, cartea I, titlul I.

b Era un fel de uzufruct revocabil pe care seniorul îl reînnoia sau nu în anul următor, cum a observat Cujas.

c Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare din anul 812, art. 3 și 4, ed. Baluze, vol. I, p. 491 și edictul de la Pistes, din anul 864, art. 26, vol. II, p. 186.

d *Et habebat unusquisque comes vicarios et centenarios secum*⁵⁸. Cartea II a *Capitulariilor*, art. 28.

e Ei erau numiți *compagenses*.

Această împărțire pe centurii este ulterioară așezării francilor în Galia. Ea a fost făcută de către Clotar și Childebert cu scopul de a obliga fiecare district în parte să poarte răspunderea pentru furturile care s-ar săvârși în raza lui: aceasta se vede din decretalele acestor principia. O rînduială asemănătoare se păstrează încă și astăzi în Anglia.

După cum comiții îi conduceau pe oamenii liberi la război, fideliⁱ conduceau pe vasalii sau pe subvasalii lor; iar episcopii, abații sau reprezentanții^b lor, îi conduceau pe ai lor^c.

Episcopii se aflau într-o oarecare încurcătură: ei înșiși nu se înțelegeau bine între ei ce trebuie să facă^d. Ei i-au cerut lui Carol cel Mare să nu-i mai oblige să meargă la război; și, după ce au obținut aceasta, s-au plîns că sînt puși în situația de a pierde stima publică; și atunci acest principe a fost nevoit să-și arate bunele sale intenții în această privință. Oricum ar sta lucrurile, eu nu văd că în vremurile în care ei au încetat de a mai merge la război, vasalii lor să fi fost conduși în campanie de către comiți, ci, dimpotrivă, vedem că regii sau episcopii desemnau pe unul dintre fideli pentru a-i conduce^e.

Într-o Capitulară a lui Ludovic Debonarul^f, regele deosebește trei feluri de vasali: ai regelui, ai episcopilor

a Date pe la anul 595, art. 1. Vezi *Capitulariile*, ed. Baluze, p. 20. Aceste rînduieli au fost făcute, fără îndoială, de comun acord.

b *Advocati*.

c *Capitulara* lui Carol cel Mare, din anul 812, art. 1 și 5, ed. Baluze, vol. I, p. 490.

d Vezi *Capitulara* din anul 803, dată la Worms, ed. Baluze, pp. 408 și 410.

e *Capitulara* de la Worms din anul 803, ed. Baluze, p. 409; și conciliul din anul 845, în timpul lui Carol Pleșuvul, în *Verno palatis*, ed. Baluze, vol. II, p. 17, art. 8.

f *Capitulare quintum anni* 819, art. 27, ed. Baluze, p. 618.

și ai comitelui. Vasalii unui fidel^a ori senior nu plecau la război sub comanda comitelui decât atunci când vreo funcție la curtea regelui îi împiedica pe acești fideli să-i comande ei înșiși.

Dar cine conduce pe fideli la război? Fără nici o în-doială regele, care era totdeauna în fruntea fidelilor săi. De aceea vedem noi mereu că, în capitularii, se face distincție între vasalii regelui și cei ai episcopilor^b. Regii noștri, curajoși, mândri și mărinimoși, nu se aflau nicidecum în armată pentru a se pune în fruntea acestei oști bisericești; nu cu acești oameni preferau ei să învingă ori să moară.

Dar acești fideli îi conduceau la fel și pe vasalii direcți și pe vasalii indirecti ai lor; și aceasta se vede limpede din Capitulara^c prin care Carol cel Mare dispune ca orice om liber care are patru mansuri, fie în proprietate, fie ca beneficiu primit de la cineva, să meargă împotriva vrăjmașului ori să urmeze pe seniorul său. Se vede bine ce vrea să spună Carol cel Mare: anume că cel ce nu avea decât o bucată de pământ în proprietate intra în oastea comitelui, iar cel ce deținea un beneficiu de la senior, pleca la război cu acesta din urmă.

Cu toate acestea, D-l abate Dubos^d pretinde că de câte ori se vorbește în Capitulare despre oameni care

a *De vassis dominicis qui adhuc intra casam serviunt, et tamen beneficia habere noscuntur, statutum est ut quicumque ex eis cum domino imperatore domi remanserint, vassallos suos casatos secum non retineant; sed cum comite, cuius pagenses sunt, ire permittant*⁵⁹. Capitulara II. din anul 812, art. 7, ed. Baluze, vol. I, p. 494.

b Capitulara I din anul 812, art. 5: *De hominibus nostris et episcoporum et abbatum qui vel beneficia, vel talia propria*⁶⁰ *habent etc.* Ed. Baluze, vol. I, p. 490.

c Din anul 812, ed. Baluze, p. 490. *Ut omnis homo liber qui quatuor mansos vestitus de proprio suo, sive de alicuius beneficio, habet, ipse se praeponat et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo*⁶¹.

d Vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 299. *Établissement de la Monarchie française.*

depindeau de un anumit senior, nu este vorba decît despre servi: şi el se bazează pe legea vizigoţilor şi pe obiceiurile lor. Ar fi mai bine să ia ca bază înseşi capitularele. Cea pe care am citat-o acum spune răspicat contrariul. Tratatul⁶² dintre Carol Pleşuvul şi fraţii săi vorbeşte de asemenea despre oameni liberi, care pot să urmeze după voie un senior sau pe rege; şi această dispoziţie corespunde cu multe altele.

Se poate spune deci că oastea era de trei feluri: oastea fidelilor regelui, care aveau la rîndul lor, în subordine alţi fideli; oastea episcopilor sau a altor clerici şi a vasalilor lor; şi, în sfîrşit, oastea comitelui, care îi conducea pe oamenii liberi.

Eu nu spun că vasalii nu ar fi putut fi puşi sub ordinele comitelui, după cum cei care deţin o anumită comandă sînt subordonaţi celui care deţine o comandă mai generală.

Vedem chiar că şi comitele şi trimişii regelui îi putea pune să plătească „*le ban*“, adică o amendă, atunci cînd nu-şi îndepliniseră îndatoririle legate de posesiunea feudei.

La fel, dacă vasalii regelui^a săvîrşeau prădăciuni, ei erau supuşi pedepsei comitelui, dacă nu preferau să se supună pedepsei regelui.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE AUTORITATEA DUBLĂ

Unul dintre principiile fundamentale ale monarhiei era că cei supuşi puterii militare a cuiva erau supuşi totodată şi jurisdicţiei sale civile: de aceea Capitulara^b

^a *Capitulara* din anul 882, art. 11, *apud Vernis palatium*. Ed. Baluze, vol. II, p. 17.

^b Art. 1 şi 2; şi conciliul *in Verno palatis*, din anul 845, art. 8. Ed. Baluze, vol. II, p. 17.

lui Ludovic Debonarul din anul 815 pune alături puterea militară a comitelui și jurisdicția sa civilă cu privire la oameni liberi; de aceea tribunalele^a comitelui, care îi comandă în război pe oamenii liberi, erau numite tribunalele oamenilor liberi^b; de unde a rezultat fără îndoială regula că numai în tribunalele comitelui însuși, iar nu în cele ale subalternilor săi se puteau judeca pricinile privitoare la libertate. De aceea nu conducea comitele la război pe vasalii episcopilor sau ai abaților^c, — căci ei nu erau supuși jurisdicției sale civile; de aceea nu conducea el la război pe subvasalii fidelilor; de aceea în glosarul^d legilor engleze se arată^e că cei pe care saxonii îi numeau *coples* au fost numiți de către normanzi „comiți” (*comites*), „soți” (*compagnons*), — căci ei împărțeau cu regele amenzile judecătorești; de aceea vedem noi că, în toate timpurile, obligația oricărui vasal față de^f seniorul său a fost de a merge cu el la război^g și de a judeca pe vasalii egali ai săi în tribunalul său.

Una dintre cauzele datorită cărora dreptul de-a administra justiția se îmbină astfel cu cel de-a comanda în război, era faptul că cel ce comanda în război impunea totodată și achitarea obligațiilor față de fisc, care constau în unele servicii de căraușie la care erau ținuți oamenii liberi, și în general în anumite taxe judiciare despre care voi vorbi mai departe.

Seniorii aveau dreptul de-a împărți dreptatea în feuda lor, în virtutea aceluiași principiu care a stat la

^a *Plaids* sau *assises*.

^b *Capitularele*, cartea IV, din *Colecția* lui *Anzegise*, art. 57 și *Capitulara* V a lui Ludovic Debonarul, din anul 819, art. 14. Ed. Baluze, vol. I, p. 615.

^c Vezi mai sus, p. 846, nota d, și p. 847, nota a.

^d Pe care îl găsim în *Colecția* lui *Guillaume Lambert*: *De priscis Anglorum legibus* (Despre vechile legi ale anglilor).

^e La cuvântul *satrapia*.

^f *Les Assises de Jérusalem* (Așezămintele de la Ierusalim), cap. CCXXI și CCXXII, explică limpede acest lucru.

^g Reprezentanții bisericii (*advocati*) erau de asemenea în fruntea tribunalelor și a castei lor.

baza dreptului pe care îl aveau comiții de a o împărți în comitatul lor; și, ca să vorbim precis, comitatele, în cursul schimbărilor ce au avut loc în diferitele perioade, au urmat mereu schimbările petrecute în feude: și unele și altele erau administrate după același sistem și pe baza acelorași principii. Într-un cuvânt, comiții în comitatele lor erau fideli; fidelii, în senioriile lor, erau comiți.

Nu a fost justă părerea potrivit căreia comiții îndeplineau funcții judiciare, iar ducii funcții militare. Și unii și ceilalți erau deopotrivă dregători militari și civili^a: singura deosebire consta în faptul că ducele avea în subordine mai mulți comiți, cu toate că existau și comiți care nu erau subordonați vreunui duce, după cum aflăm de la Fredegar^b.

Se va crede poate că regimul francilor era pe atunci foarte aspru, de vreme ce aceiași dregători aveau, în același timp, asupra supușilor puterea militară și puterea civilă, și chiar puterea fiscală, ceea ce am spus, în cărțile precedente, că este una din trăsăturile distinctive ale despotismului.

Nu trebuie însă să ne închipuim că comiții administrau justiția singuri^c, și că ei împărțeau dreptatea la fel cum o împart pașii în Turcia: ei întruneau, pentru a judeca pricinile, anumite feluri de adunări judiciare^d sau tribunale, la care erau convocați notabilii.

Pentru a se putea înțelege bine ceea ce se găsește cu privire la judecăți în formule, în legile barbarilor și în capitularii, voi spune^e că funcțiunile comitelui, ale gravionului⁶⁴ și ale centurionului erau aceleași; că jude-

a Vezi formula a VIII-a a lui Marculf, cartea I care cuprinde titlurile de privilegiu acordate unui duce, unui patriciu sau unui comite, prin care li se atribuie jurisdicția civilă administrația fiscală.

b *Chronique (Cronica)*, cap. LXXVIII, pentru anul 636.

c Vezi Grégoire de Tours, cartea V, *ad annum* 580. d *Mallum*⁶³.

e Adăugați aici cele ce am spus în cartea XXVIII, cap. XXVIII și cartea XXXI, cap. VIII.

cătorii, rahimburgii și scabinii erau, sub diferite denumiri, aceleași persoane. Aceștia erau adjuncții comitelui și, de obicei, el avea șapte adjuncți; și, întrucît avea nevoie de cel puțin douăsprezece persoane pentru a judeca^a, el completa numărul prin notabili^b.

Dar, oricine ar fi avut jurisdicția, regele, comitele, gravionul, centurionul, seniorii sau clericii, ei n-au judecat niciodată singuri; și acest obicei, care își avea originea în pădurile Germaniei, s-a menținut și după ce feudele au luat o nouă formă.

Cît despre puterea fiscală, ea era de așa natură încît comitele nu putea abuza ușor de ea. Obligațiile la care erau ținuți oamenii liberi față de principe erau atît de simple încît ele nu constau, după cum am spus, decît în procurarea unor mijloace de transport cînd se iveau anumite nevoi publice^c; iar în ce privește taxele judiciare, existau legi ^d care preîntîmpinau delapidările.

CAPITOLUL XIX

DESPRE COMPOZIȚII LA POPOARELE BARBARE

Întrucît nu se poate pătrunde ceva mai adînc în dreptul nostru politic fără a cunoaște în chip desăvîrșit legile și obiceiurile popoarelor germanice, mă voi opri puțin pentru a cerceta aceste obiceiuri și aceste legi.

a Vezi despre toate acestea *Capitulariile* lui Ludovic Debonarul, adăugate la *Legea salică*, art. 2; și formula hotărîrilor, dată de către Du Cange, la cuvîntul *boni homines*.

b *Per bonos homines*⁶⁵. Uneori nu erau decît notabili. Vezi *Appendice aux formules de Marculf* (Apendice la formulele lui Marculf), cap. LI.

c Și cîteva taxe pentru trecerea peste rîuri, despre care am vorbit.

d Vezi *Legea ripuarilor*, titlul LXXXIX; și *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, § 9.

Din Tacitus rezultă că germanii nu cunoșteau decît două infracțiuni care atrăgeau pedeapsa capitală: ei îi spînzurau pe trădători și îi înecau pe cei lași: acestea erau la ei singurele infracțiuni publice. Atunci cînd un om^a făcuse un rău altuia, interveneau în litigiu rudele persoanei ofensate sau păgubite și dușmănia lua sfîrșit printr-o despăgubire. Această despăgubire revenea celui ce fusese lezat, dacă el o putea primi, și rudelor, dacă insulta sau paguba le era adusă tuturor sau dacă, în urma morții celui ce fusese ofensat ori prejudiciat, despăgubirea li se cuvenea de drept lor

Potrivit spuselor lui Tacitus, aceste despăgubiri se stabileau printr-o învoială între părți: de aceea, în codurile popoarelor barbare aceste despăgubiri poartă denumirea de compoziții⁶⁷.

Numai legea frizonilor^b, după cîte știu eu, a lăsat poporul în acea situație în care fiecare familie aflată în dușmănie cu alta era, ca să spunem așa, în stare de natură, și în care, fără a fi ținută în frîu de vreo lege politică sau civilă, putea, după bunul ei plac, să se dedea la răzbunare pînă la deplina ei satisfacție. Însăși această lege a fost temperată: s-a stabilit că cel a cărui moarte se cerea să fie lăsat în pace în casa sa; de asemenea, în drumul spre și de la biserică, precum și de la locul în care se administra justiția^c.

Compilerii legilor salice citează un vechi obicei al francilor potrivit căruia celui ce dezgropase un cadavru pentru a-l jefui nu-i era îngăduit să aibă relații obișnuite cu oamenii pînă ce rudele mortului consimțeau la înlăturarea acestei opreliști^d; și întrucît pînă la primirea aces-

a *Suscipere tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias, necesse est: nec implacabiles durant; luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus*⁶⁵. Tacitus, *De moribus Germanorum* [cap. XXI].

b Vezi această lege, titlul II, asupra omorurilor; și adaosul lui *W u l e m a r* asupra furturilor⁶⁸.

c *Additio sapientium*, titlul I, § 1.

d *Legea salică*, titlul LVIII, § 1; titlul XVII, § 3.

tei încuviințări le era interzis tuturor, chiar și soției vi-novatului, să-i dea pîine ori să-l primească în casă la ei, un asemenea om era față de ceilalți, și ceilalți față de el, în stare de natură, pînă cînd această stare înceta prin compoziție (tranzacție).

Lăsînd la o parte această excepție, vedem că înțelepții diferitelor popoare barbare s-au gîndit să facă ei înșiși ceea ce dura prea mult și prezenta prea mari primejdii pentru a mai fi lăsat în seama învoielii părților. Ei au căutat deci să fixeze un nivel just compoziției pe care trebuia să o primească cel căruia i se adusese vreun prejudiciu ori vreo insultă. Toate aceste legi barbare sînt, în această privință, de o precizie admirabilă: acolo se disting cu finețe cazurile, se cîntăresc împrejurările^a; legea se pune în situația celui prejudiciat și cere pentru el despăgubirea pe care, într-un moment de calm, ar fi cerut-o el însuși.

Prin statornicirea acestor legi au ieșit popoarele germanice din acea stare de natură în care se pare că se mai aflau încă pe vremea lui Tacitus.

Rotharis declară, în legea longobarzilor^b, că el a sporit mărimea compozițiilor stabilite de către vechea cutumă pentru răniri, în așa fel ca, rănitul fiind satisfăcut, să poată înceta dușmăniile. Într-adevăr, după ce longobarzii, la început popor sărac, s-au îmbogățit prin cucerirea Italiei, vechile compoziții deveniseră ridicole și împăcările nu mai aveau loc. Nu am nici o îndoială că acest considerent i-a determinat pe ceilalți conducători ai popoarelor cuceritoare să alcătuiască diferitele coduri de legi pe care le cunoaștem astăzi.

Compoziția principală era cea pe care ucigașul trebuia să o plătească rudelor celui ucis. Deosebirea^c de stare so-

a Vezi mai ales titlurile II—VII din *Legea salică*, care se referă la furturi de animale.

b *Legea I*, titlul VII, § 15.

c Vezi *Legea angliilor*, titlul I, §§ 1, 2, 4; *ibidem*, titlul V, § 6; *Legea bavarezilor*, titlul I, cap. VIII și IX; și *Legea frizozilor*, titlul XV.

cială atrăgea o deosebire în privința mărimii compoziției: astfel, în legea anglilor, compoziția era de șase sute de solizi pentru uciderea unui adaling⁶⁹, de două sute pentru aceea a unui om liber, de treizeci pentru aceea a unui serv. Mărimea compoziției fixate pentru uciderea unui anumit om constituia deci pentru acesta unul din importantele sale privilegii; căci, pe lângă faptul că era un semn de cinstită a persoanei sale, ea îi garanta, în mijlocul unor popoare violente, o mai mare siguranță⁷⁰.

Legea bavarezilor^a ne face să înțelegem bine lucrul acesta: ea dă numele familiilor bavareze care primeau o compoziție dublă, pentru că urmau imediat^b după Agilolfingi. Agilolfingii erau de neam ducal și ducele era ales din mijlocul lor; ei primeau o compoziție de patru ori mai mare ca cea obișnuită. Compoziția prevăzută pentru duce întrecea cu o treime pe cea stabilită pentru Agilolfingi. „Pentru că este duce, spune legea, i se acordă o cinste mai mare decât rudelor sale“.

Toate aceste compoziții erau fixate în bani. Dar, întrucât aceste popoare, mai ales câtă vreme au stat în Germania, nu aveau aproape de loc bani, se puteau da vite, grâne, obiecte casnice, arme, cîini, păsări de vînătoare, pămînturi, etc. Adesea chiar legea^c fixa valoarea acestor lucruri^d și aceasta ne explică faptul că, deși aveau atît de puțini bani, au existat la ei atîtea pedepse pecuniare.

Aceste legi au căutat deci să diferențieze cu precizie pagubele, insultele, crimele, pentru ca fiecare să cu-

a Titlul II, cap. XX.

b Hozidra, Ozza, Sagana, Habilingua, Amiena. *Ibidem*.

c Astfel, de pildă, legea lui Ina⁷¹ fixa ca preț al vieții unui om o anumită sumă de bani sau o anumită porțiune de pămînt. *Leges Inae regis* (Legile regelui Ina), tit. *De villico regio. De priscis Anglorum legibus* (Despre administratorul moșiei regale. Despre vechile legi ale anglilor), Cambridge, 1644.

d Vezi *Legea saxonilor*, care fixează chiar valoarea lucrurilor pentru mai multe popoare, cap. XVIII. Vezi și *Legea ripuarilor*, titlul XXXVI, § 11; *Legea bavarezilor*, titlul I, §§ 10 și 11. *Si aurum non habet, donet aliam pecuniam, mancipia, terram, etc.*⁷².

noască cu precizie în ce măsură era păgubit sau ofensat; să știe exact ce despăgubire i se cuvenea și mai ales că nu trebuia să ceară mai mult.

Din acest punct de vedere, se înțelege că cel care se răzbuna după ce primise despăgubirea săvârșea un delict grav. Acest delict constituia o ofensă publică în aceeași măsură în care constituia o ofensă privată: el era un act de dispreț al legii însăși. Și tocmai acest delict nu l-au lăsat nepedepsit legiuitorii^a.

Mai există încă o infracțiune care a fost îndeosebi privită ca primejdioasă atunci când aceste popoare au pierdut datorită guvernământului civil statornicit la ele ceva din spiritul lor de independență^b și când regii s-au străduit să introducă în stat o mai bună ordine; această infracțiune constă în refuzul de-a da sau de-a primi despăgubirile cuvenite. Noi vedem în diferitele coduri de legi ale barbarilor că legiuitorii^c declarau drept obligatorii aceste două acțiuni. Într-adevăr, cel care refuza de-a primi despăgubirile, voia să-și păstreze dreptul de răzbunare; iar cel care refuza de-a o da lăsa celui lezat dreptul său de răzbunare; și tocmai în această privință corectaseră înțelepții rânduielele germanilor, care invitau la compoziție (tranzacție), dar nu obligau la aceasta.

Am vorbit adineori despre un text al legii salice în care legiuitorul îi lăsa celui lezat libertatea de a primi

a Vezi *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXV, § 21; *ibidem*, cartea I, titlul IX, §§ 8 și 34; *ibidem*, § 38; și *Capitulare lui Carol cel Mare, din anul 802*, cap. XXXII, cuprinzând o instrucțiune dată celor pe care îi trimitea în provincii.

b Vezi în *Grégoire de Tours*, cartea VII, cap. XLVII, relatarea amănunțită a unui proces în care una dintre părți pierde jumătate din compoziția care îi fusese acordată, pentru că și-a făcut dreptate singură, în loc să primească despăgubirile, orice violențe ar mai fi suferit după aceea.

c Vezi *Legea saxonilor*, cap. III, § 4; *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXXVII, §§ 1 și 2; și *Legea alemanilor*, titlul XLV, §§ 1 și 2. Această ultimă lege îngăduia să-ți faci singur dreptate, pe loc, și din prima pornire. Vezi, de asemenea, *Capitularele lui Carol cel Mare, din anul 779*, cap. XXII, din anul 802, cap. XXXII și *Capitulare* aceluiasi, din anul 805, cap. V

sau de a refuza despăgubirile; este vorba despre legea^a care interzicea celui ce jefuise un cadavru orice legături cu oamenii, pînă ce rudele mortului, acceptînd despăgubirile, încuviințau ca el să-și reia viața în mijlocul oamenilor. Respectul pentru lucrurile sfinte i-a făcut pe cei ce au redactat legile salice să nu se atingă de loc de vechiul obicei.

Ar fi fost nedrept să se acorde o compoziție rudelor unui hoț ucis în timpul săvîrșirii furtului, sau rudelor unei femei care fusese alungată de soț în urma unei separații pentru delictul de adulter. Legea^b bavarezilor nu acorda nici o compoziție în cazurile asemănătoare și pedepsea rudele care recurgeau la răzbunare.

Nu rareori se întîmplă să găsim în codurile de legi ale barbarilor compoziții prevăzute pentru fapte involuntare. Legea longobarzilor era aproape întotdeauna plină de bun simț: ea dispunea ca^c, în acest caz, mărimea compoziției să se stabilească după dărnicia vinovatului, și ca rudele să nu mai aibă dreptul de-a recurge la răzbunare.

Clotar al II-lea a dat un decret foarte înțelept: el a interzis^d celui căruia i se furase ceva să primească compoziția pe sub ascuns și fără să aștepte dispoziția judecătorului. Se va vedea îndată motivul care stă la baza acestei legi.

a Compilatorii *Legilor ripuarilor* par a fi modificat această prevedere. Vezi titlul LXXXV al acestor legi.

b Vezi decretul lui Tassillon⁷³, *De popularibus legibus* (Despre legile populare), art. 3, 4, 10, 16, 19; *Legea anglilor*, titlul VII, § 4.

c Cartea I, titlul IX, § 4.

d *Pactus pro tenore pacis inter Childebertum et Clotarium, anno 593* (Pactul pentru menținerea păcii între Childebert și Clotar, din anul 593); și *Decretio Clotarii II regis, circa annum 595* (Decretul regelui Clotar al II-lea, din jurul anului 595), cap. XI.

CAPITOLUL XX

DESPRE CEEA CE S-A NUMIT MAI TÎRZIU JURISDICȚIA
SENIORILOR⁷⁴

Pe lângă compoziția ce trebuia plătită rudelor pentru omoruri, prejudicii și insulte, mai trebuia plătită o anumită taxă pe care codurile de legi ale barbarilor o numesc *fredum*^a. Despre ea voi vorbi pe larg; și pentru a da asupra ei o idee, voi spune că ea era recompensa pentru ocrotirea acordată împotriva dreptului de răzbunare. Și astăzi încă, în limba suedeză, *fred*⁷⁵ înseamnă pace.

La aceste popoare violente, a împărți dreptatea nu însemna altceva decît a acorda ocrotire celui care lezase pe cineva împotriva răzbunării celui care fusese lezat și a-l obliga pe acesta din urmă să primească despăgubirile ce i se cuveneau: așa că, la germani, spre deosebire de toate celelalte popoare, justiția se administra pentru a ocroti pe infractor împotriva celui pe care îl lezase.

Codurile de legi ale barbarilor ne prezintă cazurile în care trebuiau să fie cerute aceste *freda*. În cazurile în care rudele celui lezat nu puteau să se răzbune, aceste coduri nu acordă *fredum*; într-adevăr, acolo unde nu exista răzbunare, nu putea fi vorba despre dreptul de ocrotire împotriva răzbunării. Astfel, potrivit legii longobarzilor^b, dacă cineva ucidea un om liber din întîmplare, trebuia să plătească prețul omului ucis, fără *fredum*, căci, omorul fiind involuntar, acesta nu era un caz în care rudele aveau dreptul să recurgă la răzbunare. Tot astfel, potrivit legii ripuarilor^c, cînd un om era ucis

a Atunci cînd legea nu o fixa, ea era de obicei de o treime din ceea ce se dădea pentru compoziție, cum se arată în *Legea ripuarilor*, cap. LXXXIX, care este explicată prin cea de-a treia *Capitulară* din anul 813, ed. Baluze, vol. I, p. 512.

b Cartea I, titlul IX, § 17, ed. Lindembrock.

c Titlul LXX.

cu o bucată de lemn sau cu un lucru făcut de mîna omului, lucrul sau lemnul erau socotite vinovate, iar rudele victimei le luau pentru folosința lor, fără să aibă dreptul la *fredum*.

Tot așa, pentru cazul în care un animal ucidea un om, aceeași lege^a stabilea o compoziție fără *fredum*, deoarece rudele mortului nu fuseseră ofensate de cineva.

În sfîrșit, potrivit legii salice^b, un copil care săvîrșise vreo greșală înaintea vîrstei de doisprezece ani trebuia să plătească compoziția fără *fredum*: căci, el neputînd încă să poarte armele, nu intra în cazul în care partea lezată sau rudele ei puteau recurge la răzbunare.

Vinovatul plătea *fredum*, pentru liniștea și siguranța pe care le pierduse în urma nesăbuițelor săvîrșite de el, și pe care le putea recăpăta prin ocrotirea legii; dar un copil nu pierdea această siguranță; el nu era încă un om și nu i se puteau interzice relațiile obișnuite cu oamenii.

Acest *fredum* era o taxă locală în folosul celui care judeca^c pe teritoriul respectiv. Legea ripuarilor^d îl oprea totuși de-a o pretinde el însuși; ea dispunea ca partea care obținuse cîștig de cauză în proces să o încaseze și să o predea fiscului, pentru ca pacea, spune legea, să fie veșnică între ripuari.

Mărimea *fredum*-ului a fost proporționată cu importanța protecției^e: astfel, *fredum*-ul stabilit pentru pro-

a Titlul XLVI. Vezi, de asemenea, *Legea longobarzilor*, cartea I, cap. XXI, § 3, ed. Lindembrock: *Si caballus cum pede*⁷⁶, etc.

b Titlul XXVIII, § 6.

c După cum rezultă din decretul lui Clotar al II-lea, din anul 595: *Fredus tamen iudicis, in cuius pago est, reservetur*⁷⁷.

d Titlul LXXXIX.

e *Capitulare incerte anni* (Capitulară fără an cunoscut), cap. LVII, în Baluze, vol. I, p. 515. Și trebuie să remarcăm faptul că ceea ce se cheamă *fredum* sau *faida* în documentele istorice din timpul primei dinastii se numește *bannum* în documentele din timpul celei de-a doua dinastii, cum se vede din Capitulara *De partibus Saxoniae* (Despre părțile Saxoniei), din anul 789.

tecția regelui a fost mai mare decât cel fixat pentru protecția comitelui și a celorlalți judecători.

Văd deja născîndu-se jurisdicția seniorilor. Feudele cuprindeau teritorii întinse, după cum rezultă din nenumărate documente istorice. Am dovedit deja că regii nu percepeau de fel dări de pe pămînturile care le reveniseră prin împărțire francilor; cu atît mai puțin puteau ei să-și rezerve drepturi asupra feudelor. Cei care obțineau aceste feude se bucurau, în această privință, de cel mai larg drept de folosință: ei scoteau din ele toate veniturile regulate și toate profiturile eventuale; și, cum unul din cele mai însemnate^a consta în taxele judiciare (*freda*), care se încasau potrivit obiceiurilor francilor, rezultă că cel ce deținea feuda deținea și administrația justiției, care nu se exercita decât prin hotărîrea plății unor compoziții către rude și a unor taxe judiciare către senior. Ea nu era altceva decât dreptul de a impune plata compozițiilor prevăzute de lege și dreptul de a pretinde amenzile stabilite de ea.

Din formulele care au ca obiect confirmarea sau trecerea pe veci a unei feude pe seama unui fidel^b sau a unor privilegii ale feudelor pe seama bisericilor^c, se vede că feudele aveau acest drept. Acest lucru mai reiese și din nenumăratele hrisoave^d care interzic judecătorilor sau funcționarilor regelui să intre pe un teritoriu oarecare, pentru ca să îndeplinească acolo vreun act jurisdicțional și să încaseze de acolo vreun fel de taxă judiciară. Din moment ce judecătorii regali nu mai aveau dreptul să încaseze nimic dintr-un district, ei nu mai intrau în acel district; și cei sub autoritatea cărora rămînea acest

a Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare, *De Villis*, Despre domeniile regale în care el trece aceste *freda* printre veniturile importante a ceea ce se cheamă *villae*, adică domeniile regelui.

b Vezi formulele III, IV și XVII, ale lui Marculf.

c *Ibidem*, formulele II, III și IV.

d Vezi colecțiile acestor hrisoave, mai ales cea care se află la sfîrșitul celui de-al cincilea volum al lucrării: *Historigens de France* (Istorici ai Franței) a călugărilor benedictini⁷⁸.

district îndeplineau acolo funcțiunile pe care le îndeplinseseră ceilalți.

Judecătorilor regali li se interzicea să oblige părțile de-a depune cauțiuni pentru a garanta că se vor prezenta înaintea lor: le revenea deci să pretindă aceasta celor ce obțineau teritoriul. Se spunea în hrisoave că trimișii regelui nu vor mai putea cere găzduire; într-adevăr, ei nu mai îndeplineau acolo nici o funcțiune.

Administrarea justiției a fost deci, în feudele vechi și în cele noi, un drept inerent feudei însăși, un drept lucrativ care făcea parte din ea. Din acest motiv a fost ea, în toate timpurile, privită astfel: de unde s-a născut principiul că în Franța jurisdicția este patrimonială.

Unii au socotit că dreptul de-a administra justiția își avea originea în eliberarea de către regi și seniori a servilor lor. Dar neamurile germanice, și cele care s-au tras din ele, nu sînt singurele care au eliberat pe robi; în vreme ce sînt singurele care au instituit jurisdicția patrimonială. De altminteri, formulele lui Marculf^a ne arată oameni liberi supuși acestei jurisdicții din primele timpuri: servii au fost deci supuși acestei jurisdicții pentru că se aflau pe teritoriul respectiv și nu înseamnă că, dacă au fost înglobați în feude, ei au dat naștere feudelor.

Alții au ales o cale mai scurtă: seniorii au uzurpat dreptul de administrare a justiției, au spus ei; și cu asta au socotit chestiunea rezolvată. Dar, oare de pe întreg pămîntul numai popoarele originare din Germania să fi uzurpat drepturile principilor? Istoria ne arată îndeajuns că și alte popoare au uzurpat drepturi ale suveranilor lor; dar nu vedem că din aceasta să fi luat naștere acolo ceea ce se numește jurisdicția seniorilor. Așadar, originea

a Vezi formulele III, IV și XIV din cartea I și hrisovul lui Carol cel Mare din anul 771, în Marten⁷⁹, vol. I, *Anecdotes. collect. II. Praecipientes iubemus ut ullus iudex publicus... homines ipsius ecclesiae et monasterii ipsius Morbacensis tam ingenuos quam et servos, et qui super eorum terras manere* etc.⁸⁰.

ei trebuie căutată în esența uzanțelor și obiceiurilor germanilor.

Rog să se vadă, în Loyseau^a, felul în care presupune el că au procedat seniorii pentru a crea și a uzurpa drepturile lor drepturi jurisdicționale. Ar trebui deci ca ei să fi fost cei mai vicleni oameni din lume și să fi furat, nu așa cum jefuiesc războinicii, ci cum se fură între ei niște judecători de la sate și niște avocați sătești. Ar trebui să spunem că acești războinici ar fi creat, în toate provinciile regatului, deosebite între ele, și în atâtea regate, un sistem politic general. Loyseau îi pune să raționeze așa cum raționa el însuși în cabinetul său.

Voi repeta: dacă dreptul de-a administra justiția nu era legat de posesiunea feudei, atunci de ce vedem pretutindeni^b că îndatoririle deținătorului feudei constau în a sluji pe rege sau pe senior, atât în tribunalele cât și în războaiele lor?

CAPITOLUL XXI

DESPRE JURISDICȚIA TERITORIALĂ A BISERICILOR

Bisericile au dobândit bunuri considerabile. Vedem că regii le-au acordat mari fiscuri, adică mari feude, și noi vedem că de îndată a fost instituită jurisdicția pe aceste domenii ale bisericilor. De unde a putut oare să ia naștere un privilegiu atât de neobișnuit? El ținea de natura lucrului donat: bunurile clericilor aveau acest privilegiu, pentru că nu le era luat. Se acorda bisericii o dotație și i se lăsau privilegiile pe care aceasta le-ar fi avut dacă ar fi fost acordată unui fidel: de aceea posesiunea acestei dotații atrăgea aceleași îndatoriri față de stat ca și în cazul

^a *Traité des justices de village* (Tratat despre justiția sătească)⁸¹.

^b Vezi Du Cange, la cuvîntul *hominium* (omagi).

în care ea ar fi fost acordată unui laic, după cum am văzut deja.

Bisericile au avut aşadar dreptul de a impune plata compoziţiilor pe teritoriul lor şi dreptul de a încasa *fredum-ul*; şi, întrucît aceste drepturi atrăgeau după ele în mod necesar pe cel de-a interzice funcţionarilor regali să intre pe acel teritoriu pentru a percepe aceste *freda* şi a săvîrşi acolo vreun act jurisdicţional, dreptul pe care îl aveau clericii de-a administra justiţia pe teritoriul lor a fost numit *imunitate*, în limbajul formulelor^a, al hrisoavelor şi al capitulariilor.

Legea ripuarilor^b interzice celor dezrobiţi^c de către biscrici de-a ţine adunarea în care se administra justiţia^d în altă parte decît în biserica în care au fost dezrobiţi. Bisericile aveau deci dreptul de-a administra justiţia, chiar cu privire la oamenii liberi, şi îşi ţineau adunările prin care îşi exercitau acest drept încă din primele timpuri ale monarhiei.

În *Vieţile sfinţilor*^e se arată că Clovis a acordat unui important personaj bisericesc puterea asupra unui teritoriu cu o suprafaţă de şase leghe şi că a dispus ca acest teritoriu să nu fie supus nici unei alte jurisdicţii. Cred că este o născocire, dar o născocire foarte veche; realitatea şi plăsmuirile din acele vieţi oglindesc moravurile şi legile timpului; şi tocmai aceste moravuri^f şi aceste legi le cercetăm noi aici.

a Vezi formulele III şi IV ale lui Marculf, cartea I.

b *Ne aliubi nisi ad ecclesiam, ubi relaxati sunt, mallum teneant*⁸². Titlul LVIII, § 1. Vezi, de asemenea, § 19, ed. *Lindembrock*.

c *Tabulariis*⁸² bis.

d *Mallum*.

e *Vita sancti Germerii, episcopi Tolosani, apud Bollandianos*, 16 mai (Viaţa sfintului Germer, episcop din Toulouse), în colecţia bollandiştilor.

f Vezi de asemenea *Vie de Saint Melanius (Viaţa Sfintului Melanius)* şi *Vie de Saint Déicole (Viaţa sfintului Déicole)*.

Clotar al II-lea poruncește^a episcopilor și marilor seniori care posedă pământuri în regiuni îndepărtate să-și aleagă chiar din acele locuri pe cei care trebuie să administreze justiția și să încaseze taxele respective.

Același principe^b delimitează competența judecătorilor bisericești față de aceea a funcționarilor săi. Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 802, indică episcopilor și abaților calitățile pe care trebuie să le aibă judecătorii lor. Alta^c, a aceluiași principe, interzice funcționarilor regali să exercite vreo jurisdicție^d asupra celor care cultivă pământurile bisericești, afară numai dacă aceștia nu au trecut în această situație pentru ca să înșele, să se sustragă sarcinilor publice. Episcopii, adunați la Reims, au declarat că vasalii bisericilor se bucură de imunitatea acestora^e. Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 806^f, dispune ca bisericile să exercite jurisdicția criminală și civilă asupra tuturor celor ce locuiesc pe teritoriul lor. În sfârșit, Capitulara lui Carol Pleșuvul face distincție între jurisdicția regelui^g, cea a seniorilor și cea a bisericilor; și nu voi spune mai mult în această privință.

a În Conciliul de la Paris, din anul 615. *Episcopi, vel potentes, qui in aliis possident regionibus, iudices vel missos discussores de aliis provinciis non instituant, nisi de loco, qui iustitiam percipient et aliis reddant*⁹³, art. 19. Vezi de asemenea, art. 12.

b În Conciliul de la Paris, anul 615. art. 5.

c În *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul XLIV, cap. II, ed. Lindembrock.

d *Servi aldiones, libellarii antiqui, vel alii noviter facti*⁹⁴. *Ibidem*.

e Scrisoare din anul 858, art. 7, în *Capitularii*, p. 108. *Sicut illae res et facultates in quibus vivunt clerici, ita et illae sub consecratione immunitatis sunt de quibus debent militare vasalli*⁹⁵.

f Ea este adăugată la *Legea bavarezilor*, art. 7. Vezi, de asemenea, art. 3 al ediției Lindembrock, p. 444. *Imprimis omnium iubendum est ut habeant ecclesiae earum iustitias, et in vita illorum qui habitant in ipsis ecclesiis et post, tam in pecuniis, quam et in substantiis earum*⁹⁶.

g Din anul 857, în *synodo apud Carisiacum* (în sinodul de la Carisiaco), art. 4, ed. Baluze, p. 96.

CAPITOLUL XXII

JURISDICȚIILE ERAU INSTITUITE ÎNAINTE
DE SFÎRȘITUL CELEI DE-A DOUA DINASTII

S-a spus că în vremurile tulburi ale celei de-a doua dinastii și-au atribuit vasalii dreptul de administrare a justiției în feudele lor; s-a preferat să se enunțe o propoziție generală și nu să se examineze această propoziție; a fost mai ușor să se spună că vasalii nu posedau, decît să se stabilească în ce fel posedau ei. Dar, jurisdicțiile nu își au originea în uzurpări; ele provin din prima așezare, iar nu din descompunerea ei.

„Cel ce ucide un om liber — se spune în legea bavarezilor^a — va plăti compoziția rudelor celui ucis, dacă acesta are rude; iar dacă nu are, el o va plăti ducelui, sau celui căruia i se recomandase în timpul vieții sale“. Se știe ce însemna a se recomanda pentru un beneficiu⁸⁶.

„Cel căruia i s-a răpit sclavul — spune legea alemanilor^b — se va duce la principele căruia îi este supus răpitorul, pentru ca să obțină compoziția cuvenită“.

„Dacă un centurion — se spune în decretul lui Childeburt^c — descoperă un hoț în altă centurie decît a sa, sau în granițele fidelilor noștri, și nu-l alungă de acolo, el îl va preda pe hoț ori se va dezvinovăți prin jurământ“. Era deci o deosebire între teritoriul centurionilor și cel al fidelilor.

a Titlul III, cap. XIV, ed. Lindembrock.

b Titlul LXXXV.

c Din anul 595, art. 11 și 12, ed. Baluze a *Capitulărilor*, p. 19. *Pari conditione convenit ut si una centena in alia centena vestigium secuta fuerit et invenerit, vel in quibuscumque fidelium nostrorum terminis vestigium miserit, et ipsum in aliam centenam minime expellere potuerit, aut convictus reddat latronem; etc.*⁸⁷.

Acest decret al lui Childebert lămurește Constituția lui Clotar^a din același an, care, dată pentru același caz și cu privire la aceeași faptă, nu se deosebește de decret decît prin expresiile folosite; constituția denumeste *in truste*⁹⁰ ceea ce decretul numește *in terminis fidelium nostrorum*⁹¹. Domnii Bignon și Du Cange^b, care au crezut că *in truste* însemna domeniul altui rege, nu au nimerit-o.

Intr-o Constituție a lui Pepin^c, rege al Italiei, făcută atît pentru franci cît și pentru longobarzi, acest principe, după ce a stabilit pedepse pentru comiți și alți funcționari regali care săvîrșesc abuzuri în administrarea justiției sau care tărăgănează soluționarea pricinilor, dispune ca^d atunci cînd un franc sau un longobard avînd o feudă ar refuza împărțirea dreptății, judecătorul de al cărui district ține să-i suspende folosința feudei sale; și că, în acest interval, judecătorul însuși ori împuternicitul său să administreze justiția.

O Capitulară a lui Carol cel Mare^e dovedește că regii nu percepeau pîste tot *freda*. Altă^f Capitulară a aceluiași principe ne arată că pe acea vreme regulile feudale și tribunalul feudal erau deja statornicite. Alta a lui Ludovic Debonarul dispune ca atunci cînd posesorul

a *Si vestigius comprobatur latronis, tamen presentia nihil longe mulctando; aut si persequens latronem suum comprehenderit, integram sibi compositionem accipiat. Quod si in truste invenitur, medietatem compositionis trustis adquirat, et capitale exigat a latrone*⁹⁰, art. 2 și 3.

b Vezi glosarul lui Du Cange la cuvîntul *trustis*.

c Inserată în *Legea longobarzilor* cartea II, titlul LII, § 14. Este vorba despre Capitulara din anul 793, în Baluze, p. 544, art. 10.

d *Et si forsitan Francus aut Longobardus habens beneficium iustitiam facere noluerit, ille iudex in cuius ministerio fuerit, contradicat illi beneficium suum, interim dum ipse aut missus eius iustitiam faciat*⁹². Vezi de asemenea aceeași *Lege a longobarzilor*, cartea II, titlul LII, § 2, care se referă la Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 779, art. 21.

e Cea de-a treia din anul 812, art. 10.

f A doua Capitulară din anul 813, art. 14 și 20, p. 509.

unei feude refuză să împartă dreptatea^a sau împiedică împărțirea ei, trimișii să trăiască pe socoteala acestuia în casa lui pînă ce va împărți dreptatea. Voi cita încă două Capitularii ale lui Carol Pleșuvul: una^b din anul 861, din care vedem că pe atunci existau deja jurisdicții particulare, cu judecători și funcționari subordonați lor; cealaltă^c, din anul 864, în care el face distincție între propriile sale seniorii și cele ale particularilor.

Nu posedăm documente privitoare la concesiuni inițiale de feude, pentru că acestea au rezultat din împărțeala pămînturilor, care știm că a avut loc între învingători. Nu se poate deci dovedi, prin contracte inițiale, că dreptul de administrare a justiției a fost, de la început, legat de feude. Dar dacă, în formulele de confirmare, sau de trecere în stăpînire pe veci a acestor feude, vedem, după cum s-a spus, că jurisdicția era deja statornicită acolo, trebuia desigur ca acest drept de administrare a justiției să țină de natura feudei și să constituie una din principalele sale prerogative.

Posedăm un număr mai mare de documente prin care se instituie jurisdicția patrimonială a bisericilor pe teritoriul lor decît de documente pentru a o dovedi pe cea a beneficiilor sau a feudelor fidelilor, și aceasta din două motive: primul, că cea mai mare parte a documentelor care ne-au rămas au fost păstrate sau adunate de către călugări pentru folosința mănăstirilor lor; al doilea, că

a *Capitulare quintum anni 819* (Capitulara a cincea a anului 819), art. 23, ed. Baluze, p. 617. *Ut ubicumque missi, aut episcopum, aut abbatem, aut alium quemlibet honore praeditum invenerint, qui iustitiam facere noluit vel prohibuit, de ipsius rebus vivant quandiu in eo loco iustitias facere debent*⁹³.

b *Edictum in Carisiaco* (Edictul de la Carisiacum), în Baluze, vol. II, p. 152. *Unusquisque advocatus pro omnibus de sua advocacione. . . in convenientia aut cum ministerialibus de sua advocacione quos invenerit contra hunc bannum nostrum fecisse. . . castiget*⁹⁴.

c *Edictum Pistense* (Edictul de la Pistes), art. 18, ed. Baluze, vol. II, p. 181. *Si in fiscum nostrum, vel in quancumque immunitatem, aut alicuius potentis potestatem vel proprietatem: confugerit, etc.*⁹⁵.

patrimoniul bisericilor, fiind format prin concesiuni particulare și printr-un fel de derogare de la ordinea stabilită, era nevoie de acte anume pentru aceasta, în vreme ce concesiunile făcute fidelilor erau urmări ale ordinii politice existente, așa că nu era nevoie să aibă și cu atât mai puțin să păstreze un hrisov anume. Adeseori, chiar, regii se mulțumeau să facă o simplă transmitere prin sceptru, cum se vede din viața Sfântului Maur.

Dar cea de-a treia formulă^a a lui Marculf ne dovedește îndeajuns că privilegiul imunității, și deci cel al administrării justiției, erau comune clericilor și laicilor, de vreme ce această formulă este făcută și pentru unii și pentru alții. Același lucru se poate spune și despre constituția lui Clotar al II-lea^b.

CAPITOLUL XXIII

IDEEA GENERALĂ A CĂRȚII

DESPRE INSTITUIREA MONARHIEI FRANCEZE ÎN GALII, DE ABATELE DUBOS

Este bine ca înainte de a termina această carte să cercetez puțin lucrarea Domnului abate Dubos, pentru că ideile mele se află neconținut în contradicție cu ale sale și, deci, dacă el a descoperit adevărul, atunci nu l-am descoperit eu.

Această lucrare a încântat pe mulți oameni, pentru că ea este scrisă cu multă artă; pentru că în ea se ia mereu drept adevăr evident ceea ce de fapt trebuie dovedit; pentru că, cu cât îi lipsesc mai mult dovezile, cu atât sporește în ea mai mult numărul probabilităților; pentru că se iau ca bază nenumărate presupuneri și din ele se deduc, drept concluzii, alte presupuneri. Cititorul

a Cartea I. *Maximum regni nostri augere credimus monumentum, și beneficia opportuna locis ecclesiarum, aut cui voveris dicere, benevola deliberatione concedimus*⁹⁶.

b Am citat-o în capitolul precedent: *Episcopi vel potentes, etc.*

uită că s-a îndoit și începe să creadă. Și, întrucît o erudiție fără margini se află, nu în sistem, ci alături de sistem, spiritul este distrat de chestiuni secundare, și nu se mai ocupă de chestiunea principală. De altminteri, atîtea cercetări nu îngăduie să-și închipuie cineva că nu s-ar fi descoperit nimic: lungimea călătoriei face să se creadă că, în sfîrșit, s-a ajuns la țintă.

Dar, la un examen atent, constatăm că avem în față un colos imens cu picioarele de lut; iar colosul este imens tocmai pentru că picioarele lui sînt de lut. Dacă sistemul Domnului abate Dubos ar fi avut temelii solide, el nu ar fi fost nevoit să scrie trei volume lungi și plictisitoare pentru a și-l dovedi: el ar fi găsit totul în subiectul său; și, fără să caute în toate părțile ceea ce era foarte departe de subiect, rațiunea însăși și-ar fi luat sarcina să prindă acest adevăr în lanțul celorlalte adevăruri. Istoria și legile noastre i-ar fi spus: „Nu te osteni atîta: vom depune noi mărturie pentru dumneata“.

CAPITOLUL XXIV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT. REFLECȚIE ASUPRA BAZEI SISTEMULUI

Domnul abate Dubos vrea să spulbere cu desăvîrșire ideea că francii au intrat în Galia ca cuceritori; după el, regii noștri, chemați fiind de popoare, nu au făcut decît să ia locul împăraților romani și să le moștenească drepturile.

Această susținere nu se poate referi la epoca în care Clovis, intrînd în Galia, a prădat și a cucerit orașele; ea nu se poate referi nici la timpul în care el a bătut pe Syagrius⁹⁷, demnitar roman și a cucerit țara pe care o stăpînea acesta: ea nu se poate deci referi decît la vremea în care Clovis, devenit prin forță stăpîn peste o mare parte din Galii, ar fi fost chemat, prin alegerea:

și dragostea popoarelor, să-și extindă stăpînirea asupra restului țării. Și nu este de ajuns ca Clovis să fi fost primit, ci trebuie să fi fost și chemat; trebuie ca Domnul abate Dubos să facă dovadă că popoarele au preferat să trăiască sub stăpînirea lui Clovis decît să trăiască sub stăpînirea romanilor, ori sub imperiul propriilor lor legi. Or, romanii din acea parte a Galiilor care nu fusese invadată încă de barbari erau, după Domnul abate Dubos, de două feluri: unii făceau parte din confederația armoricană⁹⁸ și alungaseră pe dregătorii împăratului, pentru a se apăra ei înșiși împotriva barbarilor și a se cîrmui după propriile lor legi; ceilalți ascultau de dregătorii romani. Or, dovedește cumva Domnul abate Dubos că romanii, care erau încă supuși imperiului roman, l-au chemat pe Clovis? Nicidecum. Dovedește el oare că republica armoricanilor l-a chemat pe Clovis și că a încheiat chiar vreun tratat cu el? Iarăși, nicidecum. Departe de a ne putea spune care a fost soarta acestei republici, el nu i-ar putea dovedi nici măcar existența; și, cu toate că el o urmărește de pe vremea lui Honorius pînă la cucerirea lui Clovis, cu toate că ne prezintă cu o minunată artă toate evenimentele de pe acea vreme, această republică nu apare în vreun autor. Căci este mare deosebire între a dovedi, cu ajutorul unui pasaj din Zosima^a, că, sub domnia lui Honorius, ținutul armorican și celelalte provincii din Galii s-au răsculat, formînd un fel de republică^b și a demonstra că, în ciuda diverselor pacificări ale Galiilor, Armorica a format întotdeauna o republică aparte, care s-a menținut pînă la cucerirea lui Clovis. Pentru a fundamenta acest sistem el ar fi avut deci nevoie de dovezi foarte puternice și foarte precise, căci atunci cînd vedem un cuceritor intrînd într-un stat și supunînd o mare parte din el prin forță și violență, și cînd vedem că, ceva mai tîrziu

^a *Histoire (Istorie)*, cartea VI.

^b *Totusque tractus Armoricus, aliaeque Galliarum provinciae*⁹⁹. *Ibidem*.

întregul stat este supus, fără ca istoria să spună cum a fost el supus, sîntem foarte îndreptățiți să credem că lucrurile s-au întîmplat la sfîrșit la fel ca și la început.

O dată ce acest punct nu stă în picioare, este ușor de văzut că întregul sistem al Domnului abate Dubos se prăbușește din temelii; și ori de cîte ori el va trage vreo concluzie din această premisă, anume că galii nu au fost cucerîți de către franci, ci că francii au fost chemați de către romani, ea va putea fi întotdeauna contestată.

Domnul abate Dubos își argumentează ceea ce constituie baza sistemului său prin demnitățile romane cu care a fost investit Clovis; el susține că Clovis a urmat lui Childeric, tatăl său, în funcția de comandant al oastei. Dar atribuția acestei funcții este o pură născocire a autorului. Scrisoarea Sfîntului Rémi către Clovis, pe care se bazează el^a, nu este decît o felicitare adresată acestuia la urcarea sa pe tron. Cînd se cunoaște scopul unei scrisori, pentru ce să i se atribuie altul pe care nu-l are?

Clovis, către sfîrșitul domniei sale, a fost făcut consul de către împăratul Anastasie; dar ce drepturi putea să-i aducă o funcție care nu era decît anuală? Este probabil, spune Domnul abate Dubos, că, prin aceeași diplomă, împăratul Anastasie l-a făcut pe Clovis proconsul. Iar eu voi spune că probabil nu l-a făcut. În privința unui fapt care nu e dovedit prin nimic, autoritatea celui care îl tăgăduiește este egală cu autoritatea celui care îl susține. Am chiar și un argument pentru aceasta. Grégoire de Tours, care vorbește despre consulat, nu spune nimic despre proconsulat. Acest proconsulat nu ar fi durat de altfel șase luni. Clovis a murit, în adevăr, la un an și jumătate după ce a fost numit consul; nu se poate face din proconsulat o funcție ereditară. În sfîrșit, cînd i s-a acordat demnitatea de consul și, dacă

vreți, aceea de proconsul, el era deja suveran al monarhiei și toate drepturile sale erau bine stabilite.

A doua dovadă pe care o prezintă Domnul abate Dubos, este cedarea de către împăratul Iustinian, în favoarea copiilor și nepoților lui Clovis, a tuturor drepturilor imperiului asupra Galiilor. Aș avea multe de spus cu privire la această cedare. Despre importanța pe care i-au acordat-o regii francilor ne putem face o părere după felul în care i-au dus la îndeplinire clauzele. De altminteri, regii francilor erau stăpîni ai Galiilor; erau suverani netulburați ai ei; Iustinian nu poseda acolo nici un petec de pămînt; Imperiul din Apus era de mult timp distrus, iar împăratul din Răsărit nu avea drepturi asupra Galiilor decît ca reprezentant al Imperiului din Apus; acestea erau drepturi asupra unor drepturi. Monarhia francilor era deja întemeiată; noua lor rînduială era statornicită; drepturile reciproce ale persoanelor și ale diferitelor popoare care trăiau în monarhie erau stabilite; legile fiecărui popor erau date, și chiar așternute în scris. La ce-i putea servi această cedare străină de drepturi unui organism deja format?

Ce vrea să spună Domnul abate Dubos cu declamațiile tuturor acestor episcopi, care, în neorînduiala, în confuzia, în prăbușirea totală a statului, în mijlocul pustiirilor cuceririi, căutau să lingusească pe învingător? Ce presupune linguirea, decît slăbiciunea celui care este nevoit să lingusească? Ce dovedesc retorica și poezia în afară de faptul că cineva se îndeletnicește cu aceste arte? Cine nu s-ar fi mirat văzînd pe Grégoire de Tours, care, după ce a vorbit despre asasinatele lui Clovis, spune că totuși Dumnezeu îi aducea zi de zi la picioare pe vrăjmași, pentru că el mergea pe căile sale? Cine poate oare să se îndoiască de faptul că clerul a fost mulțumit de convertirea lui Clovis și că a tras chiar însemnate foloase din aceasta? Dar cine se poate îndoi, în același timp, că popoarele au îndurat toate nenorocirile cuceririi și că cîrmuirea romană a cedat locul celei germanice? Francii nu au voit și nici nu au putut să schimbe

totul; și chiar puțini sînt învingătorii care să fi avut această rătăcire. Dar, pentru ca toate concluziile Domnului Dubos să fie adevărate ar fi trebuit ca francii nu numai să nu fi schimbat nimic la romani, ci să se fi schimbat și ei înșiși.

Eu aș fi gata să-mi iau sarcina ca, urmînd metoda Domnului abate Dubos, să dovedesc la fel că grecii nu au cucerit Persia. Mai întîi aș vorbi despre tratatele pe care unele dintre orașele lor le-au încheiat cu persii; aș vorbi despre grecii care au fost în solda perșilor, după cum francii au fost în solda romanilor. Aș spune că, dacă Alexandru a intrat în țara perșilor, a asediat, a cucerit și a distrus cetatea Tyrului, aceasta era o chestiune particulară, ca aceea a lui Syagrius. Dar uitați-vă cum îi iese înainte pontiful evreilor¹⁰⁰; ascultați oracolul lui Iupiter Ammon¹⁰⁷; amintiți-vă ce prezicere se făcuse la Gordium¹⁰²; vedeți cum toate orașele aleargă, ca să spunem așa, în întîmpinarea lui; cum vin cu duiumul satrapii și puternicii. El se îmbracă la fel ca perșii: aceasta este roba consulară a lui Clovis. Darius nu i-a oferit el oare jumătate din regatul lui? Darius nu este el asasinat ca un tiran? Mama și soția lui Darius nu plîng ele moartea lui Alexandru? Quintus Curtius, Arrianus, Plutarh erau oare contemporani cu Alexandru? Tiparul^a nu ne-a dat oare lămuriri care lipseau acestor autori? Iată istoria *Instituirii monarhiei franceze în Galia*.

CAPITOLUL XXV

DESPRE NOBILIMEA FRANCEZĂ

Domnul abate Dubos susține că, în primele timpuri ale monarhiei noastre, nu exista la franci decît o singură categorie de cetățeni. Această afirmație, jignitoare

^a Vezi *Discours préliminaire* (Discurs preliminar) al abatelui Dubos.

pentru sîngele familiilor noastre de frunte, nu ar fi mai puțin jignitoare pentru cele trei mari dinastii care au domnit în mod succesiv la noi. Începutul măreției lor nu s-ar pierde deci în adîncul uitării și în noaptea timpului? Istoria ar lumina deci mai multe secole în care ele ar fi fost familii obișnuite; și pentru ca Chilperic, Pepin și Hugues Capet să fie considerați gentilomi, ar trebui oare să căutăm originea lor la romani sau la saxoni, adică printre popoarele subjugate?

Domnul abate Dubos își întemeiază^a părerea pe legea salică. Este limpede, spune el, potrivit acestei legi, că la franci nu existau două categorii de cetățeni. Ea acorda două sute de solizi drept compoziție^b pentru uciderea oricărui franc; dar făcea distincție, cînd era vorba de romani, între un conviv al regelui¹⁰³, pentru a cărui ucidere acorda drept compoziție trei sute de solizi, un roman proprietar, pentru a cărui omorîre acorda o sută și un roman tributar, pentru care nu acorda, în caz de ucidere, decît patruzeci și cinci de solizi. Și, cum deosebirea dintre compoziții constituia semnul distinctiv principal al păturilor sociale, el conchide că la franci nu exista decît o singură categorie de cetățeni, în timp ce la romani existau trei.

Este surprinzător că însăși această eroare nu i-a deschis ochii asupra ei. Într-adevăr, ar fi fost foarte ciudat ca nobilii romani, care trăiau sub stăpînirea francilor să fi primit o compoziție mai mare și să fi fost deci personaje mai importante decît cei mai iluștri dintre franci și cei mai mari căpitani ai lor. Cum poate crede cineva că poporul învingător să fi avut atît de puțin respect pentru el însuși și atît de mult pentru poporul învins? Mai mult încă, Domnul abate Dubos citează legile celorlalte popoare barbare, care dovedesc că la ele existau

a Vezi *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 304.

b El citează titlul XLIV din această lege și *Legea ripuarilor*, titlurile VII și XXXVI.

mai multe categorii de cetățeni. Ar fi foarte ciudat ca tocmai francii să fi făcut excepție de la această regulă generală. Aceasta ar fi trebuit să-l ducă la gândul că înțelegea greșit sau aplica greșit textele legii salice, ceea ce i s-a și întâmplat.

Vedem, uitându-ne în această lege, că compoziția prevăzută pentru moartea unui antrustion^a, adică a unui fidel sau vasal al regelui, era de șase sute de solizi, iar pentru moartea unui roman, comesean al regelui, ea nu era decît de trei sute de solizi^b. Vedem^c acolo că pentru moartea unui franc de rînd^d compoziția era de două sute de solizi, iar aceea pentru moartea unui roman^e de rînd nu era decît de o sută. Se plătea, apoi, pentru moartea unui roman tributar^f, un fel de serv sau de dezrobît, o compoziție de patruzeci și cinci de solizi; dar nu voi vorbi aici despre această compoziție și nici despre aceea datorată pentru uciderea servului sau a dezrobîtului franc: aici nu este vorba despre această a treia categorie de persoane.

Ce face Domnul abate Dubos? El trece sub tăcere prima categorie de persoane la franci, adică articolul care îi privește pe antrustioni; apoi, comparînd pe francul de rînd, pentru uciderea căruia se plăteau drept compoziție două sute de solizi, cu cei care aparțineau, cum spune el, celor trei categorii la romani, și pentru uciderea cărora se plăteau compoziții diferite, el conchide că la franci nu exista decît o singură categorie de cetățeni, în timp ce la romani existau trei categorii.

a *Qui in truste dominica est*¹⁰⁴, titlul XLIV, § 4; și aceasta corespunde formulei XIII a lui *Marculf*, *De regis antrustione* (Despre grupul fidelilor). Vezi, de asemenea, titlul LXVI al *Legii salice*, §§ 3 și 4; și titlul LXXIV; și *Legea ripuarilor*, titlul XI; și *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, *apud Carisiacum*, din anul 877, cap. XX.

b *Legea salică*, titlul XLIV, § 6.

c *Ibidem*, § 4.

d *Ibidem*, § 1.

e *Ibidem*, titlul XLIV, § 15.

f *Ibidem*, § 7.

Întrucît, după dînsul, nu exista decît o singură categorie de persoane la franci, ar fi fost normal să existe tot una singură și la burgunzi, deoarece regatul lor a constituit una din părțile componente principale ale monarhiei noastre. Dar în codurile lor^a sînt prevăzute trei feluri de compoziții: una pentru nobilul burgund sau roman, a doua pentru burgundul sau romanul de condiție mijlocie și a treia pentru cei care, la ambele neamuri, erau de condiție inferioară. Domnul abate Dubos nu a citat de loc această lege.

Este interesant de văzut cum evită el pasajele^b care îl contrazic pe toată linia. I se vorbește despre oameni suspuși, despre seniori, despre nobili? Acestea sînt, spune el, simple distincții, iar nu deosebiri de stare socială; sînt forme de curtoazie, iar nu privilegii statornicite prin lege. Sau, mai spune el, oamenii despre care se vorbește acolo făceau parte din sfatul regelui: puteau chiar să fie romani; dar, în orice caz, nu exista la franci decît o singură categorie de cetățeni. Pe de altă parte, dacă se vorbește de unii franci de condiție inferioară^c, aceștia sînt servi; și în acest fel interpretează el decretul lui Childebert. Este necesar să mă opresc asupra acestui decret. Domnul abate Dubos l-a făcut celebru, pentru că s-a folosit de el cu scopul de a dovedi două lucruri: în primul rînd^d, că toate compozițiile pe care le găsim prevăzute în legile barbarilor nu erau decît despăgubiri civile adăugate la pedepse corporale, ceea ce contrazice complet toate documentele vechi¹⁰⁶; în al

a *Si quis, quolibet casu, dentem optimat; Burgundioni vel Romano nobili excusserit, solidos viginti quinque cogatur exsolvere; de mediocribus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis, si dens excussus fuerit, decem solidis componatur; de inferioribus personis, quinque solidos*¹⁰⁵; art. 1, 2 și 3 din titlul XXVI al Legii burgunzilor.

b *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. IV și V.

c *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea III, cap. V, pp. 319 și 320.

d *Ibidem*, cartea VI, cap. IV, pp. 307 și 308.

doilea rînd, că toți oamenii liberi erau supuși direct și nemijlocit judecății regelui^a, susținere dezmințită de ne-numărate pasaje și de autori cu greutate, care ne fac cunoscută procedura din acele vremuri^b.

În acest decret, adoptat într-o adunare a poporului^c, se spune că dacă judecătorul dă peste un hoț deosebit de mare, să pună să-l lege trimițîndu-l în fața regelui, dacă este franc (*Francus*); dar dacă este o persoană mai de jos (*debilior persona*), să fie spînzurat pe loc. După Domnul abate Dubos, *Francus* este un om liber, iar *debilior persona* este un serv. Nu mă voi ocupa pentru moment, de ce poate însemna aici cuvîntul *Francus*; și voi începe prin a cerceta ce se poate înțelege prin cuvintele *debilior persona* (în traducere literală, o *persoană mai slabă*). Eu susțin că în orice limbă gradul comparativ presupune în mod necesar existența a trei termeni: cel mai mare, cel de mijloc și cel mai mic. Dacă aici nu ar fi vorba decît de oameni liberi și de servi, s-ar fi spus *un serv*, iar nu *un om cu o putere mai mică*. Așa că *debilior persona* nu înseamnă aici nicidecum un serv, ci o persoană mai prejos de care trebuie să fie servul. Dacă lucrurile stau așa, atunci *Francus* nu va însemna un om liber, ci un om puternic; și *Francus* este luat aici în această accepție, pentru că cei ce dețineau în stat o putere mai mare erau întotdeauna franci, și era mai greu pentru judecător sau comite să-i pedepsească. Această explicație se potrivește cu un mare număr de Capitularii^d care prezintă cazurile în care vinovații puteau fi

a *Ibidem*, p. 309; și cap. următor, pp. 319 și 320.

b Vezi cartea XXVIII din această lucrare, cap. XXVIII; cartea XXXI, cap. VIII.

c *Itaque colonia convenit et ita bannivimus ut unusquisque iudex criminorum latronem ut audierit, ad casam suam ambulet, et ipsum ligare faciat; ita ut, si Francus fuerit, ad nostram praesentiam dirigatur; et si debilior persona fuerit, in loco pendatur*¹⁰⁷. Capitulară din ed. Baluze, vol. I, p. 29.

d Vezi cartea XXVIII din această lucrare, cap. XXVIII; și cartea XXXI, cap. VIII.

trimiși în fața regelui și pe acelea în care nu se putea face acest lucru.

În *Viața lui Ludovic Debonarul*, scrisă de către Té-gan^{a108}, se vede că episcopii au fost principalii autori ai umilirii acestui împărat, mai ales cei care fuseseră servi și cei care se trăgeau din barbari. Tégan îl apostrofează astfel pe Hébon, pe care acest principe îl scosese din starea de aservire și îl făcuse arhiepiscop de Reims: „Ce răsplată^b a primit împăratul pentru atâtea binefaceri? El te-a făcut liber și nu nobil; el nu te putea face nobil după ce ți-a dăruit libertatea“.

Această apostrofă, care dovedește în mod atît de precis existența a două categorii de cetățeni, nu-l pune de loc în încurcătură pe Domnul abate Dubos. El răspunde astfel^e: „Acest pasaj nu înseamnă că Ludovic Debonarul nu ar fi putut face ca Hébon să intre în pătura nobililor. Hébon, ca arhiepiscop de Reims, făcea parte din categoria socială cea mai înaltă, superioară nobilimii“. Las pe cititor să decidă dacă acest pasaj nu înseamnă aceasta; îl las să judece dacă aci este vorba de o întîietate pe care ar fi avut-o clerul față de nobilime. „Acest pasaj, continuă^d Domnul abate Dubos, dovedește numai că cetățenii născuți liberi erau numiți oameni nobili: în limbajul curent, om nobil și om născut liber au însemnat multă vreme același lucru“ Cum! Pentru că în timpurile noastre moderne cîțiva burghezi au luat titlul de nobili, un pasaj din *Viața lui Ludovic Debonarul* se va putea aplica acestui fel de oameni! „Se poate, de asemenea, mai adaugă el^e, ca Hébon să nu fi fost serv în sinul neamului francilor, ci în sinul neamului saxon, sau în sinul altui neam germanic, unde cetățenii erau împărțiți în mai multe categorii sociale“. Deci, din cauza

a Capitolele XLIII și XLIV.

b *O qualem remunerationem reddidisti ei! Fecit te liberum, non nobilem, quod impossibile est post libertatem*¹⁰⁹. *Ibidem*.

c *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 316.

d *Ibidem*.

e *Ibidem*.

lui *poate* al Domnului abate Dubos, trebuie să socotim că nu a existat nobilime în sânul neamului francilor. Dar niciodată nu l-a întrebuințat el mai nelalocul lui pe *poate*. Am văzut chiar acum că Tégan distinge^a între episcopii care se împotriviseră lui Ludovic Debonarul, pe cei care fuseseră servi și pe cei care aparțineau unui popor barbar. Hébon făcea parte dintre cei dintâi, iar nu dintre cei din urmă. De altminteri, nu știu cum se poate spune că un serv, ca Hébon, ar fi fost saxon sau german: un serv nu are familie, și, prin urmare, nici neam. Ludovic Debonarul l-a eliberat pe Hébon; și servii eliberați adoptau legea stăpînului lor, Hébon a devenit franc, iar nu saxon sau german.

Pînă aici am atacat; acum trebuie să mă apăr. Mi se va spune: pătura antrusionilor constituia în adevăr în stat o categorie deosebită de cea a oamenilor liberi; dar că, feudele fiind la început revocabile, și apoi acordate pe viață, această categorie nu putea forma o nobilime ereditară, căci privilegiile nu erau legate de o feudă ereditară. Această obiecție l-a făcut, fără îndoială, pe Domnul de Valois¹¹ să creadă că la franci nu există decît o singură categorie de cetățeni; părere pe care Domnul abate Dubos a luat-o de la el și pe care numai a compromis-o folosindu-se de dovezi proaste. Oricum ar sta lucrurile, nu Domnul abate Dubos ar fi putut face această obiecție. Căci, admitînd existența a trei categorii de nobilime romană, și atribuind titlul de conviv al regelui celor din prima categorie, el nu ar fi putut spune că acest titlu indica o nobilime ereditară într-o măsură mai mare decît cel de antrusion. Dar trebuie să dau un răspuns direct. Antrusionii sau fidelii nu erau așa ceva fiindcă aveau o feudă, ci li se acorda o feudă

a *Omnes episcopi molesti fuerunt Ludovico, et maxime ii quos e servili conditione honoratos habebat, cum his qui ex barbaris nationibus ad hoc fastigium perducti sunt*¹⁰. De gestis Ludovici Pii (Despre faptele lui Ludovic Piosul), cap. XLIII și XLIV.

pentru că erau antrusioni sau fideli. Vă reamintiți ce am spus în primele capitole ale acestei cărți: ei nu posedau încă pe atunci în mod constant aceeași feudă, cum s-a întâmplat mai târziu; dar dacă nu o mai aveau pe aceea primită la început, ei aveau alta, și pentru că feudele se acordau la naștere, și pentru că ele se acordau adesea în adunările poporului și, în sfârșit, pentru că, după cum era în interesul nobililor să aibă feude, tot așa era și în interesul regelui să le acorde. Aceste familii se distingeau prin titlul lor de fideli și prin privilegiul de a se putea recomanda pentru o feudă. Voi arăta în cartea următoare^a cum, datorită împrejurărilor din acele vremuri, oamenii liberi au putut uneori să se bucore de acest mare privilegiu, și prin urmare să intre în pătura nobilimii. Nu tot așa era pe timpul lui Gontran și al lui Childebert, nepotul său; dar așa era pe timpul lui Carol cel Mare. Însă, deși, chiar de pe vremea acestui principe, oamenii liberi nu erau declarați incapabili de a posedea feude, din pasajul lui Tégan, pomenit mai sus reiese că servii dezrobiți erau cu totul excluși de la aceasta. Domnul abate Dubos^b, care ne duce în Turcia pentru a ne da o idee despre ceea ce era vechea nobilime franceză, ne va spune el oare că în Turcia s-a plîns cineva vreodată de faptul că erau ridicați la onoruri și demnități oameni de origine umilă, după cum se auzeau asemenea plîngerii sub domniile lui Ludovic Debonarul și a lui Carol Pleșuvul? Nimeni nu se plîngea de așa ceva pe timpul lui Carol cel Mare, pentru că acest principe a făcut totdeauna deosebire între familiile vechi și cele noi, ceea ce Ludovic Debonarul și Carol Pleșuvul n-au făcut.

a Capitolul XXIII.

b *Histoire de l'Établissement de la Monarchie française* (Istoria instituirii monarhiei franceze), vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 302.

Publicul nu trebuie să uite că îi datorează Domnului abate Dubos mai multe lucrări excelente. După aceste frumoase lucrări trebuie să-l judece el, iar nu după cea de față. Domnul abate Dubos a săvârșit aici mari erori, pentru că el a avut înaintea ochilor mai mult pe Domnul comite de Boulainvilliers decît subiectul său. Ca încheiere a tuturor criticilor mele nu voi face decît această reflecție: dacă acest mare om a greșit, cît trebuie să mă tem eu!

CARTEA XXXI

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL PE CARE ÎL AU ELE CU PREFACERILE CE AU AVUT LOC ÎN MONARHIA LOR¹

CAPITOLUL I

SCHIMBĂRI ÎN PRIVINȚA DEMNITĂȚILOR ȘI A FEUDELOR

La început comiții nu erau trimiși în districtele lor decit pentru un an; în curînd ei au început să cumpere dreptul de a-și menține funcțiile. Un asemenea exemplu găsim încă din timpul domniei nepoților lui Clovis. Un oarecare Peonius^a era comite în orașul Auxerre; el a trimis pe fiul său Mummolus să ducă bani lui Gontran pentru a fi menținut în funcția sa; fiul a dat banii pentru el însuși și a obținut locul tatălui. Regii începuseră deja să speculeze favorurile pe care le acordau.

Cu toate că, potrivit legii regatului, feudele erau revocabile, totuși ele nu se acordau și nici nu se luau înapoi într-un mod capricios și arbitrar; și aceasta era de obicei una dintre principalele chestiuni care se rezolvau în adunările poporului. Ne putem lesne închipui că venalitatea și-a făcut loc și aici, după cum pătrunsese dincolo; și că a început să se obțină pe bani menținerea posesiunii feudelor, după cum se obținea menținerea posesiunii comitatelor.

Voi arăta în continuarea acestei cărți^b, că independent de donațiile pe care principii le făceau pentru un timp limitat, mai erau și donații pe care ei le făceau pentru totdeauna. S-a întîmplat că curtea a vrut să revoce do-

a Grégoire de Tours, cartea IV, cap. XLII.

b Cap. VII.

națiile făcute: aceasta a provocat o nemulțumire generală în sinul poporului și curînd s-a văzut producîndu-se, drept urmare, acel șir de răsturnări din istoria Franței a cărei primă fază a fost zguduitorul spectacol al supliciului Brunhildei.

Pare curios la început ca această regină, fiică, soră, mamă a atîtor regi, vestită și astăzi prin opere demne de un edil sau de un proconsul roman, născută cu un dar uimitor pentru treburile obștești, înzestrată cu calități care fuseseră atît de mult timp respectate, să se vadă^a dintr-o dată supusă la chinuri atît de prelungite, atît de rușinoase, atît de crude, din partea unui rege^b a cărui autoritate în mijlocul poporului său era destul de puțin consolidată. Acest lucru nu ar fi, în adevăr, de conceput dacă, dintr-o anumită cauză, ea nu ar fi pierdut sprijinul acestui popor. Clotar^c a învinuit-o de moartea a zece regi; dar doi dintre ei fuseseră uciși de către el însuși; moartea altor cîțiva a fost lovitura soartei, sau a fost datorată răutății unei alte regine; și un popor care o lăsase pe Fredegunda să moară în patul ei, care chiar se împotrivise^d pedepsirii crimelor ei îngrozitoare, ar fi trebuit să rămînă foarte nepăsător în fața celor ale Brunhildei.

Ea a fost suită pe o cămilă și plimbată în mijlocul întregii armate: semn sigur că ea pierduse sprijinul acelei armate. Fredegar spune că Protar^e, favoritul Brunhildei, lua avutul seniorilor și îmbogățea peste măsură

a *Chronique de Frédégaire*² (Cronica lui Fredegar), cap. XLII.

b Clotar al II-lea, fiu al lui Chilperic și tată al lui Dagobert.

c *Chronique de Frédégaire*, cap. XLII.

d *Vezi Grégoire de Tours*, cartea VIII, cap. XXXI.

e *Saeva illi fuit contra personas iniquitas, fisco nimium tribuens, de rebus personarum ingeniose fiscum vellens implere... ut nullus reperiretur qui gradum quem arripuerat potuisset adsumere*³. *Chronique de Frédégaire*, cap. XXVII; pentru anul 605.

fiscul; că el umilea nobilimea și că nimeni nu putea să fie sigur de postul pe care îl ocupa. În armată s-a urzit un complot împotriva lui și el a fost străpuns cu pumnalul în cortul său; iar Brunhilda, fie din pricina actelor de răzbunare^a săvârșite de ea pentru acest omor, fie din cauză că a mers pe aceeași linie, a devenit din zi în zi tot mai odioasă în ochii poporului^b.

Clotar, avînd ambiția de-a domni singur, fiind stăpînit de cea mai aprigă sete de răzbunare și fiind sigur de pieirea sa dacă copiii Brunhildei ar fi ieșit învingători, a intrat într-o conspirație care era dăunătoare pentru el însuși; și, fie din pricină că a fost lipsit de iscusință, fie că a fost silit de împrejurări, el a devenit acuzator al Brunhildei și a dat prin supliciul la care a fost supusă această regină un exemplu teribil.

Warnahar fusese sufletul conspirației împotriva Brunhildei; el a fost numit majordom al Burgundiei și a cerut^c lui Clotar să-l asigure că nu i se va lua acest post în tot timpul vieții sale. În acest fel, majordomul a încetat de a mai fi în situația în care fuseseră seniorii francezi; și această autoritate a început să devină independentă de autoritatea regală.

Ceea ce îndeosebi revoltase poporul fusese regența nefastă a Brunhildei. Cît timp legile au fost respectate cu strictețe, nimeni nu s-a putut plînge de faptul că i se lua înapoi o feudă, deoarece legea nu i-o dădea pentru totdeauna; dar atunci cînd lăcomia, practicile incorecte, corupția, au început să stea la baza acordării feudelor, s-au ivit plîngerii pentru depozedare, pe căi incorecte, de lucruri care adeseori fuseseră dobîndite la fel. Poate că dacă binele public ar fi fost motivul revocării feudelor, nimeni n-ar fi murmurat; dar se invoca ordi-

a *Chronique de Frédégaire*, cap. XXVIII, anul 607.

b *Ibidem*, cap. XLI, anul 613. *Burgundiae farones, tam episcopi quam caeteri leudes, timentes Brunichildem et odium in eam habentes, consilium inientes, etc.*⁴

c *Ibidem*, cap. XLII, anul 613. *Sacramento a Clotario accepto ne unquam vitae suae temporibus degradaretur*⁵.

nea, fără să se ascundă corupția; se revendicau drepturile tezaurului, pentru a se risipi după bunul plac bunurile tezaurului; feudele au încetat deci de-a mai fi acordate ca răsplată a unor servicii aduse sau în speranța unor servicii. Brunhilda, împinsă de propria ei corupție, a vrut să înlăture abuzurile vechii corupții. Capriciile ei nu erau acelea ale unui spirit slab; fidelii și marii demnitari s-au crezut sortiți pieirii; și i-au adus ei pieirea.

Sîntem departe de a avea toate actele legislative făcute în acele vremuri; iar cronicile, ai căror autori știau despre istoria epocii lor cam ce știu țărani de astăzi despre a noastră, sînt foarte sărace în informații. Avem totuși o constituție a lui Clotar, dată în conciliul de la Paris^a, pentru suprimarea abuzurilor^b, care arată că acest principe a pus capăt plîngerilor ce dăduseră loc la răzvrătire. Pe de o parte, el confirmă prin ea toate donațiile^c de feude care fuseseră făcute sau confirmate de către regii care îl precedaseră; pe de alta, el dispune^d ca tot ce li se luase fidelilor să li se dea înapoi.

Aceasta nu a fost singura concesie pe care a făcut-o regele în acel conciliu. El a dispus să se înlăture toate stirbirile privilegiilor clericilor^e; el a limitat influența curții în alegerea episcopilor^f. Regele a făcut modificări și în privința chestiunilor fiscale: el a dispus ca

a La cîtva timp după executarea Brunhildei, în anul 615. Vezi ed. Baluze a *Capitulariilor*, p. 21

b *Quae contra rationis ordinem acta vel ordinata sunt, ne in antea, quod avertat divinitas, contingant, disposuerimus, Christo praesule, per huius edicti nostri tenorem generaliter emendare*⁶. In praemio (în precuvîntare). Ibidem, art. 16.

c Ibidem, art. 16.

d Ibidem, art. 17.

e *Et quod per tempora ex hoc praetermissum est, vel de hinc perpetualiter observetur*⁷.

f *Ita ut episcopo decedente, in loco ipsius qui a metropolitano ordinari debet cum provincialibus, a clero et populo eligatur; et si persona condigna fuerit, per ordinationem principis ordinetur; vel certe si de palatio eligatur, per meritum personae et doctrinae ordinetur*⁸. Ibidem, art. 1.

toate dările noi să fie desființate^a și să nu se perceapă nici o taxă de trecere introdusă după moartea lui Gontran, a lui Sigebert și a lui Chilperic^b, el a desființat, adică, tot ceea ce se făcuse în timpul regențelor Fredegunde și Brunhildei; el a interzis ca turmele sale să fie duse la păscut în pădurile particularilor^c; și vom vedea îndată că reforma a fost încă mai cuprinzătoare, îmbrățișînd și chestiunile civile.

CAPITOLUL II

CUM A FOST REFORMAT GUVERNĂMÎNTUL CIVIL

Pînă atunci poporul fusese văzut dînd dovezi de iritare și de ușurință cu privire la alegerea sau față de comportarea suveranilor săi; fusese văzut punînd capăt neînțelegerilor dintre suveranii săi și silindu-i la pace. Dar, ceea ce nu se văzuse încă, poporul a făcut atunci: el și-a îndreptat atenția asupra situației sale prezente, a cercetat cu calm legile sale, le-a înlăturat lipsurile, a curmat silnicia, a moderat puterea.

Regențele energice, îndrăznețe și insolente ale Fredegunde și Brunhildei nu zguduiseră atîta acest popor cît îl puseseră în gardă. Fredegunda își apăraseră ticăloșiile prin noi ticăloșii; ea justificase otrăvirea și asasinatelor prin otrăviri și asasinate; ea se comportase în așa fel încît faptele sale criminale erau mai mult încă particulare decît publice. Fredegunda a săvîrșit mai mult rău, Brunhilda s-a făcut mai temută. În această criză, poporul nu s-a mulțumit să pună ordine în guvernămîntul feudal; el a voit să o asigure și în guvernămîntul

^a *Ut ubicumque census novus impie additus est, emendetur*⁹, art. 8.

^b *Ibidem*, art. 9.

^c *Ibidem*, art. 21.

civil: căci acesta era și mai corupt decât celălalt; și această corupție era cu atât mai primejdioasă cu cât era mai veche și oarecum legată mai mult de abuzul moravurilor decât de abuzul legilor.

Istoria lui Grégoire de Tours și celelalte documente istorice ne înfățișează, pe de o parte, un popor crud și barbar, și, pe de alta, regi care nu erau mai prejos în această privință. Acești principii erau ucigași, nedrepti și cruzi, pentru că tot poporul era astfel. Dacă s-a părut că uneori creștinismul i-a îmblinzit, aceasta s-a datorat numai spaimii pe care creștinismul o insuflă celor vinovați. Bisericele s-au apărat împotriva lor prin minunile sfinților lor. Regii nu făptuiau sacrilegii, pentru că se temeau de pedepsele pe care le atrăgeau sacrilegiile; altminteri însă, ei au săvârșit, fie la mînie, fie cu sînge rece, tot felul de nelegiuiri și de nedreptăți, pentru că îndărătul acestor nelegiuiri și acestor nedreptăți ei nu vedeau tot atât de prezentă mîna amenințătoare a divinității. Francii, după cum am spus, tolerau regi ucigași pentru că ei înșiși erau ucigași; nu erau surprinși de nedreptățile și de jafurile regilor lor, pentru că ei înșiși erau jefuitori și nedrepti ca și aceștia. În adevăr, erau statornicite legi, dar regii le zădărniceau prin anumite dispoziții scrise purtînd denumirea de *precepții* (*préceptions*)^a, care răsturnau aceste legi; ele erau aproape la fel ca rescriptele împăraților romani, fie că regii au luat de la ei acest obicei, fie că le-au născocit ei înșiși, potrivit propriului lor fel de a fi. Vedem, în Grégoire de Tours, că ei săvârșeau omoruri cu sînge rece și trimiteau la moarte acuzați care nici măcar nu fuseseră audiați; ei dădeau precepții^b pentru încheie-

a Acestea erau ordine pe care regii le trimiteau judecătorilor, pentru a face sau a tolera anumite lucruri contrare legii.

b Vezi Grégoire de Tours, cartea IV, p. 227. Istoria și hrisoavele sînt pline de asemenea cazuri; iar întinderea acestor abuzuri se vede mai ales în edictul lui Clotar al II-lea, din anul 615, dat pentru a le înlătura. Vezi *Capitulariile*, ed. Baluze, vol. I, p. 22.

rea căsătoriilor interzise de lege; pentru cedarea succesiunilor, pentru suprimarea dreptului rudelor de-a moșteni, pentru luarea în căsătorie a călugărițelor. Nu făceau, este adevărat, legi de la ei, dar suspendau aplicarea celor existente.

Edictul lui Clotar a înlăturat tot ceea ce constituise motive de plângere. Nimeni^a nu mai putea fi condamnat fără să fie ascultat; s-a stabilit că rudele aveau totdeauna dreptul^b să moștenească potrivit ordinei prevăzută de legi; au fost anulate toate precepțiile care încuviințau luarea în căsătorie a propriilor fiice, a văduvelor sau a călugărițelor și au fost pedepsiți cu asprime cei care le obținuseră și se folosiseră de ele^c. Am ști poate mai exact ceea ce a dispus edictul cu privire la aceste precepții dacă articolul 13 și următoarele două din el nu s-ar fi pierdut de atunci încolo. Nu cunoaștem decât primele cuvinte din acest articol 13, care dispune ca precepțiile să fie respectate, ceea ce nu se poate referi la acelea pe care aceeași lege tocmai le anulasă. Avem totuși o altă constituție^d a aceluiași principe, care se referă la edictul său și care înlătură la fel, punct cu punct, toate abuzurile precepțiilor.

Este adevărat că Domnul Baluze, văzînd această constituție fără dată și fără mențiunea locului în care a fost emisă, i-a atribuit-o lui Clotar I. Ea aparține însă lui Clotar al II-lea. Voi aduce pentru aceasta trei argumente:

1° În ea se spune că regele va lăsa mai departe bisericilor imunitățile^e acordate de către tatăl său și de către bunicul său. Ce imunități ar fi putut să acorde bisericilor Childeric, bunicul lui Clotar I, el care nu era creștin, și care

a Art. 22.

b *Ibidem*, art. 6.

c Vezi *Capitulariile*, ed. Baluze, art. 18.

d În ed. Baluze a *Capitulariilor*, vol. I, p. 7.

e Am vorbit în cartea precedentă, cap. XXI, despre aceste imunități, care erau concesiuni de drepturi jurisdicționale și care interziceau judecătorilor regali să exercite vreo funcție pe teritoriul lor și erau echivalente cu întemeierea sau concesiunea unei feude.

trăia mai înainte ca monarhia să fi fost întemeiată? Dacă însă atribuim acest decret¹⁰ lui Clotar al II-lea, va reieși că bunicul era însuși Clotar I, care a făcut bisericilor donații imense pentru a ispăși moartea fiului său Cramn, ars pe rug, din porunca sa, împreună cu soția și cu copiii lui.

2° Abuzurile pe care această constituție le înlătură au dăinuit după moartea lui Clotar I și au fost chiar împinse la culme în timpul slabei domnii a lui Gontran, a celei crude a lui Chilperic și a detestabilelor regente ale Fredegunde și Brunhildei. Or, cum ar fi putut poporul să rabde nedreptăți atât de solemn interzise, fără să se fi plîns vreodată de repetarea neconținută a acestor nedreptăți? De ce oare nu ar fi făcut el atunci ceea ce a făcut cînd l-a constrîns pe Chilperic al II-lea^a, care reluase silniciile dinainte, să dispună^b ca, la judecăți, să se respecte legea și cutumele, așa cum se făcea în vechime?

3° În sfîrșit, această constituție, făcută pentru a pune capăt nedreptăților, nu-i poate aparține lui Clotar I, deoarece în timpul domniei lui nu existau în regat plîngeri în această privință și autoritatea sa era bine consolidată, mai ales în momentul în care se socotește că a fost emisă această constituție; în timp ce ea se potrivește foarte bine cu evenimentele petrecute în timpul domniei lui Clotar al II-lea, care au pricinuit o revoluție în situația politică a regatului. Trebuie să lămurim istoria cu ajutorul legilor, iar legile cu ajutorul istoriei¹¹.

CAPITOLUL III

AUTORITATEA MAJORDOMILOR

Am spus că Clotar al II-lea se legase să nu-i ia lui Warnahar funcția de majordom¹² pînă la sfîrșitul vie-

a El a început să domnească pe la anul 670.

b Vezi *Vie de saint Léger* (Viața sfîntului Léger).

ții. Revoluția a avut un alt efect. Înainte, majordomul era majordom al regelui; acum el a devenit majordom al regatului; înainte îl alegea regele, acum a început să-l aleagă poporul^a. Înainte de revoluție, Protar fusese numit majordom de către Teoderic^b, iar Landeric de către Fredegunda^c; dar după aceea dreptul de-a alege pe majordom a trecut în mâinile poporului.

Așadar nu trebuie să confundăm, cum au făcut unii autori, pe acești majordomi cu aceia care dețineau această demnitate înainte de moartea Brunhildei, adică pe majordomii regelui cu majordomii regatului. Din legea burgunzilor se vede că la ei funcția de majordom nu făcea parte dintre cele mai de frunte din stat^d; ea nu a fost una dintre cele mai înalte nici la primii regi franci^e.

Clotar a redat încrederea celor ce dețineau demnități și feude, încît după moartea lui Warnahar, acest principe^f întrebîndu-i pe seniorii adunați la Troyes pe cine voiau să aleagă majordom în locul lui, ei au strigat cu toții că nu vor mai alege pe nimeni; și, rugîndu-l să le arate bunăvoință, s-au încredințat lui.

a *Instigante Brunichilde, Theodorico iubente*¹³, etc. *Fredegar*, cap. XXVII, cu privire la anul 605.

b *Gesta regum Francorum* (Faptele regilor franci), cap. XXXVI.

c Vezi *Fredegar*, *Chronique*, cap. LIV, cu privire la anul 626; și continuatorul său anonim, cap. CI, cu privire la anul 695, și cap. CV, cu privire la anul 715. Aimoîn, cartea IV, cap. XV. Eginhard, *Vie de Charlemagne* (Viața lui Carol cel Mare), cap. XLVIII; *Gesta regum Francorum*, cap. XLV.

d Vezi *Legea burgunzilor*, în praefat. (în prefață) și al doilea supliment la această *Lege*, titlul XIII.

e Vezi *Grégoire de Tours*, cartea IX, cap. XXXVI.

f *Eo anno, Clotarius cum proceribus et leudibus Burgundiae Treassinis coniungitur, cum eorum esset sollicitus, si vellet iam, Warnachario discesso, alium in eius honoris gradum sublimare: sed omnes unanimiter denegantes se nequaquam velle maiorem domus eligere, regis gratiam obtinere petentes, cum rege transegere*¹⁴. *Chronique de Frédégaire*, cap. LIV, cu privire la anul 626.

Dagobert, la fel ca tatăl său, a cîrmuit toată monarhia: națiunea s-a lăsat în seama lui și nu i-a mai desemnat majordom. Acest principe se simți liber și, fiind, pe lîngă aceasta, încurajat de victoriile sale, a reluat sistemul Brunhildei. Dar acest lucru a ieșit pentru el atît de rău, încît fideliile din Austrasia s-au lăsat^a bătute de către slavoni, s-au întors acasă și mărcile Austrasiei au rămas pradă barbarilor.

El s-a hotărît atunci să propună austrasiensilor de-a ceda Austrasia, împreună cu un tezaur, fiului său Sigebert și de-a da cîrmuirea regatului și a palatului în mîna lui Cunibert, episcop de Colonia, și ducelui Adalgiz. Fredegar nu intră în amănuntele convențiilor care s-au încheiat atunci; dar regele le-a confirmat pe toate prin hrisoavele sale, și Austrasia a fost pusă de îndată^b în afară de orice primejdie.

Dagobert, simțind că i se apropie sfîrșitul, a încredințat lui Ega pe soția sa, Nantehilda, și pe fiul său, Clovis. Fideliile din Neustria și din Burgundia l-au ales^c pe acest tînăr principe ca rege al lor. Ega și Nantehilda au condus palatul^d; ei au restituit^e toate bunurile pe care și le în-sușise Dagobert și plîngerile au încetat în Neustria și în Burgundia, după cum încetaseră în Austrasia.

După moartea lui Ega, regina Nantehilda^f i-a convins pe seniorii din Burgundia să-l aleagă pe Floachatus ca

a *Istam victoriam quam Vinidi contra Francos meruerunt, non tantum Slavinarum fortitudo obtinuit, quantum demeritio Austrasiorum, dum se cernebant cum Dagoberto odium incurrisse, et assidue expoliarentur*¹⁵. *Chronique de Frédégaire*, cap. LXVIII, cu privire la anul 630.

b *Deinceps Austrasii eorum studio limitem et regnum Francorum contra Vinidos utiliter defensasse noscuntur*¹⁶. *Ibidem*, cap. LXXV, cu privire la anul 632.

c *Chronique de Frédégaire*, cap. LXXIX, cu privire la anul 638.

d *Ibidem*.

e *Ibidem*, cap. LXXX, cu privire la anul 639.

f *Chronique de Frédégaire*, cap. LXXXIX, cu privire la anul 641.

majordom al lor. Acesta a trimis episcopilor și principalilor seniori din regatul Burgundiei scrisori prin care le făgăduia să le lase pentru totdeauna^a, adică pînă la sfîrșitul vieții lor, onorurile și demnitățile pe care le dețineau. El și-a întărit cuvîntul dat printr-un jurămint. Această împrejurare^b constituie după autorul *Cărții despre majordomii regali*, începutul cîrmuirii regatului de către majordomi.

Fredegar, care era burgund, a dat mai multe amănunte cu privire la majordomii Burgundiei în timpul prefacerii despre care vorbim decît cu privire la majordomii Neustriei și Austrasiei; dar convențiile care au fost încheiate în Burgundia au fost încheiate, din aceleași motive, și în Neustria și în Austrasia.

Poporul a crezut că era pus la adăpost dacă lăsa puterea în mîinile unui majordom pe care îl alegea el și căruia putea să-i impună condiții, decît în mîinile unui rege a cărui putere era ereditară.

CAPITOLUL IV

CARE ERA SPIRITUL POPORULUI CU PRIVIRE LA MAJORDOMI

O formă de guvernămînt în care un popor ce avea un rege îl alegea pe cel ce trebuia să exercite puterea regală pare ceva foarte ciudat; dar, independent de împrejurările momentului, eu cred că francii veneau cu ideile lor, în această privință, dintr-o epocă foarte îndepărtată.

a *Ibidem. Floachatus cunctis ducibus a regno Burgundiae, seu et pontificibus, per epistolam etiam et sacramentis firmavit unicuique gradum honoris et dignitatem, seu et amicitiam, perpetuo conservare*¹⁷.

b *Deinceps a temporibus Clodovei, cui fuit filius Dagoberti incltyti regis, pater vero Theoderici, regnum Francorum decidens per maiores domus coepit ordinari*¹⁸. *De major. domus regiae.* (Despre majordomii regali).

Ei se trăgeau din germani, despre care Tacitus^a spune că, la alegerea regelui, țineau seama de noblețea originii sale, iar la alegerea căpeteniei lor, de virtutea sa. Iată deci pe regii din prima dinastie, și iată pe majordomi: cei dintâi erau ereditari, cei din urmă erau electivi.

Nu poate fi îndoială că acești principii, care în adunarea poporului, se ridicau și se ofereau să le fie comandanți în vreo acțiune militară tuturor celor ce voiau să-i urmeze, nu întruneau de cele mai multe ori, în persoana lor, atât autoritatea regelui cât și puterea majordomului. Originea lor nobilă le adusese calitatea de rege, iar vitejia lor, făcând să fie urmați de mai mulți voluntari, ce se puneau sub comanda lor, le aducea puterea majordomului. Așadar, în virtutea demnității regale au fost primii noștri regi în fruntea tribunalelor și a adunărilor și cu consimțământul acestor adunări au dat ei legi; și în virtutea demnității de duce sau de căpetenic au făcut ei expedițiile lor și și-au comandat armatele.

Pentru a cunoaște spiritul primilor franci, în această privință, nu avem decît să vedem care a fost comportarea lui Arbogast^b, de neam franc, căruia Valentinian₁ îi dăduse comanda armatei. El l-a închis pe împărat în palat și nu a îngăduit nimănui să vorbească cu el despre vreo chestiune civilă sau militară. Arbogast a făcut atunci ceea ce au făcut după aceea Pepinii.

CAPITOLUL V

CUM AU OBTINUT MAJORDOMII COMANDA ARMATELOR

Cîtă vreme regii au comandat ei înșiși armatele, poporul nu s-a gîndit să-și aleagă un comandant. Clovis și

a *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*¹⁹. De moribus Germanorum [cap. VII].

b Vezi Sulpicius Alexander, în Grégoire de Tours, cartea II.

cei patru fii ai săi s-au aflat mereu în fruntea francezilor și i-au dus din victorie în victorie. Teobald, fiul lui Teodebert, principe tânăr, slab și bolnav, a fost primul^a dintre regi care a rămas în palatul său. El a refuzat să facă o expediție în Italia împotriva lui Narses, și a avut^b mîhnirea de a-i vedea pe franci alegîndu-și doi comandanți care i-au condus acolo. Dintre cei patru fii ai lui Clotar I, Gontran^c a fost acela care a lăsat cel mai mult din mîinile sale comanda armatelor; alți regi i-au urmat exemplul și pentru a încredința fără risc altora comanda oastei, ei au dat-o mai multor căpetenii sau duci^d.

De aici s-au născut nenumărate neajunsuri: a pierit disciplina, a dispărut supunerea; armatele nu au mai adus nenorociri decît propriei lor țări; ele erau încărcate cu prăzi înainte de a ajunge la inamic. În Grégoire de Tours^e se găsește un tablou viu al tuturor acestor rele: „Cum vom putea obține victoria, spunea Gontran^f, noi care nu păstrăm ceea ce au dobîndit părinții noștri? Poporul nostru nu mai este același. „Lucru ciudat! El se afla în decadentă încă de pe timpul nepoților lui Clovis.

Era deci firesc să se ajungă la instituirea unui comandant unic; un comandant care să aibă autoritate asupra acestei nesfîrșite mulțimi de seniori și de fideli care nu

a Anul 552.

b *Leutheris vero et Butilinus, tametsi id regi ipsorum minime placebat, belli cum eis societatem inierunt*²⁰. Agathias, cartea I; Grégoire de Tours, cartea IV, cap. IX.

c Gontran nu a făcut nici măcar expediția împotriva lui Gondoald, care se pretindea fiu al lui Clotar și cerea partea sa din regat.

d Uneori în număr de douăzeci. Vezi Grégoire de Tours, cartea V, cap. XXVIII; cartea VIII, cap. XVIII și XXX; cartea X, cap. III. Dagobert, care nu avea majordom în Burgundia, a dus aceeași politică și a trimis împotriva gasconilor zece duci și mai mulți comiți care nu aveau duci peste ei. *Chronique de Frédégaire*, cap. LXXVIII, cu privire la anul 636.

e Grégoire de Tours, cartea VIII, cap. XXX; cartea X, cap. III; cartea VIII, cap. XXX.

f *Ibidem*.

mai voiau să-și respecte îndatoririle; un comandant care să restabilească disciplina militară și care să conducă împotriva dușmanilor un popor care nu mai știa să poarte război decât împotriva lui însuși. S-a acordat deci puterea majordomilor.

Prima funcțiune a majordomilor a fost aceea de administrare a caselor regale. Ei aveau și conducerea politică a feudelor, pe care au exercitat-o la început împreună cu alți dregători, iar în cele din urmă singuri^a. Ei aveau de asemenea atribuția de-a se ocupa de chestiunile războiului și dețineau comanda armatelor; aceste două din urmă funcțiuni erau în mod necesar legate de celelalte două. Pe acele vremuri era mai greu de-a strânge armatele decât de-a le comanda: și cine altul decât cel căruia îi stătea în putință să acorde favoruri putea să aibă autoritate în această privință? La acest popor independent și războinic trebuia să se facă uz mai degrabă de îndemn decât de constrângere; trebuia să se acorde feude, ori să se trezească nădejde în obținerea feudelor care deveneau disponibile prin moartea posesorilor lor, să se acorde neîncetat recompense, să se trezească teama că vor fi preferați alții: cel care era șef al administrației palatului trebuia deci să fie și comandant al armatei.

CAPITOLUL VI

A DOUA EPOCĂ A DECLINULUI REGILOR DIN PRIMA DINASTIE

După supliciul Brunhildei, majordomii deveniseră administratori ai regatului, subordonați fiind regilor; și cu toate că aveau în mâinile lor conducerea războiului, regi stăteau totuși în fruntea oștilor, iar majordomul și

a Vezi al doilea supliment la *Legea burgunzilor*, titlul XIII și Grégoire de Tours, cartea IX, cap. XXXVI.

poporul luptau sub comanda lor. Dar victoria ducelui Pepin^a asupra lui Teodoric și a majordomului său a dus pînă la capăt declinul regilor^b; cea pe care a cîștigat-o^c Carol Martel asupra lui Chilperic și a majordomului său, Rainfroy, a confirmat acest declin. Austrasia a înfrînt de două ori Neustria și Burgundia; și intrucît dregătoria de majordom al Austrasiei era oarecum legată de familia Pepinilor, acești majordomi s-au impus tuturor celorlalți, și această familie tuturor celorlalte familii. Învingătorii s-au temut ca nu cumva vreo persoană influentă să-i răpească pe regi pentru a stîrni tulburări. Ei i-au ținut^d închiși într-un palat regal ca într-un fel de închisoare. O dată pe an îi arătau poporului. De acolo, regii dădeau ordonanțe^e, dar acestea erau ordonanțele majordomului; răspundeau solilor, dar acestea erau răspunsurile majordomului. În acea vreme ne vorbesc istoricii^f despre conducerea de către majordomi a regilor care le erau supuși.

Entuziasmul poporului pentru familia lui Pepin a mers atît de departe, încît l-a ales ca majordom pe unul dintre nepoții acestuia, care încă era copil^g; l-a pus peste un oarecare Dagobert: o fantomă peste altă fantomă.

a Vezi *Annales de Metz*, cu privire la anii 687 și 688.

b *Illis quidem nomina regum imponens, ipse totius regni habens privilegium*, etc²¹. *Ibidem*, cu privire la anul 695.

c *Ibidem*, cu privire la anul 719.

d *Sedemque illi regalem sub sua ditione concessit*²² *Ibidem*, cu privire la anul 719.

e *Ex Chronico Centulensi* (Din Cronica din Centulum), cartea II. *Ut responsa quae erat edoctus, vel potius iussus, ex sua velut potestate redderet*²³.

f *Annales de Metz*, cu privire la anul 691: *Anno principatus Pippini super Theodoricum*²⁴... *Annales de Fulda ou de Laurishan* (Analele de la Fulda sau de la Laurishan): *Pippinus, dux Francorum, obtinuit regnum Francorum per annos 27, cum regibus sibi subiectis*²⁵.

g *Posthaec Theudoaldus, filius eius (Grimoaldi) parvulus, in loco ipsius, cum praedicto rege Dagoberto, major domus palatii effectus est*²⁶. Continuatorul anonim al lui Fredegar, cu privire la anul 714, cap. CIV.

CAPITOLUL VII

DESPRE ÎNALTELE DREGĂTORII ȘI DESPRE FEUDE
ÎN TIMPUL MAJORDOMILOR

Majordomii nu s-au gândit să restabilească principiul amovibilității slujbașilor și dregătorilor; dominația lor se baza numai pe protecția pe care o acordau în această privință nobilimii: așa că înaltele dregătorii au continuat să fie încredințate pe viață și acest obicei s-a înrădăcinat din ce în ce mai mult.

Am de făcut însă unele observații particulare cu privire la feude. Nu pot avea nici o îndoială că, pe vremea aceea, ele deveniseră în cea mai mare parte ereditare.

În tratatul de la Andély^{a27}, Gontran și nepotul său Chilbert se obligă să mențină liberalitățile făcute fidelilor și bisericilor de către regii precedenți; iar reginelor, fiicelor și văduvelor regilor, li se îngăduie^b să dispună prin testament, și pentru totdeauna de bunurile primite de ele de la fisc.

Marculf își scria formulele sale pe timpul majordomilor^c. Printre ele se găsesc mai multe^d în care regii fac donații și unei persoane și moștenitorilor ei; și, întrucît formulele sînt oglinda acțiunilor obișnuite din viață, ele dovedesc că, spre sfîrșitul primei dinastii, o parte dintre

a Despre care ne relatează Grégoire de Tours, cartea IX. Vezi, de asemenea, edictul lui Clotar al II-lea, din anul 615, art. 16.

b *Ut si quid de agris fiscalibus vel speciebus atque praesidio, pro arbitrii sui voluntate, facere, aut cuiquam conferre voluerint, fixa stabilitate perpetuo conservetur*²⁸.

c Vezi pe a XXIV-a și a XXXIV-a din cartea I.

d Vezi formula XIV din cartea I, care se aplică deopotrivă fie bunurilor fiscale date de-a dreptul pentru totdeauna, fie date mai întîi în folosință și apoi pentru totdeauna: *Sicut ab illo, aut a fisco nostro, fuit possessa*²⁹. Vezi și formula XVII, *ibidem*.

feude treceau deja la moștenitori. Nici vorbă să fi existat pe acea vreme ideea unui Domeniu inalienabil; acesta este un lucru foarte recent și care nu era cunoscut pe atunci nici în teorie, nici în practică.

Vom vedea îndată dovezi concrete în această privință; și, dacă indic o epocă în care nu mai existau beneficii pentru armată și nici fonduri pentru întreținerea ei va trebui desigur să admitem că vechile beneficii fuseseră înstrăinate. Această epocă este aceea a lui Carol Martel; el a întemeiat noi feude, pe care trebuie să le distingem bine de cele dintâi.

Atunci când regii au început să facă donații pentru totdeauna, fie datorită corupției care și-a făcut loc în conducerea statului, fie datorită însăși structurii acestuia care făcea ca regii să fie nevoiți să acorde neîncetat recompense, era firesc ca ei să înceapă a acorda pentru totdeauna mai degrabă feudele decât comitatele. Să se lipsească de câteva pământuri nu era mare lucru; să dea din mină de tot înaltele dregătorii însemna să piardă însăși puterea.

CAPITOLUL VIII

ÎN CE FEL AU FOST TRANSFORMATE ALODIILE ÎN FEUDE

Modul în care se transforma o alodie în feudă este înfățișat într-o formulă a lui Marculf^a. Proprietarul dona regelui pământul său; regele îl restituia donatorului în folosință sau cu titlul de beneficiu, iar acesta îi indica regelui pe moștenitorii săi.

Pentru a descoperi motivele care i-au făcut pe cei ce aveau alodii să schimbe astfel natura acestora, trebuie să caut, în hăul vremii, vechile prerogative ale acestei no-

^a Cartea I, formula XIII.

bilimi, care, de unsprezece veacuri, e plină de praf, de sânge și de sudoare.

Cei care dețineau feude se bucurau de avantaje foarte mari. Compoziția care le revenea pentru prejudiciile ce li se aduceau era mai mare decât aceea cuvenită oamenilor liberi. Din formulele lui Marculf se vede că era un privilegiu al vasalului regelui ca cel ce îl ucidea să plătească drept compoziție șase sute de solizi. Acest privilegiu era stabilit prin legea salică^a și prin cea a ripuarilor^b; căci, în timp ce amîndouă aceste legi fixau drept compoziție șase sute de solizi pentru omorîrea vasalului regelui, ele nu acordau^c decât două sute pentru omorîrea unui om liber din naștere, franc, barbar, sau om trăind sub autoritatea legii salice; și numai o sută de solizi pentru omorîrea unui roman.

Acesta nu era singurul privilegiu pe care îl aveau vasalii regelui. Trebuie să se știe că atunci cînd un om^d era chemat în judecată, și nu se prezenta, ori nu se supunea dispozițiilor judecătorilor, el era chemat înaintea regelui; și dacă el continua să nu se prezinte, era scos de sub protecția regelui^e și nimeni nu avea voie să-l primească în casa sa, și nici măcar să-i dea de mîncare; ei bine! dacă era vorba de un om de rînd, i se confiscau bunurile^f; dar dacă era vorba de un vasal al regelui, ele nu i se confiscău^g. Pentru cel dintîi, faptul neprezentării la judecată era socotit ca dovadă a vinovăției sale, iar pentru cel din

a Titlul LXIV. Vezi, de asemenea, titlul LXVI, §§ 3 și 4, și titlul LXXIV.

b Titlul XI.

c Vezi *Legea ripuarilor*, titlul VII; și *Legea salică*, titlul XLIV, art. 1 și 4.

d *Legea salică*, titlurile LIX și LXXVI.

e *Extra sermonem regis*³⁰. *Legea salică*, titlurile LIX și LXXVI.

f *Ibidem*, titlul LIX, § 1.

g *Ibidem*, titlul LXXVI, § 1.

urmă, nu. Primul^a, pentru cea mai mică acuzație, era supus la proba cu apă clocotită; cel din urmă nu era supus la această probă decât în cazul acuzației de omor^b. În sfârșit, un vasal^c al regelui nu putea fi constrins să depună jurământ în justiție împotriva altui vasal. Numărul acestor privilegii a sporit mereu; iar Capitulara lui Carloman^d cinstește pe vasalii regelui prin acordarea dreptului de a nu putea fi siliți să depună ei înșiși jurământ, ci numai prin gura propriilor lor vasali. Mai mult încă, atunci când posesorul unei feude nu se prezentase la oaste, pedeapsa lui era de-a se abține să mănânce carne și să bea vin tot atît de mult timp cît lipsise și de la oaste; dar omul liber^e care nu-l urmăse pe comite trebuia să plătească o compoziție de șaizeci de solizi^b și era redus în stare servilă și ținut astfel pînă ce-o plătea.

Este deci lesne să ne imaginăm că francii care nu erau vasali ai regelui, și cu atît mai mult romanii, au căutat să devină vasali; și că, pentru a nu fi lipsiți de domeniile lor, a fost născocit procedeul de-a ceda regelui alodia pe care cineva o avea, de a o primi de la el ca feudă și de a-i indica moștenitorii. Această practică s-a menținut neconținut; ea a căpătat o deosebită răspîndire în vremurile tulburi ale celei de-a doua dinastii cînd fiecare avea nevoie de un protector și voia să facă corp comun cu alți seniori^g, intrînd, ca să spunem așa, în monarhia feudală, căci monarhia politică nu mai exista.

a *Ibidem*, titlurile LVI și LIX.

b *Leges salicæ*, titlul LXXVI, § 1.

c *Ibidem*, titlul LXXVI, § 2.

d *Apud Vernis palatium*, din anul 883, art 4 și 11.

e *Capitulare* lui Carol cel Mare, care este a doua din anul 812, art. 1 și 3.

f *Heribannum*.

g *Non infirmis reliquit haeredibus*³¹, spune Lambert d'Ardres, în Du Cange, la cuvîntul *alodis*.

Aceasta a continuat și în vremea celei de-a treia dinastii, după cum se vede din mai multe hrisoave^a, fie că cel ce avea o alodie o dona și o lua înapoi prin același act, fie că o declara alodie și după aceea o recunoștea ca feudă. Aceste feude se numeau *feude de reluare* (fiefs de reprise).

Aceasta nu înseamnă că cei care aveau feude le administrau cu grijă și chibzuială; și, cu toate că oamenii liberi țineau mult să aibă feude, ei tratau acest fel de bunuri așa cum se administrează astăzi bunurile uzufructuare. Aceasta l-a determinat pe Carol cel Mare, cel mai vigilant și mai grijuliu dintre principii pe care i-am avut, să statornicească numeroase rînduiri^b pentru a împiedica pe posesorii de feude de-a le degrada pe acestea în favoarea proprietăților lor. Aceasta dovedește numai că pe timpul lui cea mai mare parte a beneficiilor erau încă acordate pe viață; și că, prin urmare, li se purta mai multă grijă alodiilor decît beneficiilor; cu toate acestea însă, situația de vasal al regelui era preferată aceleia de om liber. Puteau exista motive care să-l determine pe posesorul unei feude să înstrăineze o anumită porțiune din ea; dar nimeni nu voia să-și piardă însuși înaltul său titlu.

Știu, de asemenea, că, în adevăr, Carol cel Mare se plînge, într-o Capitulară^c, de faptul că, în unele locuri, existau oameni care își donau feudele în proprietate și apoi le răscumpărau în proprietate. Dar eu nu spun că nu era preferată o proprietate unui bun uzufructuar; spun numai că atunci cînd se putea transforma o alodie într-o feudă transmisibilă la moștenitori, și acesta este cazul prezentat în formula despre care am vorbit mai sus, era foarte avantajos să se facă acest lucru.

a Vezi cele pe care le citează Du Cange, la cuvîntul *alodis*, și cele pe care le prezintă G a i l l a n d, *Traité du franc-aleu* (Tratat despre alodie), p. 14 și urm.

b *Capitulara II* din anul 802, art. 10; și *Capitulara VII* din anul 803, art. 35; și *Capitulara I, incerti anni* (anul nesigur), art. 49; și *Capitulara* din anul 806, art. 7.

c *Capitulara V* din anul 806, art. 8.

CAPITOLUL IX

CUM AU FOST TRANSFORMATE ÎN FEUDE BUNURILE BISERICESTI

Bunurile fiscale nu ar fi trebuit să aibă altă menire decât pe aceea de-a fi folosite ca donații pe care regii puteau să le facă pentru a-i determina pe franci să ia parte la noi campanii, care sporeau, pe de altă parte, bunurile fiscale; și aceasta era, după cum am spus, spiritul națiunii; donațiile au luat însă un alt curs. Ni s-a păstrat^a o cuvîntare a lui Chilperic, nepot al lui Clovis, care se plîngea chiar pe atunci de faptul că bunurile sale fuseseră donate, aproape toate, bisericilor. „Fiscul nostru a sărăcit, spunea el; averile noastre au fost trecute în mîna bisericilor^b; numai episcopii domnesc; ei se bucură de mărire, noi am pierdut-o“.

Aceasta i-a determinat pe majordomi, care nu îndrăzneau să se atingă de seniori, să despoaie bisericile de avutul lor: și unul din motivele pe care le-a invocat Pepin pentru a intra în Neustria a fost acela că fusese chemat acolo de către clerici pentru a pune capăt încălcărilor regilor, adică ale majordomilor, care deposedau biserica de toate bunurile ei^c.

Majordomii din Austrasia, adică familia Pepinilor, traseră biserica cu mai multă moderație decât majordomii din Neustria și din Burgundia; acest lucru reiese foarte limpede din cronicile^d noastre, în care călugării nu se pot

a În Grégoire de Tours, cartea VI, cap XLVI.

b Aceasta l-a determinat să anuleze testamentele făcute în favoarea bisericilor și chiar donațiile făcute de către tatăl său; Gontran le restabilă și a făcut chiar noi donații. Grégoire de Tours, cartea VII, cap. VII.

c Vezi *Annales de Metz*, cu privire la anul 687. *Excitor imprimis querelis sacerdotum et servorum Dei, qui me saepius adierunt ut pro sublati iniuste patrimonii*, etc.³².

d Vezi *Annales de Metz* [cu privire la anul 687].

sătura admirînd evlavia și dărnicia Pepinilor. Aceștia ocupaseră ei înșiși demnitățile de frunte ale bisericii. „Corb la corb nu-și scoate ochii“, cum spunea Chilperic episcopilor^a.

Pepin a supus Neustria și Burgundia; dar întrucît recursese, pentru a-i distruge pe majordomi și pe regi la pretextul persecuției bisericilor nu mai putea să le despoaie de avutul lor fără a se contrazice și fără a arăta astfel că-și bătea joc de popor. Dar cucerirea celor două mari regate și distrugerea taberei potrivnice i-au procurat destule mijloace pentru a-și putea mulțumi căpitanii.

Pepin a pus mîna pe putere în monarhie protejînd clerul; fiul său, Carol Martel, nu s-a putut menține la putere decît asuprindu-l. Acest principe, văzînd că o parte din bunurile regale și din bunurile fiscale fuseseră donate nobilimii pe viață sau în proprietate și că clerul, căpătînd și de la bogați și de la săraci, dobîndise o mare parte chiar din bunurile alodiale, a despuiat bisericile de avutul lor; și deoarece feudele provenite din împărțeala inițială nu mai existau, a format noi feude^b. El a luat pentru sine și pentru căpitanii săi, bunurile bisericilor și chiar bisericile, și a pus capăt unui abuz care, spre deosebire de relele obișnuite, era cu atît mai lesne de înlăturat cu cît era extrem de mare.

CAPITOLUL X

AVUȚIILE CLERULUI

Clerul primea atît de multe donații, încît trebuie ca în timpul celor trei dinastii să-i fi fost donate de mai multe ori toate bunurile regatului. Dar dacă regii, nobi-

a În Grégoire de Tours [cartea V, cap. XIX].

b Karolus plurima iuri ecclesiastico detrahens, praedia fisco sociavit, ac deinde militibus dispertivit³³. Ex Chronico Centulensi, cartea II.

limea și poporul au găsit mijlocul de a-i da toate bunurile, l-au găsit tot atât de lesne și pe acela de a i le lua înapoi. Cucernicia a făcut să se înalțe biserici în vremea primei dinastii; dar spiritul războinic a făcut ca ele să fie donate ostașilor, care le-au împărțit copiilor lor. Cîte moșii nu au ieșit din avutul destinat întreținerii clerului! Regii din a doua dinastie s-au arătat darnici, făcîndu-i iarăși donații nemăsurate. Dar iată că vin normanzii, care jefuiesc și pustiesc, persecută mai ales pe preoți și pe călugări, caută abațiile, scotocesc să găsească orice loc bisericesc; căci ei puneau pe seama clericilor distrugerea idolilor lor, precum și toate violențele lui Carol cel Mare, care îi silise să se refugieze, unii după alții, în nord. Era vorba de o dușmănie pe care trecerea a patruzeci sau cincizeci de ani n-o putuse stinge. În această stare de lucruri, cîte bunuri a pierdut clerul! Abia mai existau clerici care să le ceară înapoi. Așadar, evlaviei celei de-a treia dinastii i-au mai rămas destule fundații de creat și pămînturi de dăruit: ideile răspîndite pe acea vreme, credința, i-ar fi putut face pe laici să rămîină fără nici un avut, dacă ei ar fi fost oameni destul de cinstiți. Dar, dacă oamenii bisericii erau stăpîniți de ambiție, aceasta nu le lipsea nici laicilor: dacă muribundul dona ceva, moștenitorul voia să ia înapoi ce donase cel dintîi. Nu se mai vedeau decît litigii între seniori și episcopi, între nobili și abați; și clericii trebuie să fi fost tare hărțuiți de vreme ce au fost nevoiți să se pună sub protecția unor seniori, care îi apărau o clipă, iar după aceea îi persecutau.

O rînduială mai bună, care s-a statornicit în timpul celei de-a treia dinastii, a îngăduit clericilor să-și sporească avutul. Au apărut însă calvinistii, care au pus să se bată monedă din toate obiectele de aur și de argint care s-au găsit în biserici. Cum ar fi putut oare clerul să fie sigur de avere, dacă el nu era sigur de existența sa? El se adîncea în controverse, în vreme ce i se ardeau arhivele. La ce i-a servit să ceară unei nobilimi mereu

ruinată să-i restituie ceea ce ea nu mai avea sau ceea ce ea ipotecase în mii de chipuri? Clerul a dobândit mereu, a dat mereu înapoi și dobândește încă.

CAPITOLUL XI

STAREA EUROPEI PE VREMEA LUI CAROL MARTEL

Carol Martel, care a început să despoaie clerul de bunurile sale, s-a bucurat de condițiile cele mai prielnice: el era temut și iubit de către ostași, cărora le purta de grijă; avea un pretext pentru războaiele sale împotriva sarazinilor^a; oricât de urât era de către cler, nu-i păsa, căci nu avea de fel nevoie de el; papa, căruia el îi era necesar, îi întindea brațele: este cunoscută celebra solie^b pe care i-a trimis-o Grigore al III-lea. Aceste două puteri au fost strâns unite, pentru că ele nu se puteau lipsi una de cealaltă: papa avea nevoie de franci pentru a-l susține împotriva longobarzilor și a grecilor; Carol Martel avea nevoie de papă pentru a-i umili pe greci, pentru a-i ține în frâu pe longobarzi, pentru a-și spori prestigiul^c în țara sa și pentru a da greutate titlurilor pe care le avea și acelorora pe care el

a Vezi *Annales de Metz* [anno 732 și anno 737].

b *Epistolam quoque, decreto Romanorum principum, sibi praedictus praesul Gregorius miserat, quod sese populus Romanus, relicta imperatoris dominatione, ad suam defensionem et invictam clementiam convertere voluisset*³⁴. *Annales de Metz*, cu privire la anul 741. *Eo pacto patrato, ut a partibus imperatoris recederet*³⁵. F r e d e g a r.

c Se poate vedea, în autorii din acea epocă, impresia pe care autoritatea atîtor papi a făcut-o asupra spiritului francezilor. Cu toate că regele Pepin fusese deja încoronat de către arhiepiscopul de Maienta, el a privit ungerea sa de papa Ștefan ca ceva care îl întărea în toate drepturile sale.

sau fiii lui le-ar fi putut obține. El nu putea, așadar, să dea greș în acțiunea sa.

Sfântul Eucher, episcop de Orléans, a avut o viziune care i-a uimit pe principi. Trebuie să redau, în această privință, scrisoarea^a pe care episcopii adunați la Reims i-au trimis-o lui Ludovic Germanicul, care intrase pe domeniile lui Carol Pleșuvul, deoarece ea este foarte potrivită pentru a ne arăta care era, pe acele timpuri, starea de lucruri și starea de spirit. Ei spun^b că „sfântul Eucher fiind dus în cer, a văzut cum Carol Martel era supus la chinuri în fundul iadului din porunca sfinților care trebuie să asiste împreună cu Iisus Hristos la judecata din urmă; că el fusese condamnat la această pedeapsă înainte de moarte, pentru că a despuiat bisericile de bunurile lor, atrăgînd prin aceasta asupra lui păcatele tuturor celor ce le înzestraseră; că regele Pepin a întrunit pentru această chestiune un conciliu; că el a dispus să se restituie bisericilor tot ce a putut să mai ia înapoi dintre bunurile bisericești; că, deoarece el nu a putut să redobîndească decît o parte din ele, din pricina neînțelegerilor sale cu Vaifre, duce al Aquitaniei, el a dispus ca, pentru restul bunurilor, să se emită, în favoarea bisericilor acte de precaritate^{c36} (*lettres précaires*), și a rînduit ca laicii să plătească o zeciuială pentru bunurile bisericești pe care le dețineau, și doisprezece dinari de fiecare casă; că, apoi, Carol cel Mare nu a împărțit bunurile bisericii; ci că, dimpotrivă, el a emis o Capitulară prin care și-a luat, în numele său și al

a *Anno 858, apud Carisiacum* (Din anul 858, la Carisiacus), ed. Baluze, vol. II, p. 101.

b *Ibidem*, vol. II, art. 7, p. 109.

c *Precaria, quod precibus utendum conceditur*³⁷, spune Cujas în notele sale la cartea I din lucrarea *Despre feude*. Dintr-o diplomă a regelui Pepin, purtînd data celui de-al treilea an al domniei sale, rezultă că nu acest principe a introdus aceste acte de precaritate; el citează unul făcut de către major-domul Ebroin, exemplu urmat după aceea. Vezi diploma acestui rege în vol. V din *Historiens de France* (Istoricii Franței). lucrare a benedictinilor, art. 6.

urmașilor săi, obligația de-a nu le împărți niciodată; că tot ceea ce afirmă ei se dovedește prin mărturii scrise și că mulți dintre ei înșiși le auziseră toate acestea povestite de Ludovic Debonarul, tatăl celor doi regi“.

Rînduiala regelui Pepin, despre care vorbesc episcopii, a fost statornicită în conciliul ținut la Leptines^a. Biserica era avantajată prin aceea că cei ce primiseră bunuri de ale sale nu le dețineau decît cu titlu precar, și că, în afară de aceasta, ea primea de la aceștia zeciuală și doisprezece dinari de fiecare casă ce îi aparținuse. Dar acesta era un paliativ iar răul dăinuia.

Chiar și această măsură a întîmpinat împotriviri și Pepin a fost nevoit să emită o altă Capitulară^b prin care a dispus ca cei ce dețineau beneficii de acestea să plătească zeciuală și darea aici arătate și chiar să întrețină clădirile episcopilor sau ale mănăstirii, sub sancțiunea pierderii bunurilor donate. Carol cel Mare a confirmat rînduielile lui Pepin^c.

Ceea ce spun episcopii în aceeași scrisoare, că a promis Carol cel Mare, în numele său și al urmașilor săi, adică să nu mai împartă ostașilor bunurile bisericilor, corespunde cu Capitulara acestui principe, care a fost dată la Aix-la-Chapelle, în anul 803, în scopul de a potoli temerile clericilor în această privință; dar donațiile făcute dinainte au rămas mai departe în vigoare^d.

a Anul 743. Vezi cartea V a *Capitulariilor*, art. 3, ed. Baluze, p. 825.

b Cea de la Metz din anul 756, art. 4.

c Vezi *Capitulara* lui din anul 803, dată la Worms, ed. Baluze, p. 411, în care el reglementează contractul de posesiune precară; și cea de la Frankfurt din anul 794, p. 267, art. 24, cu privire la repartițiile clădirilor; și cea din anul 800, p. 330.

d După cum rezultă din nota precedentă și din *Capitulara* lui Pepin, rege al Italiei, în care se spune că regele va da mănăstirile ca feudă celor care s-ar recomanda pentru feude. Această *Capitulară* e anexată la *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul I, § 30 și la *Legile salice*, colecția legilor lui Pepin, în Echar d, p. 195, titlul XXXI, art. 4.

Episcopii adaugă, și pe bună dreptate, că Ludovic Debonarul a urmat linia de conduită a lui Carol cel Mare și nu a donat de fel soldaților bunurile bisericii.

Totuși vechile abuzuri au căpătat o întindere atît de mare, încît în timpul domniei^a fiilor lui Ludovic Debonarul, laicii instalau preoți în bisericile lor sau îi alungau fără consimțămîntul episcopilor. Bisericile erau împărțite între moștenitori^b; iar cînd nu erau întreținute așa cum se cuvine, episcopii nu aveau alt mijloc de a interveni decît să ia de acolo moaștele^c.

Capitulara de la Compiègne^d a stabilit că trimisul regelui va putea face inspecție, împreună cu episcopul, la toate mănăstirile, cu încuviințarea^e și în prezența celui care o deținea; iar această regulă generală dovedește că abuzul era general.

Nu se poate spune că ar fi lipsit legi pentru restituirea bunurilor bisericești. În adevăr, cînd papa l-a adus episcopilor învinuirea de neglijență în refacerea mănăstirilor, ei i-au scris^f lui Carol Pleșuvul că această imputare nu-i atinsese de fel, pentru că ei nu erau vinovați de acest lucru; și l-au încunoștiințat despre ceea ce se promisese, se hotărîse și se rînduise în atîtea adunări ale poporului. Și, în adevăr, ei citează nouă.

Neînțelegerile se țineau lanț. Au venit normanzii și i-au pus pe toți de acord^g.

a Vezi Constituția lui Lothar I, în *Legea longobarzilor*, cartea III, legea I, § 43.

b *Ibidem*, § 44.

c Vezi Constituția lui Lothar I, în *Legea longobarzilor*, cartea III, legea I, § 44.

d Dată în cel de-al douăzeci și optulea an al domniei lui Carol Pleșuvul, în anul 868, ed. Baluze, p. 203.

e *Cum consilio et consensu ipsius qui locum retinet*³⁸.

f *Consilium apud Bonoilum* (Conciliul de la Bonoilum), anul al șaisprezecelea al domniei lui Carol Pleșuvul, anul 856, ed. Baluze, p. 78.

CAPITOLUL XII

ÎNFIINȚAREA DIJMELOR

Rînduielile statornicite sub domnia regelui Pepin dăduseră bisericii mai degrabă speranța unei ușurări decît o ușurare efectivă; și, după cum Carol Martel a găsit întregul patrimoniu public în mîinile clericilor, Carol cel Mare a găsit bunurile bisericilor în mîinile ostașilor. Aceștia nu puteau fi constrinși să restituie ceea ce li se donase; iar împrejurările de pe atunci făceau ca acest lucru să fie și mai irealizabil decît era prin natura sa. Pe de altă parte, creștinismul nu trebuia lăsat să piară, din lipsa de slujitori ai bisericii^a, de lăcașuri de închinare și de îndrumări pastorale.

Aceasta l-a determinat pe Carol cel Mare să instituie^b dijmele, un nou fel de avuție, care a prezentat pentru cler avantajul că, fiind acordat în mod exclusiv bisericii, a fost mai lesne după aceea să se recunoască uzurpările în această privință.

Unii au voit să situeze această instituire la date mult mai îndepărtate; dar izvoarele citate în sprijinul acestor susțineri mi se par a fi mărturii împotriva celor care le invocă. Constituția^c lui Clotar spune doar că

a În războaiele civile care s-au iscat pe timpul lui Carol Martel, bunurile bisericii din Reims au fost date laicilor. Clerul a fost lăsat să se *întrețină cum putea*, după cum se spune în *La vie de Saint Rémi* (Viața Sfîntului Remi). Surius³⁹, vol. I, p. 279.

b *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul III, §§ 1 și 2.

c Este aceea despre care am vorbit atît de mult în capitolul IV de mai sus, pe care o găsim în ed. Baluze a *Capitulariilor*, vol. I, art. 11, p. 9.

nu se vor percepe anumite dijme^a pentru bunurile acordate bisericii. Așadar, biserica era departe de a percepe dijme pe acea vreme și tot ceea ce caută să obțină era de a fi scutită de ele. Al doilea conciliu^b de la Macôn, ținut în anul 585, care poruncește să se plătească dijmele, spune, într-adevăr, că ele s-au plătit în vechime, dar, spune, de asemenea, că atunci ele nu se mai plăteau.

Cine se îndoiește că înainte de Carol cel Mare nu s-a deschis *Biblia* și nu au fost propovăduite darurile și ofrandele despre care se vorbește în Levitic⁴²? Eu susțin însă că înainte de acest principe dijmele puteau fi propovăduite, dar că ele nu erau încă introduse.

Am spus că rînduiriile statornicite în vremea regelui Pepin supuseseră la plata dijmelor și la repararea bisericilor pe cei care dețineau, cu titlul de feude, bunurile bisericilor. Era mare lucru ca fruntașii națiunii să fie constrinși, printr-o lege, a cărei justețe nu putea fi contestată, să dea exemplu.

Carol cel Mare a făcut mai mult încă, și, din Capitulara de *Villis*^c, vedem că el a supus la obligația de plată a dijmelor propriile sale bunuri: acesta era iarăși un mare exemplu.

Poporul de jos nu prea este însă în stare să lase la o parte interesele sale sub imboldul unor exemple. Si-

a *Agraria et pascuaria, vel. decimas porcorum, Ecclesiae concedimus; ita ut actor aut decimator in rebus Ecclesiae nullus accedat*⁴¹. Capitulara lui Carol cel Mare din anul 800, ed. Baluze, p. 336, explică foarte bine ce era acest fel de dijmă de care Clotar scutește biserica: ea era a zecea parte din porcii care erau ținuți la îngrășat în pădurile regelui; și Carol cel Mare dispune ca judecătorii săi să plătească această zeciuială la fel cu ceilalți, pentru ca să dea exemplu. Se vede că era vorba de un drept seniorial sau economic.

b *Canone V, ex tomo I, Conciliorum antiquorum Galliae, opera Jacobi Sirmundi* (Canonul V, în vol. I din Vechile concilii ale Galiei, operele lui Jacob Sirmund).

c Articolul 6, ed. Baluze, p. 332. Ea a fost dată în anul 800.

nodul de la Frankfurt^a i-a prezentat un argument mai puternic pentru a-l face să plătească dijmele. Cu acel prilej s-a emis o Capitulară în care se spunea că, la ultima foamete, spicele de grâu fuseseră găsite goale^b; că boabele fuseseră devorate de către demoni și că se auziseră glasuri care dojeneau pe oameni pentru neplata dijmei⁴⁴; și, drept urmare, s-a poruncit tuturor celor ce dețineau bunuri bisericești să plătească dijma; și, iarăși, drept urmare, s-a poruncit acest lucru tuturor.

Carol cel Mare nu și-a atins de la început țelul: această dare a părut peste măsură de mare^c. La evrei, plata dijmelor intrase de la întemeiere, în organizarea statului lor; dar aici, plata dijmelor era o sarcină independentă de acelea statornicite o dată cu instituirea monarhiei. Din dispozițiile adăugate la legea longobarzilor^d se poate vedea cât de greu a fost să se impună plata dijmelor prin legile civile; iar după diferitele canoane ale conciliilor ne putem da seama cât de dificilă a fost introducerea lor prin legile bisericești.

Poporul a consimțit în sfârșit să plătească dijmele cu condiția de a le putea răscumpăra. Constituția lui Ludovic Debonarul^e și cea a împăratului Lothar^f, fiul său, nu au îngăduit acest lucru.

Legile lui Carol cel Mare asupra înființării dijmelor au fost opera necesității; numai religia și-a avut aici partea, superstiția, nu.

a Ținut sub Carol cel Mare, în anul 794.

b *Experimento enim didicimus in anno quo illa valida famēs irrepsit, ebullire vacuas annonas a daemonibus devoratas, et voces exprobatōnis auditas, etc.*⁴³, ed. Baluze, p. 267, art. 23.

c Vezi între altele *Capitulara* lui Ludovic Debonarul, din anul 829, ed. Baluze, p. 663, împotriva celor care, pentru a nu plăti dijma, nu-și cultivau pământurile; și art. 5. *Nonis quidem et decimis, unde et genitor noster et nos frequenter in diversis placitis admonitionem fecimus*⁴⁵.

d Între altele cea a lui Lothar, cartea III, titlul III, cap. VI. e Din anul 829, art. 7 în Baluze, vol. I, p. 663.

f *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul III, § 8.

Faimoasa lui împărțire în patru a dijmelor: pentru întreținerea bisericilor, pentru săraci, pentru episcopi, pentru clerici^a, dovedește că el urmărea să redea bisericii acea stabilitate și trăinicie pe care aceasta o pierduse.

Testamentul său^b arată că el a vrut să ducă pînă la capăt înlăturarea relelor pe care le pricinuisese Carol Martel, bunicul său. El a făcut trei părți egale din bunurile sale mobile: a dispus ca două din aceste părți să fie împărțite în douăzeci și una de porțiuni pentru cele douăzeci și una de arhiepiscopii din imperiul său; fiecare parte trebuia să fie subîmpărțită între arhiepiscopie și episcopiile care depindeau de ea. Treimea care a rămas a împărțit-o în patru: o parte a donat-o copiilor și nepoților săi; alta a fost adăugată celor două treimi deja donate; celelalte două au fost destinate operelor pioase. Se părea că ar considera imensul dar făcut de el bisericilor nu atît ca un act de cucernicie cît ca un act politic.

CAPITOLUL XIII

DESPRE ALEGEREA EPISCOPIILOR ȘI ABAȚILOR

Bisericile devenind sărace, regii au renunțat^c la desemnarea episcopilor și a demnitarilor pentru alte beneficii eclesiastice. Principii s-au îngrijit mai puțin de numirea slujitorilor bisericii, iar candidații au recurs mai puțin la sprijinul autorității lor. Așa că biserica

a *Ibidem*, § 4.

b Acesta e un fel de codicil prezentat de către Eginhard⁴⁶ și care e deosebit de testamentul propriu-zis, care se găsește în Goldast⁴⁷ și Baluze.

c Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare din anul 803, art. 2, ed. Baluze, p. 379; și edictul lui Ludovic Debonarul din anul 834, în Goldast, *Constitutions impériales* (Constituții imperiale), vol. I.

primea un fel de compensație pentru bunurile care îi fuseseră luate.

Și dacă Ludovic Debonarul^a a lăsat poporului roman dreptul de a alege pe papi, aceasta a fost o urmare a spiritului general din vremea lui: comportarea față de scaunul papal a fost la fel cu comportarea față de celelalte scaune.

CAPITOLUL XIV

DESPRE FEUDELE LUI CAROL MARTEL

Nu pot spune dacă, donînd bunurile bisericii ca feude, Carol Martel le-a donat pe viață sau pe vecie. Tot ce știu este că pe timpul lui Carol cel Mare^b și al lui Lothar I^c existau bunuri de acest fel care se transmiteau la moștenitori și se împărțeau între ei.

Văd, în afară de aceasta, că o parte^d au fost donate ca alodii, iar cealaltă parte ca feude.

Am spus că proprietarii de alodii erau supuși la serviciul militar ca și posesorii de feude. Fără îndoială, aceasta a fost cauza datorită căreia Carol Martel a donat deopotrivă și cu titlu de alodie și cu titlu de feudă.

a Aceasta se spune în vestitul canon *Ego Ludovicus* (Eu Ludovic), care este în chip vădit apocrif. El se află în ed. Baluze, p. 591, cu privire la anul 817.

b Cum rezultă din *Capitulara* sa din anul 801, art. 17, în Baluze, vol. I, p. 360.

c Vezi Constituția sa, inserată în *Codul longobarzilor*, cartea III, titlul I, § 44.

d Vezi Constituția de mai sus și *Capitulara* lui Carol Pleșuvul din anul 846, cap. XX, în *villa Sparnaco*. ed. Baluze, vol. II, p. 31; și cea din anul 853, cap. III și V, în sinodul de la Soissons, ed. Baluze, vol. II, p. 54; și cea din anul 854, apud *Attiniacum*, cap. X, ed. Baluze, vol. II, p. 70. Vezi de asemenea prima *Capitulară* a lui Carol cel Mare, *incerti anni*, art. 49 și 56, ed. Baluze, vol. I, p. 519.

CAPITOLUL XV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Trebuie să relevăm că feudele fiind transformate în bunuri bisericești, iar bunurile bisericești fiind transformate în feude, feudele și bunurile bisericești au împrumutat câte ceva, în mod reciproc, unele din natura celorlalte. Astfel bunurile bisericești au început să se bucure de privilegiile feudelor, iar feudele de cele ale bunurilor bisericești: așa au fost drepturile^a onorifice în biserici⁴⁸, care au apărut pe acele vremuri. Și, deoarece aceste drepturi au fost întotdeauna legate mai mult de jurisdicția superioară⁴⁹ decît de ceea ce noi numim astăzi feudă, urmează că jurisdicțiile patrimoniale au fost statornicite odată cu aceste drepturi.

CAPITOLUL XVI

CONTOPIREA TITLULUI DE REGE CU DEMNITATEA
DE MAJORDOM. A DOUA DINASTIE

¹Ordinea chestiunilor de discutat m-a făcut să nu urmez ordinea cronologică; astfel că am vorbit despre Carol cel Mare înainte de a vorbi despre acea faimoasă epocă a trecerii, sub regele Pepin, a coroanei la Carolingieni: fapt care, spre deosebire de evenimentele obișnuite, poate că trezește mai mult luarea aminte astăzi decît pe vremea cînd s-a petrecut.

Regii nu aveau nici o autoritate, dar aveau un nume; titlul de rege era ereditar, iar cel de majordom era electiv. Cu toate că, în ultimul timp, majordomii puse-

a Vezi *Capitulariile*, cartea V, art. 44; și edictul de la Pistes din anul 864, art. 8 și 9, în care se arată drepturile onorifice ale seniorilor, statornicite așa cum sînt în vigoare și astăzi.

seră pe tron pe cine voiseră dintre Merovingieni, ei nu luaseră niciodată pe rege dintr-o altă familie; și vechea lege, care acorda coroana unei anumite familii, nu era de fel ștearsă din inimile francilor. Persoana regelui era aproape necunoscută în monarhie, dar nu tot așa era și demnitatea de rege. Pepin, fiul lui Carol Martel, a socotit că era nimerit să contopească aceste două titluri; contopire care făcea să existe o continuă incertitudine dacă noua regalitate era ereditară sau nu; și aceasta îi era de ajuns celui ce alipea la titlul de rege o mare putere. Atunci autoritatea majordomului a fost îmbinată cu autoritatea regală. În contopirea acestor două autorități, s-a înfăptuit un fel de conciliere. Majordomul fusese electiv, iar regele ereditar; la începutul celei de-a doua dinastii, coroana a devenit electivă, pentru că poporul alegea; ea era totodată ereditară, pentru că el alegea mereu din sânul aceleiași familii^a.

Părintele Le Cointe⁵¹, în ciuda mărturiei tuturor documentelor istorice^b, contestă^c că papa ar fi autorizat această importantă schimbare; unul dintre argumentele sale este că prin aceasta el ar fi săvârșit o nedreptate. Și este de mirare să vedem că un istoric stabilește ce au făcut oamenii după ce ar fi trebuit ei să facă! Cu acest fel de a raționa nu ar mai exista istorie.

Oricum ar sta lucrurile, este sigur că, din momentul victoriei ducelui Pepin, familia sa a devenit domnitoare, iar cea a Merovingienilor a încetat de a mai fi astfel. Când nepotul său Pepin a fost încoronat ca rege nu a fost vorba decât de o ceremonie mai mult și de o fan-

a Vezi testamentul lui Carol cel Mare și împărțeala pe care Ludovic Debonarul a făcut-o între fiii săi în adunarea statelor, ținută la Quierzy, relatată de către Goldast: *Quem populus eligere velit, ut patri suo succedat in regni haereditate*⁵⁰.

b Anonimul, cu privire la anul 752, și *Chron Centul.* (Cronica din Centulum) cu privire la anul 754.

c *Fabella quae post Pippini mortem excogitata est, aequitati ac sanctitati Zachariae papae plurimum adversatur*⁵²... *Annales ecclesiastici Francorum* (Analele eclesiastice ale francilor), vol. II, p. 319.

tomă mai puțin: căci prin aceasta, el nu a dobândit nimic altceva decît însemnele regalității; în sînul națiunii nu s-a schimbat însă nimic.

Am spus toate acestea în scopul de a stabili momentul revoluției care a avut loc, pentru a nu se mai face eroarea de a se socoti revoluție ceea ce nu era decît o urmare a revoluției.

Cînd Hugues Capet a fost încoronat ca rege, la începutul celei de-a treia dinastii, a avut loc o schimbare mai importantă, deoarece statul a trecut de la anarhie la o formă oarecare de guvernămînt; dar cînd s-a suit pe tron Pepin, s-a menținut forma de guvernămînt existentă.

Cînd Pepin a fost încoronat ca rege, el nu și-a schimbat decît titlul; dar cînd a fost încoronat ca rege Hugues Capet, a avut loc o schimbare de esență, deoarece o mare feudă, îmbinată cu coroana, a pus capăt anarhiei.

Cînd Pepin a fost încoronat ca rege, titlul de rege a fost îmbinat cu cea mai înaltă demnitate; cînd a fost încoronat Hugues Capet, titlul de rege a fost îmbinat cu cea mai mare dintre feude.

CAPITOLUL XVII

O PARTICULARITATE ÎN ALEGEREA REGILOR DIN CEA DE-A DOUA DINASTIE

În formula de investitură a lui Pepin^a, vedem că Carol și Carloman au fost de asemenea unși și binecuvîntați și că seniorii francezi s-au obligat, sub amenin-

a Volumul V din *Historiens de France* par les P.P. bénédictins, p. 9.

țarea pedepsei cu interdicția și cu excomunicarea să nu aleagă^a niciodată ca rege pe cineva din altă familie.

Din testamentul lui Carol cel Mare și din cel al lui Ludovic Debonarul reiesc că francii alegeau pe urmașii la tron dintre fiii regilor: ceea ce corespunde în totul cu clauza de mai sus. Iar atunci când domnia a trecut în mâinile altei familii decât aceea a lui Carol cel Mare, dreptul de a alege, care era limitat și condițional, a devenit pur și simplu; și, s-a schimbat, astfel, vechea organizare a statului.

Simțind că i se apropie sfârșitul, Pepin i-a adunat^b pe seniorii eclesiastici și laici la Saint-Denis și a împărțit regatul între cei doi fii ai săi, Carol și Carloman. Nu avem actele acestei adunări; dar ceea ce s-a petrecut acolo este descris de autorul vechii colecții istorice dată la lumină de către Canisius^{c54}, precum și de cel al *Analelor* de la Metz, după cum a remarcat^d Domnul Baluze. Și, în acestea, eu găsesc două lucruri oarecum contrare: că Pepin a făcut împărțeala cu consimțământul marilor seniori și, apoi, că a făcut aceasta în virtutea dreptului său patern. Aceasta dovedește ceea ce am mai spus, anume că, în timpul acestei dinastii, dreptul poporului consta în a alege pe rege din sinul aceleiași familii: era vorba la drept vorbind, mai degrabă de un drept de a exclude decât de a alege.

Acest fel de drept de alegere este confirmat de documentele istorice provenind de la cea de-a doua dinastie. Astfel este Capitulara lui Carol cel Mare privitoare la împărțirea imperiului între cei trei fii ai săi, în care, după ce stabilește partea fiecăruia, el spune^e

a *Ut nunquam de alterius lumbis regem in aevo praesumant eligere, sed ex ipsorum*⁵³ Vol. V din *Historiens de France*, p. 10.

b În anul 768.

c Vol. II. *Lectiois antiquae* (Lecții vechi).

d Ediția *Capitularilor*, vol. I, p. 188.

e În prima *Capitulară* din anul 806, ed. Baluze, p. 439, art. 5.

că „dacă unul dintre cei trei frați va avea un fiu pe care poporul va voi să-l aleagă ca urmaș la tronul tatălui său, unchii săi vor trebui să consimtă la aceasta“

Aceeași dispoziție se află în actul împărțelii^a făcută de către Ludovic Debonarul între cei trei fii ai săi, Pepin, Ludovic și Carol, în anul 837, în adunarea de la Aix-la-Chapelle, precum și într-un alt act de împărțeală al aceluiași împărat^b, făcută cu douăzeci de ani mai înainte între Lothar, Pepin și Ludovic. Poate fi citat de asemenea și jurământul lui Ludovic Gîngavul, depus la Compiègne, cînd a fost încoronat acolo: „Eu, Ludovic^c, înscăunat ca rege, prin mila lui Dumnezeu și prin alegerea poporului, făgăduiesc. „Cele spuse de mine sînt confirmate de actele conciliului de la Valence^d, ținut în anul 890, pentru alegerea lui Ludovic, fiul lui Boson, la tronul regatului Arles. Acolo este ales Ludovic; și se aduc ca argumente principale pentru alegerea sa faptul că el era din familia imperială^e, că demnitatea de rege îi fusese acordată de către Carol cel Gros și că împăratul Arnoul îl investise prin sceptru și prin mijlocirea solilor săi. Regatul Arles, ca și celelalte regate, desprinse din imperiul lui Carol cel Mare, sau dependente de el, era electiv și ereditar.

a În Goldast, *Constitutions impériales* (Constituții imperiale), vol. II, p. 19.

b Ed. Baluze, p. 574, art. 14. *Si vero aliquis illorum decedens, legitimos filios reliquerit, non inter eos potestas ipsa dividatur; sed potius populus, pariter conveniens, unum ex eis, quem Dominus voluerit, eligat; et hunc senior frater in loco fratris et filii suscipiat*⁵⁵.

c *Capitulara* din anul 877, ed. Baluze, p. 272.

d În Dumont, *Corps diplomatique*⁵⁶ (Corpusul diplomatic), vol. I, art. 36.

e În linie feminină.

CAPITOLUL XVIII

CAROL CEL MARE

Carol cel Mare și-a propus să mențină puterea nobilimii în limitele sale și să împiedice asupra lui clerului și a oamenilor liberi. El a potrivit așa de bine păturile sociale din sînul statului încît acestea s-au contrabalansat reciproc, iar el a rămas stăpînul. Totul a fost unit prin forța geniului său. A dus neîncetat nobilimea din expediție în expediție; nu i-a lăsat timp să-și facă planuri și a făcut să fie cu totul absorbită de îndeplinirea alor sale. Imperiul s-a menținut datorită măreției conducătorului său: mare ca principe și încă mai mare ca om. Regii, fiii săi, au fost cei dintîi supuși, instrumente ale puterii sale și modele de ascultare. El a statornicit rînduiri minunate; a făcut însă și mai mult: a impus aplicarea lor. Geniul său s-a manifestat în toate părțile imperiului. În legile acestui principe găsim un spirit de prevedere care îmbrățișează totul și o anumită forță care trage după sine totul. Pretextele^a de sustragere de la îndatoriri sînt înlăturate, neglijențele sînt sancționate, abuzurile suprimate sau prevenite. El știa să pedepsească; știa și mai bine încă să ierte. Vast în planurile sale, simplu în execuție, nimeni nu a avut într-un grad mai înalt arta de a săvîrși cele mai mari lucruri cu ușurință și pe cele grele cu promptitudine. Străbătea neîncetat vastul său imperiu, făcîndu-și simțită prezența oriunde călca. În toate părțile se iveau neîncetat încurcături; în toate părțile el le punea oapăt. Niciînd vreun principe nu a știut să înfrunte mai bine primejdiile; niciînd vreun principe nu a știut să le evite mai bine. El a sfidat toate pericolele și îndeosebi pe acelea prin

a Vezi *Capitulara III* a sa din anul 811, p. 486, art. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 și 8, *Capitulara I* din anul 812, p. 490, art. 1, *Capitulara II* din același an, p. 494, art. 9 și 11; și altele.

care trec aproape întotdeauna marii cuceritori: adică conspirațiile. Acest principe extraordinar era extrem de moderat; caracterul său era blind, felul său de purtare simplu; îi plăcea să trăiască în mijlocul curtenilor săi. El a fost poate prea sensibil la farmecele feminine; dar un principe care a cîrmuit totdeauna personal și care și-a petrecut viața în fapte mari, merită mai multă îngăduință. El a pus o admirabilă ordine în cheltuielile sale: și-a exploatat domeniile cu înțelepciune, cu grijă, cu chibzuială; capul unei familii ar putea învăța^a din legile lui cum să-și conducă casa. În *Capitulariile* sale vedem izvorul curat și sacru din care și-a scos bogățiile. Nu voi mai spune decît atîta: el a poruncit^b să se vîndă ouăle de la păsările de curte de pe domeniile sale și ierburile de prisos din grădinile sale; iar mai înainte distribuise popoarelor sale toate bogățiile longobarzilor și uriașele comori ale hunilor care jefuiseră lumea întreagă.

CAPITOLUL XIX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Carol cel Mare și primii săi succesori s-au temut ca slujbași trimiși de ei în regiuni îndepărtate să nu fie cumva porniți spre răzvrătire; ei au socotit că vor găsi mai multă supunere la clerici; așa că au înființat în Germania un mare număr de episcopii^c și acestora le-au alipit mari feude. Din unele hrisoave se vede că clau-

a Vezi *Capitulara de Villis*, din anul 800; *Capitulara II* din anul 813, art. 6 și 19; și cartea V a *Capitulariilor*, art. 303.

b Vezi *Capitulara de Villis*, art. 39. Vezi în întregime această *Capitulară*, care este o capodoperă de înțelepciune, de bună administrație și de chibzuială.

c Vezi, între altele, întemeierea arhiepiscopiei de la Bremen, în *Capitulara* din 789, ed. Baluze, p. 245.

zele care indicau prerogativele acestor feude nu se deosebeau de cele care se treceau de obicei în actele unor asemenea concesiuni^a, cu toate că astăzi îi vedem pe clericii cei mai importanți din Germania investiți cu puterea suverană. Oricum ar sta lucrurile, acestea erau bastioane înaintate pe care împărații le instalau pentru a se apăra împotriva saxonilor. Ceea ce nu puteau aștepta de la nepăsarea sau neglijențele unui fidel socoteau ei că pot aștepta de la zelul și atenția plină de sîrg a unui episcop; pe lângă faptul că un astfel de vasal, departe de a se servi împotriva lor de popoarele subjugate, avea dimpotrivă nevoie el însuși de ei pentru a ține piept acestor popoare.

CAPITOLUL XX

LUDOVIC DEBONARUL

Augustus, aflîndu-se în Egipt, a pus să i se deschidă mormîntul lui Alexandru. El a fost întrebat dacă nu voia să i se deschidă și mormintele Ptolemeilor; a răspuns că voia să vadă pe rege, nu pe morți. Tot așa și în istoria celei de-a doua dinastii îi căutăm pe Pepin și pe Carol cel Mare; am vrea să-i vedem pe regi, iar nu pe morți.

Un principe, jucărie a pasiunilor sale și victimă chiar a virtuților sale; un principe care nu și-a cunoscut niciodată nici forța, nici slăbiciunea; care nu a știut să inspire nici teamă, nici dragoste; care, alături de puține scăderi ale inimii, avea tot felul de cusururi ale minții,

a De exemplu, interdicția pentru judecătorii regali de a intra în teritoriul lor pentru a percepe *freda* și alte dări. Am vorbit mult despre ele în cartea precedentă [cap. XX, XXI, și XXII].

— acest principe a luat în mîini frînele imperiului, frîne pe care le ținuse Carol cel Mare.

În vreme ce întreaga lume plînge moartea tatălui său; în clipa de cutremurare cînd toți îl caută pe Carol și nu-l mai găsesc; în vreme ce își grăbește pașii pentru a ocupa locul său, el trimite înainte oameni de încredere pentru a-i aresta pe cei ce fuseseră părtași la destrăbălarea surorilor sale. Faptul acesta a pricinuit cumplite tragedii^a; căci era un act de tare nesocotită pripeală. El a început prin a răzbuna nelegiuirile din familie înainte de a fi ajuns la palat și prin a răzvrăti împotriva lui spiritele mai înainte de a deveni stăpîn.

A poruncit să i se scoată ochii lui Bernard, rege al Italiei, nepot al său, care venise la el să implore îndurare și care a murit la cîteva zile după aceea: aceasta a dus la înmulțirea dușmanilor săi. Teamă de ei l-a determinat să-i călugărească pe frații săi: ceea ce a făcut să sporească și mai mult numărul dușmanilor. Aceste două din urmă fapte i-au atras după aceea imputări aspre^b: nu s-a omis de a i se spune că își călcăse jurămîntul și făgăduințele^c solemne pe care le făcuse tatălui său în ziua încoronării sale.

După moartea împărătesei Hirmengarda, de la care avea trei copii, s-a căsătorit cu Iuditha; a avut de la ea un fiu; și la puțină vreme după aceea, imbinînd îngăduința unui soț bătrîn cu toate slăbiciunile unui rege bătrîn, el a introdus în familia sa un desfrîu care a atras după sine căderea monarhiei.

El a modificat neconținut partajul pe care l-a făcut între copiii săi. Și aceasta cu toate că împărțelile succesive au fost confirmate rînd pe rînd prin jurămintele

a Autorul incert al biografiei *Vie de Louis le Débonnaire* (Viața lui Ludovic Debonarul), în *Colecția* lui D u c h e s n e, vol. II, p. 295.

b Vezi procesul-verbal al degradării sale, în *Colecția* lui D u c h e s n e, vol. II, p. 333.

c El i-a poruncit să aibă față de surori, frați și nepoți o milă fără margini, *indeficientem misericordiam*. T é g a n, în *Colecția* lui D u c h e s n e, vol. II, p. 276.

sale, acelea ale fiilor săi și acelea ale seniorilor. Aceasta însemna a pune la încercare fidelitatea supușilor săi; însemna a căuta să semeni confuzie, îndoieli și echivoci în privința cîrmuirii; însemna a încurca diferitele drepturi ale principilor, mai ales într-o epocă în care, fortărețele fiind rare, reazemul principal al autorității era jurămîntul de credință depus dintr-o parte și primit din cealaltă.

Pentru a-și păstra ceea ce li se atribuisese prin partaj, fiii împăratului au căutat să cîștige clerul de partea lor și i-au acordat drepturi nemaiauzite pînă atunci. Aceste drepturi erau amăgitoare; clerul era făcut garant pentru un lucru pe care ei voiseră ca el să-l încuviințeze. Agobard^a i-a amintit lui Ludovic Debonarul că el îl trimisese pe Lothar la Roma pentru a fi proclamat ca împărat; că el făcuse împărțeala între fiii săi, după o reculegere întru Domnul de trei zile de post și rugăciune. Ce putea face un principe superstițios în care lovea de altfel însăși superstiția? Ne dăm lesne seama ce pierdere a suferit autoritatea supremă de două ori prin întemnițarea acestui principe și prin penitența sa publică. Se urmărise înjosirea regelui, și a fost înjosită regalitatea.

Este greu la început să pricepem cum de s-a putut ca un principe care avea multe calități, care nu era lipsit de inteligență, care de la natură iubea binele, și, ca să spunem în sfîrșit totul, care era fiul lui Carol cel Mare, să aibă dușmani atît de numeroși^b, atît de violenți, atît de neîmpăcați, atît de înfocați în a-l lovi, atît de insolenți cu prilejul umilirii lui, atît de hotărîți să-l piardă; și acești dușmani l-ar fi pierdut în două rînduri, pentru totdeauna, dacă fiii săi, în fond oameni mai cinstiți decît ei, ar fi putut urma un anumit plan și ar fi putut cădea de acord în vreo privință.

^a Vezi scrisorile sale.

^b Vezi procesul-verbal al degradării sale, în *Colecția lui*

CAPITOLUL XXI

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Tăria pe care Carol cel Mare o sădise în sinul poporului s-a menținut îndeajuns în timpul lui Ludovic Debonarul pentru ca statul să se poată menține în măreția lui și să fie respectat mai departe de către străini. Principele era slab de fire; dar poporul era războinic. Autoritatea se prăbușea în interior, fără să se vadă în afară că puterea scade.

Carol Martel, Pepin și Carol cel Mare au cîrmuit monarhia unul după altul. Cel dintîi a căutat să satisfacă lăcomia ostașilor; ceilalți doi, lăcomia clerului: Ludovic Debonarul a nemulțumit și pe unii și pe alții.

Potrivit orînduirii politice franceze, regele, nobilimea și clerul aveau în mîinile lor toată puterea de stat. Carol Martel, Pepin și Carol cel Mare s-au unit uneori din interes cu una din aceste două părți pentru a ține în frîu pe a treia și aproape întotdeauna cu amîndouă; Ludovic Debonarul a îndepărtat însă de el amîndouă aceste pături sociale. El i-a nemulțumit pe episcopi prin rînduiri care li s-au părut a fi prea aspre, pentru că el mergea mai departe decît doreau ei să meargă. Există legi foarte bune dar făcute în momente nepotrivite. Episcopii, obișnuiți pe acele vremuri să meargă în război

Duchesne, vol. II, p. 331. Vezi de asemenea Vie (Viața sa), scrisă de Tégan. *Tanto enim odio laborabat, ut taederet eos vita ipsius*⁵⁷, spune autorul incert al biografiei sale în Duchesne, vol. II, p. 307.

împotriva sarazinilor^a și saxonilor, erau tare străini de spiritul monahal. Pe de altă parte, pierzind orice fel de încredere în nobilimea sa, el a ridicat oamenii de jos de tot^b. El a lipsit nobilimea de funcțiile sale^c, a înlăturat-o de la curte, a adus străini. El se îndepărtase de aceste două pături sociale, și a fost părăsit de ele.

CAPITOLUL XXII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Dar ceea ce îndeosebi a slăbit monarhia a fost faptul că acest principe i-a risipit domeniile^d. Aici trebuie să ascultăm noi pe Nitard, unul dintre cei mai judicioși istorici ai noștri; Nitard, nepot al lui Carol cel Mare, care era atașat partidei lui Ludovic Debonarul și care scrie istoria din ordinul lui Carol Pleșuvul.

El spune că „un anume Adelhard exercitase un timp influență atât de mare asupra împăratului, încît acest principe îi urma voința în orice chestiune; că la îndemnul acestui favorit, el dăruise bunurile fiscale^e tuturor celor care au dorit să ia; și prin aceasta ruinasе statul^f.

a „Pe atunci episcopii și preoții au început să lepede centurile și eșarfele de aur, cuțitele bătute în pietre scumpe care erau atîrnate de ele, veșmintele de un gust ales, pintenii a căror bogăție le îngreua călcîile. Dar dușmanul neamului omenesc nu a îngăduit o astfel de cucernicie, care a ridicat împotriva ei pe clericii din toate ordinele și ea a dus război cu sine însăși“. Autorul incert al biografiei *Vie de Louis le Débonnaire*, în *Colecția* lui Duchesne, vol. II, p. 298.

b Tégan spune că aceasta se făcea foarte rar sub Carol cel Mare, dar că se făcea în mod obișnuit sub Ludovic.

c Voind să țină în frîu nobilimea, el și-a luat drept cămăraș pe un anume Bénard, ceea ce a exasperat-o cu totul.

d *Villas regias, quae erant sui et avi et tritavi, fidelibus suis tradidit eas in possessiones sempiternas: fecit enim hoc diu tempore*⁵⁸. Tégan, *De gestis Ludovici Pii* (Despre faptele lui Ludovic cel Pios).

e *Hinc libertates, hinc publica in propriis usibus distribuere suasit*⁵⁹. Nitard, cartea IV, la sfîrșit.

f *Republicam penitus annullavit*⁶⁰. *Ibidem*.

Așadar, el a făcut în tot imperiul ceea ce am spus^a că făcuse în Aquitania: lucru pe care Carol cel Mare l-a îndreptat atunci și pe care nimeni nu l-a mai îndreptat iarăși.

Statul a fost adus în starea de sleire în care l-a găsit Carol Martel cînd a devenit majordom; iar împrejurările erau acum astfel încît nu mai putea fi vorba de a-l restabili printr-un act de autoritate.

Tezaurul public a devenit atît de sărac încît sub Carol Pleșuvul nimeni nu mai era menținut în vreo demnitate^b, nimeni nu putea avea siguranță decît pentru bani; cînd normanzii^c puteau fi distruși, ei erau lăsați să scape nevătămați în schimbul banilor; iar primul sfat pe care Hincmar^d îl dă lui Ludovic Gîngavul este de a cere într-o adunare mijloacele cu care să-și susțină cheltuielile casei sale.

CAPITOLUL XXIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Clerul a avut motiv să se căiască de protecția pe care o acordase fiilor lui Ludovic Debonarul. Acest principe, după cum am spus, nu dăduse niciodată laicilor precepții^e cu privire la bunurile bisericesti^d; peste puțină vreme însă, Lothar, în Italia, și Pepin, în Aquitania, au renunțat la sistemul lui Carol cel Mare și l-au reluat pe cel al lui Carol Martel. Clericii au făcut apel la împărat împotriva fiilor săi; dar ei înșiși slăbiseră autoritatea la ajutorul căreia apelau acum. În Aquitania s-a arătat oarecare bunăvoință de a ceda; în Italia, s-a refuzat orice ascultare.

^a Vezi cartea XXX, cap. XIII.

^b Hincmar, prima scrisoare către Ludovic Gîngavul.

^c Vezi fragmentul din *Cronica* mănăstirii Saint-Serge d'Angers, în *Duchesne*, vol. II, p. 401.

^d Vezi ceea ce spun episcopii în sinodul din anul 845, *apud Teudonis villam*, art. 4.

Războaiele civile, care tulburaseră viața lui Ludovic Debonarul, au fost germenul celor care au urmat după moartea sa. Cei trei frați, Lothar, Ludovic și Carol, au căutat, fiecare în parte, să-i atragă pe cei mari în tabăra sa și să-și facă partizani. Ei au dat celor care i-au urmat precepții cu privire la bunurile bisericești; și, pentru a-și câștiga nobilimea, i-au dat pe mînă clerul.

Vedem, în Capitularii^a, că acești principii au fost nevoiți să cedeze de plictiseală cererilor și că adesea li s-a smuls ceea ce n-ar fi voit să dea; vedem în ele că clerul se credea mai asuprit de nobilime decît de regi. Se pare apoi că cel ce a lovit cel mai mult în patrimoniul clerului a fost Carol Pleșuvul^b, fie pentru că a fost cel mai pornit împotriva lui, din pricină că, la vremea sa, îl degradase pe tatăl său, fie pentru că a fost cel mai fricos. Oricum ar sta lucrurile, în Capitularii^c

a Vezi sinodul din anul 845, *apud Teudonis villam*, art. 3 și 4, care descrie foarte bine starea de lucruri; de asemenea cel din același an, ținut la palatul din Vernes, art. 12; și sinodul de la Beauvais, tot din același an, art. 3, 4 și 6; Capitulara în villa Sparnaco, din anul 846, art. 20; și scrisoarea pe care episcopii, adunați la Reims, i-au trimis-o, în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8.

b Vezi Capitulara în villa Sparnaco, din anul 846. Nobilimea îl ațîțase pe rege împotriva episcopilor, încît el i-a alungat din adunare: s-au ales cîteva canoane de ale sinoadelor și li s-a declarat episcopilor că ele singure vor fi respectate; nu li s-a acordat decît ceea ce era imposibil să li se refuze. Vezi art. 20, 21 și 22. Vezi, de asemenea, scrisoarea pe care episcopii întruniți i-au trimis-o în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8 și edictul de la Pistes, din anul 864, art. 5.

c Vezi aceeași Capitulară, din anul 846, în villa Sparnaco. Vezi, de asemenea, Capitulara adunării ținute *apud Marsnam*, din anul 847, art. 4, în care clerul s-a mărginit să ceară de a fi pus din nou în posesia a tot ceea ce avusese sub domnia lui Ludovic Debonarul. Vezi, de asemenea, Capitulara, din anul 851, *apud Marsnam*, art. 6 și 7, care menține nobilimea și clerul în posesiunile lor; și Capitulara *apud Bonoilum*, din anul 856, care este un protest adresat regelui de către episcopi cu privire la faptul că, deși fuseseră făcute atîtea legi, prejudiciile suferite de ei nu fuseseră reparate; și, în sfîrșit, scrisoarea pe care episcopii întruniți la Reims i-au trimis-o, în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8.

vedem neconținute conflicte între clerul care își reclama bunurile, și nobilimea care refuza, evita sau amîna de a i le restitui; iar la mijloc, pe regi.

Ni se înfățișează un spectacol vrednic de milă, dacă privim starea de lucruri de pe vremea aceea. În vreme ce Ludovic Debonarul făcea bisericilor donații imense din domeniile sale, fiii săi distribuiau laicilor bunurile clerului. Adeseori, aceeași mîină care întemeia noi abații, le despuia de avut pe cele vechi. Clerul nu se bucura de o situație stabilă. I se lua; redobîndea; coroana pierdea însă mereu.

Către sfîrșitul domniei lui Carol Pleșuvul, și după această domnie, aproape că nu a mai fost vorba despre conflicte între cler și laici pentru restituirea bunurilor bisericii. Episcopii au mai oftat în adevăr de cîteva ori în protestele adresate de ei lui Carol Pleșuvul, pe care le găsim în *Capitulara* din anul 856, și în scrisoarea^a pe care i-au trimis-o lui Ludovic Germanicul, în anul 858; dar ei propuneau, referindu-se la făgăduieli nesocotite de atîtea ori, lucruri pe care este vădit că nu aveau nici o nădejde să le obțină.

Nu a mai fost vorba^b decît de a repara în general prejudiciile aduse bisericii și statului. Regii se angajau să nu le mai ia fidelilor oamenii lor liberi și să nu mai doneze bunurile bisericesti prin precepții^c; încît clerul și nobilimea au părut că se unesc prin interese.

Grozavele pustiiri ale normanzilor au contribuit în mare măsură, după cum am spus, la lichidarea acestor conflicte.

Regii, din zi în zi tot mai discreditați, atît din cauzele pe care le-am arătat, cît și din acelea pe care le voi arăta, au socotit că nu le rămîne altceva de făcut

a Art. 8.

b Vezi *Capitulara* din anul 851, art. 6 și 7.

c Carol Pleșuvul, în sinodul de la Soissons, spune că el „făgăduise episcopilor să nu mai dea precepții cu privire la bunurile bisericesti”. *Capitulara* din anul 853, art. 11, ed. B a - l u z e, vol. II, p. 56.

decît să se lase în seama clericilor. Dar clerul îi slăbise pe regi, iar regii slăbiseră clerul.

În zadar au apelat Carol Pleșuvul și urmașii săi la cler^a pentru a susține statul, împiedicîndu-i prăbușirea; în zadar s-au servit ei^b de respectul pe care popoarele îl purtau față de această pătură socială, pentru a-l menține pe cel care trebuia să le fie purtat lor; în zadar au încercat ei^c să dea autoritate legilor cu ajutorul autorității canoanelor; în zadar au contopit ei pedepsele bisericești cu cele civile^d; în zadar, pentru a contrabalansa autoritatea comitelui, au acordat ei^e fiecărui episcop calitatea de trimis al lor în provincii: i-a fost cu neputință clerului să îndrepte răul pe care îl făcuse; iar o nenorocire extraordinară, despre care voi vorbi îndată, a adus coroana la pămînt.

a Vezi în Nitard, cartea IV, cum după fuga lui Lothar, regii Ludovic și Carol i-au consultat pe episcopi, pentru ca să știe dacă ar putea să ia și să împartă regatul pe care îl părăsiseră. Într-adevăr, deoarece episcopii formau un corp mai strîns unit decît fidelii, acestor principii le convenea să-și asigure drepturile printr-o hotărîre a episcopilor, care îi puteau determina pe toți ceilalți seniori să le urmeze exemplul.

b Vezi *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, *apud Saponarias*, din anul 859, art. 3. „Venilon, pe care îl făcusem arhiepiscop de Sens, m-a uns ca rege; și eu nu trebuie să fiu alungat din regat de nimeni, *saltem sine audientia et iudicio episcoporum, quorum ministerio in regem sum consecratus, et qui throni Dei sunt dicti, in quibus Deus sedet, et per quos sua decernit iudicia; quorum paternis correctionibus et castigatoriis iudiciis me subdere fui paratus et in praesenti sum subditus*”⁶³.

c Vezi *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, *de Carisiaco*, din anul 857, ed. Baluze, vol. II, p. 88, art. 1, 2, 3, 4 și 7.

d Vezi sinodul de la Pistes, din anul 862, art. 4; și *Capitulara* lui Carloman și a lui Ludovic II⁶⁴, *apud Vernis palatium*, din anul 883, art. 4 și 5.

e *Capitulara* din anul 876, în timpul lui Carol Pleșuvul, *in synodo Pontigonensi*, ed. Baluze [vol. II, p. 242], art. 12.

CAPITOLUL XXIV

OAMENII LIBERI AU DOBÎNDIT DREPTUL DE A POSEDA FEUDE

Am spus⁶⁵ că oamenii liberi mergeau la război sub comanda comitelui lor, iar vasalii sub cea a seniorului lor. Aceasta făcea ca păturile sociale existente în stat să se echilibreze între ele; și, cu toate că fideliu aveau vasali subordonați lor, ei puteau fi ținuti în frâu de către comite, care se afla în fruntea tuturor oamenilor liberi din monarhie.

La început^a acești oameni liberi nu au putut să se recomande pentru o feudă, dar mai târziu ei au putut face aceasta; și eu sînt de părere că această schimbare s-a făcut în timpul care s-a scurs între domnia lui Gontran și cea a lui Carol cel Mare. Dovedesc lucrul acesta prin comparația care se poate face între tratatul de la Andély^b, — încheiat între Gontran, Childebert și regina Brunhilda — și actul partajului^c făcut de către Carol cel Mare între copiii săi, precum și actul unui partaj asemănător făcut de către Ludovic Debonarul. Aceste trei acte conțin dispoziții aproape identice în privința vasalilor; și, întrucît prin ele se reglementează aceleași chestiuni și aproape în aceleași împrejurări, spiritul și litera acestor trei documente sînt aproape aceleași în această privință.

În ceea ce îi privește însă pe oamenii liberi, ele prezintă o deosebire esențială. Tratatul de la Andély nu spune de fel că ei puteau să se recomande pentru o feudă; în timp ce în actele partajelor făcute de Carol cel

a Vezi ce am spus mai sus, în cartea XXX, ultimul capitol, către sfîrșit.

b Din anul 587, în *Grégoire de Tours*, cartea IX.

c Vezi capitolul următor, în care vorbesc mai pe larg despre aceste partaje, precum și notele în care ele sînt citate.

Mare și de Ludovic Debonarul se află clauze exprese stabilind că ei se pot recomanda pentru o feudă; ceea ce demonstrează că, după tratatul de la Andély, s-a introdus un nou obicei, în virtutea căruia oamenii liberi au devenit capabili de a se bucura de această însemnată prerogativă.

Aceasta trebuie să se fi întâmplat atunci când, — după ce Carol Martel a împărțit ostașilor săi bunurile bisericești, dându-le parte ca feude, parte ca alodii — s-a petrecut un fel de revoluție în legile feudale. Este probabil că nobilii, care aveau deja feude, au găsit că e mai avantajos să primească noile daruri sub formă de alodii și că oamenii liberi s-au simțit prea fericiți să le primească sub formă de feude.

CAPITOLUL XXV

PRINCIPALA CAUZĂ A SLĂBIRII CELEI DE-A DOUA DINASTII. SCHIMBARE ÎN PRIVINȚA ALODIILOR

Carol cel Mare, în actul de partaj^a despre care am vorbit în capitolul precedent, a stabilit că, după moartea sa, oamenii fiecărui rege vor primi beneficii în regatul regelui lor, iar nu în regatul altuia^b, pe când cei ce aveau alodii și le vor păstra în orice regat s-ar fi aflat. Dar adaugă^c că orice om liber va putea, după moartea seniorului său, să se recomande pentru o feudă în care dintre cele trei regate va voi, la fel ca cel ce nu avusese niciodată un senior. Aceleași dispoziții se află

a În anul 806, între Carol, Pepin și Ludovic. El este redat de Goldast și Baluze, vol. I, p. 439.

b Art. 9, p. 443. Ceea ce corespunde cu tratatul de la Andély, în Grégoire de Tours, cartea IX.

c Art. 10. Despre aceasta nu se vorbește de loc în tratatul de la Andély.

în actul partajului pe care l-a făcut Ludovic Debonarul între fiii săi în anul 817^a.

Dar, cu toate că oamenii liberi se recomandau pentru o feudă, oastea comitelui nu era de loc slăbită prin aceasta: omul liber tot trebuia să contribuie pentru alodia sa și să pregătească oameni care să îndeplinească serviciul militar pentru ea, în proporție de un om la patru gospodării; ori să pregătească un om care să îndeplinească acest serviciu în locul lui pentru feudă; și, întrucît și-au făcut loc unele abuzuri în această privință, ele au fost înlăturate, după cum se vede din constituțiile^b lui Carol cel Mare și din cea a lui Pepin, rege al Italiei^c, care se lămuresc una pe alta.

Ceea ce au spus istoricii, că, adică, bătălia de la Fontenay⁶⁸ a adus prăbușirea monarhiei, este foarte adevărat; dar fie-mi îngăduit să arunc o privire asupra nenorocitelor urmări ale acestei zile.

La cîtva timp după această bătălie, cei trei frați, Lothar, Ludovic și Carol, au încheiat un tratat^d în care găsesc clauze ce trebuie să fi modificat întregul guvernămînt politic la francezi.

a În Baluze, vol. I, p. 174. *Licentiam habeat unusquisque liber homo qui seniore non habuerit, quicumque ex his tribus fratribus voluerit, se commendandi*⁶⁶, art. 9. Vezi și actul partajului făcut de același împărat în anul 837, art. 6, ed. Baluze, p. 686.

b Din anul 811, ed. Baluze, vol. I, p. 486, art. 7 și 8; și cea din anul 812, *ibidem*, p. 490, art. 1. *Ut omnis liber homo qui quatuor mansos vestitos de proprio suo, sive de alicuius beneficio habet, ipse se praeparet, et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo, etc*⁶⁷. Vezi și *Capitulara* din anul 807, ed. Baluze, vol. I, p. 458.

c Din anul 793, inserată în *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul IX, cap. IX.

d Din anul 847, redat de Aubert le Mire și Baluze, vol. II, p. 42, *Conventus apud Marsnam* (Pactul de la Marsna).

În proclamația^a prin care Carol a adus la cunoștința poporului partea acestui tratat care îl privea^b, el spune: 1° Că orice om liber va putea să aleagă ca senior pe cine va voi, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori. Înainte de acest tratat, omul liber se putea pune sub protecția cuiva pentru o feudă; dar alodia sa rămânea mai departe sub autoritatea nemijlocită a regelui, adică sub jurisdicția comitelui; și el nu depindea de seniorul sub protecția căruia se pusese decît în raport cu feuda pe care o obținuse prin acest act. După acest tratat, orice om liber a putut să supună alodia sa regelui sau oricărui alt senior, după placul său. Nu este vorba despre cei care se puneau sub protecția cuiva pentru o feudă, ci despre cei care își transformau alodia în feudă și ieșeau, ca să spunem așa, de sub jurisdicția civilă pentru a intra sub autoritatea regelui sau a seniorului pe care voiau să și-l aleagă.

În acest fel cei care odinioară erau sub puterea directă a regelui, în calitate de oameni liberi sub comite, au devenit pe nesimțite vasali, unii ai altora, căci fiecare om liber putea să-și aleagă ca senior pe cine voia, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori.

2° Că dacă un om (liber) transforma în feudă un domeniu pe care îl avea în posesiune pe veci, aceste noi feude nu mai puteau să fie pe viață. De aceea, întîlnim noi, puțin mai tîrziu, o lege^c generală care acordă feudele fiilor posesorului; ea este de la Carol Pleșuvul, unul dintre cei trei principii care au încheiat tratatul arătat mai sus.

a *Adnunciatio*⁶⁹.

b *Ut unusquisque liber homo in nostro regno seniozem quem voluerit, in nobis et in nostris fidelibus, accipiat*⁷⁰, art. 2^a din proclamația lui Carol.

c *Capitulara* din anul 877, titlul LIII, art. 9 și 10, *apud Carisiacum*⁷¹: *Similiter et de nostris vassalis faciendum est*⁷². etc.

Ceea ce am spus despre libertatea pe care au avut-o toți oamenii liberi din monarhie, după tratatul celor trei frați, de a alege ca senior pe cine voiau ei, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori este confirmat de actele încheiate de atunci încoace.

Pe vremea lui Carol cel Mare, o dată ce un vasal primise din partea unui senior un lucru, chiar dacă nu ar fi valorat decît un solid, el nu-l mai putea părăsi^a. Sub Carol Pleșuvul însă, vasalii au putut^b să-și urmeze nestingheriți interesele sau capriciul; și acest principe se exprimă cu atîta tărie în această privință, încît pare mai degrabă să-i invite la folosirea acestei libertăți, decît să o restrîngă. Pe timpul lui Carol cel Mare, beneficiile erau mai mult personale decît reale; mai tîrziu ele au devenit mai mult reale decît personale.

CAPITOLUL XXVI

SCHIMBARE ÎN PRIVINȚA FEUDELOR

În privința feudelor au avut loc schimbări nu mai puțin însemnate decît în privința alodiilor. Din Capitulara de la Compiègne, emisă sub regele Pepin^c, vedem

Această Capitulară se referă la alta din același an și din același loc, art. 3.

a Capitulara de la Aix-la-Chapelle, din anul 813, art. 16. *Quod nullus seniozem suum dimittat, postquam ab eo acciperit valente solidum unum*⁷³. Vezi și Capitulara lui Pepin, din anul 783, art. 5.

b Vezi Capitulara de Carisiaco, din anul 856, art. 10 și 13, ed. Baluze, vol. II, p. 83, în care regele și seniorii eclesiastici și laici au căzut la înțelegere asupra următoarelor: *Et si aliquis de vobis talis est cui suus senioratus non placet, et illi simulat ut ad alium seniozem melius quam ad illum acaptare possit, veniat ad illum, et ipse tranquille et pacifico animo donat illi commeatum... et quod Deus illi cupierit, et ad alium seniozem acaptare potuerit, pacifice habeat*⁷⁴.

c Din anul 757, art. 6, ed. Baluze, p. 181.

că cei cărora regele le acorda un beneficiu acordau ei înșiși o parte din acest beneficiu unor vasali; dar aceste părți nu erau separate de întreg. Regele le lua înapoi și pe ele când lua întregul; iar, la moartea fidelului, vasalul acestuia pierdea și el subfeuda sa; venea un nou posesor de beneficiu care instituia și el noi subvasali. Așa că subfeuda nu depindea de feudă; persoana era cea care depindea de altă persoană. Pe de o parte, subvasalul revenea la rege, deoarece el nu era legat pentru totdeauna de vasal, și, pe de altă parte, subfeuda revenea de asemenea la rege, deoarece ea era însăși feuda și nu o anexă a feudei.

Așa era subvasalitatea⁷⁵ pe vremea când feudele erau revocabile; la fel era și pe timpul când feudele se acordau pe viață. Aceasta s-a schimbat însă atunci când feudele au început să treacă la moștenitori și când subfeudele au început și ele să treacă astfel. Ceea ce ținea de rege în mod nemijlocit a devenit dependent de el numai în mod indirect; și puterea regală s-a aflat, ca să spunem așa, mai departe cu o treaptă, uneori cu două și adeseori cu mai multe.

În *Cărțile Feudelor*^a vedem că, deși vasalii regelui puteau să doneze pământuri ca feude, cu alte cuvinte subfeude ale regelui, totuși acești subvasali ai lor sau mici vasali ai vasalilor nu puteau să doneze și ei cu titlu de feudă; încît ei puteau să ia înapoi totdeauna ceea ce dăduseră. De altminteri, o astfel de concesiune nu se transmitea fiilor ca feudele, deoarece ea nu era considerată ca fiind acordată după legea feudelor.

Dacă facem comparație între aspectul pe care îl avea subvasalitatea pe vremea când cei doi senatori din Milano⁷⁶ au scris aceste Cărți, și acela pe care îl avea ea pe timpul regelui Pepin, vom vedea că subfeudele și-au păstrat mai mult timp natura lor inițială decît feudele^b.

a Cartea I, cap. I.

b Cel puțin în Italia și în Germania.

Dar pe cînd scriau acești senatori, se introduseseră excepții atît de generale la această regulă, încît ele aproape o desființaseră⁷⁷. Căci, dacă cel ce primise o feudă de la un mic vasal al altui vasal îl însoțise la Roma într-o expediție, el dobîndea toate drepturile de vasal; la fel, dacă dăduse bani micului vasal al unui vasal pentru a obține feuda, acesta nu i-o putea lua înapoi și nici nu îl putea împiedica să i-o transmită fiului său, pînă cînd nu-i restituia banii^a. În cele din urmă, această regulă a încetat de a mai fi respectată în senatul din Milano^b.

CAPITOLUL XXVII

ALTĂ SCHIMBARE CARE A AVUT LOC ÎN PRIVINȚA FEUDELOR

Pe vremea lui Carol cel Mare^c toți erau obligați, sub amenințarea unor pedepse grele, să se prezinte la chemare, de orice război ar fi fost vorba; nu se admiteau scuze; iar comitele care ar fi scutit pe cineva ar fi fost el însuși pedepsit. Dar tratatul celor trei frați a introdus, în această privință, o restricție^d care a scos, ca să spunem așa, nobilimea din mîna regelui³: îndatorirea de a urma la război pe rege a rămas numai cînd acest război era defensiv. În celelalte războaie, i s-a lăsat fiecăruia libertatea de a-l urma pe seniorul său, ori de a-și vedea de treburile sale. Acest tratat se leagă cu altul, încheiat cu cinci

a *Des fiefs* (Despre feude), cartea I, cap. I.

b *Ibidem*.

c *Capitulara* din anul 802, art. 7, ed. Baluze, p. 365.

d *Apud Marsnam* (La Marsna) din anul 847, ed. Baluze, p. 42.

e *Volumus ut cuiuscumque nostrum homo, in cuiuscumque regno fit, cum seniore suo in hostem, vel aliis suis utilitatibus pergat; nisi talis regni invasio quam Lamtuveri dicunt, quod absit, acciderit, ut omnis populus illius regni ad eam repellendam communiter pergat*⁷⁸. Art. 5, *ibidem*, p. 44.

ani mai înainte între cei doi frați Carol Pleșuvul și Ludovic, rege al Germaniei, prin care cei doi frați i-au eliberat pe vasalii lor de îndatorirea de a-i urma la război în cazul în care ei ar fi întreprins vreo acțiune unul împotriva celuilalt, lucru pentru care cei doi principii au făcut jurământ și pentru care au pus să jure cele două armate^a.

Moartea a o sută de mii de francezi în bătălia de la Fontenay a făcut ca nobilimea ce mai rămăsese^b să-și dea seamă că ea ar putea fi exterminată pînă la urmă prin conflictele personale dintre regii săi pentru împărțeală; și că ambiția și invidia lor ar putea face să se verse tot sângele care mai rămăsese de vărsat. S-a făcut deci legea aceasta potrivit căreia nobilimea nu mai era obligată să urmeze pe principii la război decît atunci cînd era vorba de apărarea statului împotriva unei invazii străine. Și această lege a rămas în vigoare timp de mai multe secole^c.

CAPITOLUL XXVIII

SCHIMBĂRI CARE AU AVUT LOC ÎN PRIVINȚA ÎNALTELOR DEMNITĂȚI ȘI A FEUDELOR

Se părea că totul este atins de un anumit viciu și, în același timp, se descompune. Am spus că în primele timpuri, unele feude erau acordate pe vecie; dar acestea erau cazuri izolate, și, în general, feudele își păstrau mereu propria lor natură; iar dacă coroana pierduse unele feude, ea le înlocuise cu altele. Am spus, de asemenea,

a *Apud Argentoratum* (La Argentoratum), în Baluze, *Capitulaires*⁷⁹ (Capitularii), vol. II, p. 39.

b De fapt, nobilimea a încheiat acest tratat. Vezi Nitard⁸⁰, cartea IV.

c Vezi legea lui Guido, rege al romanilor, printre cele care au fost adăugate la *Legea salică* și la *Legea longobarzilor*, titlul VI, § 2, în Echar d⁸¹.

că coroana nu acordase niciodată pentru totdeauna înalte demnități^a.

Carol Pleșuvul a statornicit însă o rînduială generală, care a atins deopotrivă și înaltele demnități și feudele: el a stabilit în Capitulariile sale, că comitatele^b vor reveni fiilor comitelui; și a dispus ca această rînduială să se aplice și pentru feude.

Vom vedea îndată că această rînduială a căpătat o aplicare și mai largă, în așa fel că înaltele demnități și feudele au trecut la rude și mai îndepărtate. Drept urmare, cea mai mare parte a seniorilor, care depindeau în mod nemijlocit de coroană, n-au mai depins de ea decît în mod indirect. Acești comiți, care altădată împărțeau dreptatea în tribunalele regale, acești comiți, care conduceau pe oamenii liberi la război, s-au situat între rege și oamenii săi liberi; iar puterea regală s-a aflat mai departe cu încă o treaptă.

Mai mult încă: din Capitularii^c reiese că comiții aveau beneficii legate de comitatele lor și vasali depinzînd de ei. Cînd comitatele au devenit ereditare, acești vasali ai comitelui au încetat de a fi vasalii direcți ai regelui; beneficiile legate de comitate au încetat de a mai fi beneficii ale regelui; comiții au devenit mai puternici, deoarece vasalii pe care îi aveau deja le dădeau posibilitatea de a dobîndi și alții.

Pentru a ne da bine seama de slăbirea coroanei care a rezultat de aici la sfîrșitul celei de-a doua dinastii, nu

a Unii autori au spus că comitatul de Toulouse fusese acordat de către Carol Martel și că a trecut din moștenitor în moștenitor pînă la ultimul Raymond; dar dacă lucrul acesta e adevărat, el a fost efectul unor împrejurări care au putut să ducă la alegerea comiților de Toulouse dintre fiii ultimului posesor.

b Vezi *Capitulara* sa din anul 877, titlul LIII, art. 9 și 10, *apud Carisiacum*. Această *Capitulară* se referă la alta din același an și din același loc, art. 3.

c *Capitulara III* din anul 812, art. 7 și cea din anul 815, art. 6, cu privire la spanioli; colecția *Capitulariilor*, cartea V, art. 228; *Capitulara* din anul 869, art. 2 și cea din anul 877, art. 13, ed. Baluze.

avem decît să vedem ce s-a petrecut la începutul celei de-a treia dinastii, cînd înmulțirea subfeudelor i-a adus pe marii vasali la disperare.

În regat exista obiceiul^a ca, după ce primul născut dădea porțiuni din feudă fraților săi mai tineri, aceștia făceau actul de omagiu față de cel dintîi, astfel că seniorul dominant nu mai stăpînea aceste porțiuni decît ca subfeude. Filip August, ducele de Burgundia, comiții de Nevers, de Boulogne, de Saint-Paul, de Dampierre, și alți seniori au declarat^b că pe viitor, fie că feuda ar fi împărțită prin succesiune, fie în alt chip, totul va depinde mereu de același senior, fără vreun senior intermediar. Această ordonanță nu a fost aplicată în mod general, căci, după cum am spus în altă parte⁸³, era cu neputință, pe vremea aceea, să se facă ordonanțe generale; dar multe din obiceiurile noastre s-au întemeiat pe ele.

CAPITOLUL XXIX

DESPRE NATURA FEUDELOR DUPĂ DOMNIA LUI CAROL PLEȘUVUL

După cum am spus, Carol Pleșuvul a dispus ca în cazul în care deținătorul unei înalte demnități sau al unei feude va lăsa la moartea sa un fiu, demnitatea sau feuda să treacă la acesta din urmă. Ar fi greu să urmărim mersul abuzurilor care au rezultat de aici și extinderea pe care a căpătat-o aplicarea acestei legi în fiecare țară. În *Cărțile Feudelor*^c văd că la începutul dom-

a Cum rezultă din Othon de Frisingue, *Des Gestes de Frédéric*⁸² (Faptele lui Friedrich), cartea II cap. XXIX.

b Vezi ordonanța lui Filip August, din anul 1209, în noua colecție⁸⁴.

c Cartea I, titlul I.

niei împăratului Conrad al II-lea, feudele din țările aflate sub stăpînirea sa nu treceau la nepoți; ele treceau numai la acela dintre fiii^a ultimului posesor pe care îl alesese însuși seniorul: așadar feudele se acordau printr-un fel de alegere pe care o făcea seniorul dintre fiii acestui ultim posesor.

Am explicat, în capitolul XVII din această carte, cum, în timpul celei de-a doua dinastii, coroana era în anumite privințe electivă, iar în alte privințe ereditară. Ea era ereditară pentru că regii se alegeau numai din aceeași dinastie; ea era astfel și pentru că fiii aveau drept de succesiune asupra ei; ea era electivă, pentru că poporul alegea pe succesor dintre fiii regelui. Cum lucrurile se întîlnesc totdeauna între ele și cum o lege politică are întotdeauna legătură cu altă lege politică, s-a urmat^b în ceea ce privește succesiunea feudelor aceeași direcție care se urmasse în ceea ce privește succesiunea coroanei. Așa că feudele au trecut la fii, și potrivit dreptului de succesiune și potrivit dreptului de alegere; și fiecare feudă a devenit ca și coroana, electivă și ereditară.

Acest drept de alegere pe care îl avea seniorul nu mai exista^c pe vremea autorilor *Cărților Feudelor*^d, adică sub domnia împăratului Friedrich I⁸⁷.

CAPITOLUL XXX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În *Cărțile Feudelor*^a se spune că atunci cînd împăratul Conrad a plecat la Roma, fideliile care se aflau în

a *Sic progressum est, ut ad filios deveniret in quem dominus hoc vellet beneficium confirmare*⁸⁵. *Ibidem.* i

b Cel puțin în Italia și în Germania.

c *Quod hodie ita stabilitum est, ut ad omnes aequaliter veniat*⁸⁶. Cartea I, *Des Fiefs*, titlul I.

d Gerardus Niger și Aubertus de Orto⁸⁸

e Cartea I, *Des Fiefs*, titlul I.

serviciul său i-au cerut să facă o lege dispunând ca feudele ce treceau la fii să poată trece și la nepoți și ca cel al cărui frate murise fără moștenitori legitimi să poată moșteni feuda ce aparținuse tatălui lor comun: cererea aceasta a fost satisfăcută.

Acolo se adaugă (și trebuie să ne amintim că cei ce vorbesc trăiau^a pe timpul împăratului Friedrich I) că „vechii jurisconsulți^b susținuseră întotdeauna că succesiunea feodelor în linie colaterală nu trecea dincolo de frații buni, deși, în timpurile moderne, ea a fost extinsă pînă la al șaptelea grad, iar, după dreptul nou, ea a fost extinsă în linie directă la infinit“. În felul acesta, a căpătat legea lui Conrad aplicare din ce în ce mai largă.

Dacă ținem seama de toate acestea, simpla lectură a istoriei Franței ne arată că perpetuitatea feodelor s-a introdus în Franța mai înainte decît în Germania. Cînd a început să domnească împăratul Conrad al II-lea, în 1024, starea de lucruri din Germania era încă așa cum era deja în Franța sub domnia lui Carol Pleșuvul, care a murit în 877. În Franța însă, după domnia lui Carol Pleșuvul, s-au produs schimbări atît de însemnate încît Carol cel Simplu nu a fost în stare să-și apere în fața unei familii străine drepturile sale incontestabile la imperiu, iar, în cele din urmă, pe vremea lui Hugues Capet, familia domnitoare, despuiată de toate domeniile sale, nu a mai putut nici măcar să-și păstreze coroana.

Slăbiciunea minții lui Carol Pleșuvul a adus în Franța o egală slăbiciune a statului. Cum însă Ludovic Germanicul, fratele său, și cîțiva dintre cei ce au venit după el, au avut însușiri superioare față de ale sale, forța statului lor s-a menținut mai multă vreme.

Ce spun eu? Poate că temperamentul flegmatic, și, dacă mi-e permis să spun așa, lipsa de mobilitate a spiritului poporului german, s-a împotrivit mai mult timp decît spiritul poporului francez acestei întocmiri a lucru-

a C u j a s a dovedit foarte bine acest lucru⁸⁹.

b Cartea I, *Des Fiefs*.

rilor ce făcea ca feudele, parcă printr-o tendință naturală, să se mențină în aceleași familii.

Adaug că regatul Germaniei nu a fost devastat, și, ca să spun așa, nimic, cum a fost cel din Franța, prin acest gen aparte de război pe care l-au purtat împotriva lui normanzii și sarazinii. În Germania existau mai puține bogății, mai puține orașe de pradat, mai puține coaste de cutreierat, mai multe mlaștini de trecut, mai multe păduri de străbătut. Principii, care nu erau amenințați că statul se putea prăbuși în fiecare clipă, au avut mai puțină nevoie de vasalii lor, adică au depins mai puțin de ei. Și probabil că, dacă împărații din Germania nu ar fi fost obligați să se ducă la Roma, pentru a fi încoronați, și să facă neconținute expediții în Italia, feudele și-ar fi păstrat la ei mai multă vreme caracterul lor inițial.

CAPITOLUL XXXI

CUM A PIERDUT COROANA IMPERIULUI CASA DOMNITOARE A LUI CAROL CEL MARE

Imperiul, care, în dauna ramurii lui Carol Pleșuvul, fusese dat deja în mîna bastarzilor din ramura lui Ludovic Germanicul^a, a trecut chiar în mîinile unei familii domnitoare străine, prin alegerea lui Conrad, duce al Franconiei, în anul 912. Ramura care domnea în Franța și care abia putea să se impună la sate era și mai puțin în stare să se lupte pentru coroana Imperiului. Ne-a rămas un acord încheiat între Carol cel Simplu și împăratul Henric I, care urmasa la tron lui Conrad, numit pactul de la Bonn^b. Cei doi principii s-au întîlnit pe o corabie așezată în mijlocul Rinului și și-au jurat prie-

a Arnoul și fiul său, Ludovic al IV-lea.

b Din anul 926, redat de Aubert le Mire, *Cod. donationum piarum* (Codul donațiilor pioase), cap. XXVII.

tenie veșnică. S-a folosit un *mezzo termine*⁹⁰ destul de bun. Carol a luat titlul de rege al Franței occidentale, iar Henric pe cel de rege al Franței orientale. Carol a încheiat acordul cu regele Germaniei, iar nu cu împăratul.

CAPITOLUL XXXII

**CUM A TRECUT COROANA FRANȚEI ÎN MÎNILE
FAMILIEI DOMNITOARE A LUI HUGUES CAPET**

Ereditatea feudelor și instituirea generală a subfeudelor au distrus guvernământul politic⁹¹ și au dat ființă guvernământului feudal. În locul acestei nenumărate mulțimi de vasali pe care îi avuseseră pînă atunci regii, nu le-au mai rămas decît cîtiva, de care depindeau ceilalți. Regii aproape că au încetat de a mai avea vreo autoritate directă: o astfel de putere, care trebuie să treacă prin atîtea alte puteri, și încă prin puteri atît de mari, s-a oprit ori s-a pierdut înainte de a ajunge la ținta sa. Asemenea vasali, atît de mari, nu s-au mai supus; și s-au servit chiar de subvasalii lor pentru a nu mai asculta. Regii, lipsiți de propriile domenii, reduși la orașele Reims și Laon, au rămas la bunul lor plac. Arborele și-a întins prea departe ramurile și vîrfurile s-a uscat. Regatul a ajuns fără domeniu, cum este astăzi Imperiul. S-a acordat deci coroana unuia dintre cei mai puternici vasali.

Normanzii pustiau regatul; ei veneau pe un fel de plute sau de mici luntre, intrau pe gura riurilor, se duceau pe ele în sus și pustiau țara pe amîndouă malurile. Orașele Orléans și Paris îi opreau pe acești tilhari^a; și ei nu puteau să înainteze nici pe Sena, nici pe Loara. Hugues Capet, care stăpînea aceste două orașe, ținea în

a Vezi *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 877, *apud Carisiacum*, în ceea ce privește importanța orașelor Paris, Saint-Denis și a castelelor de pe Loara, pe acele vremuri.

mîinile sale cele două chei ale jalnicei rămășițe a regatului; i s-a acordat deci o coroană pe care numai el era în stare să o apere. Tot așa, mai tîrziu, coroana Imperiului a fost acordată unei case domnitoare care ține neclintite hotarele turcilor⁹².

Coroana Imperiului fusese pierdută de către casa lui Carol cel Mare în vremea în care ereditatea feudelor nu era admisă decît ca o favoare. Aceasta a intrat chiar în uz la germani mai tîrziu decît la francezi^a: de aceea, coroana Imperiului, considerată ca o feudă, a fost electivă. Dimpotrivă, cînd coroana Franței a fost pierdută de către casa lui Carol cel Mare, feudele erau în mod efectiv ereditare în acest regat: coroana, ca o mare feudă, a devenit și ea ereditară.

De altminteri, s-a făcut o mare greșală punîndu-se pe seama momentului acestei prefaceri toate schimbările care se petrecuseră sau care s-au petrecut după aceea. Totul s-a redus la două evenimente: familia domnitoare s-a schimbat și coroana s-a unit cu o mare feudă.

CAPITOLUL XXXIII

UNELE CONSECINȚE ALE PERPETUITĂȚII FEUDELOR

Ca urmare a perpetuității feudelor s-a statornicit la francezi dreptul de moștenire al celui mai în vîrstă sau dreptul de primogenitură. El nu era cunoscut de loc în timpul primei dinastii^b: coroana se împărțea între frați, alodiile se împărțeau la fel; iar feudele, revocabile sau pe viață, nefiind obiect de succesiune, nu puteau fi obiect de partaj.

^a Vezi mai sus cap. XXX.

^b Vezi *Legea salică* și *Legea ripuarilor*, la titlul despre alodii.

În timpul celei de-a doua dinastii, titlul de împărat pe care îl avea Ludovic Debonarul, și care l-a cinstit pe fiul său mai mare, Lothar, l-a făcut să-i dea prin gând de a acorda acestui principe un fel de întâietate față de frații săi mai mici. Cei doi regi^a trebuiau să-l viziteze în fiecare an pe împărat, să-i ducă daruri și să primească din partea lui altele și mai mari; ei trebuiau să se sfătuiască cu el asupra treburilor comune. De aici s-au născut la Lothar acele pretenții în privința cărora a ieșit atât de rău. Când Agobard a scris în apărarea acestui principe^b, el s-a sprijinit pe dispoziția împăratului însuși, care îl asociase pe Lothar la coroana imperiului, după o reculegere întru Domnul prin trei zile de post și prin slujbe bisericești, prin rugăciuni și milostenii; el a amintit că poporul îi făcuse jurământ lui Lothar și că nu putea să calce acest jurământ, că tatăl său îl trimisese pe Lothar la Roma pentru a fi uns de către papă. El stăruie asupra tuturor acestor lucruri, iar nu asupra dreptului de primogenitură. El spune în adevăr că împăratul fixase partea fiecăruia dintre frații mai mici și că îi dăduse precădere celui mai mare; dar, spunând că îi dăduse precădere celui mai mare însemna totodată a spune că împăratul ar fi putut să dea precădere celor mai mici.

Când însă feudele au devenit ereditare, dreptul de primogenitură s-a introdus în privința succesiunii feudelor și, din aceeași cauză, în privința succesiunii coroanei, care era marea feudă. Legea veche, pe baza căreia se făceau împărțelile, nu s-a mai menținut: cum feudele atrăgeau pentru cei ce le posedau anumite îndatoriri, trebuia ca posesorul unei feude să fie în stare să le îndeplinească. S-a statornicit deci un drept de primogenitură; iar principiul legii feudale s-a impus față de cel al legii politice sau civile.

a Vezi *Capitulara* din 817, care cuprinde primul partaj pe care Ludovic Debonarul l-a făcut între fiii săi.

b Vezi cele două scrisori ale sale asupra acestei chestiuni, dintre care una are ca titlu *De divisione imperii* (Despre împărțirea imperiului).

Prin faptul că feudele treceau la fiii posesorului, seniorii pierdeau libertatea de a dispune de ele; și pentru a se despăgubi de aceasta, ei au introdus o taxă care a fost numită taxă de răscumpărare⁹³, despre care vorbesc cutumele noastre; taxă care la început se plătea în linie directă, și care, cu vremea, nu s-a mai plătit decât în linie colaterală.

În curînd feudele au putut să fie transferate unor persoane străine, ca un bun patrimonial. Aceasta a dat naștere taxei de aprobare a vînzării (*le droit de lods et ventes*)⁹⁴, introdusă aproape în tot regatul. Aceste taxe au fost la început arbitrare; dar cînd practica acestor aprobări a devenit generală, ele au fost fixate în fiecare ținut.

Taxa de răscumpărare trebuia să se plătească la fiecare schimbare de moștenitor și, la început, ea s-a plătit chiar în linie directă^a. Cutuma cea mai generală îi fixase mărimea la aceea a venitului pe un an. Aceasta era ceva împovăraător pentru vasal și aducea atingere, ca să spunem așa, feudei. Adeseori, vasalul obținea^b să se prevadă în actul de omagiu că seniorul nu va mai cere drept taxă de răscumpărare decât o anumită sumă de bani, care, în urma schimbărilor suferite de monedă, a ajuns neînsemnată: așa că taxa de răscumpărare este astăzi redusă aproape la zero, în timp ce taxa de aprobare a vînzării s-a menținut în toată mărimea ei. De vreme ce această din urmă taxă nu îl privea nici pe vasal, nici pe moștenitorii săi, ci era vorba despre un caz fortuit care nu trebuia să fie nici prevăzut, nici așteptat, nu s-au mai făcut stipulații de acest fel și s-a continuat a se plăti o anumită porțiune din prețul de vînzare.

a Vezi ordonanța lui Filip August, din anul 1209, cu privire la feude.

b Se găsesc în hrisoave multe convenții de acest fel, de pildă, în *Capitulara* de la Vendôme și în cea de la abația din Saint-Cyprien, în Poitou, din care a dat extrase Galland, p. 55.

Cînd feudele erau acordate pe viață, cineva nu putea să dea altuia o parte din feuda sa ca să o țină pentru totdeauna cu titlu de subfeudă; ar fi fost absurd ca un simplu uzufructuar să dispună de proprietatea lucrului. Dar atunci cînd ele au devenit perpetui, s-a îngăduit acest lucru^a, cu oarecare îngrădiri pe care le-au satornicit cutumele^b: aceasta s-a numit *se jouer de son fief*⁹⁵.

Perpetuitatea feudelor făcînd să se introducă taxa de răscumpărare, fiicele au început să poată moșteni feuda, în lipsa urmașilor de sex masculin. Căci seniorul acordînd fiicei feuda, înmulțea numărul cazurilor în care putea obține taxa de răscumpărare, pentru că soțul trebuia să o plătească întocmai ca și soția^c. Această dispoziție nu putea să se aplice coroanei; căci, întrucît aceasta nu depindea de nimeni, nu putea fi supusă vreunei taxe de răscumpărare.

Fiica lui Wilhelm al V-lea, comite de Toulouse, nu a moștenit comitatul. Mai tîrziu Alienor a moștenit Aquitania și Matilda a moștenit Normandia; dreptul de moștenire al fiicelor a apărut, pe vremea aceea, atît de bine stabilit, încît Ludovic cel Tînăr, după desfacerea căsătoriei sale cu Alienor, nu a făcut nici o dificultate ca să-i restituie Guyenne. Deoarece aceste două cazuri s-au petrecut la foarte scurtă vreme după cel dintîi, trebuie ca legea generală ce chema pe femei la succesiunea feudelor să fi fost introdusă mai tîrziu^d în comitatul Toulouse decît în celelalte provincii ale regatului.

Orînduirea de stat a diferitelor regate din Europa a urmat situația efectivă în care se aflau feudele atunci cînd au fost întemeiate aceste regate. Femeile nu au pu-

a Dar nu se putea reduce feuda, adică să se înstrăineze o porțiune din ea.

b Ele au fixat porțiunea de care se putea dispune în acest fel⁹⁶.

c Din acest motiv o constrîngea seniorul pe văduvă să se recăsătorească.

d Cea mai mare parte dintre marile familii aveau legile lor de succesiune proprii. Vezi ceea ce ne spune De La Thaumassière despre familiile din Berry.

tut moșteni nici coroana Franței, nici coroana Imperiului, pentru că, în momentul întemeierii acestor două monarhii, femeile nu puteau să moștenească feudele; dar ele au putut moșteni coroana în regatele a căror întemeiere a avut loc după ce s-a introdus perpetuitatea feudelor, cum au fost cele întemeiate în urma cuceririlor normanzilor⁹⁷ și cele care au fost întemeiate în urma cuceririlor făcute împotriva maurilor⁹⁸; în sfârșit, în altele care, dincolo de hotarele Germaniei și în timpuri destul de recente, s-au născut, oarecum, a doua oară prin introducerea creștinismului⁹⁹.

Cînd feudele erau revocabile, ele se acordau unor oameni care erau în stare să îndeplinească îndatoririle legate de ele și nu era nici vorbă de minori. Dar^a cînd ele au devenit perpetui, seniorii au luat în mîinile lor feuda pînă la majorat, fie pentru a-și spori veniturile, fie pentru a-l învăța pe pupil meșteșugul armelor. Aceasta este ceea ce obiceiurile noastre numesc *la garde noble*¹⁰⁰; ea se bazează pe alte principii decît acelea ale tutelei și este cu totul distinctă de ea.

Cînd feudele erau acordate pe viață, cel care voia să obțină o feudă făcea actul de recomandare; și tradiția reală, care se făcea prin sceptru, stabilea feuda, cum se face astăzi prin omagiu. Nu întîlnim cazuri în care comiții, sau chiar trimișii regelui să primească omagiul în provincii; această atribuție nu se află în împuternicirile acestor demnitari, care ni s-au păstrat în Capitularii. Ei îi puneau în adevăr uneori să presteze jurămint de credință pe toți supușii^b; dar acest jurămint nu era un omagiu de natura celor care s-au introdus mai tîrziu; căci, în acestea din urmă, jurămintul de credință era un.

a În *Capitulara* din anul 877, *apud Carisiacum*, art. 3, ed. Baluze, vol. II, p. 269, vedem momentul în care regi; au dispus administrarea feudelor în scopul de a le conserva pentru minori; exemplu care a fost urmat de către seniori și a dat naștere la ceea ce noi numim „la garde noble”.

b Formula acestui jurămint în *Capitulara II* din anul 802. Vezi și pe cea din anul 854, art. 13 și celelalte.

act^a ce constituia o anexă a omagiului, act care uneori urma, alteori preceda omagiul, care nu avea loc în toate omagiile, care era mai puțin solemn decât omagiul și care era cu totul distinct de el.

Comiții ca și trimișii regelui îi puneau totuși, în anumite împrejurări, pe vasalii a căror fidelitate era îndoielnică, să dea o asigurare ce se numea *firmitas*^b; dar această asigurare nu putea fi un omagiu, de vreme ce regii și-o dădeau reciproc^c.

Iar dacă abatele Suger^d vorbește despre județul lui Dagobert, în care, potrivit mărturiilor din vechime, regii Franței aveau obiceiul să primească omagiile seniorilor, este limpede că el folosește aici ideile și limbajul vremii sale.

Atunci când feudele au început să treacă la moștenitori, recunoașterea vasalului, care nu era, în primele timpuri decât ceva ocazional, a devenit o acțiune regulată: ea a început să fie îndeplinită într-un mod mai solemn, a fost încărcată cu mai multe formalități, deoarece ea trebuia să păstreze amintirea îndatoririlor reciproce ale seniorului și vasalului de-a lungul tuturor generațiilor.

Aș fi înclinat să cred că omagiul a început să se practice pe vremea regelui Pepin, epocă în care, după cum

a Du Cange, la cuvîntul *Hominiūm*, p. 1163; și la cuvîntul *Fidelitas*¹⁰¹, p. 474, citează documentele vechilor omagii, unde se găsesc aceste deosebiri și un mare număr de mărturii cu autoritate care se pot vedea. În omagiu, vasalul punea mîna sa în cea a seniorului și jura; jurămîntul de fidelitate se presta jurînd pe Evanghelie. Omagiul se făcea în genunchi: jurămîntul de fidelitate, în picioare. Numai seniorul putea să primească omagiul; dar slujbașii săi puteau să primească jurămîntul de fidelitate. Vezi Littleton¹⁰², sect. XCI și XCII. *Foi et hommage* înseamnă fidelitate și omagiu.

b *Capitulare* lui Carol Pleșuvul, din anul 860, *post redditum a Confluentibus* (După întoarcerea de la întîlnire), art. 3, ed. Baluze, p. 145.

c *Ibidem*, art. 1.

d Suger, *Lib. de administratione sua*¹⁰³ (Carte despre administrația sa).

tut moșteni nici coroana Franței, nici coroana Imperiului, pentru că, în momentul întemeierii acestor două monarhii, femeile nu puteau să moștenească feudele; dar ele au putut moșteni coroana în regatele a căror întemeiere a avut loc după ce s-a introdus perpetuitatea feudelor, cum au fost cele întemeiate în urma cuceririlor normanzilor⁹⁷ și cele care au fost întemeiate în urma cuceririlor făcute împotriva maurilor⁹⁸; în sfârșit, în altele care, dincolo de hotarele Germaniei și în timpuri destul de recente, s-au născut, oarecum, a doua oară prin introducerea creștinismului⁹⁹.

Cînd feudele erau revocabile, ele se acordau unor oameni care erau în stare să îndeplinească îndatoririle legate de ele și nu era nici vorbă de minori. Dar^a cînd ele au devenit perpetui, seniorii au luat în mîinile lor feuda pînă la majorat, fie pentru a-și spori veniturile, fie pentru a-l învăța pe pupil meșteșugul armelor. Aceasta este ceea ce obiceiurile noastre numesc *la garde noble*¹⁰⁰; ea se bazează pe alte principii decît acelea ale tutelei și este cu totul distinctă de ea.

Cînd feudele erau acordate pe viață, cel care voia să obțină o feudă făcea actul de recomandare; și tradiția reală, care se făcea prin sceptru, stabilea feuda, cum se face astăzi prin omagiu. Nu întîlnim cazuri în care comiții, sau chiar trimișii regelui să primească omagiul în provincii; această atribuție nu se află în împuternicirile acestor demnitari, care ni s-au păstrat în Capitularii. Ei îi puneau în adevăr uneori să presteze jurămint de credință pe toți supușii^b; dar acest jurămint nu era un omagiu de natura celor care s-au introdus mai tîrziu; căci, în acestea din urmă, jurămintul de credință era un

a În *Capitulara* din anul 877, *apud Carisiacum*, art. 3, ed. Baluze, vol. II, p. 269, vedem momentul în care regi; au dispus administrarea feudelor în scopul de a le conserva pentru minori; exemplu care a fost urmat de către seniori și a dat naștere la ceea ce noi numim „la garde noble”.

b Formula acestui jurămint în *Capitulara II* din anul 802. Vezi și pe cea din anul 854, art. 13 și celelalte.

act^a ce constituia o anexă la omagiului, act care uneori urma, alteori preceda omagiul, care nu avea loc în toate omagiile, care era mai puțin solemn decât omagiul și care era cu totul distinct de el.

Comiții ca și trimișii regelui îi puneau totuși, în anumite împrejurări, pe vasalii a căror fidelitate era îndoielnică, să dea o asigurare ce se numea *firmitas*^b; dar această asigurare nu putea fi un omagiu, de vreme ce regii și-o dădeau reciproc^c.

Iar dacă abatele Suger^d vorbește despre județul lui Dagobert, în care, potrivit mărturiilor din vechime, regii Franței aveau obiceiul să primească omagiile seniorilor, este limpede că el folosește aici ideile și limbajul vremii sale.

Atunci când feudele au început să treacă la moștenitori, recunoașterea vasalului, care nu era, în primele timpuri decât ceva ocazional, a devenit o acțiune regulată: ea a început să fie îndeplinită într-un mod mai solemn, a fost încărcată cu mai multe formalități, deoarece ea trebuia să păstreze amintirea îndatoririlor reciproce ale seniorului și vasalului de-a lungul tuturor generațiilor.

Aș fi înclinat să cred că omagiul a început să se practice pe vremea regelui Pepin, epocă în care, după cum

a Du Cange, la cuvîntul *Hominium*, p. 1163; și la cuvîntul *Fidelitas*¹⁰¹, p. 474, citează documentele vechilor omagii, unde se găsesc aceste deosebiri și un mare număr de mărturii cu autoritate care se pot vedea. În omagiu, vasalul punea mîna sa în cea a seniorului și jura; jurămîntul de fidelitate se presta jurînd pe Evanghelie. Omagiul se făcea în genunchi: jurămîntul de fidelitate, în picioare. Numai seniorul putea să primească omagiul; dar slujbașii săi puteau să primească jurămîntul de fidelitate. Vezi Littleton¹⁰², sect. XCI și XCII. *Foi et hommage* înseamnă fidelitate și omagiu.

b *Capitulare* lui Carol Pleșuvul, din anul 860, *post reditum a Confluentibus* (După întoarcerea de la întîlnire), art. 3, ed. Baluze, p. 145.

c *Ibidem*, art. 1.

d Suger, *Lib. de administratione sua*¹⁰³ (Carte despre administrația sa).

am spus, multe beneficii se acordau pe vecie; dar aş admite lucrul acesta cu oarecare precauție şi numai în ipoteza că autorii vechilor Anale ale francilor nu au fost nişte ignoranţi, care, descriind ceremoniile actului de supunere pe care Tassilo, duce de Bavaria, l-a făcut faţă de Pepin^a, să fi vorbit de fapt pe temeiul obiceiurilor pe care le vedeau aplicându-se în vremea lor^b.

CAPITOLUL XXXIV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Cîtă vreme feudele erau revocabile sau pe viață, ele intrau aproape numai în cîmpul legilor politice; din această cauză se vorbește atît de puţin, în legile civile din acele vremuri, despre legile feudelor. Atunci însă cînd ele au devenit ereditare, cînd au putut să fie donate, vîndute, lăsate prin testament au început să fie obiect şi al legilor politice şi al celor civile. Feuda, considerată ca o obligație la serviciul militar, ținea de dreptul politic; considerată ca un fel de bun ce se afla în circulație, ea ținea de dreptul civil. Aceasta a dat naștere legilor civile asupra feudelor.

Feudele devenind ereditare, legile privitoare la ordinea succesiunilor au trebuit să se adapteze perpetuității feudelor. Astfel s-a statornicit, în pofida dispoziției dreptului roman şi a legii salice^c, această regulă a dreptului francez: *Propres ne remontent point*^{d104}. Trebuiau

a Anno 757, cap. XVII.

b *Tassilo venit in vassatico se commendans, per manus sacramenta iuravit multa et innumerabilia, reliquiis sanctorum manus imponens, et fidelitatem promisit Pippino*^{103 bis}. S-ar părea că aici ar fi un omagiu şi un jurămint de fidelitate. Vezi mai sus nota c din pagina precedentă.

c La titlul despre alodii.

d Cartea IV, *De feudis*, titlul LIX.

să fie îndeplinite îndatoririle legate de posesiunea feudei; dar un bunic, un frate al bunicului, ar fi fost niște vasali nepotriviți pentru senior: de aceea această regulă nu s-a aplicat la început decît pentru feude, după cum aflăm din Boutillier^a.

Feudele devenind ereditare, seniorii, care trebuiau să aibă grijă de îndeplinirea îndatoririlor legate de posesiunea feudei, au cerut ca fetele cărora le revenea moștenirea feudei^b și, eu cred, uneori și moștenitorii de sex masculin, să nu se poată căsători fără consimțămîntul lor, încît contractele de căsătorie au devenit pentru nobili o îmbinare de dispoziții feudale și de dispoziții civile. Într-un asemenea act, întocmit sub ochii seniorului, se stabileau dispoziții relative la succesiunea viitoare, în scopul de a asigura îndeplinirea de către moștenitori a îndatoririlor pe care le atrăgea asupra lor posesiunea feudei: de aceea numai nobilii au avut la început libertatea de a dispune cu privire la succesiunile viitoare prin contractul de căsătorie, după cum au remarcat Boyer^{c105} și Aufrerius^{d106}.

Este de prisos să mai spunem că retractul bunurilor familiale (*le retrait lignager*), bazat pe vechiul drept al rudelor, care este un mister al vechiului nostru drept francez, pe care nu am timpul să-l dezvolt, nu s-a putut aplica în privința feudelor decît atunci cînd ele au devenit perpetui.

Italiam, Italiam^{e107} Închei acest tratat despre feude acolo unde cea mai mare parte a autorilor l-au început.

a *Somme rurale*, cartea I, titlul LXXVI, p. 447.

b Potrivit unei ordonanțe a lui Ludovic cel Sfînt, din anul 1246, emisă pentru a înregistra cutumele din Anjou și din Maine, cei care aveau paza avutului unei fete moștenitoare a unei feude trebuie să dea seniorului asigurarea că ea nu se va mărita fără consimțămîntul lui.

c Deciziile 155, nr. 8 și 204, nr. 38.

d *In Capell. Thol.*, decizia 453.

e *Eneida*, cartea III. v. 523.

APĂRAREA „SPIRITULUI LEGILOR“¹

PARTEA ÎNȚII

Această apărare a fost împărțită în trei părți. În prima parte, s-a răspuns la învinuirile generale care au fost aduse autorului *Spiritului legilor*. În a doua parte, s-a răspuns învinuirilor de amănunt. Cea de-a treia cuprinde reflecții asupra felului în care a fost criticat autorul. Publicul va vedea cum stau lucrurile în realitate, va putea judeca.

I

Cu toate că *Spiritul legilor* este o lucrare de pură politică și de pur drept, autorul a avut adeseori prilejul să vorbească în ea despre religia creștină: el a făcut acest lucru în așa fel încît să se vadă toată măreția ei; și, dacă el nu și-a fixat scopul de a cîștiga de partea ei credința cititorului, el a căutat să-i cîștige dragostea pentru ea.

Cu toate acestea, în două numere ale unui periodic, care au apărut unul după altul^a, i s-au adus cele mai grave acuzații. Nu este vorba nici mai mult, nici mai puțin decît de a stabili dacă el este spinozist și deist; și,

a Unul din 9 octombrie 1749, celălalt din 16, aceeași lună.

în ciuda faptului că aceste două acuzații sînt prin ele însele contradictorii, autorul este supus neîncetat cînd uneia, cînd alteia. Amîndouă, deoarece sînt incompatibile una cu alta, nu îl pot face mai vinovat decît una singură; dar amîndouă îl pot face mai odios.

Așadar, este spinozist, el care, începînd de la primul alineat al cărții sale, a făcut deosebire între lumea materială și cea a substanțelor spirituale.

Este deci spinozist, el care, în al doilea alineat, a atacat ateismul: „Cei care au afirmat că o fatalitate oarbă a produs toate efectele pe care le vedem în lume au spus o mare absurditate; căci ce poate fi mai absurd decît o fatalitate oarbă care ar fi produs ființe raționale?“

Este deci spinozist, el care a continuat cu aceste cuvinte: „Dumnezeu are cu universul raporturi în calitate de creator și de conservator^a; legile după care a creat sînt acelea potrivit cărora conservă. El acționează potrivit acestor reguli, pentru că le cunoaște; le cunoaște, pentru că el le-a făcut; le-a făcut, pentru că ele corespund cu înțelepciunea și cu puterea sa“.

Este deci spinozist, el care a adăugat: „Întrucît, după cum vedem, lumea, formată prin mișcarea materiei și lipsită de facultatea de a cunoaște, dăinuiește neconținut, etc.“.

Este deci spinozist, el care a demonstrat, împotriva lui Hobbes și Spinoza, că „raporturile de dreptate și de echitate sînt anterioare tuturor legilor pozitive“^b.

Este deci spinozist, el care a spus, la începutul celui de-al doilea capitol: „Această lege, care, întipărint în ființa noastră ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul, este prima dintre legile naturale prin însemnăta-tea ei“.

Este deci spinozist, el care a combătut din toate puterile paradoxul lui Bayle, după care este mai bine să fii

a Cartea I, cap. I.

b *Ibidem*.

ateu decît idolatru? Paradox din care ateii ar putea trage cele mai primejdioase concluzii.

Ce se mai putea spune după pasaje atît de explicite? Iar echitatea naturală cere ca dovezile să fie proporționale cu gravitatea acuzației.

Prima obiecție

„Autorul se poticnește de la primul pas. Legile, în înțelesul cel mai larg al lor sînt raporturile necesare care derivă din natura lucrurilor. Legile, raporturi! E de conceput așa ceva? Totuși autorul nu a schimbat definiția obișnuită a legilor fără nici un scop. Care este deci țelul lui? Iată-l. Potrivit noului sistem, există între toate lucrurile care alcătuiesc ceea ce Pope² numește *Ma-rele Tot* o înălțuire atît de necesară, încît cea mai mică neorînduială duce tulburarea pînă la tronul Ființei supreme. Aceasta îl face pe Pope să spună că lucrurile nu au putut fi altfel decît sînt și că totul este bine așa cum este. Acestea fiind stabilite, se înțelege semnificația acestui nou limbaj potrivit căruia legile sînt raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor. La care se adaugă că, în acest sens, tot ce există are legile sale: divinitatea are legile sale; lumea materială are legile sale, substanțele spirituale superioare omului au legile lor, animalele au legile lor, omul, legile sale“.

Răspuns

Bezna însăși nu este mai obscură decît această obiecție. Criticul a auzit spunîndu-se că Spinoza admitea un principiu orb și necesar care conduce universul, și nu i-a trebuit mai mult: de îndată ce va da peste cuvîntul *necesar*, aceasta va însemna spinozism. Autorul a spus că legile sînt un raport necesar; iată deci spinozism, pentru că apare cuvîntul necesar. Și ceea ce e surprinzător este faptul că pentru critic, autorul este spinozist tocmai din cauza acestui pasaj, deși acest pasaj combate în chip

răspicat sistemele primejdioase. Autorul și-a propus să atace sistemul lui Hobbes, sistem teribil, care, făcând să depindă toate virtuțile și toate viciile de statornicirea legilor pe care și le-au dat oamenii, și voind să demonstreze că oamenii se nasc, toți, în stare de război, și că prima lege naturală este războiul tuturor împotriva tuturor, nimicește, ca și Spinoza, și orice religie și orice morală. În această privință autorul a stabilit, în primul rând, că existau legi de dreptate și de echitate înainte de statornicirea legilor pozitive: el a dovedit că toate lucrurile aveau legi; că, înainte chiar de a fi fost create, ele aveau legi posibile; că însuși Dumnezeu are legi, adică legi pe care și le dăduse el însuși. El a demonstrat că este neîntemeiată afirmația că oamenii se nasc în stare de război^a; el a arătat că starea de război nu a început decît după formarea societăților; el a formulat în această privință principii clare. De unde reiese că autorul a atacat erorile lui Hobbes și consecințele celor ale lui Spinoza; și că i s-a întîmplat de a fi atît de puțin înțeles, încît au fost luate drept opinii ale lui Spinoza obiecțiile pe care le face el împotriva spinozismului: Înainte ca cineva să înceapă o dispută, ar trebui să se pună la curent cu problema dezbătută, și să știe cel puțin dacă cel pe care îl atacă este amic sau inamic.

A doua obiecție

Criticul continuă: „În această privință autorul îl citează pe Plutarh, care spune că legea este regina tuturor, muritori și nemuritori. Dar oare de la un păgîn, etc. “

Răspuns

Este adevărat că autorul l-a citat pe Plutarh, care spune că legea este regina tuturor, muritori și nemuritori.

a Cartea I, cap. II.

A treia obiecție

Autorul a spus că „creațiunea, care pare a fi un act arbitrar, presupune reguli tot atît de invariabile ca și fatalitatea ateilor“. Din aceste cuvinte, criticul trage concluzia că autorul admite fatalitatea ateilor.

Răspuns

O clipă mai înainte, autorul a distrus această fatalitate prin următoarele cuvinte: „Cei care au spus că o fatalitate oarbă a produs toate efectele pe care le vedem în lume au spus o mare absurditate: căci ce absurditate mai mare poate fi decît să susții că o fatalitate oarbă a produs ființe înzestrate cu facultatea de a cunoaște?“ Mai mult încă, nu-l poți pune pe autor să vorbească, într-un pasaj pe care-l critici, decît despre ceea ce el vorbește efectiv. Și el nu vorbește de fel despre cauze și nu compară de fel cauzele, ci vorbește despre efecte și compară efectele. Întregul alineat, precum și cel care precede și cel care urmează, arată că aici nu este vorba decît despre regulile mișcării, despre care autorul spune că au fost stabilite de către Dumnezeu: aceste reguli sînt invariabile, și toată fizica spune același lucru împreună cu el; ele sînt invariabile pentru că Dumnezeu a voit ca ele să fie așa și pentru că el a voit să conserve lumea. El nu spune despre aceasta nici mai mult, nici mai puțin.

Voi continua să spun că criticul nu pătrunde nicio dată sensul lucrurilor, și că nu se leagă decît de cuvinte. Cînd autorul a spus că creațiunea, care părea să fie un act arbitrar, presupunea reguli tot atît de invariabile ca și fatalitatea ateilor, vorbele sale nu aveau cum să fie înțelese ca și cum el ar fi spus că creațiunea ar fi fost un act necesar ca și fatalitatea ateilor, de vreme ce el combătuse deja această fatalitate. Mai mult încă, cei doi termeni ai unei comparații trebuie să fie corespunzători unul cu altul; așa că trebuie neapărat ca fraza să însemne: creațiunea, care pare la prima vedere că trebuie să dea naș-

tere unor reguli de mișcare variabile, are reguli tot atât de invariabile ca și fatalitatea ateilor. Criticul, încă o dată, nu a văzut și nu vede decît cuvintele.

II

Nu există deci nicidecum spinozism în *Spiritul legilor*. Să trecem la o altă acuzație și să vedem dacă este adevărat că autorul nu recunoaște religia revelată. Autorul, la sfîrșitul primului capitol, vorbind despre om, care este o ființă rațională limitată, supusă ignoranței și crierii, a spus: „O astfel de ființă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei“.

În capitolul întîi din cartea a douăzeci și patra, el a spus: „Nu voi cerceta deci diferitele religii din lume decît în raport cu binele pe care îl pot aduce vieții în societate, fie că vorbesc despre religia care își are originea în cer, fie despre acelea care și-o au pe pămînt“.

„Nu va fi nevoie decît de foarte puțină echitate pentru a vedea că niciodată nu am căutat să subordonez interesele sale intereselor politice, ci am urmărit să le îmbin; or, pentru a le îmbina, trebuie să le cunoști. Religia creștină, care poruncește oamenilor să se iubească, pretinde, fără îndoială, ca fiecare popor să aibă cele mai bune legi politice și cele mai bune legi civile, pentru că ele sînt, după ea, cel mai mare bun pe care oamenii îl pot da și primi“.

Iar în capitolul doi din aceeași carte, a spus: „Un principe care iubește religia și care se teme de ea este ca un leu ce ascultă de mîna care îl dezmiardă sau de glasul care îl îmblînzește; un principe care se teme de religie și o urăște este ca o fiară sălbatică ce mușcă lanțul care o împiedică să se arunce asupra trecătorilor; un principe care nu are nici o religie este ca acel animal feroce care nu se simte liber decît atunci cînd sfîșie și devorează“.

În capitolul trei al aceleiași cărți: „În timp ce principii mahomedani seamănă neîncetat în jurul lor moartea sau pier ei înșiși de o moarte violentă, la creștini, religia îi face pe principii mai puțin temători și, drept urmare, mai puțin cruzi. Principele se bizuie pe supușii săi, iar supușii pe principe. Lucru minunat! religia creștină, care pare să nu aibă alt scop decît fericirea supremă din cealaltă viață, face fericirea noastră și în cea de aici“.

În capitolul patru al aceleiași cărți: „Dat fiind caracterul religiei creștine și cel al religiei mahomedane, se cuvine ca, fără altă examinare, să îmbrățișăm pe una și să respingem pe cealaltă“. Citiți mai departe, vă rog.

În capitolul șase: „După ce a insultat toate religiile, Domnul Bayle defăimează religia creștină; el îndrăznește să afirme că niște creștini adevărați nu ar fi în stare să întemeieze un stat care să poată dăinui. Și de ce nu? Aceștia ar fi niște cetățeni extrem de luminați în ceea ce privește îndatoririle lor și ar avea o foarte mare râvnă ca să le îndeplinească; ei ar fi foarte conștienți de drepturile de apărare naturală; cu cît ar socoti că datorează mai mult religiei lor, cu atît ar gîndi că datorează mai mult patriei. Principiile creștinismului, adînc întipărite în inimă, ar fi nemăsurat mai puternice decît această falsă onoare din monarhii, decît aceste virtuți omenești din republici și decît această teamă slugarnică din statele despotice.

„Este surprinzător că acest mare om nu a știut să deosebească rînduielile făcute pentru statornicirea creștinismului de creștinismul însuși și nici poruncile Evangheliei de sfaturile ei și că este cazul să i se impute faptul de a se fi înșelat în privința spiritului propriei sale religii. Atunci cînd, în loc de legi, legiutorul a dat sfaturi, înseamnă că el a înțeles că sfaturile lui, dacă ar fi impuse ca legi, ar fi contrare spiritului legilor sale“.

În capitolul zece: „Dacă aș putea să uit o clipă că sînt creștin, nu m-aș putea opri de a trece distrugerea

sectei lui Zenon printre nenorocirile care au lovit neamul omenesc, etc. Faceți o clipă abstracție de adevărurile revelate; căutați în întreaga natură, și nu veți găsi în ea o imagine mai măreață decât a Antoninilor etc“.

Și în capitolul treisprezece: „Religia păgînă, care nu interzicea decât cîteva crime grosolane, care oprea mîna și lăsa inima în voia ei, putea să aibă crime de neispășit; dar o religie care îmbrățișează toate patimile, care nu se interesează mai mult de fapte decât de dorințe și de intenții; care nu ne ține legați prin cîteva lanțuri, ci prin nenumărate fire; care lasă deoparte justiția umană și introduce o altă justiție; care este alcătuită în așa fel că duce neîncetat de la căință la dragoste și de la dragoste la căință, care așază între judecător și criminal un mare mediator, între cel drept și mediator un mare judecător; o astfel de religie nu trebuie să aibă crime de neispășit. Dar, deși trezește temeri și speranțe în toate sufletele, ea ne face îndeajuns să înțelegem că dacă nu există crimă care, prin natura sa, să fie de neispășit, o viață întreagă poate fi astfel; că ar fi foarte primejdios de a cerca neîncetat îndurarea Domnului prin noi crime și prin noi ispășiri; că, îngrijorați de vechile datorii, niciodată achitate față de Domnul, trebuie să ne ferim de a contracta altele, de a întrece măsura și de a merge pînă la capătul bunătății părintești“.

În capitolul nouăsprezece, la sfîrșit, autorul, după ce a arătat greșelile diferitelor religii păgîne în legătură cu starea sufletelor în cealaltă viață, spune: „Nu este destul ca o religie să statornicească o dogmă, mai trebuie ca ea să o și îndrumeze. Aceasta a făcut în chip minunat religia creștină în privința dogmelor despre care vorbim: ea ne face să nădăjduim într-o stare în care credem, iar nu într-una pe care o simțim sau pe care o cunoaștem; totul, pînă și învierea trupurilor, ne conduce la idei spirituale“.

Iar în capitolul douăzeci și șase, la sfîrșit: „De aici reiese că aproape întotdeauna este potrivit ca o religie

să aibă dogme particulare și un cult general. Legile privitoare la practicile cultului trebuie să cuprindă puține amănunte: de exemplu, să indice mortificări, iar nu o anumită mortificare. Creștinismul este plin de bun simț: abstenența este de drept divin; dar o abstenență de un anumit fel este de drept uman și poate fi modificată“.

În ultimul capitol din cartea a douăzeci și cincea: „Dar de aici nu rezultă că o religie adusă dintr-o țară foarte îndepărtată și cu totul deosebită în privința climei, a legilor, a moravurilor și a obiceiurilor, ar avea întreg succesul pe care sfințenia ei ar trebui să i-l asigure“.

Iar în capitolul trei din cartea a douăzeci și patra: „Religia creștină a împiedicat, în ciuda mărimii imperiului și a climei dăunătoare, statornicirea despotismului în Etiopia și a dus în mijlocul Africii moravurile Europei și legile sale, etc... Foarte aproape de acolo vedem cum în Senaar, unde stăpânește mahomedanismul, copiii regelui sînt ținuți închiși; la moartea acestuia, consiliul dispune ca ei să fie omorîți în interesul celui ce se urcă pe tron“.

„Să ne gîndim, pe de o parte, la masacrele continue ale regilor și conducătorilor greci și romani, iar pe de alta, la distrugerea popoarelor și a cetăților tot de către acești conducători; la Timur și Genghis-han, care au pustiiit Asia, și atunci vom vedea că datorăm creștinismului, în cîrmuirea internă, un anumit drept politic, iar, în vreme de război, un anumit drept al ginților, pentru care ființa umană nu ar putea avea destulă recunoștință“. Rog să se citească întregul capitol.

În capitolul opt din cartea a douăzeci și patra: „Într-o țară în care din nenorocire oamenii au o religie pe care nu au căpătat-o de la Dumnezeu este totdeauna necesar ca aceasta să corespundă cu morala, deoarece religia, chiar falsă, este cea mai bună garanție pe care o pot avea oamenii pentru probitatea oamenilor“.

Acestea sînt pasaje precise: în ele se vede un scriitor care nu numai că crede în religia creștină, dar o și iubește. Ce argumente se aduc pentru a dovedi contra-

riul? Și repetăm încă o dată că dovezile trebuie să fie proporționate cu acuzația: cum această acuzație nu este neînsemnată, nici dovezile nu trebuie să fie astfel. Și deoarece aceste dovezi sînt prezentate într-o formă destul de neobișnuită, fiind mereu pe jumătate dovezi, pe jumătate insulte, și fiind aproape ascunse în întorto-chierile unei expuneri foarte nedeslușite, voi încerca să le deslușesc.

Prima obiecție

Autorul a lăudat pe stoici, care admiteau o fatalitate oarbă, o înlănțuire necesară, etc^a. Acesta este fundamentul religiei naturale.

Răspuns

Presupun, pentru o clipă, că acest fel greșit de a judeca e bun. Oare autorul a lăudat fizica și metafizica stoicilor? El a lăudat morala lor; el a afirmat că popoarele au tras mari foloase de pe urma ei: a spus aceasta și nimic mai mult; ba mă înșel, a spus mai mult, căci, din prima pagină a cărții, el a atacat această fatalitate a stoicilor; el nu a lăudat-o deci, atunci cînd i-a lăudat pe stoici.

A doua obiecție

Autorul l-a lăudat pe Bayle, numindu-l un mare om^b.

Răspuns

Presupun, tot pentru o clipă, că în general acest fel de a judeca este bun: în cazul de față cel puțin el nu este însă bun. Este adevărat că autorul l-a calificat pe Bayle drept un mare om, dar i-a criticat părerile: iar

a Pagina 165 din al doilea număr din 16 octombrie 1749.

b Pagina 165 din al doilea număr.

dacă le-a criticat înseamnă că nu le admite. Și de vreme ce i-a combătut părerile nu îl califică drept un mare om datorită părerilor sale. Toată lumea știe că Bayle avea o minte superioară, de care s-a folosit rău; dar această minte superioară, de care s-a folosit rău, el o avea. Autorul a combătut sofisme sale și a deplîns ră-tăcirile sale. Nu-mi plac de fel oamenii care răstoarnă legile patriei lor; dar mi-ar fi greu să cred că Caesar și Cromwell au fost minți mărginite. Nu-mi plac de fel cuceritorii; dar nu prea va putea cineva să mă convingă că Alexandru și Genghis-han au fost capete obișnuite. Nu i-ar fi trebuit multă minte autorului pentru a spune că Bayle era un om ticălos; dar probabil că nu-i place să adreseze insulte, fie că are de la natură această înclinare, fie că a primit-o prin educație. Am motiv să cred că dacă ar pune mîna pe pana de scris, el nu ar adresa insulte nici măcar celor care au căutat să-i facă unul din cele mai mari rele pe care un om îl poate face altui om, străduindu-se să-l facă odios în ochii tuturor celor care nu îl cunosc și suspect în ochii tuturor celor care îl cunosc.

Mai mult încă, am observat că sforăielile oamenilor violenți nu fac aproape de loc impresie decît asupra celor ce sînt ei înșiși violenți. Cea mai mare parte a cititorilor sînt oameni moderați; aproape nimeni nu ia în mîna o carte decît atunci cînd este calm; oamenilor cu judecată le plac argumentele. Chiar dacă autorul i-ar fi adresat mii de insulte lui Bayle, nu ar fi rezultat din aceasta nici că Bayle a judecat bine, nici că Bayle a judecat greșit; tot ceea ce s-ar fi putut deduce de aici ar fi fost că autorul știe să insulte.

A treia obiecție

Ea se sprijină pe faptul că autorul nu a vorbit, în primul său capitol, despre păcatul originar^a.

a Numărul din 9 octombrie 1749, p. 162.

Răspuns

Întreb pe orice om cu bun simț dacă acest capitol este un Tratat de teologie. Dacă autorul ar fi vorbit despre păcatul originar, i s-ar fi putut imputa, tot așa, că nu a vorbit despre mîntuire: și astfel, din punct în punct de credință, la nesfîrșit.

A patra obiecție

Ea se bazează pe faptul că Domnul Domat³ și-a început lucrarea sa altfel decît autorul, și că a vorbit mai întîi despre revelație.

Răspuns

Este adevărat că Domnul Domat și-a început lucrarea altfel decît autorul și că a vorbit mai întîi despre revelație.

A cincea obiecție

Autorul a urmat sistemul poemului lui Pope.

Răspuns

În toată lucrarea nu există nici un cuvînt din sistemul lui Pope.

A șasea obiecție

„Autorul spune că legea care prescrie omului îndatoririle sale față de Dumnezeu este cea mai importantă; el tăgăduiește însă că ea este cea dintîi: el pretinde că cea dintîi lege a naturii este pacea; că oamenii au început prin a se teme unii de alții, etc. Că copiii știu că

prima lege este să iubești pe Dumnezeu, iar a doua este să iubești pe aproapele tău“.

Răspuns

Iată cuvintele autorului: „Această lege, care, întipărint în ființa noastră ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul, este prima dintre legile naturale prin însemnătatea ei, nu în ordinea de succesiune a acestor legi. În starea de natură, omul ar avea mai curînd facultatea de a cunoaște decît cunoștințe. Este vădit că primele sale idei nu ar fi de fel idei speculative: înainte de a cerceta originea ființei sale, el s-ar gîndi la conservarea ei. Un astfel de om nu ar simți la început decît slăbiciunea sa: el ar fi din cale-afară de fricos; și dacă ar fi nevoie, în privința aceasta, de exemple doveditoare, apoi s-au găsit în păduri oameni sălbatici; orice îi face să tremure, orice îi pune pe fugă“^a.

Autorul a spus deci că legea care, imprimînd în noi ideea creatorului, ne îndreaptă către dînsul stă în fruntea legilor naturale. Nu i s-a interzis, după cum nu li s-a interzis filozofilor și scriitorilor dreptului natural, de a-l considera pe om sub diferite aspecte: i-a fost îngăduit să presupună un om ca picat din nori, lăsat să se descurce singur și lipsit de educație, înainte de constituirea societăților. Ei bine! autorul a spus că prima lege naturală, cea mai importantă, și, prin urmare, cea esențială, ar fi pentru el, ca și pentru toți oamenii, de a se îndrepta către creatorul său. I-a fost de asemenea îngăduit autorului să cerceteze care ar fi prima impresie care s-ar produce asupra acestui om, și să vadă ordinea în care aceste impresii ar fi primite în creierul său; și el a crezut că acest om ar avea sentimente înainte de a face reflecții; că, cea dintîi dintre acestea, în succesiunea lor în timp, ar fi frica; apoi nevoia de a se hrăni, etc. Autorul a spus că legea care, imprimînd în noi

ideea creatorului, ne îndreaptă către dînsul, este cea dintîi dintre legile naturale: criticul susţine că prima dintre legile naturale este să-l iubim pe Dumnezeu. Nu-i despart deci decît insultele.

A şaptea obiecţie

Ea se sprijină pe primul capitol din cartea întîi, în care autorul, după ce a spus că „omul este o fiinţă măr-ginită“, a adăugat: „O astfel de fiinţă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei“. Or, spune criticul, care este această religie, despre care vorbeşte autorul? El vorbeşte fără îndoială despre religia naturală; el nu crede deci decît în religia naturală.

Răspuns

Presupun, iarăşi pentru o clipă, că acest fel de a judeca este bun; şi că, prin faptul că autorul nu a vorbit acolo decît despre religia naturală s-ar putea trage concluzia că el nu crede decît în religia naturală şi că respinge religia revelată. Eu spun că în acest pasaj el a vorbit despre religia revelată, iar nu despre religia naturală; căci dacă ar fi vorbit despre religia naturală, ar fi un idiot. Aceasta ar fi în adevăr ca şi cum ar spune: O astfel de fiinţă putea cu uşurinţă să uite pe creatorul său, adică religia naturală; Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei naturale: încît Dumnezeu i-ar fi dat religia naturală pentru a desăvîrşi în el religia naturală. Aşadar, pentru a se pregăti să arunce invec-tive la adresa autorului, criticul începe prin a lua cu-vintelor spuse de el înţelesul cel mai limpede cu putinţă pentru a le da înţelesul cel mai absurd cu putinţă; şi pentru a-l învinge mai lesne, face din el un om lipsit de judecată sănătoasă.

A opta obiecție

Vorbind despre om, autorul a spus^a: „O astfel de ființă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei. O astfel de ființă putea, în orice clipă, să se uite pe sine: filozofii l-au îndrumat prin legile moralei. Făcut să trăiască în societate, el putea aici să uite pe semenii săi: legiuitorii l-au readus la îndatoririle sale prin legile politice și civile“. Deci, spune criticul^b, după autor, conducerea lumii este împărțită între Dumnezeu, filozofi și legiuitori, etc. De unde au învățat filozofii legile moralei? Și de unde au aflat legiuitorii ceea ce trebuie să prescrie pentru cîrmuirea societăților în spirit de dreptate?

Răspuns

Și acest răspuns este foarte lesne de dat. Ei au aflat acest lucru din revelație, dacă au fost destul de norocoși pentru aceasta, sau din legea care, întipărint în noi ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul. Autorul *Spiritului legilor* a spus el oare ca Vergiliu: „*Caesar împarte puterea cu Iupiter?*“ Dumnezeu, care conduce universul, oare nu a dat unora dintre oameni o minte mai luminată, iar altora mai multă putere? Autorul a afirmat — se va spune — că, întrucît Dumnezeu a voit ca oamenii să fie conduși de oameni, el nu a voit ca ei să-i dea ascultare, și a renunțat la puterea pe care o avea asupra lor, etc. Iată la ce ajung cei care, fiind foarte slabi cînd e vorba să judece, sînt foarte tari cînd e vorba să defăimeze.

a Cartea I, cap. I.

b Pagina 162 din foaia din 9 octombrie 1749.

A noua obiecție

Criticul continuă: „Să mai observăm că autorul, care socotește că Dumnezeu nu poate să guverneze ființele libere tot atât de bine ca și pe celelalte, deoarece, fiind libere, trebuie ca ele să acționeze din propriul lor imbold (voi face în treacăt observația că autorul nu se servește de loc de expresia „Dumnezeu nu poate“), nu găsește alt remediu acestei dezordini decât legile, care pot desigur să arate omului ceea ce este dator să facă, dar care nu-l lasă să facă acest lucru: așadar, în sistemul autorului, Dumnezeu creează ființe a căror dezordine nu o poate împiedica și nici înlătura. Ori, care nu vede că Dumnezeu face ceea ce vrea, servindu-se chiar și de cei care nu fac ceea ce vrea el!“

Răspuns

Criticul i-a imputat deja autorului că nu a vorbit despre păcatul originar: acum îl prinde din nou în gresală: nu a vorbit nici despre grație. Este un lucru trist să ai de-a face cu un om care critică toate pasajele dintr-o carte și nu e stăpînit decât de o idee. Este povestea cu preotul de țară căruia astronomii îi arătau Luna la un telescop și care nu vedea prin el decât clopotnița sa.

Autorul *Spiritului legilor* a crezut că se cuvenea să înceapă prin a da o oarecare idee despre legile generale atât ale dreptului naturii cît și ale dreptului ginților. Acest subiect era extrem de vast, și el l-a tratat în două capitole; el a fost nevoit să lase deoparte o mulțime de lucruri care țineau de subiectul său; cu atât mai mult le-a lăsat deoparte pe cele care nu aveau nici o legătură cu acest subiect.

A zecea obiecție

Autorul a spus că în Anglia sinuciderea este efectul unei boli; și că ea nu poate fi pedepsită, după cum nu

sînt pedepsite efectele demenței. Un adept al religiei naturale nu uită că Anglia este leagănul sectei sale; el trece cu buretele peste toate crimele pe care le află acolo.

Răspuns

Autorul nu știe dacă Anglia este leagănul religiei naturale; dar știe că Anglia nu este leagănul său. Dacă a vorbit despre un efect fizic care se observă în Anglia, nu înseamnă că el are aceleași concepții religioase ca englezii; după cum, dacă un englez ar vorbi despre un efect fizic care are loc în Franța, nu înseamnă că ar avea aceleași concepții religioase ca francezii. Autorul *Spiritului legilor* nu este cîtuși de puțin adept al religiei naturale, dar ar voi ca criticul său să fie un adept al logicii naturale.

Socot că l-am silit deja pe critic să lase din mîini armele îngrozitoare de care s-a servit: voi căuta acum să dau o idee despre începutul criticii sale, care este astfel încît mă tem să nu se creadă că vorbesc în deridere aici despre acest început.

El spune din capul locului, și acestea sînt cuvintele lui, că „cartea *Spiritul legilor* este una din acele producții imorale .care nu s-au înmulțit atît de mult decît de la apariția bulei *Unigenitus*“. Dar a lega apariția *Spiritului legilor* de constituția *Unigenitus* nu înseamnă oare a voi să stîrnești risul? Bula *Unigenitus* nu este de fel cauza ocazională a cărții *Spiritul legilor*; dar bula *Unigenitus* și cartea *Spiritul legilor* au fost cauze ocazionale care au determinat pe critic să facă un raționament atît de pueril. Criticul continuă: „Autorul spune că el a început și a părăsit de multe ori lucrarea sa. . Totuși, atunci cînd arunca în foc primele sale producții, el era mai aproape de adevăr, decît atunci cînd a început a fi mulțumit de lucrul său“ Ce știe el în această privință? El adaugă: „Dacă autorul ar fi voit să urmeze un drum bătut, lucrarea lui l-ar fi costat mai puțină muncă“. Și în acest caz, ce știe el în această privință? El pronunță apoi această

sentință: „Nu este nevoie de multă pătrundere pentru a vedea că lucrarea *Spiritul legilor* se bazează pe sistemul religiei naturale. În scrisorile împotriva poemului lui Pope intitulat *Eseu asupra Omului*⁴, s-a arătat că sistemul religiei naturale corespunde cu cel al lui Spinoza: este de ajuns pentru a trezi unui creștin dezgust față de noua carte pe care o anunțăm“. Răspund că aceasta este nu numai de ajuns, ci chiar că ar fi mult prea mult. Am dovedit însă adineori că sistemul autorului nu este cel al religiei naturale; și, admitînd că sistemul religiei naturale ar corespunde cu cel al lui Spinoza, sistemul autorului nu ar corespunde cu cel al lui Spinoza, de vreme ce el nu este cel al religiei naturale.

Criticul vrea deci să trezească dezgust mai înainte de a fi dovedit că se cuvine să fim dezgustați.

Iată cele două formule care se repetă în raționamentele cuprinse în cele două scrieri la care răspund: „Autorul *Spiritului legilor* este un adept al religiei naturale: deci trebuie să explicăm ceea ce spune el aici prin principiile religiei naturale; or, dacă ceea ce spune el aci se bazează pe principiile religiei naturale, el este adept al religiei naturale“.

Cealaltă formulă este aceasta: „Autorul *Spiritului legilor* este un adept al religiei naturale; deci ceea ce spune el în cartea sa în favoarea revelației nu spune decît pentru a ascunde că el este un adept al religiei naturale; or, dacă se ascunde astfel, el este un adept al religiei naturale“.

Înainte de a termina această primă parte, aș fi ispitit să fac o obiecție celui care a făcut atît de multe obiecții. El l-a înspăimîntat atîta pe cititor cu cuvîntul adept al religiei naturale, încît eu, care îl apăr pe autor, aproape că nici nu îndrăznesc să pronunț acest cuvînt: totuși îmi voi lua inima în dinți. Cele două scrieri ale lui nu ar avea oare nevoie de mai multe lămuriri decît cea pe care o apăr eu? Oare face el bine, vorbind despre religia naturală și despre revelație că scoate mereu în evidență numai o singură latură a chestiunii și că face să se piardă ur-

mele celeilalte? Oare face el bine că nu distinge nicio dată pe cei care nu recunosc decît religia naturală de cei care recunosc și religia naturală și revelația? Oare face el bine că se îndignează ori de cîte ori autorul îl consideră pe om în starea de religie naturală, și ori de cîte ori explică ceva pe baza principiilor religiei naturale? Oare face el bine cînd confundă religia naturală cu ateismul? Nu am auzit eu oare spunîndu-se mereu că noi toți avem o religie naturală? Nu am auzit eu oare spunîndu-se că creștinismul este perfecțiunea religiei naturale? Nu am auzit eu oare spunîndu-se că religia naturală e folosită pentru a dovedi revelația împotriva deiștilor și că aceeași religie naturală e folosită pentru a dovedi existența lui Dumnezeu împotriva ateilor? El spune că stoicii erau adepți ai religiei naturale, iar eu îi răspund că ei erau ateia^a, deoarece ei credeau că universul e condus de o fatalitate oarbă și că cu ajutorul religiei naturale se combat stoicii. Criticul spune că sistemul religiei naturale corespunde cu cel al lui Spinoza^b, iar eu îi răspund că ele sînt contradictorii, și că cu ajutorul religiei naturale se spulberă sistemul lui Spinoza. Eu îi spun că a confunda religia naturală cu ateismul înseamnă a confunda do vada cu lucrul pe care vrei să-l dovedești și obiecția împotriva erorii cu eroarea însăși; că aceasta înseamnă a ne lipsi de armele puternice de care dispunem pentru a lupta împotriva acestei erori. Ferească Dumnezeu să mă gîndesc cumva să-i atribui criticului vreo intenție rea și nici să exploatez concluziile care s-ar putea trage din principiile sale; cu toate că el este foarte puțin îngădu-

a Vezi p. 165 a numărului din 9 octombrie 1749. „Stoicii nu admiteau decît un Dumnezeu; dar acest Dumnezeu nu era altceva decît sufletul lumii. Ei susțineau că toate ființele, începînd cu prima dintre ele, sînt în mod necesar legate unele de altele; o necesitate fatală cîrmuia totul. Tăgăduiau nemurirea sufletului și susțineau că fericirea supremă constă în a trăi în conformitate cu natura. Și acesta este fondul sistemului religiei naturale“.

b Vezi p. 161 a primului număr din 9 octombrie 1749, la sfîrșitul primei coloane.

itor, se cuvine ca lui să i se arate îngăduință. Spun numai că ideile metafizice sînt extrem de confuze în capul său; că îi lipsește cu totul facultatea de a distinge; că nu ar fi în stare să facă aprecieri juste, deoarece, dintre diferitele lucruri pe care trebuie să le vadă, el nu vede niciodată decît unul singur. Și chiar aceasta nu i-o spun pentru a-i aduce învinuiri, ci pentru a le spulbera pe ale sale.

PARTEA A DOUA

IDEE GENERALĂ

Am disculpat cartea *Spiritul legilor* de cele două învinuiri generale care îi fuseseră aduse; mai există și învinuiri de amănunt la care trebuie să răspund. Pentru a lămuri însă și mai bine ceea ce am spus și ceea ce voi spune mai departe, voi explica ce a prilejuit sau ce a servit ca pretext invectivelor.

Oamenii cei mai plini de bun-simț din diferite țări ale Europei, oamenii cei mai luminați și cei mai înțelepți, au privit cartea *Spiritul legilor* ca pe o lucrare utilă; ei au socotit că morala ei este curată, principiile juste; că ea este proprie să formeze oameni de treabă; că în ea sînt nimicite opiniile dăunătoare, și că sînt susținute cele bune.

Pe de altă parte, iată un om care vorbește despre ea ca despre o carte primejdioasă; el face din ea ținta celor mai violente invective. Trebuie să explic acest fapt.

Tare departe de a fi înțeles pasajele izolate pe care le critică în această carte, el nu a știut cel puțin ce materie era tratată acolo: așa că, declamînd de-a surda și luptîndu-se cu vîntul, el a cîștigat biruințe de același fel; el a criticat în adevăr cartea pe care o avea în cap, nu a criticat-o pe cea a autorului. Dar cum a putut să-i scape astfel subiectul și scopul unei lucrări pe care o avea înaintea ochilor? Cei care sînt întrucîtva luminați vor vedea

dintr-o aruncătură de ochi că această lucrare are ca obiect legile, obiceiurile și diferitele uzanțe ale tuturor popoarelor pământului. Se poate spune că subiectul ei este extrem de vast, căci îmbrățișează toate instituțiile statornicite în mijlocul oamenilor; căci autorul face distincții între aceste instituții; căci el cercetează pe cele care convin cel mai mult societății în general, și fiecărei societăți în parte, căci le cercetează originea și le descoperă cauzele fizice și morale; căci le examinează pe cele care sînt în sine bune într-o anumită măsură și pe cele care nu sînt bune de loc; căci, din două obiceiuri dăunătoare, caută să vadă care este astfel în măsură mai mare și care în măsură mai mică; căci el examinează în carte pe cele care pot avea efecte bune într-o privință și rele în alta. El a socotit că cercetările sale sînt utile, deoarece judecata sănătoasă constă în bună parte în cunoașterea nuanțelor lucrurilor. Or, într-un subiect atît de vast, a fost necesar ca autorul să trateze despre religie: căci, deoarece pe pămînt există o religie adevărată și nenumărate alte religii false, o religie trimisă din cer și nenumărate altele născute pe pămînt, el nu a putut considera toate religiile false decît ca instituții umane: așa că el a trebuit să le examineze ca pe toate celelalte instituții umane. Iar cît despre religia creștină, el nu a avut de făcut altceva decît să o slăvească, fiind o instituție divină. Nu despre această religie trebuia el să trateze, căci, prin natura sa, ea nu poate fi supusă nici unei examinări: încît, atunci cînd a vorbit despre ea, autorul nu a făcut niciodată lucrul acesta pentru a o introduce în planul lucrării sale, ci pentru a-i aduce tributul de respect și de dragoste pe care i-l datorează orice creștin; și pentru ca, în comparațiile pe care autorul le putea face între ea și celelalte religii, să o poată ridica deasupra tuturor celorlalte.

Ceea ce spun se vede în toată lucrarea; dar autorul a explicat aceasta în mod special la începutul cărții a douăzeci și patra, care este prima din cele două cărți în care a tratat despre religie. El începe această carte ast-

fel: „După cum între o întunecime și alta poți să apreciezi care e mai puțin deasă, iar între prăpăstii care e mai puțin adâncă, tot astfel poți căuta să afli pe acelea dintre religiile greșite, care corespund în cea mai mare măsură binelui obștesc; pe acelea care, deși nu-i conduc pe oameni spre fericirea supremă din cealaltă viață, pot să contribuie cel mai mult la fericirea lor din viața de aici.

„Nu voi cerceta deci diferitele religii din lume decât în raport cu binele pe care îl pot aduce vieții în societate, fie că vorbesc despre religia care își are originea în cer, fie despre acelea care și-o au pe pământ“.

Autorul, neprivind deci religiile omenești decât ca pe niște instituții omenești, a trebuit să vorbească despre ele, deoarece ele intrau în mod necesar în planul lucrării sale. Nu le-a introdus el dinadins, ci fiindcă ele i s-au impus. Iar întrucât privește religia creștină, el nu a vorbit despre ea decât în mod ocazional; căci ea neputînd fi, prin natura sa, modificată, îndulcită, îndreptată, ea nu intra de fel în planul pe care și-l propusese.

Ce s-a făcut pentru a se da curs liber declamațiilor și pentru a se deschide poarta cea mai largă invectivelor? Autorul a fost luat ca și cum, imitînd pe Domnul Abbadie⁵, ar fi voit să facă un Tratat privitor la religia creștină; a fost atacat ca și cum cele două cărți ale sale asupra religiei ar fi fost două tratate de teologie creștină; a fost muștrat ca și cum, vorbind despre o religie oarecare, alta decât cea creștină, ar fi trebuit să o examineze potrivit cu principiile și cu dogmele religiei creștine; a fost judecat ca și cum, în cele două cărți ale sale, ar fi luat asupra lui sarcina de a stabili pentru creștini, și de a propovădui mahomedanilor și idolatrilor, dogmele religiei creștine. Ori de cîte ori a vorbit despre religie în general, ori de cîte ori a întrebuințat cuvîntul de religie, s-a spus: „Este vorba despre religia creștină“. Ori de cîte ori a făcut comparație între practicile religioase ale vreunor națiuni și a spus că o practică este mai potrivită cu guvernămîntul politic dintr-o anumită țară decât ar fi cutare altă practică, s-a spus: „Așadar le aprobi și părăsești cre-

dința creștină“. Cînd a vorbit de vreun popor care nu a îmbrățișat creștinismul, sau care a precedat venirea lui Iisus Hristos, i s-a spus: „Așadar nu recunoști morala creștină“ Cînd a examinat ca scriitor politic o practică oarecare, i s-a spus: „Aici trebuia să fi vorbit despre cutare dogmă din teologia creștină. Spui că ești jurist; iar eu te voi face teolog fără voia dumatăle. Ne spui de altminteri lucruri foarte frumoase cu privire la religia creștină; dar o faci pentru a înșela, căci îți cunosc inima și îți citesc gîndurile. Este adevărat că nu îți pricep de fel cartea; dar nu interesează dacă am deslușit bine sau rău scopul în care a fost scrisă; căci îți cunosc în fond toate gîndurile. Nu pricep nici un cuvînt din ceea ce spui; dar înțeleg foarte bine ceea ce nu spui“.

Și acum să intrăm în materie.

DESPRE SFATURILE RELIGIEI

În Cartea asupra religiei autorul a combătut eroarea lui Bayle; iată cuvintele sale^a: „După ce a insultat toate religiile, Domnul Bayle defăimează religia creștină; el îndrăznește să afirme că niște creștini adevărați nu ar fi în stare să întemeieze un stat care să poată dăinui. Și de ce nu? Aceștia ar fi niște cetățeni extrem de luminați în ceea ce privește îndatoririle lor și ar avea o foarte mare rîvnă ca să le îndeplinească; ei ar fi foarte conștienți de drepturile de apărare naturală; cu cît ar socoti că datorează mai mult religiei lor, cu atît ar gîndi că datorează mai mult patriei. Principiile creștinismului, adînc întipărite în inimă, ar fi nemăsurat mai puternice decît această falsă onoare din monarhii, decît aceste virtuți omenești din republici și decît această teamă slugarnică din statele despotice.

„Este surprinzător că acest mare om nu a știut să deosebească rînduielile făcute pentru statornicirea creștinis-

a Cartea XXIV, cap. VI.

mului de creștinismul însuși, și că este cazul să i se impute faptul de a se fi înșelat în privința spiritului proprii sale religii. Atunci când, în loc de legi, legiuitorul a dat sfaturi, înseamnă că el a înțeles că sfaturile lui, dacă ar fi impuse ca legi, ar fi contrare spiritului legilor sale“

Ce s-a făcut pentru a-l lipsi pe autor de gloria de a fi combătut astfel eroarea lui Bayle? S-a luat capitolul următor^a, care nu are nici o legătură cu Bayle: „Legile omenești, se spune acolo, menite să vorbească spiritului, trebuie să dea porunci, iar nu sfaturi; religia, menită să vorbească inimii, trebuie să dea multe sfaturi și puține porunci“. Și de aici s-a tras concluzia că autorul consideră toate poruncile Evangheliei ca sfaturi. Autorul ar putea spune, la rindul său, că cel ce face această critică consideră el însuși toate sfaturile Evangheliei ca porunci; dar nu acesta este felul său de a judeca, și mai puțin încă felul său de a acționa. Să trecem la fapte: trebuie să lungim puțin ceea ce autorul a prescurtat. Domnul Bayle susținuse că o societate de creștini nu s-ar putea menține; și el a adus în sprijinul acestei susțineri poruncile Evangheliei de a întoarce și obrazul celălalt când primești o palmă pe un obraz; de a renunța la lume, de a te retrage în pustiu, etc. Autorul a spus că Bayle lua drept poruncă ceea ce nu era decît sfat, drept regulă generală ceea ce nu era decît regulă particulară: prin aceasta autorul a apărat religia. Ce se întâmplă însă? Se stabilește ca prim punct al credinței sale că toate cărțile Evangheliei nu cuprind decît sfaturi.

DESPRE POLIGAMIE

Alte pasaje au procurat și ele subiecte care se pretează la declamații. Poligamia era unul excelent. Autorul i-a consacrat un capitol special, în care a condamnat-o: iată-l

^a Este cap. VII din cartea XXIV.

DESPRE POLIGAMIE ÎN SINE (cartea XVI, cap. VI)

„Privită în general, independent de împrejurările care o pot face să fie tolerată în oarecare măsură, poligamia nu este de vreun folos neamului omenesc și nici unuia dintre cele două sexe, fie celui care abuzează, fie celui de care se abuzează. Ea nu este de folos nici copiilor; și unul dintre marile ei neajunsuri este acela că tatăl și mama nu pot avea aceeași afecțiune față de copiii lor; un tată nu poate să iubească douăzeci de copii așa cum iubește o mamă doi copii. Mult mai rău este atunci când o femeie are mai mulți soți; căci, în acest caz, dragostea părintească nu mai atîrnă decît de părerea pe care un tată o poate avea dacă vrea — și pe care străinii și-o pot însuși — că anumiți copii îi aparțin.

„Pluralitatea soțiilor — cine ar spune! — duce la acel amor pe care natura îl respinge: căci întotdeauna un desfrîu atrage după sine altul, etc.

„Mai mult încă: faptul de a avea multe soții nu înălătură întotdeauna dorințele pentru soția altuia: cu desfrîul se întîmplă ca și cu setea de cîștig: ea sporește o dată cu dobîndirea bogățiilor.

„Pe vremea lui Iustinian, mai mulți filozofi, stînje-niți de creștinism, s-au retras în Persia pe lângă Chosroes. Ceea ce i-a izbit cel mai mult, spune Agathias, a fost faptul că poligamia le era îngăduită unor oameni care nu se abțineau chiar de la adulter“.

Autorul a stabilit deci că poligamia este, prin natura ei și în sine, ceva rău; trebuia deci să țină seama în primul rînd de acest capitol, și totuși tocmai despre acest capitol nu s-a spus nimic. Autorul a examinat în afară de aceasta pe plan filozofic, în ce țări, în ce climă, în ce împrejurări ea avea efecte mai puțin rele; el a comparat climatele între ele și țările între ele; și el a găsit că există țări în care ea are efecte mai puțin rele decît în altele; căci, potrivit descrierilor de călătorie, numă-

rul bărbaților și al femeilor nefiind egal în toate țările, este limpede că dacă există țări în care sînt mai multe femei decît bărbați, poligamia, rea în sine, este mai puțin rea în acele țări decît în altele. Autorul a dezbătut această chestiune în capitolul patru al aceleiași cărți. Dar pentru că titlul acestui capitol sună astfel: „Legea poligamiei este o chestiune de calcul“⁶, criticul s-a agățat de acest titlu. Cu toate acestea, întrucît titlul unui capitol se referă la capitolul însuși, și nu poate spune nici mai mult, nici mai puțin decît acest capitol, să-l vedem.

„Potrivit calculelor ce se fac în diferite părți din Europa, aici se nasc mai mulți băieți decît fete; dimpotrivă, descrierile de călătorie privitoare la Asia și la Africa ne arată că acolo se nasc mai multe fete decît băieți. Prin urmare, și legea soției unice în Europa, și aceea care îngăduie mai multe soții în Asia și în Africa au o anumită legătură cu clima.

„În regiunile reci din Asia se nasc, la fel ca în Europa, mai mulți băieți decît fete. Acesta este, spun preoții budiști-lama, temeiul legii care îngăduie ca la ei o femeie să aibă mai mulți soți.

„Eu nu cred însă că există multe țări în care proporția dintre numărul bărbaților și al femeilor să fie atît de mare încît să impună a se introduce acolo legea mai multor soții sau a mai multor soți. Aceasta înseamnă numai că pluralitatea soțiilor sau chiar pluralitatea soților, se îndepărtează de la natură mai puțin în unele țări decît în altele.

„Recunosc că dacă ar fi adevărat ceea ce ne spun descrierile de călătorie, anume că în Bantam există zece femei la un singur bărbat, acesta ar fi un caz cu totul aparte de poligamie.

„În toate cele spuse mai sus eu nu justific obiceiurile, ci arăt cauzele lor“.

Să ne întoarcem la titlu: *Poligamia este o chestiune de calcul*. Da, ea este, cînd vrem să știm dacă e mai mult sau mai puțin dăunătoare în anumite clime, în

anumite țări, în anumite împrejurări, decît în altele; ea nu este o chestiune de calcul atunci cînd trebuie să decidem dacă este în sine bună sau rea.

Ea nu este o chestiune de calcul cînd discutăm despre natura sa; ea poate fi o chestiune de calcul, cînd îi cîntărim efectele; în fine, ea nu este niciodată o chestiune de calcul, cînd examinăm scopul căsătoriei; și ea este încă și mai puțin, cînd, examinînd căsătoria, o considerăm ca instituită de către Iisus Hristos.

Voi adăuga aici că întîmplarea l-a servit foarte bine pe autor. El nu prevedea, fără îndoială, că nu se va ține seama de un capitol explicit, pentru a atribui înțelesuri echivoce altuia; el are norocul că l-a terminat pe acesta din urmă, prin următoarele cuvinte: „În toate cele spuse mai sus eu nu justific obiceiurile, ci arăt cauzele lor“.

Autorul a spus adineăori că el nu socotește posibilă existența unor clime în care numărul femeilor să poată depăși în așa de mare măsură numărul bărbaților, sau numărul bărbaților pe cel al femeilor, încît aceasta să ducă la instituirea poligamiei în vreo țară; și el a adăugat: „Aceasta înscamnă numai că pluralitatea soțiilor sau chiar pluralitatea soților se îndepărtează de la natură mai puțin în unele țări decît în altele“^a. Criticul s-a agățat de expresia „se îndepărtează de la natură mai puțin“, pentru a pune în seama autorului afirmația că el aprobă poligamia. Dar dacă eu aș spune că îmi plac mai mult frigurile decît scorbutul, aceasta ar însemna oare că îmi plac frigurile, sau numai că scorbutul îmi este mai neplăcut decît îmi sînt frigurile?

Iată acum. cuvînt cu cuvînt, o obiecție foarte ciudată:

„Poligamia unci femei care are mai mulți soți este o groaznică destrăbălare, care nu a fost îngăduită în nici un caz, și pe care autorul nu o distinge în nici un fel de poligamia unui bărbat care are mai multe soții^b.”

a Cartea XVI, cap. IV.

b Pagina 164 a numărului din 9 octombrie 1749.

Acest mod de a vorbi, la un adept al religiei naturale, nu are nevoie de comentarii“.

Vă rog fierbinte să luați aminte la legătura dintre ideile criticului. După el, din faptul că autorul este un adept al religiei naturale rezultă că nu a vorbit despre ceea ce nu avea nevoie să vorbească; sau, după el, rezultă că autorul nu a vorbit despre ceea ce nu avea nevoie să vorbească, pentru că este adept al religiei naturale. Aceste două raționamente sînt de același gen și concluziile se află la amîndouă în premisele lor. De obicei, se critică ceea ce s-a scris; aici criticul se pierde în considerații despre ceea ce nu s-a scris.

Spun toate acestea, presupunînd, împreună cu criticul, că autorul nu ar fi făcut nici o distincție între poligamia unei femei care are mai mulți soți și aceea a unui bărbat care are mai multe soții. Dar dacă autorul a făcut această distincție, ce va spune el? Dacă autorul a arătat că în primul caz abuzurile sînt mai mari, ce va spune el? Rog stăruitor pe cititor să recitească capitolul șase din cartea a șaisprezecea; eu l-am redat mai sus. Criticul i-a adresat autorului invective pentru că păstrase tăcerea asupra acestei chestiuni; nu mai rămîne altceva decît să i se răspundă la fel pentru că n-a păstrat el tăcerea.

Dar iată un lucru pe care nu-l pot înțelege. În cel de-al doilea număr, la pagina 166, criticul spune: „Autorul ne-a spus mai sus că religia trebuie să îngăduie poligamia în țările calde și nu în țările reci“. Dar autorul nu a spus aceasta nicăieri. Acum nu mai este vorba despre argumente șubrede, în disputa dintre critic și el, ci este vorba de un fapt. Și deoarece autorul nu a spus nicăieri că religia trebuie să îngăduie poligamia în țările calde și nu în țările reci, dacă învinuirea este falsă, cum și este, și gravă, cum și este, îl rog pe critic să se judece singur. Acesta nu este singurul punct cu privire la care autorul are a se plînge. La sfîrșitul primului număr, se spune: „Capitolul patru are drept titlu afirmația că poligamia este o chestiune de calcul: că, adică, în regiu-

nile în care se nasc mai mulți băieți decît fete, cum este în Europa, bărbatul nu trebuie să se căsătorească decît cu o singură femeie; în acelea în care se nasc mai multe fete decît băieți, trebuie să se introducă poligamia“. Așa că, atunci cînd autorul explică unele obiceiuri, sau arată temeiul unor practici, se afirmă că le-a enunțat ca reguli de urmat și, ceea ce este încă mai trist, ca precepte religioase; și, întrucît el a vorbit despre nenumărate obiceiuri și practici din toate țările lumii, cu o astfel de metodă i se pot pune în sarcină toate erorile și chiar nelegiuirile întregii lumi. Criticul spune, la sfîrșitul celui de-al doilea număr, că Dumnezeu i-a dăruit un oarecare zel religios. Ei bine! eu răspund că Dumnezeu nu i-a dăruit așa ceva.

CLIMA

Ceea ce autorul a spus cu privire la climă este de asemenea un subiect care se pretează foarte bine la retorică. Dar toate efectele, oricare ar fi ele, au cauze: clima și toate celelalte cauze fizice produc nenumărate efecte. Dacă autorul ar fi spus contrariul, ar fi fost socotit un om prost. Toată chestiunea se reduce la a ști dacă în țări îndepărtate între ele, dacă în clime diferite, există trăsături de spirit naționale. Or, că există asemenea deosebiri este un lucru stabilit de către aproape totalitatea cărților care s-au scris. Și, deoarece trăsăturile de spirit înfrîuresc mult asupra dispozițiilor inimii, nu ne-am putut îndoi de asemenea că anumite însușiri ale inimii sînt mai frecvente într-o țară decît în alta; și acest lucru este dovedit de nenumărați scriitori din toate locurile și din toate timpurile. Întrucît acestea sînt lucruri omenești, autorul a vorbit despre ele într-un mod omenesc. El ar fi putut să adauge aici multe chestiuni care sînt dezbătute în școli cu privire la virtuțile omenești și la virtuțile creștine; dar nu cu

asemenea chestiuni se alcătuiesc cărți de științe ale naturii, de politică și de drept. Într-un cuvânt, această natură a climei poate da naștere în suflet la diferite dispoziții; aceste dispoziții pot înrîuri asupra acțiunilor omenești: aduce oare aceasta vreo atingere puterii Celui care a creat sau meritelor Celui care a mîntuit lumea?

Dacă autorul a cercetat ce pot face dregătorii din diferite țări pentru a conduce națiunea lor în chipul cel mai nimerit și cel mai potrivit cu firea sa, ce rău a făcut el prin aceasta?

În același chip se va raționa cu privire la diferitele practici locale religioase. Autorului nu-i revenea să le considere nici ca bunc, nici ca rele: el a spus numai că există clime în care anumite practici religioase sînt mai lesne de adoptat, adică mai lesne de pus în aplicare de către popoarele din aceste clime decît de popoarele din alte clime. Este inutil să dăm exemple în această privință. Sînt nenumărate.

Știu prea bine că religia este în sine independentă de orice efect fizic; că cea care este bună într-o țară este bună și în alta, și că ea nu poate fi rea într-o țară fără să fie rea în toate; dar spun că, deoarece ea este practică de către oameni și pentru oameni, există locuri în care o religie oarecare găsește mai multă înlesnire de a fi practică fie în întregime, fie în parte, în anumite țări decît în altele, și în anumite împrejurări mai mult decît în altele; și deîndată ce va susține cineva contrariul va renunța la bunul-simț.

Autorul a remarcat că clima din Indii dă naștere la o anumită blîndețe a moravurilor: dar, spune criticul, acolo femeile sînt arse la moartea soților. Această obiecție nu e prea înțeleaptă. Oare îi sînt străine criticului contradicțiile spiritului omenesc și felul în care știe el să separe lucrurile cele mai unite și să le unească pe cele mai lipsite de legătură între ele? Vedeți în această privință reflecțiile autorului, în capitolul trei din cartea a paisprezecea.

TOLERANȚA

Tot ceea ce a spus autorul cu privire la toleranță se referă la această propoziție din capitolul nouă, cartea a douăzeci și cincea: „Eu vorbesc aici ca scriitor politic, nu ca teolog; și, chiar pentru teologi, este o mare descoperire între a tolera o religie și a o aproba.

„Atunci cînd legile unui stat cred că e cazul să tolereze mai multe religii, trebuie să le oblige, de asemenea, să se tolereze unele pe altele“. Rog să se citească restul capitolului.

S-a făcut mare caz de faptul că autorul a adăugat la capitolul zece, cartea a douăzeci și cincea: „Iată⁷ deci principiul fundamental al legilor politice în ceea ce privește religia: atunci cînd statul este liber să admită ori să nu admită introducerea în sinul său a unei noi religii, el nu trebuie să-i admită statornicirea; dacă ea e statornicită acolo, trebuie s-o tolereze“.

Îl se reproșează autorului că, prin aceasta, el va sugera principilor idolatri să împiedice pătrunderea religiei creștine în statele lor: acesta este cu adevărat un secret pe care el s-a dus să-l spună la ureche regelui din Cochinchina. Întrucît acest argument a oferit prilej pentru multe declamații voi da două răspunsuri. Primul este că, în cartea sa, autorul a exceptat, indicînd-o pe nume, religia creștină. În cartea a douăzeci și patra, la sfîrșitul capitolului întîi, el a spus: „Religia creștină, care poruncește oamenilor să se iubească, pretinde, fără îndoială, ca fiecare popor să aibă cele mai bune legi politice și cele mai bune legi civile, pentru că ele sînt, după ea, cel mai mare bun pe care oamenii îl pot da și primi“. Dacă deci religia creștină este primul dintre bunuri, iar legile politice și civile cel de-al doilea, nu există într-un stat legi politice și civile care să poată ori să trebuiască să împiedice pătrunderea în el a religiei creștine.

Al doilea răspuns al meu este că religia cerească nu se statornicește pe aceleași căi pe care se statornicesc religiile pămîntești. Citiți Istoria bisericii, și veți vedea minunile religiei creștine. Cînd ea a hotărît să pătrundă într-o țară, ea știe să facă în așa fel ca să i se deschidă porțile; toate instrumentele sînt bune pentru aceasta; uneori Dumnezeu vrea să se servească de niște pescari; alteori el va lua un împărat de pe tron și îl va face să se supună legii Evangheliei. Se ascunde în catacombe religia creștină? Așteptați o clipă și veți vedea Majestatea Imperială susținînd-o. Ea străbate, cînd vrea, mările, rîurile și munții; nu obstacolele din lumea de aici o împiedică să se răspîndească. Treziți în suflete silă față de ea: ca va ști s-o învingă; statorniciți obiceiuri, formați uzanțe, publicați edicte, faceți legi: ea va birui și clima, și legile care rezultă din ea și pe legiuitorii care le vor fi făcut. Dumnezeu urmînd planuri pe care nu le cunoaștem lărgeste sau restrînge hotarele religiei sale.

Se spune: „E ca și cum v-ați duce să le spunți regilor din Orient că nu trebuie să primească la ei religia creștină“. Înseamnă să fii tare păcătos ca să vorbești astfel! Oare Irod trebuia să fie Mesia? Se pare că Iisus Hristos este privit ca un rege care, voind să cucerească o țară vecină, își ascunde uneltirile și înțelegerile secrete. Să recunoaștem deschis: oare purtarea noastră cînd e vorba de chestiunile omenești este destul de neîntinată pentru a ne gîndi să ne purtăm la fel și cînd e vorba de convertirea popoarelor?

CELIBATUL

Iată-ne la chestiunea celibatului. Tot ce a spus autorul în această privință se poate rezuma în următoarea propoziție, care se află în cartea a douăzeci și cincea, capitolul patru: „Nu voi vorbi de loc aici despre urmările legii celibatului; se înțelege că ea ar putea deveni

vătămătoare în măsura în care numărul clericilor ar fi prea mare și, prin urmare, cel al laicilor ar fi prea mic“.

Este limpede că autorul nu vorbește aici decît despre cea mai mare sau despre cea mai mică extindere care trebuie dată celibatului, în raport cu numărul cel mai mare sau cel mai mic al celor care trebuie să-l îmbrățișeze; și, după cum a spus în altă parte autorul, această lege de perfecțiune nu poate fi făcută pentru toți oamenii: se știe, de altminteri, că legea celibatului, așa cum o avem noi, nu este decît o lege de disciplină clericală. Niciodată nu a fost vorba în *Spiritul legilor* despre natura însăși a celibatului și despre gradul perfecțiunii sale; și, în orice caz, aceasta nu este o chestiune care să fie tratată într-o carte privitoare la legile politice și civile. Criticul nu admite niciodată ca autorul să trateze subiectul pe care și l-a ales; el vrea neconținut să i-l trateze pe al său; și, întrucît el este me-reu teolog, nu admite ca, chiar într-o carte de drept, autorul să fie jurist. Se va vedea totuși îndată că, în privința celibatului, autorul este de părerea teologilor, adică recunoaște că este bun.

Trebuie să se știe că în cartea a douăzeci și treia, unde se tratează despre raportul pe care legile îl au cu numărul locuitorilor, autorul a expus o teorie asupra efectelor pe care le-au avut în această privință legile politice și civile ale diferitelor popoare. El a arătat, cercetînd istoria diferitelor popoare ale pămîntului, că au fost împrejurări în care aceste legi au fost mai necesare decît în altele, popoare care au avut mai multă nevoie de ele, că au fost anumite epoci în care aceste popoare au avut încă și mai mare nevoie de ele: și, întrucît a socotit că romanii au fost poporul cel mai înțelept din lume și care a avut cea mai mare nevoie de asemenea legi pentru a înlocui pierderile în oameni pe care le-a suferit, el a adunat cu migală legile făcute de romani în această privință; el a arătat cu exactitate în ce împrejurări au fost ele făcute și în ce alte împrejurări au

fost abrogate. Nu există nici un pic de teologie în toate acestea și nu este de loc nevoie de ea pentru toate acestea. Totuși, autorul a socotit că este potrivit să-i facă loc și ei când a tratat această chestiune. Iată cuvintele sale: „Ferească Dumnezeu să vorbesc aici împotriva celibatului pe care l-a adoptat religia! Dar cine ar putea să nu spună nimic împotriva celui pe care l-a statornicit desfrîul, împotriva celui în care cele două sexe, corupîndu-se prin înseși simțămintele naturale, fug de o unire menită să-i facă mai buni, pentru ca să trăiască în cea care îi face întotdeauna mai răi?

„Este o regulă desprinsă chiar din natură că, cu cît se reduce mai mult numărul căsătoriilor ce s-ar putea încheia, cu atît se corup mai mult cele care sînt încheiate; cu cît există mai puțini oameni căsătoriți, cu atît există mai puțină fidelitate în căsătorii; după cum, atunci cînd există mai mulți hoți, se săvîrșesc mai multe furturi“^a.

Autorul nu a dezaprobat deci de fel celibatul care are ca motiv religia. Nimeni nu se putea plînge că el se ridică împotriva celibatului introdus de către libertinaj; că el găsea că e rău ca nenumărați oameni bogați și desfrînați să fugă de jugul căsătoriei pentru tihna dez-mățului lor, ca acestea să acapareze desfătările și voluptățile, și să lase grijile pe seama celor sărmani: nimeni, spun eu, nu se putea plînge de așa ceva. Criticul însă, după ce citează spuselo autorului, rostește aceste cuvinte: „Se dezvăluie aici toată dușmănia autorului care vrea să arunce asupra religiei creștine destrăbălări pe care ea le detestă“. Nu pare să existe temei de a-l acuza pe critic că nu a voit să-l înțeleagă pe autor; voi spune numai că nu l-a înțeles de fel și că a socotit ca fiind îndreptat împotriva religiei ceea ce autorul a spus împotriva libertinajului. Lucru de care acesta trebuie să fie foarte supărat.

O EROARE DEOSEBITĂ A CRITICULUI

S-ar spune că criticul s-a jurat să nu fie la curent cu problema dezbătută, și să nu înțeleagă nici unul din pasajele pe care le atacă. Întreg capitolul doi din cartea a douăzeci și cincia se ocupă de motivele mai mult sau mai puțin puternice care îi determină pe oameni să-și păstreze religia: criticul găsește în închipuirea sa alt capitol ce ar avea ca subiect motivele care îi împing pe oameni să treacă de la o religie la alta. Primul subiect comportă o atitudine pasivă; cel de-al doilea, o atitudine activă; și, aplicînd unui subiect ceea ce autorul a spus despre celălalt, criticul vorbește cu totul fără șir.

În alineatul al doilea din capitolul doi al cărții a douăzeci și cincia, autorul a spus: „Noi sîntem extrem de înclinați spre idolatrie și totuși nu sîntem tare atrași de religiile idolatre; noi nu sîntem prea înclinați către principiile spirituale și totuși sîntem foarte atrași de religiile care ne fac să adorăm o ființă spirituală. Acesta e un simțămînt fericit care vine în parte de la mulțumirea pe care o aflăm în noi înșine de a fi fost destul de inteligenți să alegem o religie care scoate divinitatea din situația umilitoare în care o așezaseră celelalte religii“. Autorul nu scrisese acest alineat decît pentru a explica de ce mahomedanii și evreii, care nu se bucură de același har ca și noi, sînt atît de puternic atașați de religia lor, precum se știe din experiență: criticul înțelege acest alineat altfel. „Orgoliului, spune el, i se atribuie meritul de a-i fi făcut pe oameni să treacă de la idolatrie la credința într-un Dumnezeu unic“^a. Dar nici aici, nici în întregul capitol, nu este vorba despre trecerea de la o religie la alta: iar dacă un creștin simte

mulțumire la ideea gloriei lui Dumnezeu și la vederea măreției sale, și dacă aceasta se numește orgoliu, atunci acesta este un minunat orgoliu.

CĂSĂTORIA

Iată o altă obiecție care nu este obișnuită. Autorul a alcătuit, în cartea a douăzeci și treia, două capitole, unul cu titlul: „Despre oameni și animale în privința înmulțirii speciei lor“, iar celălalt intitulat: „Despre căsătorii“. În cel dintâi el a spus aceste cuvinte: „La animale, femelele au o fecunditate aproape constantă. La oameni însă, felul de a gândi, caracterul, pasiunile, fanteziile, toanele, dorința de a-și menține frumusețea, neplăcerile sarcinii și acelea ale unei familii prea numeroase tulbură înmulțirea speciei în mii de chipuri“. Iar în celălalt a spus: „Îndatorirea naturală a tatălui de a-și hrăni copiii a dus la instituirea căsătoriei, care desemnează pe cel căruia îi revine această îndatorire“.

La acestea s-a obiectat: „Un creștin ar raporta instituția căsătoriei la Dumnezeu însuși, care i-a dat o tovarășă lui Adam, și care a unit pe primul om cu prima femeie printr-o legătură indisolubilă, mai înainte ca ei să fi avut copii de crescut; dar autorul ocolește tot ce are legătură cu revelația“. Acesta va răspunde că el este creștin, dar că nu este de fel un imbecil; că se închină acestor adevăruri, dar că nu vrea să înșire în lucrarea sa fără nici o socoteală toate adevărurile în care crede. Împăratul Iustinian era creștin, iar compilatorul⁸ său la fel. Ei bine! în cărțile lor de drept, care se predau tinerilor în școli, ei definesc căsătoria ca fiind unirea dintre bărbat și femeie ce constituie o tovărășie unitară de viață^a. Nimănui nu i-a trecut prin cap să le reproșeze că nu au vorbit despre revelație.

*a Maris et feminae coniunctio, individuum vitae societatem continens*⁹.

CAMĂȚA

Iată-ne la chestiunea cametei. Mă tem să nu obosesc pe cititor tot spunându-i că criticul nu este niciodată în cunoștință de cauză și că nu prinde niciodată înțelesul pasajelor pe care le critică. În legătură cu camăta în comerțul maritim, el spune: „Autorul nu vede nimic care să nu fie drept în camăta din comerțul maritim; acestea sînt înseși cuvintele sale“. Într-adevăr, această lucrare despre *Spiritul legilor* are parte de un grozav interpret! Autorul a tratat despre camăta în comerțul maritim în capitolul douăzeci din cartea a douăzeci și doua; în acest capitol el a spus că uzura în comerțul maritim este justă. Să-l vedem.

DESPRE CAMĂȚA ÎN COMERȚUL MARITIM

„În comerțul maritim, camăta este mare din două motive: mai întîi, primejdia navigației pe mare, ceea ce face ca nimeni să nu se expună riscului de a-și da banii cu împrumut decît pentru a dobîndi mult mai mulți, și, apoi, ușurința pe care acest comerț o prezintă pentru împrumutător de a face în scurt timp afaceri importante și în număr mare; în timp ce pe uscat, camăta, nesprijinindu-se pe nici unul din aceste două temeieri este fie oprită de către legiuitori, fie, ceea ce este mai judicios, redusă la limite rezonabile“.

Întreb pe orice om cu judecată sănătoasă dacă autorul a afirmat în acest pasaj că în comerțul maritim camăta este justă, sau dacă el nu a spus decît că o camăta foarte mare în comerțul maritim este mai puțin potrivnică echității naturale decît o camăta terestră foarte mare. Criticul nu cunoaște decît calitățile pozitive și absolute; el nu știe ce sînt termeni ca *mai mult* sau *mai puțin*. Dacă i s-ar spune că un mulatru este mai puțin negru decît un negru, aceasta ar însemna, după

el, că este alb ca zăpada; dacă i s-ar spune că este mai negru decît un european, el ar crede iarăși că vrei să-i spui că este negru ca tăciunele. Dar să continuăm.

În *Spiritul legilor* există, în cartea a douăzeci și doua, patru capitole despre camătă. În primele două, adică al nouăsprezecelea și cel pe care l-ați citit adineaori, autorul cercetează camăta^a în legătura pe care ea o poate avea cu comerțul, la diferitele popoare și în diferitele state din lume; aceste două capitole nu se referă decît la aceasta; următoarele două nu sînt menite decît să explice variațiile cametei la romani. Dar iată că dintr-o dată autorul este transformat în cazuist, canonist și teolog, sau două din trei, sau una din trei, sau poate, în fond, nici una din trei. Autorul știe că dacă împrumutul cu dobîndă este privit în legătura pe care el o are cu religia creștină, această materie prezintă distincții și limitări fără sfîrșit: el știe că juriștii și multe tribunale nu sînt întotdeauna de acord cu cazuiștii și cu canoniștii; că unii admit anumite limitări la principiul general de a nu cere niciodată dobîndă, și că ceilalți admit limitări mai largi. Chiar dacă toate aceste chestiuni ar fi ținut de subiectul său, ceea ce nu e cazul, oare în ce fel le-ar fi putut el trata? Cu mare greutate știi ceea ce ai studiat multă vreme; și mai puțin încă știi ceea ce nu ai studiat în viața ta. Dar înseși capitolele care au fost folosite împotriva autorului dovedesc îndeajuns că el nu este decît istoric și jurișt. Să citim capitolul nouăsprezece^b:

„Banii sînt semnul valorilor. Este limpede că cel care are nevoie de acest semn trebuie să-l închirieze, așa cum face cu toate lucrurile de care se întîmplă să aibă nevoie. Singura deosebire este că toate celelalte lucruri pot să fie ori închiriate, ori cumpărate, pe cînd banii, care sînt prețul lucrurilor, se închiriază și nu se cumpără.

a Camăta sau dobînda însemnau același lucru la romani.

b Cartea XXII.

„Este desigur o faptă foarte lăudabilă să împrumuți cuiva bani fără dobîndă; dar ne dăm seama că aceasta nu poate fi decît obiectul unui sfat religios, iar nu al unei legi civile.

„Pentru ca negoțul să poată înflori, trebuie ca banii să aibă un anumit preț, dar acest preț să nu fie prea mare. Dacă este prea mare, negustorul, care vede că ar avea mai mult de dat pentru dobînzile banilor împrumutați decît ar putea să cîștige din comerțul său, nu întreprinde nimic. Dacă banii nu au nici un preț, nimeni nu-i dă cu împrumut, iar negustorul nu întreprinde nici el nimic.

„Greșesc cînd spun că nimeni nu împrumută bani. Treburile obștești trebuie în orice caz să-și urmeze cursul; se statornicește camăta, dar cu excesele ce s-au văzut în toate timpurile.

„Legea lui Mahomed nu face deosebire între camătă și împrumutul cu dobîndă. În țările mahomedane camăta crește în proporție cu severitatea opreliștei; cel care dă cu împrumut se despăgubește pe această cale de riscurile ce decurg din încălcarea legii.

„În aceste țări din Orient, cea mai mare parte a oamenilor nu au nimic care să se afle în siguranță; acolo nu este aproape de loc întemeiată speranța de a recăpăta, după ce ai împrumutat-o, o sumă pe care o ai acum; camăta crește deci acolo în proporție cu riscul de a nu putea reintra în posesiunea sumei împrumutate“.

Urmează capitolul *Despre camăta în comerțul maritim*, pe care l-am redat mai sus, și capitolul douăzeci și unu, care tratează *Despre împrumutul prin contract și despre camătă la romani*, care sună astfel:

„Pe lingă împrumutul făcut pentru comerț, mai există și un fel de împrumut făcut printr-un contract civil, de unde rezultă o dobîndă sau camătă.

„La romani, întrucît poporul și-a sporit zi de zi puterea, magistrații au căutat să-l lingusească, făcîndu-l

să întocmească legile cele mai convenabile pentru el. Poporul a redus datoriile; a micșorat dobânzile; a interzis apoi de a se mai lua vreo dobândă; a desființat măsura de privare de libertate a datornicilor pentru a-i constrânge să-și achite datoriile; în sfârșit, ori de câte ori un tribun voia să se facă popular, se punea în discuție chestiunea anulării datoriilor.

„Aceste necontenite schimbări, fie prin legi, fie prin plebiscite, au împămîntenit camăta la Roma; căci creditorii, văzînd că poporul le este debitor, legiuitor și judecător, au încetat de a mai avea încredere în contracte. Poporul, ca un debitor care și-a pierdut creditul, nu ispitea pe nimeni să-i dea bani cu împrumut, decît prin profituri mari; cu atît mai mult cu cît, dacă legile nu veneau din timp în timp, plîngerile poporului nu mai conteneau și îi speriau mereu pe creditori. Drept urmare, toate mijloacele cinstite de a da și de a lua cu împrumut au fost desființate la Roma, statornicindu-se acolo o camătă îngrozitoare, mereu doborîtă și mereu renăscîndă.

„Cicero ne spune că pe vremea sa dobînzile împrumuturilor erau la Roma de treizeci și patru la sută, iar în provincii de patruzeci și opt la sută. Răul izvora, încă o dată, din faptul că lucrurile nu fuseseră tratate cu măsură. Legile care nu păstrează măsura în bine dau naștere unui rău nemăsurat: a trebuit să se plătească și pentru împrumutarea banilor și pentru riscul de a suferi pedepsele prevăzute de lege“.

Autorul nu a vorbit deci despre împrumutul cu dobîndă decît în raport cu comerțul diferitelor popoare sau cu legile civile ale romanilor; și lucrul acesta este atît de adevărat încît, în alineatul al doilea din capitolul nouăsprezece, el a făcut deosebire între rinduilele statornicite de legiuitorii din domeniul religiei și cele ale legiuitorilor politici. Dacă el ar fi vorbit acolo anume despre religia creștină, ar fi avut un alt subiect de tratat și ar fi folosit ca atare alți termeni și ar fi pus

religia creștină să poruncească ceea ce ea poruncește și să sfătuiască ceea ce ea sfătuiește; împreună cu teologii, el ar fi făcut distincție între diferitele cazuri; ar fi stabilit toate limitările pe care principiile religiei creștine le admit la această lege generală, statornicită la romani uneori și totdeauna la mahomedani: „niciodată, în nici un caz și în nici o împrejurare nu trebuie să luăm dobîndă pentru banii împrumutați“. Autorul nu avea să trateze acest subiect, ci pe acesta: că o interdicție generală, nelimitată, fără distincție și fără restricție ruinează comerțul la mahomedani și a fost cît pe ce să aducă prăbușirea republicii la romani; de unde rezultă că, deoarece creștinii nu sînt supuși unor îngrădiri atît de severe, comerțul nu este ruinat la ei și că în statele lor nu se întilnește această camătă îngrozitoare care se pretinde la mahomedani și care se storcea altădată la romani.

Autorul a examinat în capitolele douăzeci și unu și douăzeci și doi^a care au fost la romani, în diferitele epoci ale republicii lor, legile privitoare la împrumutul prin contract: criticul său părăsește un moment terenul teologiei și trece pe cel al erudiției. Se va vedea că el greșește și în erudiția sa și că nu este nici în cunoștință de cauză asupra chestiunilor pe care le tratează. Să cităm opitolul douăzeci și doi^b:

„Tacitus spune că Legea celor Douăsprezece Table a fixat dobînda la unu la sută pe an. Este vădit că s-a înșelat și că a luat drept Lege a celor Douăsprezece Table o altă lege despre care voi vorbi. Dacă Legea celor Douăsprezece Table ar fi reglementat această chestiune nu s-ar fi făcut oare uz de autoritatea ei în disputele care s-au iscat după aceea între creditorii și debitorii? Nu se găsește nici o urmă a acestei legi privitoare la împrumutul cu dobîndă; și cît de puțin versat ar fi cineva în istoria Romei, își dă seama că o asemenea lege nu putea să fie

a Cartea XXII.

b *Ibidem*.

nicidecum opera decemvirilor“. Și puțin mai departe autorul adaugă: „În anul 398 de la întemeierea Romei, tribunii Duellius și Menenius au obținut votarea unei legi care reducea dobânzile la unu la sută pe an. Aceasta este legea pe care o confundă Tacitus cu Legea celor Douăsprezece Table; și ea este prima lege care a fost făcută la romani pentru a fixa mărimea dobânzii, etc.“. Să vedem acum despre ce este vorba:

Autorul spune că Tacitus s-a înșelat afirmând că Legea celor Douăsprezece Table fixase dobînda la romani; el spune că Tacitus a luat drept Lege a celor Douăsprezece Table o lege care a fost făcută de către tribunii Duellius și Menenius cam cu nouăzeci și cinci de ani după Legea celor Douăsprezece Table, și că această lege a fost prima lege care a fixat la Roma nivelul dobânzii. Ce i se răspunde? Tacitus nu s-a înșelat; el a vorbit despre dobînda de unu la sută pe lună, iar nu de dobînda de unu la sută pe an. Dar nu este vorba aici despre nivelul dobânzii; este vorba de a ști dacă Legea celor Douăsprezece Table cuprinde vreo dispoziție, oricare ar fi ea, asupra dobânzii. Autorul spune că Tacitus s-a înșelat, pentru că el a spus că decemvirii, în Legea celor Douăsprezece Table, statorniciseră o rînduială pentru fixarea nivelului dobânzii; iar criticul spune, în această privință, că Tacitus nu s-a înșelat, pentru că el a vorbit despre dobînda de unu la sută pe lună, iar nu de unu la sută pe an. Aveam deci dreptate să spun că criticul nu este în cunoștință de cauză asupra chestiunii dezbătute.

Dar mai rămîne o altă chestiune, aceea de a ști dacă legea, oricare ar fi ea, despre care vorbește Tacitus, a fixat dobînda la unu la sută pe an, cum spune autorul, sau la unu la sută pe lună, cum spune criticul. Prudența cerea ca el să nu intre cu autorul într-o dispută asupra legilor romane fără să cunoască legile romane; ca el să nu conteste față de el un fapt pe care nu îl cunoștea și în privința căruia ignora pînă și mijloacele de a se lămuri. Chestiunea era de a ști ce a înțeles Ta-

citus prin cuvintele *unciarium foenus*^a: nu avea decit să deschidă dicționarele; ar fi găsit, în acela al lui Calvinus sau Kahl^b, că dobînda unciară era de unu la sută pe an, și nu de unu la sută pe lună. Dacă voia să-i consulte pe savanți, ar fi aflat același lucru în Saumaise^c:

*Testis mearum centimanus Gyas
Sententiarum*¹⁶.

Horatius, Ode, IV, cartea IV, V, 69.

Voia poate să se întoarcă pînă la izvoare? Ar fi găsit în această privință texte clare în cărțile de drept^d; el nu ar fi încurcat toate ideile; el ar fi deosebit momentele și împrejurările în care dobînda unciară însemna unu la

a *Nam primo duodecim Tabulis sanctum ne quis unciario foenore amplius exerceret*¹⁰. Annales (Anale), cartea VI, § 16.

b *Usurarum species ex assis partibus denominantur: quod ut intelligatur, illud scire oportet sortem omnem ad centenarium numerum revocari: summam autem usuram esse cum pars sortis centesima singulis mensibus persolvitur. Et quoniam ista ratione summa haec usura duodecim aureos annuos in centenos efficit, duodenarius numerus iurisconsultos movit ut assem hunc usurarium appellarent. Quemadmodum hic as, non ex menstrua, sed ex annua pensione aestimandus est; similiter omnes eius partes ex anni ratione intelligendae sunt; ut, si unus in centenos annuatim pendatur, unciaria usura; si bini, sextans; și terni, quadrans; și quaterni, triens; și quini, quinquinx; și semi, semis; și septeni, septunx; și octoni, bes; și novem, dodrans; și deni, dextrans; și undeni, deunx; și duodeni as*¹¹. *Lexicon Joannis Calvinii, alias Kahl, Coloniae Allobrogum, anno 1622, apud Petrum Balduinum, in verbo usura, p. 960 [Lexiconul lui Ioan Calvin, altfel numit Kahl, în (orașul) Colonia Allobrogum, în anul 1622, la Petru Balduin (librarul editor), la cuvîntul dobîndă]*¹².

c *De modo usurarum*, Lugduni Batavorum, ex officina Elseviriorum, anno 1639. (Despre felul dobînzilor, Leyda, în tiparnița Elsevirilor, în anul 1639), pp. 269, 270 și 271; și mai ales aceste cuvinte: *Unde verius sit unciarium feonus eorum, vel uncias usuras, ut eas quoque appellatas infra ostendam, non unciam dare menstruam in centum, sed annuam*¹³.

d *Argumentum legis 47* (Argumentul legii 47), § *Praefectus legionis* (Prefectul legiunii), *Dig. [XXVI, VII], De administr. et periculo tutoris* (Despre administrația și răspîndirea tutorilor).

sută pe lună de momentele și împrejurările în care ea însemna unu la sută pe an; și nu ar fi luat a douăsprezecea parte dintr-o dobândă centesimă, drept dobândă centesimă.

Pe timpul cînd la romani nu existau legi asupra nivelului dobînzii, practica cea mai obișnuită era ca cei ce împrumutau cu dobîndă să ia douăsprezece uncii de aramă la o sută de uncii pe care le dădeau cu împrumut, adică doisprezece la sută pe an; și, cum un as valora douăsprezece uncii de aramă, cămătarii cîștigau în fiecare an un as la o sută de uncii; și, cum deseori era necesar să se socotească dobînda pe lună, dobînda pe șase luni a fost numită *semis*, adică jumătate de as; dobînda pe patru luni a fost numită *triens*, adică o treime de as; dobînda pe trei luni a fost numită *quadrans*, adică un sfert de as; și, în sfîrșit, dobînda pe o lună a fost numită *unciar*, adică a douăsprezecea parte dintr-un as; așa că, deoarece se încasa o uncie pe fiecare lună la o sută de uncii împrumutate, această dobîndă unciară, adică de unu la sută pe lună sau de doisprezece la sută pe an, a fost numită dobîndă *centesimă*. Criticul a avut cunoștință despre această semnificație a dobînzii centesime și a aplicat-o foarte greșit.

Este vădit că aceasta nu era decît un fel de metodă, de formulă sau de procedeu, între debitor și creditor, pentru a calcula dobînzile, în ipoteza că dobînda era de doisprezece la sută pe an, cum era practica cea mai obișnuită: și, dacă cineva împrumutase cu optsprezece la sută pe an, s-ar fi făcut uz de aceeași metodă, sporind cu o treime dobînda pe fiecare lună, în așa fel că dobînda unciară ar fi fost de o uncie și jumătate pe lună.

Cînd romanii au făcut legi privitoare la dobîndă nu au ținut seama de această metodă, care servise și care servea încă debitorilor și creditorilor pentru împărțirea timpului și ușurința plății dobînzilor lor. Legiuitorul avea de făcut o rînduială publică; nu era vorba de a împărți dobînda pe luni, el avea de fixat, și a fixat, dobînda pe an. S-a continuat a se face uz de termenii re-

zultați din diviziunea asului, fără de a li se da același înțeles: astfel, dobînda unciară a început să însemne unu la sută pe an; dobînda *ex quadrante* a început să însemne trei la sută pe an; dobînda *ex triente*, patru la sută pe an; dobînda *semiss*, șase la sută pe an. Și, dacă dobînda unciară ar fi însemnat unu la sută pe lună, legile care au fixat dobînzile *ex quadrante*, *ex triente*, *ex semisse* ar fi fixat dobînda la trei la sută, la patru la sută, la șase la sută pe lună; ceea ce ar fi fost absurd, deoarece legile făcute pentru a stăvili camăta ar fi fost mai crude decît cămătarii.

Criticul a confundat deci categoriile de lucruri. Dar am interes să redau aici propriile sale cuvinte, pentru a fi bine încredințați că siguranța cu care vorbește el nu trebuie să impună nimănui; iată-le: „Tacitus nu s-a înșelat: el vorbește despre dobînda de unu la sută pe lună, iar autorul și-a închipuit că el vorbește de unu la sută pe an. Nimic nu este mai cunoscut decît centesima care se plătea în fiecare lună celui care împrumuta cu dobîndă. S-ar cuveni oare ca un om ce scrie două volume in-4° asupra legilor să nu știe acest lucru?”^a

Că acest om a ignorat sau nu această centesimă, este un lucru de foarte mică însemnătate: dar el nu a ignorat-o, deoarece a vorbit despre ea în trei locuri. Dar cum a vorbit? Și unde a vorbit despre ea?^b Aș putea în adevăr să fac prinsoare cu criticul că nu va ghici, deoarece el nu ar da de fel acolo peste aceiași termeni și aceleași expresii pe care le cunoaște.

Nu este vorba aici de a ști dacă autorului *Spiritului legilor* i-a lipsit sau nu erudiția, ci de a-și apăra altarele^c. El a trebuit totuși să arate publicului că criticul, luînd un ton atît de hotărit cu privire la lucruri pe care nu le cunoaște și de care se îndoiește atît de puțin în-

a Numărul din 9 octombrie 1749, p. 164.

b A treia și ultima notă, capitolul XXII, cartea XXII și textul notei a treia.

c *Pro aris*¹⁵.

cît nici măcar nu deschide un dicționar pentru a se verifica, ignorînd lucrurile și învinuind pe alții că ignoră propriile sale erori, nu merită să i se acorde mai multă încredere în privința celorlalte acuzații ale sale. Nu se poate oare crede că aroganța și trufia tonului pe care îl adoptă peste tot nu ascund nicidecum că el nu are dreptate? Că, atunci cînd se înfierbîntă, aceasta nu înseamnă că el nu greșește? Că atunci cînd îl înfierează pe autor cu cuvintele de nelegiuit și de adept al religiei naturale, el iarăși nu are dreptate? Că cititorii trebuie să se ferească de a primi impresiile pe care le-ar putea produce efervescența minții sale și violența stilului său? Că, în cele două scrieri ale sale, este bine să separăm insultele de argumente, să punem apoi de o parte argumentele care sînt șubrede, după care nu va mai rămîne nimic?

Autorul, în capitolul asupra împrumutului cu dobîndă și în cel asupra cametei la romani, tratînd acest subiect, fără îndoială cel mai însemnat din istoria lor, acest subiect care era atît de strîns legat de regimul politic, încît acesta a fost de nenumărate ori pe punctul de a fi răsturnat din această cauză; autorul, spun eu, vorbind despre legile pe care romanii le-au făcut cînd nu mai aveau altă ieșire, despre acelea în care au urmat înțelepciunea lor, despre rînduielile introduse pentru un timp oarecare, și despre acelea pe care ei le-au statornicit pentru totdeauna, afirmă, către finele capitolului douăzeci și doi: „În anul 398 de la întemeierea Romei, tribunii Duellius și Menenius au obținut votarea unei legi care reducea dobînzile la unu la sută pe an . Zece ani după aceea, această dobîndă a fost redusă la jumătate, iar mai tîrziu, ea a fost cu totul desființată .

„Cu această lege s-a întîmplat așa cum se întîmplă cu toate legile în care legiuitorul a depășit măsura: s-a găsit un mijloc de a o eluda. A trebuit deci să se facă multe alte legi pentru a o întări, a o îndrepta, a o atenua. Uneori au fost părăsite legile, pentru a se urma obiceiurile, alteori au fost părăsite obiceiurile pentru a se

urma legile; în acest caz însă, era firesc ca obiceiul să învingă cu ușurință. Căci atunci cînd un om se împrumută, el găsește o piedică în însăși legea care este făcută în favoarea lui; această lege are împotriva ei și pe cel pe care ea îl apără și pe cel pe care ea îl osîndește. Cînd praetorul Sempronius Asellus a îngăduit debitorilor să acționeze conform legilor, el a fost ucis de către creditorii pentru că a vrut să reînvie amintirea unei stricteti în aplicarea legilor care nu mai putea fi suportată.

„Sub Sylla, Lucius Valerius Flaccus a făcut o lege care permitea dobînda de trei la sută pe an. Această lege, cea mai echitabilă și cea mai moderată dintre cele pe care le-au făcut romanii în această privință, este dezaprobată de către Paterculus. Dar dacă această lege era necesară republicii, dacă ea era folositoare tuturor particularilor, dacă ea crea un mijloc de transmitere a îndestulării între debitor și creditor, ea nu era de fel nedreaptă.

„Plătește mai puțin, spune Ulpianus, cel care plătește mai tîrziu“. Aceasta rezolvă chestiunea legitimității dobînzii, adică dacă creditorul poate să vîndă timpul, iar debitorul să-l cumpere.

Iată cum raționează criticul cu privire la acest ultim pasaj, care se referă numai la legea lui Flaccus și la rînduielile politice ale romanilor. Autorul, spune el, rezumînd tot ceea ce a spus despre camătă, susține că unui creditor îi este îngăduit să vîndă timpul. Auzindu-l pe critic, s-ar spune că autorul a alcătuit un Tratat de teologie sau de drept canonic și că el rezumă apoi acest Tratat de teologie și de drept canonic; în timp ce, este limpede că el nu vorbește decît despre rînduielile politice ale romanilor, despre legea lui Flaccus și despre opinia lui Paterculus: în așa fel că această lege a lui Flaccus, opinia lui Paterculus, reflecția lui Ulpianus, cea a autorului sînt legate una de alta și nu se pot despărți.

Aș avea încă multe lucruri de spus, dar prefer să fac trimitere la înseși articolele în chestiune. „Credeți-mă, scumpul meu Pisoni: ele seamănă cu o lucrare care, ca și visurile unui bolnav, nu ne înfățișează decît vedenii înșelătoare“^a.

PARTEA A TREIA

În primele două părți, s-a văzut că tot ce rezultă din atîtea critici jignitoare este aceasta: întîi că autorul *Spiritului legilor* nu și-a făcut lucrarea după planul și vederile criticilor săi; și apoi că dacă criticii săi ar fi făcut o lucrare cu același subiect, ei ar fi introdus în ea un foarte mare număr de lucruri pe care ei le cunosc. Mai rezultă iarăși că ei sînt teologi și că autorul este jurist; că ei se cred în stare să facă meseria lui și că el nu se simte apt să o facă pe a lor. Mai rezultă, în sfîrșit, că în loc să-l atace cu atîta răutate, ei ar fi făcut mai bine să-și dea seama ei înșiși de valoarea celor spuse de el în favoarea religiei, pe care el deopotrivă a respectat-o și a apărut-o. Îmi rămîne să fac cîteva reflecții.

Nu este bună acea metodă de analiză care, fiind folosită împotriva unei cărți bune, o poate face să apară la fel de rea ca și orice carte rea; și care, fiind aplicată împotriva unei cărți rele, o poate face să apară la fel de bună ca și orice carte bună.

Nu este bună acea metodă de analiză care, alătură lucrurilor despre care se tratează altele care nu sînt legate de loc cu cele dintîi, și care confundă diferitele științe, precum și ideile fiecărei științe.

a *Credite, Pisones, isti tabulae fore librum
Persimilem, cuius velut aegri somnia, vanae
Fingentur species*¹⁶.

Horățiu *De arte poetica*, v. 6).

Nu trebuie să se folosească de fel în examinarea unei lucrări privitoare la o știință argumente care ar putea aduce atingere însăși științei.

Cînd cineva critică o lucrare, și încă o mare lucrare, trebuie să-și dea silința de a ajunge la o cunoaștere amănunțită a științei care e tratată acolo și de a citi cu luare-aminte pe scriitorii consacrați care au scris deja cu privire la această știință, pentru a vedea dacă autorul s-a îndepărtat de felul în mod general admis și obișnuit de a o trata.

Atunci cînd un autor își expune părerile prin cuvintele sau prin scrierile sale, care le reprezintă, este împotriva rațiunii să se lase la o parte semnele exterioare ale gândurilor sale și să i se caute gândurile, căci numai el își cunoaște gândurile. Acest lucru este și mai grav atunci cînd gândurile lui sînt bune, și i se atribuie unele rele.

Cînd cineva scrie împotriva unui autor, și se aprinde de mînie, trebuie să facă prin lucruri dovada calificărilor, iar nu a lucrurilor prin calificări.

Cînd cineva vede la un autor o intenție generală bună va greși mai rar dacă, în privința anumitor pasaje pe care le socotește echivoce, el judecă ținînd seama de intenția generală, decît dacă îi atribuie o rea intenție într-un anumit loc.

În cărțile menite să distreze, trei sau patru pagini ne dau o idee despre stilul și meritele lucrării; în cărțile de gîndire, nu cuprinzi nimic dacă nu cuprinzi întreg ansamblul.

Fiind foarte greu să faci o lucrare bună, și foarte ușor să o critici, deoarece autorul a avut de păzit toate defileurile, în vreme ce criticul nu a avut decît pe unul de forțat, nu trebuie ca acesta din urmă să fie neîntemeiat în ce afirmă; iar de s-ar întîmpla să fie mereu neîntemeiat, el nu ar avea nici o scuză.

De altminteri, critica putînd fi considerată ca o afișare a propriei superiorități față de alții, iar efectul ei obișnuit fiind de a oferi momente foarte plăcute pentru orgoliul oamenilor, cei care i se dedică merită desigur

să fie judecați întotdeauna echitabil, dar rareori cu indulgență.

Și cum, dintre toate genurile de scrieri, ea e genul în care este cel mai greu să arăți că ești bun din fire, trebuie să fii cu băgare de seamă să nu sporești prin asprimea cuvintelor supărarea pricinuită de faptul în sine.

Cînd scriem despre chestiuni importante, nu este desul să ne cercetăm zelul, ci trebuie să ne cercetăm și inteligența; iar dacă Cerul nu ne-a înzestrat cu daruri deosebite, putem să le suplinim prin neîncredere în noi înșine, prin migală, prin muncă și meditare.

Acest meșteșug de a descoperi într-un lucru, care are prin natura lui un sens bun, toate sensurile rele pe care o minte ce nu judecă așa cum trebuie poate să i le atribuie, nu le este de nici un folos oamenilor: cei care îl practică se aseamănă cu corbii, care se feresc de corpurile vii și zboară pretutindeni în căutarea mortăciunilor.

Un asemenea mod de a critica aduce două mari neajunsuri. Primul este faptul că el deformează spiritul cititorilor printr-un amestec de adevăr și de neadevăr, de bine și de rău: ei se deprind să caute un înțeles rău în lucrurile care prin natura lor au unul foarte bun; de aici le este ușor să treacă la înclinarea de a căuta un înțeles bun în lucrurile care prin natura lor au unul rău: ei sînt aduși în situația de a-și pierde facultatea de a raționa cum trebuie, pentru a fi aruncați în brațele subtilităților unei dialectici de proastă calitate. Al doilea rău este că făcînd suspecte, prin acest fel de a judeca, cărțile bune, nu mai rămîn alte arme pentru a ataca lucrările rele: așa că publicul nu mai are nici un criteriu pentru a le deosebi. Dacă îi calificăm ca spinoziști și dești pe cei care nu sînt așa ceva, ce vom mai spune despre cei care sînt?

Deși noi ar trebui să credem lesne că cei ce scriu împotriva noastră, despre chestiuni care îi interesează pe toți oamenii, sînt determinați la aceasta de puterea dragostei creștinești de aproapele lor, totuși, — deoarece natura acestei virtuți este de a nu se putea mai de loc

ascunde, cum ea se dă pe față în noi fără voia noastră și cum ea izbucnește și strălucește din toate părțile, — dacă s-ar întâmpla ca, în două scrieri îndreptate, una după alta împotriva aceleiași persoane să nu se afle nici o urmă din această dragoste de aproapele, dacă s-ar întâmpla ca ea să nu apară în nici o frază, în nici un pasaj, în nici o vorbă, în nici o expresie, cel care ar fi scris asemenea lucrări ar avea un motiv temeinic să se teamă că nu a fost mînat la aceasta de dragostea creștinească.

Și, deoarece virtuțile pur omenești sînt în noi efectul a ceea ce se cheamă un suflet bun, dacă ar fi cu neputință să se descopere în cele două scrieri vreo urmă din acest suflet bun, publicul ar putea să tragă de aici concluzia că aceste scrieri nu ar fi nici măcar efectul virtuții omenești.

În ochii oamenilor, faptele sînt întotdeauna mai sincere decît motivele; și le este mai ușor să creadă că faptul de a adresa insulte groaznice este un rău, decît să se convingă că motivul care l-a determinat pe cineva să le adreseze este un bine.

Cînd un om face parte dintr-o pătură socială care impune respectarea religiei și a cărei respectare o impune religia și cînd el atacă în fața laicilor pe un om care trăiește printre laici, este foarte important ca el să-și afirme, prin felul său de a acționa, superioritatea caracterului său. Lumea laică este foarte coruptă: dar există în sînul ei unele patimi foarte înăbușite; căci există patimi favorite, care le împiedică pe celelalte să apară. Observați pe oamenii de lume în raporturile dintre ei; veți vedea că sînt cum nu se poate mai rezervați; căci orgoliul se abține de a-și mărturisi tainele și tot el, din considerație față de ceilalți, intră în umbră ca să iasă apoi iarăși la lumină. Creștinismul ne deprinde să înfrîngem acest orgoliu; lumea ne deprinde să-l ascundem. Cu puțină virtute pe care o avem, ce am deveni oare dacă tot sufletul nostru s-ar dezvălui fără vreo reținere și dacă nu am fi cu luare-aminte la cele mai neînsemnate cuvinte, la cele mai mici semne, la cele mai mici gesturi? Or, a-

tunci cînd oamenii cu o poziție respectată manifestă porniri pe care oamenii de lume s-ar abține de a le da la iveală, aceștia încep să se creadă mai buni decît sînt în realitate; și acesta este un foarte mare rău.

Noi laicii sîntem oameni atît de slabi, încît se cuvine să fim tratați cu foarte mare băgare de seamă. Așa că, atunci cînd cineva ne prezintă toate semnele exterioare ale unor pasiuni violente, ce vrea el să gîndim despre cele ce se petrec înlăuntrul său? Se poate aștepta el oare ca noi, cu obișnuita noastră ușurință de a judeca aspru, să nu judecăm?

Poate că s-a observat, în dispute și în convorbiri, ce li se întîmplă oamenilor a căror fire este aspră și cîrcotașă: deoarece ei nu luptă pentru a se ajuta unii pe alții, ci pentru a se doborî, ei se îndepărtează de adevăr, nu în proporție cu adîncimea sau îngustimea spiritului lor, ci cu ciudățenia și inflexibilitatea mai mare sau mai mică a caracterului lor. Contrariul li se întîmplă celor pe care natura sau educația i-a înzestrat cu blîndețe: deoarece disputele lor sînt ajutoare mutuale, deoarece ei țintesc spre același scop și nu gîndesc în chip diferit decît pentru a ajunge să gîndească la fel, ei descoperă adevărul în proporție cu inteligența lor: aceasta este răsplata unui suflet bun.

Cînd un om scrie despre chestiuni referitoare la religie, el nu trebuie să se bizuie pînă într-atîta pe evlavie celor care îl citesc încît să spună lucruri contrare bunului-simț; căci altminteri, pentru a cîștiga vază în ochii celor care au mai multă evlavie decît inteligență, el își pierde considerația în ochii celor care au mai multă inteligență decît evlavie.

Și, deoarece religia se apără foarte bine ea singură, pierde mai mult atunci cînd este rău apărată, decît atunci cînd nu este de loc apărată.

Dacă s-ar întîmpla ca un om, după ce și-a pierdut cititorii, să atace pe cineva care are oarecare reputație și să găsească astfel mijlocul de a se face citit, ar fi poate

permis de a bănuî că, sub pretext de a aduce ca jertfă religiei această victimă, el ar jertfi-o amorului său propriu.

Felul de a critica despre care vorbim poate, mai mult decît orice altceva pe lume, să limiteze întinderea și să reducă, dacă mi-e îngăduit să mă servesc de acest termen, suma geniului național. Teologia are limitele sale, are formulele sale; adevărurile pe care ea le formulează fiind cunoscute, trebuie ca oamenii să li se conformeze; și trebuie ca ei să fie împiedicați de a se îndepărta de ele: tocmai în acest domeniu nu trebuie deci ca puterea creatoare să-și ia libertatea: ea este circumscrisă, ca să spunem așa, într-un anumit cadru. Dar înseamnă că îți bați joc de lume dacă vrei să impui același cadru și celor care se ocupă de științele umane. Principiile geometriei sînt foarte adevărate; dar dacă le-am aplica în chestiuni de artă, am face ca însăși rațiunea să aiureze. Nimic nu înăbușă mai mult știința decît faptul de a îmbrăca toate chestiunile în haină doctorală. Oamenii care vor să învețe mereu pe alții împiedică în mare măsură învățătura. Nu există geniu care să nu fie micșorat atunci cînd îl coplășim cu nenumărate îndoieli fără rost. Ai cele mai bune intenții din lume? Vei fi constrîns să te îndoiești tu însuți de ele. Nu mai poți fi preocupat de a spune lucruri juste cînd ești cuprins de teama de a spune lucruri greșite și cînd, în loc de a-ți urma gîndirea, nu te ocupi decît de termeni, pentru a folosi pe aceia care pot scăpa subtilității criticilor. Ni se pune pe cap o scufiță de copilaș, pentru a ni se spune la fiecare cuvînt: „Îa seama să nu cazi în greșală; dumneata vrei să vorbești în felul dumitale, eu vreau să vorbești în felul meu“. Ești gata cumva să-ți iei avînt? Ei te trag de mîneacă. Ai putere și viață? Ei ți le spulberă prin mici înțepături. Te înalți puțin? Iată că se ivesc niște oameni care, luîndu-se ca unitate de măsură, ridică capul și îți strigă să cobori pentru a te măsura. Alergi pe drumul tău? Ei vor preînde să iei seama la toate pietricelele pe care furnicile ți le-au pus în cale. Nu există nici știință, nici literatură care să poată rezista acestei pedanterii. Veacul nostru a

creat Academiei, și parcă s-ar urmări să fim readuși la școlile veacurilor întunecate. Descartes este foarte potrivit să liniștească pe cei care, cu o minte infinit mai slabă decît a sa, au intenții tot atît de bune ca și el: acest mare om a fost neconținut acuzat de ateism; și nu se folosesc astăzi împotriva ateilor argumente mai puternice decît ale sale.

De altminteri, nu trebuie să privim criticile ca personale, în afară de cazurile în care cei care le-au adus au vrut să fie astfel. Este întru totul îngăduit să se critice lucrările care au fost date publicului; căci ar fi ridicol ca cei ce au voit să-i lumineze pe alții să nu voiască să fie ei înșiși luminați. Cei care ne dau sfaturi sînt tovarăși la munca noastră. Dacă criticul și autorul caută amîndoi adevărul, ei au același interes; căci adevărul este bunul comun al tuturor oamenilor: ei vor fi deci aliați, iar nu vrăjmași.

Cu mare plăcere las din mînă pana de scris: aș fi păstrat mai departe tăcerea, dacă din faptul acesta mai multe persoane nu ar fi dedus că eram redus la tăcere.

LĂMURIRI ASUPRA
„SPIRITULUI LEGILOR“¹

I

Oarecari persoane au făcut următoarea obiecție: În cartea despre *Spiritul legilor*, onoarea sau teama constituie principiul anumitor guvernăminte, nu virtutea; iar virtutea nu este principiul decît al altor cîtorva: deci virtuțile creștinești nu sînt socotite necesare în cea mai mare parte a guvernămintelor².

Iată răspunsul: autorul a făcut următoarea notă la capitolul cinci din partea a treia: „Vorbesc aici despre virtutea politică, care este virtutea morală, avînd ca țel binele general, foarte puțin despre virtuțile morale particulare, și de loc despre acea virtute care se referă la adevărurile revelate“. La capitolul următor, se află o altă notă care face trimitere la aceasta; iar în capitolele doi și trei din cartea a cincea, autorul a definit virtutea în înțelesul acordat de el cuvîntului, ca fiind „dragostea de patrie“. El definește dragostea de patrie ca fiind „dragostea de egalitate și de cumpătare“. Toată cartea a cincea se bazează pe aceste principii. Cînd un scriitor a definit un cuvînt în lucrarea sa; cînd el a dat, ca să mă folosesc de această expresie, dicționarul său, nu trebuie oare să luăm aceste cuvinte în înțelesul pe care el li l-a dat?

Cuvîntul virtute, ca și majoritatea cuvintelor din toate limbile, este luat în diferite accepții: el însemnează cînd virtuți creștinești, cînd virtuți păgîne; adesea, o anumită

virtute creștină sau deopotrivă o anumită virtute păgînă; uneori forța; alteori, în unele limbi, o anumită aptitudine pentru un meșteșug sau pentru anumite meșteșuguri. Ceea ce precede sau ceea ce urmează acest cuvînt îi stabilește înțelesul. Aici autorul a făcut mai mult: el a dat de mai multe ori definiția sa. Obiecția nu a fost deci făcută decît pentru că lucrarea a fost citită cu prea mare iușeală.

II

În cartea a doua, capitolul trei, autorul a spus: „Cea mai bună aristocrație este aceea în care partea poporului care nu participă la executarea puterii este atît de mică și atît de săracă, încît partea care domină nu are nici un interes să o asuprească. Astfel, cînd Antipatros a rînduit la Atena că cei ce nu vor avea două mii de drahme vor fi lipsiți de dreptul de vot^a, el a creat cea mai bună aristocrație cu putință; căci acest cens era atît de mic încît el nu înlătura de la vot decît puțini oameni și pe nimeni care avea oarecare vază în cetate. Familiile aristocratice trebuie deci să fie pe cît e cu putință din popor. Cu cît o aristocrație se va apropia mai mult de democrație, cu atît va fi mai desăvîrșită; și ea va deveni tot mai puțin desăvîrșită pe măsură ce se va apropia de monarhie“.

Într-o scrisoare publicată în „Journal de Trévoux“, din luna aprilie 1749, i s-a obiectat autorului chiar citatul său. Avem, se spune, înaintea ochilor, pasajul citat: și vedem în el că numai nouă mii de persoane aveau censul prescris de către Antipatros și că douăzeci și două de mii nu îl aveau: de unde se trage concluzia că autorul aplică rău citatele sale; căci, în această republică a lui Antipatros, numărul mic avea censul cerut, iar cel mare nu.

a D i o d o r, cartea XVIII, p. 601, ed. Rhodoman.

Răspuns

Ar fi fost de dorit ca cel ce a făcut această critică să fi fost mai atent și la ceea ce a spus autorul și la ceea ce a spus Diodor.

1° Nu erau de loc douăzeci și două de mii de persoane care nu aveau censul cerut în republica lui Antipatros: cele douăzeci și două de mii de persoane despre care vorbește Diodor au fost exilate și așezate în Tracia; și nu au rămas, pentru a forma această republică decît cei nouă mii de cetățeni, care aveau censul cerut, și aceia din rîndurile poporului de jos care nu au vrut să plece în Tracia. Cititorul îl poate consulta pe Diodor.

2° Chiar dacă ar fi rămas la Atena douăzeci și două de mii de persoane care nu ar fi avut censul cerut, obiecția despre care e vorba tot nu ar fi mai justă. Termenii *mare* și *mic* sînt relativi. Nouă mii de suverani, într-un stat, reprezintă un număr imens; iar douăzeci și două de mii de supuși, în același stat, reprezintă un număr infinit de mic.

**RĂSPUNSURI ȘI EXPLICAȚII
DATE FACULTĂȚII DE TEOLOGIE**

Explicații date Facultății de Teologie asupra celor 17 propoziții pe care ea le-a extras din cartea intitulată *Spiritul legilor* și pe care ea le-a criticat.

Propoziția întâia

„Domnia cliimei este cea dintii dintre toate domniile“^a. „Există climatē în care vocea naturii are o asemenea forță încît acolo morala este aproape cu totul neputincioasă“^b. Atunci cînd religia, bazată pe climă, a fost în contradicție prea puternică cu clima altei țări, ea nu s-a putut statornici acolo; iar dacă a fost introdusă, a fost izgonită după aceea. Se pare, vorbind din punct de vedere omenesc, că clima este aceea care a fixat limite religiei creștine și religiei mahomedane“^c.

Răspuns și explicație

Această propoziție are trei părți, care se referă la toate efectele pe care deosebirea de climă le poate produce asupra oamenilor.

a Vol. II, p. 170, cartea XIX, cap. XIV.

b Vol. II, p. 76, cartea XVI, cap. VIII.

c Vol. III, p. 40, cartea XXIV, cap. XXVI.

Autorul din „Nouvelles ecclésiastiques“ îmi imputase deja că atribuiam cliimei toate efectele. I-am răspuns la paginile 102, 103, 4, 5, 6, și 7 din *Apărarea* mea și i-am explicat ce gîndeam eu în această privință. Rog, de asemenea, să vedeți paginile 112, 113, 14, 15, ale aceleiași *Apărări*, unde am explicat ce gîndeam despre statornicirea religiei creștine.

Partea întâia a propoziției: „Domnia cliimei este cea dintîi dintre toate domniile“.

În capitolul din care este extrasă această propoziție (care este capitolul XIV din cartea XIX), nu este vorba nicidecum despre religie. Acolo se examinează dacă țarul Petru I, voind să schimbe uzanțele și obiceiurile națiunii sale, trebuia să facă acest lucru cu ajutorul legilor civile sau al moravurilor, adică prin exemplu și prin introducerea unor uzanțe contrarii; și eu spun că în acest caz nu era necesar să se facă legi, cu atît mai mult cu cît uzanțele pe care le introducea erau conforme cu natura cliimei din acea țară. La care adaug (aceasta nu este decît o expresie metafizică): „Domnia cliimei este cea dintîi dintre toate domniile“. De unde se vede că aici nu este vorba decît de lucruri omenești, de acțiuni omenești. Cînd se spune, în vorbirea obișnuită: „Nu este nimic mai puternic decît cutare lucru“, se presupune totdeauna că facem abstracție de religie și că nici măcar nu ne gîndim la religie.

Partea a doua a propoziției: „Există climate în care vocea naturii are o asemenea forță încît acolo morala este aproape cu totul neputincioasă“.

Se pare că autorul *Spiritului legilor* ar trebui să fie ultimul care să fie acuzat că ignorează puterea cauzelor morale și, prin urmare, a moralei însăși. Întrucît el a vorbit pe larg despre climă în cîteva cărți care aveau ca subiect clima, el a vorbit pe larg despre cauzele morale în aproape toată lucrarea sa, pentru că acolo era vorba despre cauzele morale și se poate spune că cartea *Spiritul legilor* constituie un triumf continuu al moralei asupra cliimei, sau mai degrabă, în general, asupra cauzelor fizice. Este de ajuns să se vadă ce a spus el despre forța

acestor cauze asupra spiritului lacedemonienilor, grecilor și romanilor¹. Din acest motiv a protestat autorul atît de puternic împotriva autorului articolelor din „Nouvelles ecclésiastiques“, care, luînd două sau trei cărți drept întreaga lucrare care are treizeci și una de cărți, argumenta împotriva lui ca și cum ar fi tăgăduit influența cauzelor morale, politice și civile; deși întreaga lucrare aproape că nu are alt obiect decît pe acela de a le determina. Acestea spuse în general, să trecem la cel de-al doilea punct al propoziției condamnate.

El se întemeiază pe fapte și, pentru a-l contesta, trebuie să fie arse toate cărțile care atestă că există țări în care oamenii sînt mai înclinați decît în altele spre plăcerea senzuală, spre excesele băuturii, etc.; și, mai mult încă, propoziția este moderată prin cuvîntul *aproape*. Dacă morala nu poate face aproape nimic, ea poate să facă deci ceva, și autorul a arătat în capitolul X, din cartea XVI, că ea poate face aici infinit de mult, atunci cînd este ajutată de anumite uzanțe pe care le introduce ea însăși: ca, de pildă, izolarea femeilor. — Vedeți capitolul din care este extrasă propoziția și capitolul X din cartea XVI (p. 79).

Partea a treia a propoziției: „Atunci cînd religia, bazată pe climă, a fost în contradicție prea puternică cu clima altei țări, ea nu s-a putut statornici acolo; iar dacă a fost introdusă, a fost izgonită după aceea. Se pare, vorbind din punct de vedere omenesc, că clima este aceea care a fixat limite religiei creștine și religiei mahomedane“. Pentru a lichida această chestiune, am scos în întregime acest articol din noua ediție².

Propoziția a doua

„Din moment ce aproape numai religiile intolerante manifestă un mare zel de a se extinde în alte părți, ... va fi o lege civilă foarte bună atunci cînd statul este mulțumit cu religia deja statornicită, aceea de a nu îngădui statornicirea alteia. Iată deci principiul fundamen-

tal al legilor politice în ceea ce privește religia: atunci când statul este liber să admită ori să nu admită introducerea în sinul său a unei noi religii, el nu trebuie să-i admită statornicirea; dacă ea e statornicită acolo, trebuie s-o tolereze^{“a}.

Răspuns și explicație

La cuvîntul *statornicire* am introdus următoarea notă: „În tot acest capitol nu vorbesc de fel despre religia creștină, deoarece, așa cum am spus în altă parte, religia creștină este primul dintre bunuri. A se vedea sfîrșitul capitolului I al cărții precedente și *Défense de l'Esprit des Loix*, partea a doua.

Propoziția a treia

„În diferitele religii există multe legi cu caracter local. Cînd Montezuma se încapățîna atît de mult în a susține că religia spaniolilor era bună pentru țara lor, iar cea a Mexicului, pentru țara lui, el nu susținea o absurditate, pentru că, în adevăr, legiuitorii n-au putut să nu țină seama de ceea ce natura statornicise înaintea lor^{“b}.

Răspuns și explicație

Niciodată n-am vrut să spun altceva decît că Montezuma spunea un neadevăr, nu o absurditate. Se vede lesne deosebirea. Dar, pentru a pune capăt oricărei discuții, am înlăturat acest alineat³.

Propoziția a patra

„Trebuie să facem ca Divinitatea să fie venerată și nu trebuie niciodată s-o răzbunăm^{“c}.

a Vol. III, p. 58, cartea XXV, cap. X.

b Vol. III, p. 36, cartea XXIV, cap. XXIV.

c Vol. I, p. 374, cartea XII, cap. IV.

Răspuns și explicație

Am înlăturat această frază⁴.

Propoziția a cincea

„Iulian însuși, Iulian! (o laudă smulsă în acest fel nu mă va face complicele apostaziei lui). Nu, n-a existat după el vreun principe mai vrednic de a conduce omenirea^a.

Răspuns și explicație

Am înlăturat această frază⁵.

Propoziția a șasea

„*Legea poligamiei este o chestiune de calcul*“. — Eu nu cred însă că există multe țări în care disproporția dintre numărul bărbaților și al femeilor să fie atât de mare încât să impună a se introduce acolo legea mai multor soții sau a mai multor soți. Aceasta înseamnă numai că pluralitatea soțiilor sau chiar pluralitatea soților este mai conformă cu natura în unele țări decît în altele^b.

Răspuns și explicație

Am modificat titlul⁶, înlăturînd cuvintele: *poligamia este o chestiune de calcul*. De asemenea, în loc de cuvintele: *este mai conformă cu natura*, am pus: „se îndepărtează de la natură mai puțin“. Iar, cu privire la cererea de a adăuga ceva pentru a arăta că socotesc poligamia bărbaților ca un desfrîu revoltător și care înfioară natura, eu spun că este de prisos să fac această adăugire, deoarece e un lucru deja făcut; și întrucît autorul din „*Nouvelles ecclésiastiques*“ mi-a reproșat că n-am făcut dis-

a Vol. III, p. 16; cartea XXIV, cap. X.

b Vol. II, pp. 71 și 72; cartea XVI, cap. IV.

tincție între poligamia bărbaților și cea a femeilor, i-am arătat în răspunsul meu, la paginile 95, 96, 97, 98, că nu știe ce spune, deoarece în cartea XVI, capitolul VI, *Despre poligamie în sine*, făcusem distincție între aceste două feluri de poligamie și arătasem că cea a bărbaților este mai rea. Așadar, adăugirea propusă n-are rost și nu ar servi decît să-l facă pe autorul din „Nouvelles ecclésiastiques” să se fălească cu raționamentele sale greșite. De altminteri, m-am declarat atît de categoric împotriva poligamiei în tot acest capitol VI, cartea XVI, încît nu poate rămîne nici o îndoială în privința felului meu de a gîndi în această privință. Rog să se citească acest capitol și, pe lîngă aceasta, *Défense de l'Esprit des Loix*, capitolul *Despre poligamie*, de la pagina 85 pînă la pagina 102.

Voi adăuga următoarea reflecție. Cînd îl auzi pe autorul din „Nouvelles ecclésiastiques” strigînd împotriva poligamiei, ți se pare că Hannibal este la porți și că există primejdia de a vedea introducîndu-se pluritatea soțiilor. Trebuie să fii tare iubitor de dispută și de agitațiile ei, pentru ca să te lansezi într-o asemenea chestiune. Dacă, în secolul nostru și cu moravurile noastre, cineva s-ar declara apărător al poligamiei, un strigăt general l-ar trimite de îndată la balamuc sau el ar trece drept un imbecil.

Propoziția a șaptea

„Repudierea motivată prin sterilitatea soției nu ar putea avea loc decît în cazul existenței unei singure soții”^a.

Răspuns și explicație

La cuvintele o *singură soție* am introdus următoarea notă: „Aceasta nu dovedește de fel că repudierea pe motiv de sterilitate trebuie să fie îngăduită în creștinism”⁷.

a Vol. II, p. 87; cartea XVI, cap. XV.

Propoziția a opta

„Cînd, de pildă, ea (religia) dă reguli, nu pentru bine, ci pentru ceea ce este cel mai bine, nu pentru ce este bun, ci pentru ce este desăvîrșit, e nimerit ca acestea să fie sfaturi, iar nu legi. Celibatul a fost un sfat al religiei. Atunci cînd s-a făcut din el o lege pentru o anumită categorie de oameni, a fost nevoie în fiecare zi de noi legi pentru a-i constrînge pe oameni s-o respecte pe cea dinții. Legiuitorul s-a obosit pe el, a obosit și societatea, etc.“^a.

Răspuns și explicație

Am suprimat partea din propoziție de la cuvintele: *celibatul a fost un sfat al religiei pînă la sfîrșit*. O dată eliminat acest exemplu, care a putut să displace, restul nu va mai putea displace, neîntemeindu-se decît pe ideea că perfecțiunea, adică ceea ce este mai bun, nu privește totalitatea oamenilor și totalitatea lucrurilor⁸.

Mi se propusese să adaug, după cuvintele *iar nu legi*: „pentru totalitatea oamenilor și totalitatea lucrurilor“. N-am făcut această adăugire, pentru că ea era deja făcută în același capitol.

Propoziția a noua⁹

„Principiile religiei au influențat extrem de mult înmulțirea speciei umane; uneori au stimulat-o, ca la evrei, mahomedani, ghebri și chinezi; alteori au împiedicat-o, ca la romanii creștinați. Pretutindeni s-a predicat neîncetat înfrînarea, adică acea virtute care este mai înaltă, deoarece, prin natura ei, trebuie să fie practică de foarte puțini oameni“^b.

a Vol. III, p. 13; cartea XXIV, capitolul VII.

b Vol. II, p. 412; cartea XXIII, cap. XXI.

Răspuns și explicație

Nu se poate înțelege ce a putut să supere în această propoziție. Poate faptul? Dar e adevărat: este de ajuns să citim pe Părinții bisericii care au recomandat atât de mult celibatul. Poate că sînt cuvintele: *această virtute, care este mai înaltă, deoarece, prin natura ei, trebuie să fie practică de foarte puțini oameni?* Dar și acest lucru e adevărat, pentru că celibatul nu privește nici totalitatea, nici pe cea mai mare parte a oamenilor. Și Sorbona nu a vrut să critice o altă propoziție care corespundea cu aceasta, adică a șasea din propozițiile trimise prima oară. Am modificat propoziția punînd: „pentru că ea trebuie să fie practică de puțini oameni“, în loc de *foarte puțini oameni*, și pentru a înlătura orice îndoială, în loc de *alteori au împiedicat-o*, am pus: *alteori au încetinit-o*¹⁰

Într-un document trimis autorului acum doi ani de către Sindicul de atunci¹¹, i s-a obiectat că niciodată nu trebuie să ne temem că numărul slujitorilor cultului hirotonisiți, instruiți, zeloși, virtuoși ar deveni prea mare. Voi răspunde că aceasta înseamnă a te abate de la subiect. Nu este îndoială că numărul preoților instruiți și zeloși nu ar putea fi prea mare printre preoți. Dar chestiunea este de a ști dacă nu este posibil ca numărul preoților să fie prea mare printre cetățeni. Cu acest fel de a raționa, un principe n-ar putea niciodată să reducă trupele sale. I s-ar spune totdeauna: „Sire, numărul soldaților curajoși, îndrăzneți, supuși, disciplinați n-ar putea fi prea mare“¹². Voi adăuga că biserica a apărut împotriva ereticilor cu același zel atît căsătoria cît și castitatea.

Propoziția a zecea

„La romani, această faptă (sinuciderea) era rezultatul educației lor; ea ținea de felul lor de a gîndi și de obiceiurile lor; la englezi, ea este urmarea unei boli; ea ține de starea fizică a organismului, fiind independentă de orice altă cauză.. Este limpede că legile civile din unele

țări poate că au avut motive să înfierceze sinuciderea; în Anglia însă, ea poate fi pedepsită tot atât de puțin cît și faptele rezultate din demență^a.

„Pe timpul primilor împărați, marile familii din Roma au fost fără încetare exterminate prin hotărîri judecătorești. Atunci s-a introdus obiceiul de a preîntîmpina condamnarea printr-o moarte voluntară. Aceasta prezenta un mare avantaj: se obțineau onorurile înmormîntării, iar testamentele erau executate; aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă împotriva celor ce se sinucideau. Dar atunci cînd împărații au devenit tot atât de lacomi pe cît de cruzi, ei n-au mai lăsat celor de care voiau să scape posibilitatea de a-și păstra bunurile, și au stabilit că va fi o crimă să-ți iei viața din remușcare pentru săvîrșirea altei crime^b.”

Răspuns și explicație

În cartea XIV, capitolul XII (pag. 23, rîndul 7, în titlu), la cuvintele *care se sinucid*, am făcut această notă: „Fapta celor care se sinucid este potrivnică legii naturale și religiei revelate¹³.”

În aceeași carte, același capitol (pag. 24, rîndul 12), în locul cuvintelor *poate că au avut motive*, am pus: „au avut motive”.

Cît despre critica alineatului extras din cartea XXIX, cap. IX, autorul *Spiritului legilor* are puternic motiv să se plîngă; căci n-ar fi putut fi vorba de critică dacă cei care au extras alineatul criticat ar fi pus alături pe cel ce îl preceda. Voi dovedi aceasta. În aceste două alineate se tratează despre sinuciderea la romani: în cel dintîi se vorbește despre sinuciderea în timpul republicii, iar în cel de-al doilea, despre sinuciderea în timpul primilor împărați. Am spus că în timpul republicii, la Roma, nu existau legi împotriva celor care se sinucideau. Or, spunînd

a Vol. II, pp. 23 și 24; cartea XIV, cap. XII.

b Vol. III, p. 286; cartea XXIX, cap. IX.

că la Roma nu exista nici o lege privitoare la sinucidere nu se poate înțelege că ar fi vorba decît despre o lege civilă, deoarece legea naturală nu poate fi o lege locală. Așa că, în alineatul care precede, și care se citește imediat înaintea alineatului criticat, se vede că am spus că în timpul republicii nu exista lege civilă la Roma împotriva celor care se sinucideau. În alineatul următor vorbesc despre timpul primilor împărați și spun că nu exista lege împotriva celor care se sinucideau. Este adevărat că n-am repetat cuvîntul *Roma*; dar dacă nu s-ar fi separat cele două alineate, această repetiție ar fi fost inutilă. Dar nu mai este vorba despre toate acestea. Am înlăturat obiecția modificînd astfel textul: „Aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă. „

La aceeași pagină, rîndurile 19 și 20 în loc de: *au devenit tot atît de lacomi pe cît de cruzi*, am pus: „au devenit tot atît de lacomi pe cît fuseseră de cruzi“.

La aceeași pagină, rîndurile 23 și 24, în loc de: *ei au stabilit că va fi o crimă*, am pus: „ei au declarat că este o crimă“.

La aceeași pagină, rîndul 5, la cuvintele: *care să pedepsească* am pus această notă: „Vezi nota cap. XII, cartea XIV“.

Mărturisesc că n-am înțeles niciodată ce a vrut Facultatea de Teologie să critice în aceste propoziții. Căci, pe de o parte, religia creștină n-a fost niciodată însărcinată să apere moravurile și felul de a gîndi al romanilor idolatri, și, pe de altă parte, nu-mi este interzis (după mărturia medicilor englezi, potrivit căreia fapta celor care se sinucid în Anglia este rezultatul unei boli fizice și al unei demențe independente de dezlănțuirea pasiunilor)¹⁴ să raționez asupra celor care au această boală cum se raționează, în Franța, asupra furioșilor care se aruncă pe fereastră.

Autorul articolului din „Nouvelles ecclésiastiques“ îmi făcuse deja această obiecție. I-am răspuns la pagina 55.

Propoziția a unsprezecea

„*Virtutea nu este principiul guvernământului monarhic*“. — „Statul se menține fără dragoste de patrie, fără năzuință către adevărata glorie, fără abnegație, fără capacitate de a-ți sacrifica cele mai scumpe interese și fără toate acele virtuți eroice, pe care le găsim la cei vechi și despre care noi numai am auzit vorbindu-se. Legile țin aici locul tuturor acestor virtuți, de care nu este de fel nevoie; statul te scutește de ele. .“^a.

„Onoarea, adică prejudecata fiecărei persoane și a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuții politice... și o reprezintă peste tot... — Drept urmare, în monarhiile bine rînduite, toți oamenii vor fi mai mult sau mai puțin buni cetățeni și rar se va găsi vreunul care să fie om virtuos; căci pentru a fi om virtuos, trebuie să ai intenția de a fi astfel“^b.

Răspuns și explicație

Ceea ce am numit *virtute* în republică este dragostea de patrie, adică dragostea de egalitate. Ea nu este o virtute morală, nici o virtute cetățenească; este virtutea politică. M-am folosit de cuvîntul *virtute* și l-am definit. Așa că trebuie să se țină seama de definiția mea. Am explicat aceasta în prima dintre *Lămuriri*, care sînt anexate *Apărării* mele împotriva autorului din „*Nouvelles ecclésiastiques*“ (pagina 199), unde citez pasajele din cartea mea care explică acest lucru. Este deci de cea mai mare însemnătate ca această *Lămurire* să fie citită¹⁵.

Această virtute politică, care este dragostea de patrie sau de egalitate în republică, este resortul care pune în mișcare guvernământul republican, după cum onoarea este resortul politic al guvernământului monarhic. Ceea ce face ca aceste resorturi politice să fie diferite este faptul că

a Vol. I, p. 44; cartea III, cap. V.

b Cartea III, cap. VI, p. 47.

în republică cel care impune aplicarea legilor își dă seama că va fi supus el însuși acestor legi și că va simți apăsarea lor. Trebuie deci ca el să iubească patria sa și egalitatea cetățenilor, pentru a fi îndemnat să impună aplicarea legilor; și, fără aceasta, legile nu vor fi aplicate. Lucrurile nu stau la fel și în monarhie. Pentru ca legile să fie aplicate este de ajuns ca monarhul să vrea să le impună aplicarea. Iată principii de o fecunditate atât de mare încît alcătuiesc aproape întreaga mea carte. Dacă, la început, unele persoane care nu le înțeleseseră încă, au făcut oarecari obiecții, s-au dat bătute curînd și principiile mele sînt în prezent înțelese, cunoscute și acceptate pretutindeni. Pentru a înlătura însă definitiv orice urmă de îndoială, voi adăuga această explicație la prima dintre *Lămuririle* mele.

2° Pentru a spulbera orice idee că însăși virtutea politică din republică ar fi exclusă din monarhie, voi face o adăugire la capitolul V, al cărui titlu formează începutul propoziției extrase și care sună astfel: *Virtutea nu este principiul guvernămîntului monarhic*; anume, voi adăuga la sfîrșitul capitolului, după cuvintele: *Iată cît este de adevărat că virtutea nu constituie principiul acestui guvernămînt* (cel monarhic), voi adăuga, spun eu: „de bună seamă, ea nu-i lipsește cu desăvîrșire, dar nu este resortul său“.

3° Pentru a explica cuvintele: *Onoarea, adică prejudicata fiecărei persoane și a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuții și o reprezintă peste tot*, am pus următoarele: „Onoarea, adică prejudicata fiecărei persoane și a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuții politice despre care am vorbit și o reprezintă peste tot“.

4° Pentru a înlătura orice ambiguitate, după cuvintele: *Astfel în monarhiile bine rînduite, toți oamenii vor fi mai mult sau mai puțin buni cetățeni și rar se va găsi vreunul care să fie om virtuos; căci, pentru a fi om virtuos, trebuie să ai intenția de a fi astfel*, am adăugat în continuare: „și să iubești statul nu atît pentru tine, cît pentru el însuși“. Această adăugire spulberă orice îndo-

ială, pentru că ea arată că omul virtuos despre care este vorba aici nu este omul virtuos din punctul de vedere creștinesc, ci omul virtuos din punctul de vedere politic, care posedă virtutea politică despre care am vorbit.

După cum am spus, omul virtuos despre care e vorba aici este departe de a fi omul virtuos din punct de vedere creștinesc, el este omul virtuos din punct de vedere politic, care iubește legile și patria sa și care acționează din dragoste față de legi și față de patrie. Această chestiune a fost discutată și examinată în toate țările; căci, în toate țările, fie catolice, fie protestante, este prețuită morala. Or, din moment ce m-am explicat și cartea mea a fost examinată cu atenție, nu mai poate fi nici o neînțelegere în această privință.

A spune că este de ajuns să elimin cuvântul *virtute* (ar trebui să-l înlocuiesc în două sute de locuri din carte) înseamnă a spune că atunci când stabilesc înțelesul unui termen nu-l stabilesc. Am avut idei noi, a trebuit negreșit să găsesc cuvinte noi, ori să dau celor vechi înțelesuri noi; dar am definit cuvintele mele.

Nu mă pot abține de a mă plînge amarnic. Facultatea a adus autorului o gravă insultă, cuvintele teribile: *in odium Monarchiae* etc. Ea ar fi trebuit să fie înclinată să creadă că mintea mea se înșelase și nu să citească în inima mea că aveam acolo ură. Trebuie să-mi atribui tot atîta virtute creștinească pentru a ierta acest procedeu, pe cită răutate îmi atribuie ea pentru a fi dat prilej la aceasta. Însăși inchiziția nu ar face asemenea presupuneri. Niciînd vreun cetățean n-a suferit în patria sa o insultă atît de gravă și, ceea ce mă consolează, nicicînd vreun cetățean n-a meritat-o atît de puțin. Voi repeta aici: „Platon mulțimea cerului că se născuse în timpul lui Socrate; iar eu îi aduc mulțumiri pentru că a făcut să mă nasc în vremea cîrmuirii sub care trăiesc și că a vrut să mă supun acelor pe care m-a făcut să-i iubesc”¹⁶. Toată Europa a citit cartea mea și toți oamenii au fost de acord că nu se putea descoperi dacă eram mai înclinat spre guvernămîntul republican ori spre guvernămîntul monarhic.

Și, de fapt, ar fi fost îngustime de minte să alegi, pentru că în adevăr aceste două guvernăminte sînt foarte bune și că cel mai bun dintre amîndouă este cel sub care trăiești. Dar, deoarece Facultatea îmi atribuie în mod gratuit ură față de guvernămîntul monarhic, ea va admite ca în acest caz să n-o iau drept judecător al meu; ea îmi va îngădui să privesc hotărîrea ei ca foarte abuzivă, să fac apel la public și (ceea ce nu are mai mică valoare) la mine însumi pentru mine.

Propoziția a douăsprezecea

„Onoarea are regulile sale supreme și educația (în monarhii) este obligată să li se conformeze. Principala regulă e că ne este în adevăr îngăduit să punem preț pe situația noastră, dar ne este cu desăvîrșire interzis să punem preț pe viața noastră”^a.

Răspuns și explicație

Aici nu este vorba despre drept: este un fapt; e un lucru care există, nu care ar trebui să existe. Dar pentru a preveni orice obiecție am pus următoarea notă la cuvîntul *onoare*: „Aici se spune ceea ce este, nu ceea ce trebuie să fie: Onoarea este o prejudecată pe care religia se silește cînd să o spulbere, cînd să o modereze”.

Propoziția a treisprezecea

„Unii scolastici au fost vrăjiți într-un chip ridicol de ea (de filozofia lui Aristotel) și au luat de la acest filozof multe argumente privitoare la împrumutul cu dobîndă; ei l-au confundat cu camăta și l-au condamnat”^b.

Noi datorăm speculațiilor scolasticilor toate nenorocirile care au însoțit nimicirea comerțului”^c.

a Vol. I, p. 62; cartea IV, cap. II.

b Vol. II, p. 290; cartea XXI, cap. XVI^{17bis}.

c P. 249; cartea XXI, cap. XVI.

Răspuns și explicație

Declar că ceea ce voi spune nu este decît apărarea unui jurist care cunoaște cărțile de drept și n-a citit decît opt cărți de teologie. Așadar, dacă sînt lipsit de acea precizie care se cere în expunerea adevărurilor revelate, nu trebuie să fie atribuită decît totalei mele nepriceperi în aceste chestiuni.

Facultatea condamnă aici un fapt, și un fapt care se află sub ochii întregii lumi¹⁷. Se vede că ea a înțeles propoziția ca și cum eu aș fi spus că camăta nu este condamnată de Evanghelie și de Scriptură, ceea ce desigur că n-am spus: cu atît mai mult cu cît n-aveam de tratat această chestiune. N-am spus nici că scolastici n-au luat părerea lor din Scriptură, ci am spus că și-au scos explicațiile din Aristotel, că ei s-au servit de argumentele lui Aristotel, că ideile și cuvintele lor sînt acelea ale lui Aristotel. Știu bine că nu aveau nevoie de ele, pentru că aveau alături de ei Evanghelia și că explicațiile bazate pe caritatea creștină cîntăresc mai mult decît cele care se pot scoate din Aristotel și că, în sfîrșit, în această materie, este mai bine să mergi purtînd făclia teologiei decît pe aceea a filozofiei.

Or, pentru a vedea că scolastici au scos din Aristotel explicațiile asupra cametei, este de ajuns să cităm cartea I din *Politica* lui Aristotel, capitolele V, VIII, IX și X, și a X-a din *Etici*¹⁸, pe de altă parte, opusculul LXXIII al Sf. Toma, *Despre camete* (XVII, vol., in fol., pagina 139 verso, ediția de la Anvers, 1612). În capitolul IV al acestui opuscul, Sf. Toma citează mereu pe Aristotel și raționează pe baza principiilor sale. El spune că camăta este un rău *ex natura rei et materiae*¹⁹, pentru că banii nu produc bani prin natura lor, după cum fructele produc fructe, și pentru că întrebuințarea banilor constă în transferarea lor, neconstituind hrana omului, ca fructele, ceea ce face ca împrumutul cu dobîndă să fie contrar naturii și întrebuințării naturale a banilor. Toate aceste idei sînt pur filozofice și tot acest capitol se învîrte în jurul

acestui fel de idei^a. Numai la sfârșitul capitolului dovedește Sf. Toma, întemeindu-se pe Ezechiel și pe Sf. Ambroziu, că împrumutul cu dobândă este contrar legii divine.

Cînd s-a ales un scolastic atît de vrednic de respect ca Sf. Toma, nu mai este nevoie să se mai vorbească despre alții. Or, se va găsi o asemenea asemănare între raționamentele lui Aristotel și acelea ale Sf. Toma, încît atunci cînd se vor fi citit ambele lucrări, nu mi se va mai putea obiecta că am spus că scolastici au luat de la Aristotel doctrina lor asupra cametei; ceea ce poate să însemneze aici decît că au împrumutat de la el explicațiile lor.

Același Sf. Toma îmi va servi drept dovadă că scolastici ar fi făcut poate mai bine să nu urmeze decît principiile Evangheliei, lăsînd la o parte pe cele ale lui Aristotel. El examinează, în capitolul VI din opusculul despre care am vorbit, care sînt cazurile de camătă și cele care nu sînt. Iată două dintre ele. După el, un împrumutător care consimte să se expună primejdiilor navigației pe mare și își asumă riscurile capitalului nu poate pretinde dobînzii, și aceasta este conform, spune el, decretalei *Naviganti*. Dar decretala *Naviganti* nu mai este în vigoare, și toți teologii sînt de acord astăzi că se poate lua dobîndă în acest caz, cu condiția ca ea să fie moderată, adică să fie proporțională cu riscul. Sf. Toma își apără părerea printr-un argument filozofic: „Căci, spune el, timpul neputînd fi un temei pentru stabilirea dobînzii, primejdia navigației pe mare nu putea corecta ceea ce era un viciu“. Noi spunem astăzi că se pot încheia asemenea contracte din cauza primejdiei navigației pe mare, ceea ce face ca ele să nu fie contrarii carității creștine.

Sf. Toma, în același pasaj, presupune un caz în care un om poate să vîndă grîul mai scump decît costa în momentul vînzării: dacă acesta spera că grîul va ajunge la acel preț în momentul plății. „Pentru că, spune el, aici nu este vorba de timp, care, prin natura lui, nu poate

a Vezi, de asemenea, capitolul IX.

produce dobîndă, ci este vorba de speranța împrumutătorului, care poate să producă“. Noi spunem astăzi că un asemenea contract este foarte cămătăresc și explicația este foarte firească: cel care vinde griul său mai scump decît costă (și, de obicei, e vîndut astfel nevoiașilor) este foarte sigur, potrivit ipotezei făcute, că griul său nu are prețul cu care îl vinde; dar nu este sigur că va avea, în momentul plății, prețul cu care îl vinde. Și de ce legile noastre au declarat cămătăresc acest contract? Tocmai pentru că este contrar carității creștine.

Se vede, de asemenea, în Sf. Toma, în capitolul X al opusculului despre care am vorbit, că (în virtutea principiilor filozofice) ia camătă acel negustor care își vinde marfa mai scump decît face sub motiv că o vinde pe credit, deoarece camăta se bazează pe timp, și el citează, din dreptul canonic, canonul *Extra eodem*; dar, spune el, „*est contra hoc consuetudo generalis, quae videtur et toleratur ab Ecclesia*“. Eu n-am afirmat nimic mai tare decît aceasta atunci cînd am spus că scolastici au fost nevoiți să modereze principiile lor (filozofice) din cauza consecințelor pe care le-ar fi avut în privința rînduielilor politice și civile.

Iată, am dat multe explicații. Ele vor deveni inutile, pentru că, în scopul de a înlătura orice umbră de îndoială, am modificat textul astfel: „Unii scolastici au fost vrăjiți în chip ridicol de ea și au luat de la acest filozof multe argumente privitoare la împrumutul cu dobîndă, în timp ce izvorul atît de firesc al lor se afla în Evanghelie; ei l-au condamnat fără vreo deosebire și în toate cazurile“.

A doua parte a propoziției condamnate. „Noi datorăm speculațiilor scolasticilor toate nenorocirile care au însoțit nimicirea comerțului“.

Răspuns: Facultatea de Teologie condamnă iarăși un fapt. Acest fapt este adevărat; trebuie să-l dovedim. Împăratul Vasile făcuse o lege care interzicea să se ia dobînză în vreun caz oricare ar fi fost el: *nequamquam empino in ullo negotio liceat usuras accipere*. Această

lege se găsește. Această lege se găsește în Hermenopulos²⁰, cartea III, titlul VII, § 27, pusă în Hermenopulos și sub numele lui Leon, care a domnit împreună cu Vasile, tatăl său, nu este a lui Leon, ci a lui Vasile, cum știe toată lumea și cum se va vedea.

Legea lui Vasile interzicea deci, fără să fixeze vreo limită în timp și în orice caz, să se primească dobânzi. Împăratul Leon a făcut altă lege^a în care el slăvește frumusețea și caracterul sublim al legii tatălui său; dar spune că ea a pricinuit cele mai mari rele, că împrumuturile au încetat peste tot și că imperiul a suferit din această cauză atât de mult încât el este nevoit să revoce această lege sublimă și să se mulțumească să reducă dobânda de la 12%, la 4% pe an. El adaugă că ar fi în adevăr de dorit ca lucrurile omenești să fie cîrmuite de Spirit, dar că, dată fiind stricăciunea oamenilor, acest lucru este imposibil etc. Avem de a face cu un legiuitor care a cîntărit și a examinat lucrurile, care ar vrea să urmeze și să mențină legea lui Vasile, tatăl său, și care nu poate face aceasta din cauza relelor pe care le-a pricinuit și care o revocă din cauza acestor rele. Această lege este Novella LXXXIII a lui Leon, care se găsește în Cursul de Drept roman și pe care am anexat-o aici. Nu este vorba nicidecum de a ști dacă Leon a făcut bine îngăduind dobânda de 4% pe an, în toate cazurile, și dacă n-ar fi făcut mai bine să le distingă pe cele în care se putea primi dobîndă de cele în care nu se putea primi potrivit legii Evangheliei. Sigur este însă că el a revocat legea tatălui său din cauza relelor pe care ea le pricinuisese. Ceea ce spune Leon aici am spus și eu, nu mai mult. El relatează un fapt istoric, întocmai ca și mine; un fapt istoric atât de neîndoielnic încât din aceasta a rezultat o dispoziție generală pentru întregul Imperiu de Răsărit.

Împăratul Leon domnea cam în vremea lui Ludovic Debonarul, și nu se pare că legea lui Leon a depășit hotarele Imperiului de Răsărit. Dar este sigur că rigiditatea

a Iată această lege în întregime.

scolasticilor a fost foarte mare; este sigur că comerțul a fost ruinat aproape pretutindeni, că popoarele au fost istovite de camete îngrozitoare, din motivele pe care le-am arătat în cartea XXI, cap. XVI²¹, și în cartea XXII, cap. XIX; căci neexistând pentru creștini nici un mod de a da pe față bani cu împrumut; iar cazurile în care dobînda este îngăduită astăzi (ca în cazul rentelor constituite, în cazul lui *lucrum cessans* și *damnum emergens*) nefiind stabilite pe atunci, decretala *Naviganti* și alte dispoziții fiind atunci în vigoare, totul a căzut în mîinile evreilor, care au făcut răul pe care îl știe toată lumea²².

Este deci adevărat că eu n-am relatat aici decît un fapt istoric, și că acest fapt nu este calomnios, deoarece este adevărat.

Nu mă pot abține de a face următoarea reflecție: În Franța toată lumea este de acord asupra opiniei privitoare la camătă. Nimeni nu tăgăduiește aici că ea este contrară legilor Evangheliei. În această privință, există un acord admirabil între teologi și tribunale. Dacă toată lumea este liniștită, de ce să stricăm liniștea?

Propoziția a paisprezecea

„Banii sînt semnul valorilor. Este limpede că cel care are nevoie de acest semn trebuie să-l închirieze, așa cum face cu toate lucrurile de care se întîmplă să aibă nevoie. Este desigur o faptă foarte lăudabilă să împrumuți cuiva bani fără dobîndă; dar ne dăm seama că aceasta nu poate fi decît obiectul unui sfat religios, iar nu al unei legi civile”^a.

Răspuns și explicație

Am scos toată această propoziție, care formează primele două alineate ale capitolului XIX.²³

a Vol. II, p. 360; cartea XXII, cap. XIX.

Propoziția a cincisprezecea

„Legile din Indii care dau principilor pământurile și lipsesc pe particulari de spiritul de proprietate sporesc relele efecte ale climei, adică lenea naturală“. — „Monahismul pricinuieste acolo aceleași rele... — În Asia, numărul dervișilor, adică călugări, pare să sporească cu cât clima este mai caldă; Indiile, unde căldura este excesivă, sînt pline de ei; în Europa constatăm aceeași diferențiere. Pentru a învinge lenea pe care o imprimă clima, ar trebui ca legile să caute a suprima toate mijloacele de a trăi fără muncă; în sudul Europei ele acționează însă în sens cu totul opus“^a.

„Henric al VIII-lea, voind să reformeze biserica Angliei, a desființat tagma călugărilor, breaslă trindavă“^b.

Răspuns și explicație

Nu pot crede că a spune despre călugări că ar trebui puși să muncească cu brațele este un lucru care interesează religia, cum rezultă din critica făcută Domnului abate din La Trappe și părintele Mabillon care au avut dispute foarte vii în această privință²⁴. Nu știu ca biserica să fi luat parte cîtuși de puțin la disputele lor. Domnul abate din La Trappe punea dezmățul călugărilor și slăbirea disciplinei lor pe seama încetării muncii cu brațele. Într-o biografie a Sf. Pacomie scrisă (cred) de Sf. Hieronymus, se arată că Sf. Pacomie²⁵ a avut vedenia unui înger, care i-a apărut cînd rugîndu-se lui Dumnezeu, cînd muncind cu brațele. „De unde, spune autorul, sfîntul sihastru a înțeles că Dumnezeu îi indica viața pe care trebuiau s-o ducă călugării“.

În privința celei de-a VIII-a sesiuni a Conciliului de la Constanța, citată în critica făcută, dacă Facultatea va examina chestiunea cu mai multă chibzuială va vedea că

a Vol. II, pp. 13 și 14 [cartea XIV], cap. VI și VII.

b Vol. II, p. 426; cartea XXIII, cap. XXIX.

hotărârile acestei sesiuni nu sînt cîtuși de puțin aplicabile aici; ea își va da seama de insulta pe care mi-a adus-o.

Această sesiune a VIII-a condamnă 45 propoziții ale lui Wiclif care răsturnau întreaga ierarhie a bisericii și însăși biserica. Acesta susținea că întreaga rînduială actuală, papa, biserica romană și toți clericii veneau de la diavol (a se vedea propozițiile 36, 37, 38, 39, 40) și, întrucît călugării făceau parte din această rînduială el susținea că toți călugării erau damnați; și, cum el considera cerșetoria călugărilor ca un lucru diavolesc, îndemna la munca cu brațele:

„22 *Sancti, instituentes religiones privatas, sic instituendo peccaverunt*“.

„23 *Religiosi viventes in religiones privatas non sunt de religione christiana*“.

„24 *Fratres tenentur per labores manum victum acquirere, et non per mendicitatem*“.

Se vede că cele două părți ale propoziției din urmă se leagă una de alta; că, cuvintele: *fratres tenentur per labores manum victum acquirere* se leagă cu acestea: *et non per mendicitatem*. Or, în propoziția mea, nu este nici un singur cuvînt despre cerșetorie. 2° Se vede că această propoziție se leagă cu toate celelalte propoziții, mai ales cu propoziția a 45-a: că ordinele mănăstirești au fost introduse de diavol, și cu propoziția a 34-a: „*Omnes de ordine mendicantium sunt haeretici*“.

Conciliul nu condamnă deci munca manuală, ci numai ereziile lui Wiclif în care el vorbise despre munca manuală. În adevăr, cum ar fi condamnat oare Conciliul o practică despre care știa că este aceea a tuturor călugărilor creștini de la început?

Cînd cei mai destoinici scriitori din acest ultim secol au spus că existau decretale false și cînd aceste decretale au fost recunoscute ca atare prin consensul unanim al savanților, li s-a opus oare propoziția a 38-a condamnată la Wiclif: „*Decretales epistolae sunt apocryphae*“? Fără îndoială că nu, căci se văzuse că Conciliul nu dis-

cutase dacă toate decretalele care se aflau în colecția pe care o avem erau adevărate, ci numai condamnase o propoziție care era împreună cu celelalte 44 ale lui Wiclif.

Să mergem la fapte, și să distingem lucrurile! A spune că biserica n-a fost în drept să instituie ordine călugărești, că ea n-a putut să statornicească legămintele călugărești²⁶, că introducerea lor este contrară religiei lui Iisus Hristos: acestea sînt propoziții care au fost condamnate, și Facultatea de Teologie va face bine să le condamne. Dar ca ea să iasă din acest domeniu, pentru a intra în materii care nu țin decît de ordinea statului, și care sînt pur politice, desigur ea nu poate să facă acest lucru. Cine se poate îndoi, cu toate că ordinele călugărești sînt instituite de biserică, că principele nu poate statua cu privire la tot ceea ce ține de binele statului și de ordinea exterioară: limitarea numărului lor, a dreptului lor de a dobîndi; și dacă principele poate să facă acest lucru scriitorii politici nu merită să fie condamnați pentru că au discutat despre aceste lucruri. Tot ceea ce trebuie să se ceară de la ei este să vorbească despre aceasta cu înțelepciune și să respecte întotdeauna niște instituții pe care biserica le-a considerat utile pentru salvarea sufletelor, și să le acorde considerația pe care o merită rugăciunile, moralitatea vieții lor și intențiile laudabile care au dus la înființarea lor.

Se poate spune că autorul *Spiritului legilor* a vorbit despre aceasta cu moderație. De altminteri, cum el crede că, în momentul de față, ar fi bine să nu trateze aceste chestiuni, nu vorbește despre ele decît pentru că se află în legitimă apărare; și el n-ar fi spus nimic în această privință dacă ele n-ar fi intrat în cadrul general al lucrării sale.

În sfîrșit, pentru a înlătura ceea ce poate să displace, partea din urmă a propoziției a fost modificată astfel: „Henric al VIII-lea, voind să reformeze biserica Angliei, a desființat tagma călugărilor, pe care el o considera ca o breaslă trîndavă“²⁷

Propoziția a șaisprezecea

„Legea lui Henric al II-lea care condamnă la moarte pe o fată al cărei copil a murit, în cazul în care ea nu a declarat autorităților graviditatea sa, nu este mai puțin contrară dreptului natural de apărare“^a.

Răspuns și explicație

Există epoci în care anumite infracțiuni devin mai frecvente decât în altele: așa au fost avorturile pe timpul lui Henric al II-lea. Răul s-a extins atât de mult încât s-a socotit nimerit să fie stăvilit printr-o lege care a făcut cea mai puternică impresie asupra spiritelor. Henric al II-lea a dispus ca orice fată care nu ar fi dezvăluit autorităților graviditatea sa avea să fie condamnată la moarte dacă copilul murea. Așa că această lege nu condamnă numai pe orice fată care își provoca avort, ci pe orice fată care nu declarase autorităților graviditatea sa dacă copilul murea. Această lege a fost numită mai târziu o *lege nebunească*, și deoarece cauzele datorită cărora ea fusese făcută atât de severă nu mai erau aceleași, practica a micșorat oarecum asprimea ei. Astfel că preotul fiecărei parohii fiind obligat să aducă această lege la cunoștința publică prin predica duminicală, dacă el a neglijat să facă acest lucru, parlamentele pronunță rareori pedeapsa cu moartea, pentru că se socotește că nu-i poate veni în minte unei fete să se ducă să declare singură propria ei rușine și că acest lucru este contra pudorii naturale; și, dacă apare din procesele-verbale ale chirurgilor sau din depozitiile martorilor că pe corpul copilului a fost vreun semn de violență, nu știu ca vreo fată să fi fost condamnată la moarte, cu toate că ea nu declarase autorităților graviditatea sa.

Despre ce este vorba? În aparență Facultatea n-a voit

a Vol. III, p. 74; cartea XXVI, cap. III.

să condamne propoziția decît în cazul în care ea ar cuprinde o aprobare a avortului sau o dezaprobare a faptului că se pedepsește avortul: ceea ce nu este; sau mai curînd a faptului că din propoziție s-ar putea deduce că fetelor le este permis să-și provoace avort: ceea ce iarăși nu este, și nici măcar nu este vorba despre aceasta. Nu se poate prezuma că Facultatea de Teologie a pretins că dispoziția legii lui Henric al II-lea — așa cum este cunoscută, și fără să poată fi modificată, — este atît de necesară încît principele n-o poate modifica, și că Facultatea a vrut sau a putut să hotărască acest lucru, din motivele care se cunosc. De altminteri, nu este o mare deosebire între a aproba o infracțiune și a spune că pedeapsa este prea mare sau că infracțiunea nu trebuie să fie pedepsită în acest chip, că este necesar cutare gen de pedeapsă, și nu altul. Dacă eu aș spune că furtul nu trebuie să fie pedepsit cu moartea, ci cu plata unei sume duble sau a unei sume de patru ori mai mare, ca la romani, aș fi oare considerat din această cauză că vreau să aprob furtul? Aceste lucruri nu fac parte oare dintre acelea care sînt lăsate discuției obișnuite a oamenilor? Dar calificarea Facultății pare să voiască a arunca ceva odios în spinarea autorului, cînd ea spune că propunerea în chestiune este injurioasă pentru principe. Principii nu numai că fac legile, dar le și schimbă, și nicio dată vreun principe nu a găsit că e rău să se discute dacă o lege, bună cîndva, putea fi modificată într-un mod mai avantajos pentru el. Acestea sînt cercetări care pot fi folositoare oamenilor. Dacă raționamentele care se fac în această privință nu sînt întemeiate, ele sînt lăsate deoparte. Dacă sînt bune pot fi folosite. Nu se aduce nici o injurie principelui, spunînd că ar fi potrivit să se schimbe o lege: deoarece, dacă este schimbată, el o schimbă. Dacă însă, dimpotrivă, propoziția condamnată are toate însușirile atribuite în cenzură, înseamnă că principele nu mai poate face o lege pentru a desființa pedeapsa cu moartea și a o comuta în altă pedeapsă, fără a cădea sub toate învinuirile acestei calificări. Încît el va avea miinile legate

în privința principalului atribut al suveranității sale, adică puterea sa de a face legi. Trec repede peste aceste lucruri.

Propoziția a șaptesprezecea

„Cananeenii au pierit pentru că erau organizați în mici monarhii care nu se uniseră într-o confederație și care nu s-au apărut în comun”^a.

Răspuns și explicație

Dumnezeu nu săvârșește totdeauna minunile sale în același chip. Uneori el acționează direct: „Să se facă lumină! și lumină s-a făcut”. Alteori el se folosește de cauze secunde: „Te-am făcut să te naști pentru a arăta în tine puterea mea, pentru ca numele meu să se facă cunoscut pe întreg pământul”. Uneori, chiar Dumnezeu binevoiește să se supună cauzelor secunde: „Dacă ați fi bătut de cinci ori, etc”.

Toată Scriptura este plină de diferite căi ale lui Dumnezeu, și cum știm noi că Dumnezeu a întrebuințat o cale particulară pentru a da israeliților Pământul Făgăduinței? Noi știm acest lucru din două izvoare: și pentru că a spus-o și pentru că a făcut-o. Dar, aducându-și la îndeplinire planul, nu în mai mică măsură sînt israeliții învingători și pentru că Moise ține brațele ridicate spre cer.

Am spus că popoarele din Canaan nu erau confederate. Ei bine? Dumnezeu a voit ca ele să nu fie confederate.

Pentru a interpreta propoziția în felul în care s-a făcut acest lucru, adică pentru a-i da un înțeles potrivit căruia autorul *Spiritului legilor* nu ar crede nici în *Vechiul*, nici în *Noul Testament*, cartea lui ar trebui să

a Vol. I, p. 258; cartea IX, cap. II.

cuprindă lucruri care să dovedească foarte limpede că el nu crede în Providență, dar în ea se spune în mod formal contrariul, de n-ar fi decît în cartea I, capitolul I: „Dumnezeu acționează și ca creator și ca conservator“. Ar trebui să apară că el nu crede în căile particulare ale lui Dumnezeu, dar în ea se spune în mod formal contrariul, ca în volumul III (cartea XXX, capitolul XI), pagina 331, unde, după un mare număr de citate din *Viețile Sfinților*, autorul afirmă: „Deși s-ar putea imputa autorilor acestor biografii că au fost uneori cam prea creduli în privința unor fapte pe care desigur Dumnezeu le-a săvîrșit dacă au intrat în planurile sale, din ele se pot totuși scoate informații bogate etc.“.

Or, dacă autorul *Spiritului legilor* n-a respins minunile care nu sînt decît accesorii ale religiei care ar putea să nu fi fost săvîrșite, fără ca aceasta să atingă esența religiei, cu atît mai mult se presupune că a admis pe acelea care sînt fundamentale, precum vocația poporului evreiesc, împlinirea făgăduielilor care i s-au făcut, etc.

Deși numele lui Dumnezeu a fost cinstit pe tot pămîntul, el a vrut ca să fie și mai mult în acea parte a pămîntului pe care o alesese pentru poporul său, și felul în care l-a așezat acolo arată ocrotirea cea mai vădită. Dar oricît de multe minuni a făcut, nu totul a fost minune. În calea neobișnuită pe care a ales-o Dumnezeu nu totul a fost neobișnuit. Dumnezeu n-a schimbat cursul naturii decît atunci cînd acesta n-a venit în ajutorul planurilor sale. El a făcut minuni; dar nu le-a făcut decît atunci cînd înțelepciunea sa le-a cerut. Dacă mi s-ar pune întrebarea: „Pentru ce au intrat israeliții în Ierihon?“, aș răspunde că aceasta s-a întîmplat pentru că Dumnezeu a făcut să se prăbușească zidurile Ierihonului. Dar dacă Ierihonul ar fi fost un oraș deschis, aș răspunde la întrebare spunînd că orașul era fără apărare. N-aș răspunde că acest lucru s-a înfăptuit pe o cale particulară a lui Dumnezeu; pentru că, în acest fapt, n-ar fi fost o voință particulară. N-aș răspunde zicînd că Dumnezeu face totul; pentru că nu aș fi în-

trebat asupra unei cauze generale, ci mi s-ar cere să arăt o cauză secundă.

Am spus că Iosua a întâmpinat mai puțină rezistență, pentru că micile popoare din Canaan nu erau confederate. Ei bine! guvernământul politic al micilor popoare din Canaan intra în planul lui Dumnezeu, după cum Iordanul, munții, văile, așezarea țării au intrat în planul lui Dumnezeu.

Ar trebui deci să se condamne însăși Scriptura. „După moartea lui Iosua, se spune în capitoul I din *Cartea Judecătorilor* (versetele 1, 2, 18 și 19), copiii lui Israel au întrebat pe Domnul, zicînd: „Cine va merge în fruntea noastră la luptă împotriva canaaneenilor?“ Domnul a răspuns: „Iuda va merge înaintea voastră. I-am dat pe mînă țara dușmană“. — „Iuda a luat de asemenea Gaza, Ascalonul și Accaronul: căci Domnul a fost cu Iuda, și el a luat în stăpînire munții. Dar el nu a putut să nimicească pe locuitorii din văi, pentru că ei aveau multe care armate cu coase, etc.“.

Se va putea deci spune oare: „Dumnezeu voia să distrugă pe canaaneeni; dar carele armate cu coase l-au împiedicat să facă aceasta?“ Nicidecum! Dar carele armate cu coase ca și destrămarea canaaneenilor, intrau în planul lui Dumnezeu. Dumnezeu întrebuița o armată; ea acționa ca o armată.

În adevăr, nu se face nici un bine religiei prin asemenea critici. Înseamnă a pune prea mult mîna pe Arcă. Ea nu va cădea nicicum²⁸.

RĂSPUNS LA OBSERVAȚIILE LUI GROSLEY¹
ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR“

Sînt foarte mișcat, Domnule, de aprobarea pe care o dați cărții mele și încă mai mult de faptul că ați citit-o cu pana în mină. Îndoielile sînt acelea ale unei persoane foarte inteligente. Iată, în goană, cîteva răspunsuri, care sînt așa cum mi-a îngăduit să le alcătuiesc puținul timp pe care îl am.

„*Despre sclavie*, cartea XV, capitolul II și capitolul XX din cartea XVIII. Intră în dreptul ginților, la tătari, să răzbune prin sîngele învinșilor sîngele pe care l-au vărsat în expedițiile lor. La tătari, cel puțin, sclavia nu ține oare de dreptul ginților și nu-și are oare ea originea în milă?”².

Sclavajul, care ar fi introdus pe calea dreptului ginților unei națiuni care ar trece totul prin sabie, ar fi poate mai puțin crud decît moartea, dar el nu ar fi de loc corespunzător milei. Din două lucruri potrivnice omeniei, poate există unul care să-i fie mai potrivit decît celălalt: am dovedit în altă parte că dreptul ginților sprijinit pe natură nu îngăduie uciderea decît în caz de necesitate. Or, de vreme ce un om este făcut sclav, înseamnă că n-a existat necesitatea de a-l ucide.

„Un om liber nu se poate vinde, căci libertatea are un preț pentru cel care o cumpără și nu are nici un preț pentru cel care o vinde; dar, în cazul debitorului care

se vinde creditorului său nu există un preț din partea debitorului care se vinde?”.

Este rea vânzarea debitorului insolvabil care se vinde. El dă un lucru mai presus de orice pentru un lucru de nimic.

„Sclavii din cap. VI, cartea XV, se aseamănă mai puțin cu sclavii decât cu clienții romanilor, sau cu vecii vasali și subvasali”.

Eu n-am cercetat în cap. VI din cartea XV originea sclaviei care a existat, ci originea sclaviei care poate fi sau trebuie să fie.

„Ar fi trebuit să se examineze (cartea XV, cap. XVIII) dacă nu este mai lesne să se întreprindă și să se facă mari construcții cu sclavi decât cu muncitori plătiți cu ziua”.

Este mai bine să se folosească oameni plătiți cu ziua decât sclavi; orice s-ar spune despre piramide și despre construcțiile uriașe pe care le-au ridicat aceștia, noi am făcut fără sclavi construcții tot atât de mari.

Pentru a judeca bine sclavia nu trebuie să se examineze dacă sclavii ar fi de folos micii părți bogate și date plăcerilor a fiecărei națiuni; fără îndoială că aceste părți i-ar fi de folos: dar trebuie să se adopte un alt punct de vedere și să se presupună că în sinul fiecărei națiuni, în fiecare oraș, în fiecare sat, s-ar trage la sorți pentru ca a zecea parte care ar avea bilete albe să fie liberă, iar cele nouă zecimi care ar avea bilete negre să fie supuse sclaviei primei zecimi și să-i acorde acesteia dreptul de viață și de moarte asupra lor și proprietatea tuturor bunurilor lor. Cei care vorbesc cel mai mult în favoarea sclaviei ar fi cei care ar avea cea mai mare silă de aceasta, și celor mai nenorociți le-ar fi de asemenea silă. Strigătul în sprijinul sclaviei este deci strigătul bogățiilor și al goanei după plăceri și nu al binelui general al oamenilor sau cel al anumitor societăți.

Cine se poate îndoi că fiecare om nu este foarte mulțumit să fie stăpînul altuia? Așa este în guvernă-

mîntul politic, din motive de necesitate; acest lucru este intolerabil în guvernămîntul civil.

Am arătat că noi sîntem liberi în guvernămîntul politic datorită faptului că nu sîntem egali. Ceea ce face obscure și ambigue anumite alineate ale cărții în chestiune este faptul că ele sînt adeseori depărtate de altele care le lămuresc, că verigile lanțului pe care l-ați remarcat sînt foarte deseori depărtate unele de altele.

„Cartea XIX, cap. IX. Orgoliul este un resort primejdios pentru un guvernămînt. Lenea, sărăcia, nepăsarea față de toate, sînt urmările și efectele lui; dar orgoliul nu era el oare principalul resort al guvernămîntului roman? Oare nu orgoliul, semeția, mîndria au adus întreaga lume sub stăpînirea romanilor? Se pare că orgoliul împinge la fapte mari și că înfumurarea este concentrată în cele mici“.

„Cartea XIX, cap. XXVII. Națiunile libere sînt mîndre și falnice, celelalte pot mai lesne să fie înfumurate“.

Cît despre contradicția dintre cartea XIX, cap. IX și cartea XIX, cap. XXVII, ea nu vine decît din aceea că însușirile morale au efecte diferite după cum sînt îmbinate cu altele. Orgoliul, îmbinat cu o foarte mare ambiție și cu măreția ideilor, a produs anumite efecte la romani; orgoliul îmbinat cu o mare lene, cu o minte slabă, cu o mare dragoste de plăcerile vieții, produce alte efecte la alte națiuni. Cel care a exprimat îndoiele a avut mult mai multe cunoștințe decît sînt necesare pentru a-și da bine seamă de aceste diferențe și a face reflecțiile pe care nu am timp să le fac aici.

Este de ajuns să se țină seama de diferitele feluri de superioritate pe care oamenii sînt înclinați să și-o atribuie unii față de alții, potrivit diferitelor împrejurări.

„Cartea XIX, cap. XXII. Cînd un popor nu este religios, nu se mai poate recurge la jurămînt decît atunci cînd cel ce jură nu este interesat în cauză la fel ca un judecător sau ca niște martori“.

În privința îndoielii referitoare la cap. XXII, cartea XIX, ea face mare cinste unui magistrat care o exprimă:

dar este totuși adevărat că există interese mai apropiate și mai îndepărtate.

„Nu s-ar putea oare obiecta împotriva efectelor diferite pe care climatele diferite le produc, potrivit concepției autorului, că lei, tigrii, leoparzii, etc. sînt mai violenți și mai de neîmblînzit decît urșii noștri, mistreții noștri, etc.?“.

În ceea ce privește îndoiala referitoare la cartea XXIV, cap. II această chestiune depinde de natura speciilor particulare de animale.

„Cartea XXIII, cap. XV. Să ne închipuim că toate morile dispar într-o zi, fără a mai fi cu putință să fie refăcute. De unde s-ar lua în Franța brațe pentru a compensa lipsa lor? Toate brațele pe care aceasta le-ar răpi meșteșugurilor, manufacturilor, ar fi tot atîtea brațe pierdute pentru ele, dacă morile n-ar exista. Cu privire la mașini, în general, care simplifică producția în manufacturi, micșorînd prețul, ele despăgubesc pe fabricant prin consumul pe care îl sporesc; și dacă ele prelucreează o materie primă pe care o produce țara respectivă, etc., sporesc consumul ei“.

În privința morilor, ele sînt foarte folositoare în deosebi în starea actuală. Nu putem intra mai în amănunt; ceea ce s-a spus despre aceasta ține de următorul principiu care este aproape totdeauna adevărat: cu cît sînt mai multe brațe întrebuintate în meșteșuguri, cu atît sînt în mod necesar întrebuintate mai multe în agricultură. Eu vorbesc despre situația actuală a celor mai multe națiuni; toate aceste lucruri reclamă multe distincții, limitări, etc.

„Cartea XXVI, cap. III. Legea lui Henric al II-lea, care impune declararea gravidității în fața magistratului, nu este de fel contrară dreptului de apărare naturală. Această declarație este un fel de mărturisire. Este oare mărturisirea potrivnică dreptului natural de apărare? Iar magistratul care este obligat să păstreze secretul în această privință este un mai bun depozitar al acestui

secret decît o rudă de sex feminin, cum propune autorul să se procedeze“.

Cît despre legea care obligă pe fete să destăinuiască graviditatea, apărarea pudorii naturale la o fată este tot atît de conformă naturii ca și apărarea vieții sale, iar educația a dat mai mare greutate ideii de apărare a pudorii sale și a întunecat ideea fricii de a-și pierde viața.

„Cartea XIV, cap. XIV. Aici se vorbește despre schimbările pe care le aduce clima în ceea ce privește legile popoarelor. Femeile, care aveau multă libertate la germanii și vizigoții din primele timpuri, au început să fie ținute de către aceștia din urmă într-o izolare strictă, atunci cînd ei s-au stabilit în Spania. Imaginația legiuitorilor s-a înfierbîntat pe măsură ce aceea a poporului s-a aprins. Punînd aceasta alături de cap. IX și X ale cărții XVI, privitoare la necesitatea izolării femeilor în țările calde, nu va pricinui oare mirare că aceeași vizigoți, care se temeau de femei, de intrigile lor, de indiscrețiile lor, de gusturile lor, de repulsiile lor, de pasiunile lor mari și mici, nu s-au temut să le dea frîu liber, declarîndu-le (cartea XVIII, cap. XXII) capabile de a moșteni tronul, nesocotind exemplul germanilor și al lor înseși? Clima nu trebuia oare, dimpotrivă, să îndepărteze pe femei de la tron?

În privința îndoielilor referitoare la cartea XIV, cap. XIV și la cartea XIII, cap. XXII, în amîndouă cazurile este vorba de fapte de care nu ne putem îndoii; dacă par a se contrazice, aceasta se datorește faptului că ele țin de cauze particulare.

„Cartea XXX, cap. V, VI, VII și VIII. Lăsați în seama francilor pămînturile domeniilor statului; ei vor avea pămînturi, iar galii nu vor fi de loc jefuiți“.

Cartea XXX, cap. V, VI, VII și VIII. Se poate să fie așa, și patrimoniul public să fi fost de ajuns pentru a alcătui feude. Istoria nu dovedește altceva, în afară de faptul că a avut loc un partaj, iar documentele istorice dovedesc că nu s-a făcut împărțeala tuturor pămînturilor.

Iată, Domnule, lămuririle pe care mi s-a părut că le doriți; și deoarece scrisoarea Dv. arată o persoană care cunoaște foarte bine aceste chestiuni, și care îi alătură științei multă înțelegere, am scris toate acestea foarte iute. De altfel, cea mai exactă ediție este ultima ediție tipărită în trei volume in-12°, la Paris, la librarul Huart, str. Saint-Jacques, aproape de fântina Saint-Séverin.

Am onoare să fiu, Domnule, cu sentimente pline de stimă, al Dv. prea umil și prea supus servitor,

8 aprilie 1750

DE MONTESQUIEU

NOTE

C A R T E A XXVII

- ¹ Cartea XXVII este singura care nu are decît un capitol. Împreună cu cărțile XXVIII, XXX și XXXI, ea constituie un adaos istoric la studiul propriu-zis pe care și-l constituie un
- ² *Ast si intestato moritur...* — „Dar dacă moare fără să fi făcut testament și nu se va ivi un *heres suus*, atunci agnatul cel mai apropiat să primească patrimoniul“.
- ³ În original: *héritiers-siens* (moștenitorii săi); acest termen neavînd corespondent în românește, am folosit termenul latin.
- ⁴ Testamentul *in procinctu*: testamentul în fața armatei gata de luptă.
Vechiul drept roman cunoștea pe lîngă testamentul comițial (*testamentum calatiis comitiis*) și o altă formă de a testa, lesnicioasă, de care se putea folosi numai ostașul aflat în campanie. Cînd armata se găsea așezată în ordine de bătaie, ostașul putea declara camarazilor săi, care se aflau în preajma lui, ultima sa dorință. Această formă de testament era încă în uz în secolul VII ab U.c.; la sfîrșitul republicii dispăruse.
- ⁵ *Sine libra et tabulis* = „fără balanță și fără tăblițe“ (este vorba de tăblițele de lemn unse cu ceară și legate în formă de caiet pe care era scris testamentul, *tabulae ceratae*). Cicerone, se referă în *De Oratore*, cartea I, cap. 53, la testamentul *per aes et libram* (prin muncă și balanță).

- ⁶ Acesta este testamentul *per aes et libram* public, deoarece a existat și un testament de acest fel secret, introdus ceva mai târziu, și care a fost cel mai mult folosit.
Nondum argentum signatum erat = „Încă nu se bătuse monedă de argint“.
- ⁸ Nu putea pronunța termenii formulei din *nuncupatio*.
- ⁹ În original: *ne pouvait pas vendre sa famille* (iar mai sus, când e vorba de surd: *l'acheteur de la famille*); prodigul (risipitorul) este lovit de incapacitatea de a-și vinde bunurile (averea = familia); el era pus sub curatela agnaților.
- ¹⁰ *Verba directa* = „cuvinte fără înconjur“.
- ¹¹ *Titius heres sit*, după formulele transmise de Ulpianus.
- ¹² Vezi, despre substituții, cartea XIX, cap. XXIV.
- ¹³ *Succesiunea ab intestat*: succesiunea pe baza legii, în cazul lipsei testamentului.
- ¹⁴ *Ad liberos matris...* = „După legea celor Douăsprezece Table, moștenirea mamei care nu a făcut testament nu revenea copiilor, deoarece femeile nu au moștenitori care să aibă precădere ca descendenți ce ar fi fost sub autoritatea părintească a mamei“.
- ¹⁵ În anul 585 ab U.C. (169 î.e.n.).
- ¹⁶ *Sanxit ne quis haeredem* = „Hotărî ca nimeni să nu lase moștenitoare o fată sau o femeie“.
- ¹⁷ *Legem tulit...* — „Făcu o lege (prin care hotărî) ca nimeni să nu instituie moștenitoare o femeie“.
- ¹⁸ *Nemo censuit plus Fadiae...* = „Nimeni nu a socotit că trebuia să se dea Fădiei mai mult decît îi putea reveni prin legea Voconia“. (Cicero, *Despre limitele binelui și ale răului*).
- ¹⁹ *Cum lege Voconia* = „Deoarece prin legea Voconia era interzis femeilor să poată obține o moștenire mai mare de 100 000 de sesterți“.
- ²⁰ *Qui census esset* = „Care se înscrisese în listele de recensămînt“. Cicero, *In Verrem*, partea a II-a.
- ²¹ *Census non erat* = „Nu era înscris în listele de recensămînt“; Cicero, *op. cit.*
- ²⁰ În original: *l'institution de Servius Tullius* (este vorba de reforma lui Servius Tullius).

- ²³ Proletarii erau *capite censi* (cei mai puțin avuți — sub 11 000 de ași) și impuși la impozitul pe cap de om — *capitatio*; ei nu formau o centurie decât de formă, adică nu prestau serviciul militar (Cf. Fr. Engels, *Originea familiei*, p. 130).
- ²⁴ *In caeritum tabulas...* = „Să fie trecuți în tabelele Ceriților, să devină *aerarius*“ (adică impozabil pe cap, nu la cens, nu după avere). (*Caerites tabulae* = listele pe care censorii înscrisau pe cetățenii privați de dreptul de vot; *caeres-itis* — fără drept de vot).
- ²⁵ *Quod tibi filiulus...* =
 „Prin faptul că un fiu sau o fiică ți se naște
 grație mie
 Ai drepturile paterne; mulțumită mie vei putea fi
 instituit moștenitor“
 (Juvenal, *Satire*, IX, vv. 83, 87).
- ²⁶ *Pescennius Niger* (135—194), general roman care a fost proclamat împărat în anul 193, dar senatul a recunoscut pe Septimius Severus care l-a învins.
- ²⁷ De fapt, *Paulus* și *Ulpianus* au fost contemporani, fiind amândoi prefecți ai praetoriului sub Alexandru Severus.
- ²⁸ *Unei bune republici*: unei republici bine administrate.
- ²⁹ Vezi și cartea VII, cap. XV, al. 1.
- ³⁰ M. îl numește Adrian pe Antoninus Pius (el a venit în 138 e.n., după Hadrianus, care îl adoptase). — M. — peste tot, la note, pentru Montesquieu.

C A R T E A XXVIII

- 1 Cartea XXVIII are tot un subiect de istoria dreptului; de data aceasta, M. se ocupă de vechile legi ale țării sale. Această carte a fost redactată de M. în timpul tipăririi lucrării, în trei luni (ianuarie—martie 1748), printr-un efort epuizant.

Titlul cărții (*De l'origine et des révolutions des loix civiles chez les français*) vorbește despre transformările legilor civile franceze: de fapt, legile civile „în Franța“ (este tratată îndeosebi evoluția vechii proceduri).

- ² *In nova fert animus...* = „Gîndul mă îndeamnă să cînt ale lumii schimbări în noi chipuri“ (Ovidius, *Metamorfozele*, invocație, trad. de Maria Val. Petrescu, E.S.P.L.A., București, 1957, p. 23).
- ³ Potrivit prologului legii salice, au fost patru legislatori (probabil legendari, spune Sergio Cotta).
- ⁴ *De origine Francorum disquisitio*, Hanovra, 1715.
- ⁵ *Austrasia*: regat în estul Galiei sub franci, care a fost mereu în rivalitate cu Neustria, regatul de vest, față de care a triumfat.
- ⁶ Este vorba de *lex romana Burgundionum* sau *lex Gundobalda* (numită de M. Codul burgunzilor); Sigismund a fost fiul lui Gondebaud și a făcut (în anul 517) o revizuire a Codului, alcătuit de tatăl său (probabil în anul 501).
— *Lex Angliorum Werinorum, hoc est Thuringorum* — „Legea anglilor werini, adică a turingilor“.
- ⁷ *Edictul lui Rotharis* (în anul 643) a fost primul corp de legi longobarde, cărora li s-au adăugat noi capitole de către *Grimoald* (în anul 688); *Luitprand* a mai adăugat un număr de legi (între anii 716 și 725), *Rachis*, 14 capitole (în anul 746), *Aistulf*, 21 de capitole (în anii 750—755).
- ⁸ *Lex Visigothorum* sau *Liber iudiciorum* a fost începută de regele *Caindasuind* (642—653) și terminată în 654 de *Receswind* (649—672). Ea cuprinde multe dintre legile vechi ale regilor vizigoți: *Codul lui Euric* (din anul 475), legile lui *Leuvigild*, care revizuiuse legea lui Euric (pe la anul 572). Pe lângă aceste legi vechi (*antiqua*), în legea vizigoților erau împrumuturi din *Breviarum Alarici* (*lex romana Visigothorum*), cod de legi romane dat de Alaric al II-lea (anul 506). *Receswind* a introdus cel dintîi *principiul teritorialității* legilor în statele barbare, interzicînd romanilor de pe teritoriul său să urmeze *Breviarum Alarici* și obligîndu-i să urmeze *lex Visigothorum*.
- ⁹ Este vorba de decretul din anul 595.
- ¹⁰ Principiul personalității legilor.
- ¹¹ *Marculfî monachi formularum libri duo* (Cele două cărți de formule ale călugărului Marculf).

- ¹² *Qui res in pago ...* = „Care are avere proprie în comitatul în care își are așezarea“.
- ¹³ *Qui in truste dominica est ...* = „Care este în garda regelui“ (*trustis* era garda regelui, formată din leudele care-i erau credincioși și-l însoțeau).
- ¹⁴ *Si romanus homo conviva ...* = „Dacă un (om) roman este părtaș la masa regelui“.
- ¹⁵ Cei ce se numeau *lidi* sau *liti* erau coloni de origine germanică ce făceau parte din populația cvasiservilă (persoane cu o situație semiliberă) și se deosebeau de libești; sclavii puteau fi declarați *liti* în momentul dezrobirii (iobagii — *les serfs* — provin fie din vechii sclavi romani, fie din *liti* germani).
- ¹⁶ Dubos, Jean Baptiste (1670—1742), *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules* (Istoria critică a instaurării monarhiei franceze în Galia), 1734. În această lucrare se susține că Galia n-ar fi fost cucerită de franci, că populația autohtonă n-ar fi fost supusă prin forță, ci că ar fi avut loc o asimilare pașnică.
- ^{16 bis} Expediția lui Arbogast a avut loc în anul 388. Arbogast, franc, *magister militum* sub împărații romani Gratianus și Valentinian al II-lea, regent al Galiei. El a pus să fie omorât Valentinian al II-lea (375—392), dar apoi a fost învins de Theodosius și s-a sinucis (în anul 394).
- ¹⁷ *Mai siguri de romani*: mai siguri de neputința acestora.
- ¹⁸ În original: *ouvrages d'ostentation*: lucrări menite să impresioneze, deci lucrări care nu redau exact faptele.
- ¹⁹ *Francum, aut barbarum* = „Franc, sau barbar, sau om care trăiește sub legea salică“.
- ²⁰ Agobard (779—840), episcop al Lyonului în 816; a susținut drepturile fiilor lui Ludovic Debonarul împotriva acestuia. M. se referă aici la *Liber adversus legem Gundobaldi* (Scrisoare împotriva legii lui Gondebaud).
- ²¹ *Facta pactione cum Francis...* = „Încheindu-se o înțelegere cu francii, ca goții să trăiască acolo după legile lor naționale, după obiceiurile lor strămoșești. Și astfel, provincia Narboneză se supune lui Pepin“.

- ²² *Septimania*: teritoriu ocupat în Franța de vizigoți, după moartea lui Teodoric (anul 526), în partea de sud-vest a Galiei.
- ²³ *In illa terra.* = „În ținuturile în care procesele sînt soluționate după legea romană, să se judece după acea lege, iar în ținutul în care...”
- ²⁴ *Adrien de Valois* (1607—1692), istoric francez, autor al lucrărilor *Gesta Francorum* și *Notitia Galliarum*.
- ²⁵ *Jérôme Bignon* (1589—1656), erudit; a publicat *Formulele lui Marculf*; a scris *De l'excellence des rois et du royaume de France* (Despre perfecțiunea regilor și regatului Franței).
- ²⁶ *Machiavelli, Istorie fiorentine* (Istории florentine), prefața.
- ²⁷ *Ut tam Gotho Romanam.* = „Ca să fie îngăduit să se unească prin căsătorie atît o romană cu un got, cît și o gotă cu un roman”.
- ²⁸ *Gothi qui cladi superfuerant...* = „Goții care supraviețuiseră dezastrului, ieșind din Galia cu soțiile și cu copiii lor, se retraseră în Spania la Teudis, un tiran notoriu”
- ²⁹ *Benoit Léвите* (Benedict Levitul), preot din Mainz, autor al unei colecții de Capitularii din secolul al IX-lea, cele mai multe false, care aveau ca scop extinderea drepturilor bisericii și mai ales a jurisdicției bisericești.
- ³⁰ În original: *les arrière-fiefs s'étant étendus* (extinzîndu-se subfeudele, adică luînd extindere sistemul feudelor subordonate); *arrière-fief*, adică *fief servant* sau *fief mouvant* — feudă depinzînd de altă feudă numită *fief dominant* (feudă dominantă).
- ³¹ *Gaspard Thaumas de la Thaumassière* (1631—1712), autor a numeroase colecții de cutume din Berry.
- ³² *Missi dominici* = „trimiși regali”; sub Carol cel Mare, ei erau un fel de inspectori generali, reprezentanți ai regelui; ei vizitau circumscripția lor în anumite epoci ale anului, de obicei cîte doi (un comite și un episcop), împărțind dreptatea și controlînd administrația.

- ³³ *Denys le Petit (Dionisius exigu)* — călugăr care a trăit la Roma între 496 și 555 — autor al unei colecții de canoane și decretale numită *Corpus canonum* sau *Collectio Dionysiana*.
- ³⁴ *Isidor Mercator*, nume fictiv al autorului unei colecții de decretale false din secolul al IX-lea, alcătuită în scopul de a combate amestecul laicilor în chestiunile bisericești spori autoritatea papei asupra episcopilor.
- ³⁵ *Corpus iuris canonici* (1582).
- ³⁶ Vezi cartea XXX, cap. XIV.
- ³⁷ Este vorba despre *Pepin*, născut în anul 777, mort în anul 810, fiul lui Carol cel Mare, care a fost rege al Italiei.
- ³⁸ *Vita sancti Leodegardi*.
- ³⁹ *Se mulțumea cu probe negative*: nu cerea, adică, probe acuzatorilor.
- ⁴⁰ Așa-numiții *coiurantes sacramentales*; era procedura *cojurătorilor*: un număr de oameni care jurau că ceea ce spuneau una dintre părți corespundea adevărului.
- ⁴¹ Vezi cartea VI, cap. III.
- ⁴² *Iudicium aquae calidae*.
- ⁴³ *Omnibus idem habitus* = „Au cu toții aceeași înfățișare“. Ideea din textul lui *M. Tacitus*, în care se spune că „popoarele Germaniei, fără să se corcească de loc prin căsătorii cu alte seminții străine, au fost un neam deosebit, fără amestec și numai lui însuși asemenea; de aici și chipul lor, același la toți“; trad. T. Naum.
- ⁴⁴ *Paterculus, Velleius*, tribun militar, a servit în Germania sub Tiberiu; a scris: *Historiae romanae ad M. Vicinium consulem libri II* și *Factorum et dictorum memorabilium libri IX*; aceasta din urmă este o colecție de exemple întocmită pentru folosința retorilor (exemplele sînt luate din istoria romană și din istoria celorlalte popoare).
- ⁴⁵ *Tacitus, op. cit.*, cap. X, arată însă că germanii, „punînd mîna cu orice chip pe un prins de război cu care se luptă, ei aleg apoi pe unul de-ai lor și-i pun pe amîndoi să se bată, fiecare cu armele țării sale; biruința unuia sau a celuilalt se ia drept o judecată de mai înainte făcută“ (trad. T. Naum).

⁴⁶ Este vorba de *Liber adversus legem Gundobaldi*.

⁴⁷ *Iudicium ferri candentis*. — Asupra „probei focului“, vezi și cartea XII, cap. V.

⁴⁸ *Si placeret domino nostro...* = „Dacă stăpînul nostru (regele nostru) ar găsi cu cale să-i treacă sub legea francilor“.

⁴⁹ *Ab Italiae proceribus...* = „Fruntașii Italiei au strigat tare ca sfîntul împărat, schimbînd legea, să stîrpească această rușinoasă nelegiuire“.

⁵⁰ *Cum in hoc...* = „Deoarece toți împuiau urechile împăratului în această chestiune“.

⁵¹ *Muratori*, L. Ant. (1672—1750), erudit italian, pe care M. l-a cunoscut la Modena în 1729. Printre lucrările lăsate figurează: *Rerum italicorum scriptores*, *Antiquitates italicæ Medii Aevii* și *Annali d'Italia*.

— *Guido*, nepot al lui Pepin, a obținut prin război coroana regală la Pavia (890) și pe cea imperială la Roma (891).

⁵² *In palatio quoque Bera...* = „Chiar în palat, Bera, comite de Barcelona, fiind atacat și acuzat de nealealitate de un oarecare Sunila, s-a încăierat cu acesta — după legea lor, întrucît amîndoi erau goți — într-o luptă călare, și a fost învins“.

⁵³ *Distrugerea ostrogoților de către greci*; distrugerea regatului ostrogoților de către Iustinian (552 e.n.), care era în fruntea Imperiului de Răsărit.

⁵⁴ În proba crucii, cei doi adversari erau puși în picioare lipiți de o cruce; care rezista mai mult, învingea.

⁵⁵ În *iudicium aquae frigidae*, acuzatul era introdus într-o groapă plină cu apă, avînd mîinile și picioarele legate: dacă se ducea la fund era nevinovat, dacă sta la suprafață însemna că apa îl respinsese ca impur (era vinovat).

⁵⁶ Prin *Charta divisionis* din anul 806.

⁵⁷ Cap. IX—XI din cartea de față.

⁵⁷ *bis* — *Le prévôt*: *prevôts* erau funcționari ai regelui, pe domeniile sale; ei aveau atribuții administrative și unele atribuții judecătorești.

⁵⁸ Este vorba de fapt de un edict al lui Ludovic al VII-lea cel Tânăr (1120—1180), care se referă la unele obiceiuri ale tatălui său, Ludovic al VI-lea cel Gros (1081—1137).

- ⁵⁹ Vezi în cap. XXIV. al. 2, ce spune M. despre această chestiune (ceea ce se găsește de fapt în Beaumanoir, în locul citat).
- ⁶⁰ Galland, Auguste, jurist francez, mort în 1645. Lucrarea la care se referă M. este: *Traité du franc-alleu sans titre* (Tratat despre alodiile fără titlu), Paris, 1629.
- ⁶¹ *Lex salica reformata*, noul text al legii salice, datează din anul 768.
- ⁶² La ce „romane grecești din evul mediu” se referă M.? Laboulaye socotește că e vorba despre romanele grecești din secolele II—III e.n., ca romanul pastoral: *Dafnis și Cloe*, de Longus (care, tradus de Amyot, avea mare circulație în evul mediu) etc.; Sergio Cotta crede că referirea la evul mediu ar trebui poate să ne facă să ne gândim că e vorba despre: *Roman de Thèbes*, *Roman d'Enéas* (scrieri anonime) și despre *Roman de Troie* de Benoît de Sainte Maure care datează toate din secolul al XII-lea.
- ⁶³ Când era vorba, adică, de o crimă sancționată prin pedeapsa cu moartea, părțile aveau apărători; ele erau „puse într-un loc închis” (cum arată S. Cotta că spune Beaumanoir), pentru ca cea al cărei apărător era învins să fie ucisă (spânzurată).
- ⁶⁴ În original: *son seigneur-lige* — senior căruia vasalul îi jurase credință absolută (chiar împotriva celor de la care ar primi mai târziu alte feude).
- ⁶⁵ În original: *lorsqu'il s'agissait du douaire des femmes*.
- ⁶⁶ În original: *celui qui avait la baillie*.
- ⁶⁷ *Habeant bellandi*... = „Să aibă libertatea de a se bate și de a face uz de martori”.
- ⁶⁸ *Leur doit-on demander* = „Trebuie să li se ceară să arate, mai înainte de a face vreun jurământ, pentru cine vor să depună mărturie, pentru ca acuzatul să-l poată acuza de mărturie falsă”.
- ⁶⁹ În cap. XIV și XVII ale cărții de față.
- ⁷⁰ Avit (450—518) episcop de Vienne (în Dauphiné), în anul 490.
- ⁷¹ *Car en la cour où l'on va...* = „Căci în fața tribunalului, înaintea căruia se prezintă, chemat pentru a susține provo-

care la duel, dacă duelul a avut loc, s-a pus capăt disputei, încît nu mai există apel“.

⁷² *Felonie*: încălcarea îndatoririlor de credință față de seniorul său.

Vezi cap. XXIX, în ceea ce privește apelul potrivit *Așezămintelor* lui Ludovic cel Sfînt.

⁷³ *Renunța la omagiu*: îl dezlega pe om de jurămîntul de fidelitate și de îndatoririle sale.

⁷⁴ În text: *Appeller son seigneur de faux jugement* (a provoca la duel pe propriul senior pentru a dovedi că e vinovat de hotărîre nedreaptă); termenii de mai tîrziu „apel“ și „a apela“, „a declara apel“ își au originea în expresia *appel (appeller) de faux jugement*, astfel: *appel* = invitația cuiva pe teren, provocarea lui la duel, iar *appel de faux jugement* = provocarea la duel a judecătorilor pentru a-i dovedi vinovați de hotărîre nedreaptă; prin extinderea acestui ultim sens: *appel* = acțiunea de a cere să dovedești în fața unui tribunal superior că o hotărîre este nedreaptă, pentru a o anula.

⁷⁵ Vezi cap. XXXI, unde se arată că la acest fel de apel nu aveau dreptul decît cei ce erau vasali ai unui senior (servii nu aveau acest drept).

⁷⁶ În original: *Lorsqu'un des pairs ou homme de fief (pair, pair de fief sau homme de fief* înseamnă același lucru): vasalii principali ai unui senior, fiind de aceeași condiție ca și el și avînd dreptul de a judeca împreună cu el.

⁷⁷ Judecătorii nu erau expuși la pierderea vieții sau a unui membru al corpului, ceea ce îi aștepta pe apărători, dacă duelul avea loc prin apărători (vezi cap. XXIV și cap. XXVI). Cel ce provoca la duel era pedepsit cu moartea dacă era învins în duel.

⁷⁸ *Nul ne peut faire jugement en sa cour* = „Nimeni nu poate împărți dreptatea la curtea sa“.

⁷⁹ Vasalul participa la război cu oamenii săi, cînd era chemat de seniorul său.

⁸⁰ *Ce jugement est faus et mauvès* = „Această hotărîre este nedreaptă și rea“.

⁸¹ *Vous avez fait jugement...* = „Ai dat o hotărîre nedreaptă și rea, căci ești un om rău“.

⁸² Vezi cap. XXIV al cărții de față.

⁸³ În original: *dans leurs plaids, assises ou placites*. aceștia sînt trei termeni desemnînd diferitele curți (tribunale) organizate de seniori pentru a administra justiția.

⁸⁴ În original: *le centenier* (lat. *centenarius*) era la germani șeful unui grup de o sută de războinici — *centena*; sub Merovingieni și Carolingieni era un subaltern al comitelui, numit de acesta pentru a-l înlocui în rezolvarea anumitor chestiuni, mai ales în împărțirea dreptății. Carol cel Mare a făcut — cum indică M. — distincție între competența comitelui și aceea a centurionului.

⁸⁵ *Cum fidelibus* = „Cu fideli”.

⁸⁶ *Placitum* — adunare judiciară (de aici vine cuvîntul francez *plaid*, sinonim cu *assise*, care figurează în text).

⁸⁷ *Scabini*: aceștia au înlocuit în timpul lui Carol cel Mare pe *rahinburgi* („oameni buni și bătrîni”, care erau aleși de părți), din epoca merovingiană. *Scabinii* erau un fel de judecători, prezidați de comite și controlați de trimișii regelui (*missi dominici*); vezi Hanga, *Istoria generală a statului și dreptului*, vol. I, Litografia Învățămîntului, Unitatea Iași, 1956, p. 183. *Scabinii* erau numiți de comite cu asistența poporului, adică în adunare publică; ei alcătuiau, în număr de cel puțin șapte, tribunalul comitelui (cf. S. Cotta).

⁸⁸ În text: *bonnes gens* este traducerea termenului latinesc *boni homines*, cum erau numiți aceștia.

⁸⁹ *Li sire en aurait le recort de sa cour droit faisant* = „Pentru ca să facă dreptate, regele va judeca apelul la tribunalul său”.

⁹⁰ *Pays de l'obéissance-le-roi* și *pays hors l'obéissance-le-roi*
⁹⁰ *bis* — *Les arrière-vassaux* (subvasalii): *l-arrier vassal* este vasalul unui senior care era subordonat, la rîndul său, altui senior.

⁹¹ În această ordonanță (*Établissement fait entre les clercs, le Roy et les Barons*, din 1209) se spune în mod explicit: *In hoc concordati sunt Rex et Barones*.

⁹² Această ordonanță nu este cea de mai sus, ci *Testament ou ordonnance* din 1190.

⁹³ Vezi cap. XXV al cărții de față.

⁹⁴ Vezi cap. XXVIII al cărții de față.

- ⁹⁵ *Filip de Valois* este Filip al VI-lea (1328—1350).
- ⁹⁶ *Ordonnance de Roussillon* (sau mai exact *Édit de Roussillon*), datează din anul 1563, emanînd de la Carol al IX-lea (*Ordonnance sur la justice du Royaume additionnelle à celle d'Orléans*), din anul 1563. — Notăm despre ordonanțele regale că, începînd din secolul al XVI-lea, se deosebesc trei feluri de ordonanțe: a) *ordonanțe propriu-zise*, care se ocupau de mai multe chestiuni și se aplicau întregului regat; b) *edictete*, care reglementează o anumită chestiune de drept și c) *declarațiile*, prin care regele interpretează sau modifică ordonanțele sau edictetele date.
- ⁹⁷ Jean Boutillier, juriconsult francez, din secolul al XIV-lea, mort de fapt la 1395. M. a luat data de 1402 din *Summa rurală*, dar ea e eronată (cf. S. Cotta).
- ⁹⁸ *La Cour met l'appel au néant; La Cour met l'appel et ce dont a été appelé au néant*.
- ⁹⁹ *La chambre des enquêtes* sau *Les enquêtes*: o secție a Parlamentului (din Paris) care era o curte feudală de judecată, prezidată de rege (pe lîngă competența în materie administrativă); camera de anchetă judeca apelurile împotriva sentințelor date de alte instanțe.
- ¹⁰⁰ Bernard de la Roche-Flavin (1552—1627), președinte *à mortier* al Parlamentului din Toulouse. — Lucrarea se intitulează: *Treize livres des Parlements de France* (Treisprezece cărți despre parlamentele Franței), Bordeaux, 1617. Notăm că parlamentele din provincii erau socotite ca secții ale Parlamentului din Paris.
- ¹⁰¹ Procedura *par record*: *record*, derivat din engl. *record* (el însuși împrumutat din limba franceză mai veche).
- ¹⁰² Aceasta este *Ordonnance de Villers Cotterets* sau *Ordonnance sur le fait de justice* (Ordonanță asupra justiției), dată de Francisc I în 1639, prin care acesta a limitat competența tribunalelor bisericești.
- ¹⁰³ De pildă, în cazul apelului neîntemeiat pentru tăgadă de dreptate, vezi cap. XXVIII al cărții de față.
- ¹⁰⁴ *À présent...* = „Acum cînd oamenii sînt atît de înclinați să declare apeluri“.
- ¹⁰⁵ *Les suppôts de la justice*.

- ¹⁰⁶ Ordonanța dată de Carol IV cel Frumos (1322—1328) este: *Ordonnance portant que les dépens des Proces seront paieez par la partie qui succombera* (Ordonanță care stabilește că cheltuielile de judecată vor fi plătite de partea care va pierde procesul).
- ¹⁰⁷ În original: *De la partie publique*: este vorba despre „Ministerul public“.
- ¹⁰⁸ *Advocatus de parte publica* = „Apărătorul (fr. *avoué*) părții publice“.
- ¹⁰⁹ În lucrarea *Rerum Italicorum Scriptores*, Milano, 1723—1751.
- ¹¹⁰ *L'avoué des églises* (împuternicitul sau apărătorul bisericilor) apăra dreptul de azil: hoțul se refugiase în biserică la picioarele altarului, făcînd uz de acest drept.
- ¹¹¹ Adică: *les centeniers* (centurionii).
- ¹¹² *Bailivi (baillis)* = funcționari care administrau justiția în numele regelui sau al unui senior.
— vasali (*hommes féodaux*) = posesori de feude, vasul care erau numiți în instanțele de judecată.
— sergenți (*sergents*) = slujbași ai justiției care îndeplineau funcția de executori judecătorești.
- ¹¹³ Iacob al II-lea cel Drept, rege al Siciliei din 1286, apoi al Aragonului (1291—1327).
- ¹¹⁴ Este vorba despre *Acta Sanctorum (Vies des Saints)*, Anvers, (1643—1794), începute de iezuitul Bolland (1596—1665); continuatorii săi au fost numiți *bollandiști* (termen întrebuintat de M. într-o notă la cartea XXX, cap. XXI).
- ¹¹⁵ *Qui continue nostram* = „Să fie instituit (un magistrat) care să fie ținut a urma neconținut sacra noastră curie și care să pună în mișcare și să urmărească înaintea curiei faptele și procesele“.
- ¹¹⁶ Du Cange, Charles du Fresne (1610—1688) erudit francez, născut la Amiens. El a publicat în 1668 *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt.
- ¹¹⁷ *Nus luy en prit onques...* = „Nimeni nu a întreprins înaintea mea lucrul acesta ca să am vreun model“.
- ¹¹⁸ Lucrarea lui Pierre de Fontaines *Conseil à un ami* (Sfat unui prieten), alcătuită probabil între 1254 și

1259, este formată dintr-o prezentare a cutumelor din Vermandois și a normelor procedurale ale tribunalelor laice și o parafrazăre (uneori chiar o traducere) a *Codului lui Iustinian*. — Înaintea acestei culegeri de cutume au mai fost de fapt asemenea culegeri: de pildă, *Usage d'Orléanois* (Orléans), pierdută azi, dar din care s-a copiat când s-au alcătuit *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt.

¹¹⁹ *Coutumes de Beauvoisis*, culegerea de cutume a lui Beaumanoir, a fost terminată în 1283, așa că ea n-a fost folosită pentru alcătuirea *Așezămintelor* lui Ludovic cel Sfînt.

¹²⁰ Susținerile lui M. privitoare la *Așezăminte* au fost confirmate de cercetările moderne: aceste *Așezăminte* au fost redactate cu puțin înainte de 1272 (pe la 1270) fiind, în esență, nu o lege generală dată de Ludovic cel Sfînt pentru întreaga Franță, ci o culegere de cutume din Paris, Orléans și Anjou, iar autorul lucrării este un funcționar regal anonim, care s-a luat după culegerea lui Défontaines și după sistemul altor culegeri de cutume. Acestor cutume li s-au pus în frunte unele dispoziții date cu adevărat de Ludovic al IX-lea; pe lângă acestea, ele au fost amestecate și cu unele dispoziții din dreptul roman și din dreptul canonic.

¹²¹ Du Tillet, Jean, *Recueil des roys de France, leur couronne et maison, ensemble les rangs de grands de France*, Paris, 1580.

¹²² La Roche-Flavin, *Des Parlements de France*.

¹²³ Paolo Emilio (umanist din Verona — mort în 1529, — a fost istoriograf al regelui Franței începînd din 1499), *De rebus gestis francorum*, Paris, 1517.

¹²⁴ Filip cel Frumos i-a fixat sediul permanent la Paris, cu două sesiuni pe an. Mai tîrziu s-au înființat treptat pînă la 12 parlamente provinciale.

¹²⁵ Jean de Montluc sau Jean de Montluçon, președinte al Parlamentului, a înființat registrele *Olim* (*Olim* — lat. = de demult, termenul vrea să indice probabil vechimea registrelor) Aceste registre cuprind perioada 1254—1318.

- ¹²⁶ Hesnault, Charles-Jean (1685—177), *Abregé chronologique de l'Histoire de France*, Paris 1744.
- ¹²⁷ Decretalele erau decrete (dispoziții ale papilor) reglementînd chestiuni de drept (canonic).
- ¹²⁸ Vezi nota 91, asupra acestei ordonanțe.
- ¹²⁹ În original: *déconfés*.
- ¹³⁰ Este vorba de fapt despre lucrarea lui Eusèbe de Laurrière, *Glossaire du Droit français* (Glosar al dreptului francez), Paris, 1704, în care s-a folosit materialul lucrării lui François Ragueau, *Indice des droits royaux et seigneuriaux* (Indice al drepturilor regale și senioriale), Paris, 1583.
- ¹³¹ De fapt, școala glosatorilor de la Bologna (creată de Irnerius), care a studiat în special *Digestele* lui Iustinian, a apărut înainte de sfîrșitul secolului al XI-lea, regăsite atunci.
- ¹³² Vezi cap. VI al cărții de față.
- ¹³³ Doi glosatori din școala de la Bologna au predat în Franța: Piacentino, la Montpellier, și Azzo, în Provence.
- ¹³⁴ *Ordonnance touchant l'état du droit civil et canonique à Orléans*.
- ¹³⁵ Vezi cap. XII al cărții de față.
- ¹³⁶ Comune, orașe eliberate de jugul feudal, ai căror locuitori se administrau singuri printr-o magistratură electivă.
- ¹³⁷ *Sire juge*,... = „Domnule judecător, este obiceiul ca în circumscripția domniei-voastre“.
- ¹³⁸ *Boni homines*.
- ¹³⁹ *Sire juge, en ma justice haute*,... = „Domnule judecător. în instanța mea superioară, mijlocie, inferioară, pe care o am în cutare loc, tribunal, secții, bailivi, vasali și sergenți“.
- ¹⁴⁰ *Le bailli est tenu*... = „Bailivul este ținut ca, în prezența oamenilor (înțelepți — *boni homines*) să înregistreze ceea ce spun cei ce pledează și trebuie să întrebe părțile dacă vor ca judecătorii să judece pe temeiul celor arătate de ei; și dacă ele spun: *Sire oïl*, bailivul, trebuie să-i silească pe oamenii (înțelepți) să pronunțe hotărîrea“.

- ¹⁴¹ *Li juge, si ne doit pas faire le jugement* = „Judecătorul, dacă nu trebuie să dea hotărîrea (să judece)“.
- ¹⁴² În text: *deux gradués* (doi titrați), aceștia erau la început consilieri temporari, mai târziu au devenit magistrați permanenți.
- ¹⁴³ Este vorba de: *Ordonnance portant que les justices temporelles seront exercées par des personnes laïques*, ordonanță a lui Filip cel Frumos, rege al Franței (1285—1314); primul dintre suveranii Franței care s-a împotrivit puterii „temporale“ a bisericii.
- ¹⁴⁴ *Ut, si ibi delinquant*, . = „Pentru ca, dacă săvîrșesc acolo vreo infracțiune, superiorii lor să-i poată pedepsi“.
- ¹⁴⁵ Este vorba de: *Ordonnance sur la réforme de la justice* dată de Carol IX la Moulins, în 1566.
- ¹⁴⁶ Principalele culegeri de cutume din Normandia sînt: *Très ancien coutumier de Normandie* (culegere alcătuită între 1200 și 1220) și *Grand coutumier de Normandie* (culegere alcătuită între 1234 și 1258).
- ¹⁴⁷ *Thibault*, nu rege, ci comite de Champagne (vezi cartea XXI, cap. XXVI).
- ¹⁴⁸ *Simon de Montfort* a acordat cutume generale, nu legi.
- ¹⁴⁹ Vezi cartea XXX, cap. XI.
- ¹⁵⁰ Menționăm printre altele: *Somme rurale* a lui Boutillier, despre care s-a vorbit, *Très ancienne coutume de Bretagne* (1330), *Practica forensis*, alcătuită în secolul al XV-lea de Jean Masuer, *Grand Coutumier de France*, redactat în forma lui definitivă de Jacques d'Ableiges, la sfîrșitul secolului al XIV-lea.
- ¹⁵¹ Textul aprobat de adunarea provincială respectivă era înregistrat apoi de parlament.
- ¹⁵² Cutumele au fost din nou redactate îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea; astfel că, în unele cazuri, există două texte: *L'Ancienne* și *La Nouvelle coutume*.
- ¹⁵³ Este vorba de scriitorul englez Addison, Joseph care scrie despre aceasta într-un număr din „The Spectator“ (din 1711).

C A R T E A XXIX

- ¹ Cartea XXIX constituie, împreună cu cartea XXVI, o completare de tehnică legislativă a *Spiritului legilor*; ea cuprinzând considerații asupra modului de a alcătui legile. Cu această carte ar fi urmat să se încheie lucrarea, dar în timpul tipăririi ei s-a hotărât să adauge cărțile istorice (XXVIII, despre care am vorbit, XXX și XXXI).
- ² Moderația este linia generală a concepției lui M.; această linie o recomandă și legiuitorului. — Vezi în același sens cartea XXII, cap. XXII și cartea XXVIII, cap. XLI, la sfârșit.
- ³ Vezi cartea VI, cap. II și cartea XIII în întregime.
- ⁴ Vezi Plutarh, Solon (în *Vieți paralele*).
- ⁵ *Beneficiu*: funcție eclesiastică, însoțită de un anumit venit.
- ⁶ *Amfiction*, rege legendar al Atenei, socotit ca fondator al primei și celei mai importante amfictionii pilo-delfică, despre care vorbește Eschine; amfictioniile erau uniuni ale orașelor-state grecești, create în scopul apărării sanctuarelor comune. M. vorbește despre legea lui Amfiction în sensul de lege de bază a amfictioniilor.
- ⁷ *Sistemul*: măsurile financiare luate de Law.
- ⁸ În *Viețile paralele* ale lui Plutarh nu se află viața lui Dionysios (este vorba de Dionysios, tiran al Siracuzei).
- ⁹ Vezi despre ostracism, cartea XXVI, cap. XVII.
- ¹⁰ *Sine sacris haereditas* = „Moștenire fără sarcina întreținerii cultului domestic“ (sarcina aceasta se afla sub controlul pontifilor și, la început, îi privea numai pe descendenții lui *de cuius*; mai târziu, ea a fost extinsă și la ceilalți erezi *ab intestat* și chiar la erezii testamentari (care puteau fi niște străini).
Când spune: „de unde vine expresia“, M. se referă la sensul de proverb, citat de Festus, cu privire la această formulă: *Sine sacris haereditas in proverbio dici solet, cum aliquid obvenit sine ulla incommodi appendice* („Moștenire fără cele sfinte se obișnuiește a se spune ca proverb, când survine ceva ce nu este însoțit de nici o neplăcere“).

- ¹¹ Nu avea acest scop, ca în dreptul francez (unde exista, tot în acest scop, dreptul de primogenitură).
- ¹² Vezi și cap. XVI, din cartea de față.
- ¹³ Vezi cartea V, cap. VII.
- ¹⁴ *Eorum qui de se statuebant*, = „Trupurile acelor care își luau viața erau înmormintate și testamentele lor rămîneau în ființă, recompensă a grabei lor“ (de a muri) (Adică: aveau de ce să se grăbească).
- ¹⁵ *Rapit in ius* = „Îl tîrăște la judecată, . .
- ¹⁶ Vezi cartea IV, cap. VI.
- ¹⁷ *Inutilis aetas occidatur* = „Generația inutilă să fie ucisă“. *Syria n, Comentarius, în Hermogene, De statibus.*
- ¹⁸ *Ut carmen necessarium* = „Ca pe o poezie necesară“.
- ¹⁹ Este vorba despre *Authenticum*.
- ²⁰ *Aut qualibet manumissione . . .* = „Sau ar fi vrut să tulbure pe acela care a fost gratificat cu o formă de dezrobire“ (adică pe un sclav care a fost dezrobit).
- ²¹ Este vorba de ordonanța referitoare la procedura penală dată în anul 1670.
- ²² Procesul-verbal despre care e vorba este acela al dezbaterilor care au avut loc în conferințele întrunite din ordinul regelui pentru întocmirea ordonanței (publicat în 1724, sub acest titlu, împreună cu acela referitor la ordonanța din 1667).
- ²³ Este vorba despre *Ordonnances ou Établissements pour la réformation de la justice*.
- ²⁴ Ordonanța din 1667 se referă la procedura civilă.
- ²⁵ În original „si un époux, qui a engagé à lui une femme seulement par un anneau, ne peut pas sans crime en épouser une autre, à plus forte raison l'épouse de Dieu ou de la Sainte Vierge“ (călugăriță; literal: „soția lui Dumnezeu sau a Sfintei Fecioare“).
- ²⁶ Simbolul este cuprins tocmai în expresia de mai sus; *l'épouse* (soția).
- ²⁷ Argumentul, împrumutat din heraldică, a fost invocat cu adevărat; coroana rotundă, sau închisă, însemna că regele nu recunoaște pe nimeni mai sus ca el în țara sa.

O ordonanță a lui Ludovic al XIV-lea a supus toate arhiepiscopatele Franței dreptului de regală (acesta era dreptul pe care îl avea regele de a percepe veniturile episcopatelor și abațiilor vacante).

- ²⁸ Davila, Enrico Caterino (1576—1631), istoric italian; lucrarea citată se ocupă despre războaiele religioase din Franța.
- ²⁹ Michel de l'Hôpital (1506—1573), cancelar (șef suprem al justiției) al Franței sub Carol IX.
- ³⁰ Vezi cap. IX al cărții de față.
- ³¹ Vezi cartea IV, cap. II, cazul asemănător al vicontelui d'Orte.
- ³² Iulius Capitolinus, *Historiae Augustae Scriptores, in Macrino*.
- ³³ Vezi cartea X, cap. XV.
- ³⁴ Ducele de Valentinois este Cezar Borgia; titlu pe care i l-a acordat Ludovic al XII-lea, regele Franței, creînd ducatul cu acest nume. (Valentinois, veche regiune a Franței, în stînga Ronului. — Machiavelli și-a alcătuit cea mai importantă lucrare a sa, *Principele*, avînd în minte pe Cezar Borgia.
- ³⁵ M. vrea să spună că Thomas Morus a avut ca punct de plecare al *Utopiei* sale *Republica* lui Platon. Dar, în timp ce statul lui Platon era o mică comunitate aristocratică, iar colectivismul lui era limitat la clasa conducătoare, *Utopia* lui Morus reprezenta o anumită apropiere de societatea fără clase, în care este înlăturată proprietatea privată, aici fiind vorba, așadar, de societatea socialistă. Și nu se poate spune că Morus vorbea mai degrabă despre ceea ce citise decît despre ceea ce gîndise, căci după cum remarcă A. L. Morton (*Utopia engleză*, E.S.P.L.P., București, pp. 44—45): „*Utopia* este o carte a epocii sale, scrisă de un om care a studiat cu grijă și cu profunzime condițiile în cadrul cărora trăia. Și poate că tocmai datorită acestei studieri atente a realității, precum și tendințelor și direcției în care se dezvolta societatea în epoca lui, a putut Morus să privească atît de departe în viitor“.

- ³⁶ Harrington, James, în *Oceana* (1656), pleda pentru republică, în opoziție cu Hobbes, care pleda pentru monarhia absolută (*Leviatan*, publicat în 1651).

C A R T E A XXX

- ¹ Cărțile XXX și XXXI, care studiază legile feudale la franci (constituind, împreună cu cărțile XXVII și XXVIII, un adaos istoric), au fost alcătuite târziu de tot. Helvétius, care vedea în orice cercetare istorică asupra evului mediu o formă de conservatorism retrograd, i-a spus direct părerii sa lui M. (printre intimii căruia se număra), după ce le-a citit în manuscris.
- ² *Quantum vertice ad auras...* — „...Pe cât se înalță cu vârful în văzduh, pe atât se coboară cu rădăcinile spre Tartar“ (spre adâncimile iadului) (Vergilius, *Georgice*, I, vv. 290—291 și *Eneida*, IV, vv. 445—446).
- ³ *Nulli domus* = „Nici casă, nici țarină, nici grijă de ceva; la care cum ajung, capătă de mâncare“.
- ⁴ Tacitus spune: „soții din jurul căpeteniei“ (trad. T. Naum).
- ⁵ Tacitus, *op. cit.*, cap. XIII, spune: „Ba sînt și trepte în ceata soților, hotărîte de căpetenie, și de aceea este o mare întrecere și între soți, care să aibă locul întâi lîngă căpetenia sa, și între căpetenii care să aibă soți mai mulți și mai viteji“ (trad. T. Naum).
- ⁶ Am redat fragmentul după traducerea lui T. Naum, incluzînd și două pasaje (care însumează în total vreo patru rînduri) ce nu figurează în citatul lui M. (care a contopit o parte din cap. III și IV).
- ⁷ *Gesta Dagoberti I regis Francorum* (Faptele lui Dagobert I, regele francilor).
- ⁸ Aluzie la istoricul francez Henri de Boulainvilliers (1658—1722), despre care M. va vorbi în cap. X.
- ⁹ În original: *des arrière-fiefs*; *l'arrière-fief* era feuda dependentă de altă feudă.
- ¹⁰ În original: *la servitude de la glèbe* (lat. *adscriptio glebae*); vezi și cap. XI, la început.

- ¹⁰ bis *Roricon*, autor legendar al unei istorii a regilor franci, publicată de eruditul André Duchesne (1584—1640) în *Historiae Francorum Scriptores*, Paris, 1636—1649, lucrare pe care M. o citează de cele mai multe ori sub titlul de „*Recueil de Duchesne*”.
- ¹¹ *Burgundiones partem Galliae occupaverunt...* = „Burgunzii au ocupat o parte din Galia și au împărțit pământurile cu senatorii gali”.
- ¹² Este vorba despre lucrarea istoricului bizantin Procopie (autorul *Istoriei secrete*), *Istoria războaielor lui Iustinian* (împotriva vandalilor, goților și perșilor).
- ¹³ *Licet eo tempore...* = „Deși în timpul în care poporul nostru a primit o treime din sclavi și două treimi din pământuri, etc.”.
- ¹⁴ *Ut non amplius.* = „Ca burgunzii care au venit ulterior să nu ceară mai mult decât era necesar pentru moment, adică jumătate din pământ”.
- ¹⁵ *Si dentem optimati Burgundioni...* = „Dacă (cineva) a smuls un dinte unui aristocrat burgund sau unui nobil roman”.
- ¹⁶ *Si mediocribus personis ingenuis.* = „Dacă (cineva a făcut același lucru) unor persoane născute libere de condiție mijlocie, atît burgunde cît și romane”.
- ¹⁷ *Familia*, în sensul pe care îl avea — printre alte sensuri — în limba latină acest cuvînt: totalitatea sclavilor (și mai tîrziu a servilor) aparținînd unei persoane.
- ¹⁸ Lucrarea în chestiune a lui Boulainvilliers este: *Mémoires historiques sur l'ancien gouvernement de France* (Studii istorice asupra vechiului guvernămint al Franței), 1734.
- ¹⁹ Lucrarea lui Dubos este *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules* (Istoria critică a instituirii monarhiei franceze în Galia), 1734.
- ²⁰ Pe de o parte, Boulainvilliers, susținînd că francii au cucerit Galia aservind pe galo-romani, caută să sprijine, prin această teorie, nobilimea, coborîtoare din franci, în tendința ei de a se opune alianței dintre coroană și burghezie și absolutismului regal.

Pe de altă parte, Dubos legitima absolutismul regal prin teoria sa, potrivit căreia puterea regilor franci își avea originea în puterea imperială romană. El susținea că galo-romanii nu fuseseră aserviți de către franci.

Precum se vede, M. are o părere de mijloc.

²¹ *Nec preme, . . .*

„Nici încordîndu-te mult, să-l înalți spre a eterului crește
Dacă prea sus te ridici, vei da foc la cereștile case,
Iar de prea jos, la pămînt. Cel mai sigur e drumul de mijloc
Prea către dreapta să nu te abată, spre-a șarpelui noduri
Roțile tale și nici dedesubt înspre Altar să te ducă
Prea către slînga, să mîni de-amîndoi depărtat deopotrivă“.

O v i d i u s, *Metamorfoze II*.

²² Vezi cartea XXVIII, cap. XLV.

²³ A i m o i n (cronicar născut pe la 970), *Historia Francorum*.

²⁴ *Innumerabilibus spoliis*. = „Întreagă acea armată, îmbogățită prin prăzi nenumărate și prin prizonieri, se întoarse în Franța“.

²⁵ P a u l D i a c r e, secretar al lui Dezideriu, ultimul rege al longobarzilor, istoric (740—801); lucrarea citată este o istorie a longobarzilor.

²⁶ „*Deerant quoque littora ponto*“ = „Nici țărături nu avea marea“.

²⁷ *Qua conditio* = „Această condiție a fost aplicată cu foarte multă stăruință tuturor orașelor întemeiate în Galia“

²⁸ *Multos de Francis, qui, . . .* = „Supuse tributului public pe mulți dintre franci, care în timpul regelui Childebert fuseseră ingenui“.

²⁹ *Iudices atque praepositi* = „Judecătorii și conducătorii să ia pămînturile romanilor de la cei care le dețin prin ocupație și, după liberarea lor, să li se restituie romanilor fără nici o amîinare, spre a nu se aduce nici un prejudiciu fiscului“.

mai mare parte a lucrărilor clasicilor greci și romani ar fi opera călugărilor din secolul al XIII-lea (ele ar fi niște ale-

³⁰ H a r d o u i n, G. J. (1646—1719), iezuit, pretindea că cea gorie creștine).

- ³¹ M. avea de gînd să scrie istoria lui Teodoric.
- ³² *Pro Hispanis*. = „Pentru spaniolii care locuiau în părțile Aquitaniei, Septimaniei și Provinciei“.
- ³³ *Excubias et explorationes* = „Gărzi și trupe de recunoaștere pe care ei le numeau *wactae*“ (în limba germană *Wache* și *Wacht* = gardă).
- ³⁴ *Ut pagenses Franci*... = „Ca țărani franci care au cai să meargă la oaste cu comiții lor“.
- ³⁵ *Ut hostem facere*,... = „Ca să poată face serviciul militar și să poată plăti căruțele de poștă cuvenite după vechiul obicei“.
- ³⁶ În original: *manoirs* (*manoir* era o locuință căreia îi era anexată o bucată de pămînt).
- ³⁷ Vezi cartea XXVIII, cap. I.
- ³⁸ *Platon, Timeu*.
- ³⁹ *Si ille de capite*. = „Dacă acela în privința persoanei sale este cu adevărat un om liber și din punct de vedere cetățenesc nu este trecut în registrele censului“.
- ⁴⁰ *Et ut ista ingenuitatis pagina*... = „Și ca acest document (hrisov) de ingenuitate (stare de oameni liberi) să fie sta-tornic și nestrămutat“.
- ⁴¹ *Pristinaeque libertati donatos*,... = „Pe cei dăruiți vechii lor libertăți și scutiți de orice dare cuvenită nouă“.
- ⁴² *Edictul de la Pistes*, dat în 864 de către Carol Pleșuvul, dispunea recensămîntul oamenilor liberi supuși serviciului militar și îndulcea situația colonilor și a servilor.
- ⁴³ *Undecumque legitime exigebatur* = „De oriunde era cerut în mod legitim“.
- ⁴⁴ *Undecumque antiquitus*. = „De oriunde obișnuiau în-ainte vreme să vină ca parte a regelui“.
- ⁴⁵ *De illis unde censa exigunt* = „Despre acei de la care pretind censurile“ (dările).
- ⁴⁶ *Si quis terram tributariam*, = „Dacă cineva a dobîndit un pămînt tributar, de unde obișnuia să iasă un cens (o dare) pentru noi“.
- ⁴⁷ *Unde census ad partem regis* = „De unde a ieșit din vechime cens (dare) pentru rege“.

- ⁴⁸ *Censibus vel paraveredis* . . = „Censurilor sau vehiculelor de poștă pe care oamenii franci trebuie să le plătească puterii regale“.
- ⁴⁹ *De illis Francis hominibus* . . = „Despre acei oameni franci care datorează censul regal pentru persoana și locuința lor“.
- ⁵⁰ În original: *Des leudes ou vassaux*; cuvîntul *leudes* este luat din latina vulgară, *leudes*, acesta fiind transcrierea latinească a cuvîntului german corespunzător, *Leute* = oameni).
- ⁵¹ *Qui sunt in truste regis* — tradus în text.
- ⁵² *Dedit fiscum unum* = „I-a dat un singur fisc“.
- ⁵³ *Dedit illi comitatus et fiscos plurimos* = „I-a dat comitate și numeroase fiscuri“.
- ⁵⁴ *Cartea Feudelor (Liber sau Consuetudines Feudorum)*, a fost publicată cu ample comentarii de către C u j a s sub titlul *De feudis libri quinque* (Cele cinci cărți despre feude), Paris, 1566. Vezi și cartea XXXI, cap. XXIX.
- ⁵⁵ *Le fisc* (din lat. *fiscus*): tezaurul suveranului (domeniul regal); din acest domeniu el acorda porțiuni (dotații) cu titlul de feude, așa că acest cuvînt a devenit sinonim cu cuvîntul *fief* (feudă) (vezi cap. XXI din această carte, la început, unde M. întrebuițează cuvîntul *fisc* în acest sens).
- ⁵⁶ *Quos honoraret muneribus*, = „Pe cine să onoreze cu beneficii și pe cine să îndepărteze de la onoruri“ (beneficii și onoruri au aici sensul de „feude“).
- ⁵⁷ *Vel reliquis quibuscumque beneficiis*, = „Sau cu oricare alte beneficii, pe care să știe că le-a deținut acela sau fiscul nostru în acele locuri“.
- ⁵⁸ *Et habebat unusquisque comes* . = „Și fiecare comite avea cu el vicari și centurioni“.
- ⁵⁹ *De vassis dominicis* = „Cu privire la vasalii regali, care pînă în acel moment fac slujbă în casă (a regelui) și care totuși sînt cunoscuți că au beneficii, s-a hotărît că oricare din ei ar rămîne acasă cu stăpînul împărat, să nu rețină cu ei pe vasalii lor așezați pe domeniul lor, ci să le permită să meargă cu comitele din al cărui tîrg sînt“.
- ⁶⁰ *De hominibus nostris* = „Despre oamenii noștri și ai episcopilor și abaților, care au sau beneficii sau bunuri proprii“.

- ⁶¹ *Ut omnis homo liber*, = „Ca orice om liber, care are patru așezări cu plantații în proprietate sau ca beneficiu din partea cuiva, să se pregătească pe contul său și să meargă în contra dușmanului el însuși sau împreună cu seniorul său“.
- ⁶² Este vorba despre tratatul încheiat în 847, despre care se vorbește și în cartea XXXI, cap. XXV.
- ⁶³ *Mallum*: în legislația de la început a francilor judecau numai aceste adunări, în timp ce comitele nu se ocupa decât de executarea sentinței.
- ⁶⁴ Gravionul (fr. *gravion*, din germ. *Graf*) este sinonim cu comite (conte).
- ⁶⁵ *Per bonos homines* = „Prin oameni de seamă“.
- ⁶⁶ *Suscipere tam inimicitias*, ... = „Este o datorie a lua asupra sa atât dușmăniile cât și prietenii fie ale tatălui, fie ale unei rude apropiate. Dar (dușmăniile) nu țin multă vreme neîmpăcate. Căci chiar și omuciderea se răscumpără printr-un anumit număr de vite mari și mici și despăgubirea o ia toată casa“.
- ⁶⁷ Cuvîntul francez *composition* vine de la *composer* = a cădea la învoială cu cineva, făcîndu-i concesii, de aici sensul de *acord* (tranzacție) al cuvîntului *composition* și apoi acela de *despăgubire* plătită pe baza acestui acord.
- ⁶⁸ Această răzbunare de familie era prevăzută și în legea saxonilor și în legea longobarzilor. În monarhia francă, deși nu mai era admisă în teorie, s-a menținut în fapt multă vreme.
- ⁶⁹ *Adaling*: nobil (aici este vorba de un *antrustion*, om din jurul regelui, căci corespunde amenda prevăzută pentru acesta în dreptul salic).
- ⁷⁰ Aici este sensul de despăgubire al cuvîntului *compoziție*; această sumă plătită, în caz de omucidere, după poziția socială a persoanei se numea *Wergeld*.
- ⁷¹ *Ina*: rege al Wessex-ului, care a dat un *Cod* de legi (pe la 690).
- ⁷² *Si aurum non habet* ... = „Dacă nu are aur, să dea altă monedă, sclavi, pămînt, etc.“.
- ⁷³ *Decretum Tassilionis ducis* (Décretul ducelui Tassilion).
- ⁷⁴ În original: *La justice des seigneurs*.

- ⁷⁵ *Fredum* sau *friedgeld*, înseamnă „bani de pace“.
- ⁷⁶ *Si caballus cum pede*, etc. = „Dacă un cal cu piciorul“.
- ⁷⁷ *Fredus tamen iudicis*, = „Să se respecte cu toate acestea *fredus*-ul (plata) judecătorului, în al cărui canton este“
- ⁷⁸ Aluzie la colecția: *Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores*, Paris, 1738—1752.
- ⁷⁹ Martenne, *Thesaurus novus anecdotorum*, Paris, 1717.
- ⁸⁰ *Praecipientes iubemus*. = „Dintru început ordonăm ca nici un judecător public. ., chiar pe oamenii bisericii și ai mănăstirii Morbacensis, atât liberi cât și servi, și pe cei care se află pe pământurile acestora, etc.“.
- ⁸¹ Loyseau, Charles (1566—1627), *Discours sur l'abus des justices de village*, Paris, 1603.
- ⁸² *Ne aliubi*. = „Să nu țină adunări judiciare în altă parte decât la biserica la care au fost eliberați“.
- ^{82 bis} *Tabulariis*: cei înscrși în registrele, în arhiva bisericii.
- ⁸³ *Episcopi, vel potentes*,. = „Episcopii sau cei puternici care au posesiuni în alte ținuturi, să nu instituie judecători sau inspectori trimiși din alte provincii, decât din acel loc, care să învețe dreptatea (știința dreptului) și s-o împartă altora“.
- ⁸⁴ *Servi aldiones*, = „Servii cu posesie deplină, pe bază de înscrisuri vechi, sau alții deveniți de curind“.
- ⁸⁵ *Sicut illae res* = „După cum acele proprietăți și resurse în care trăiesc clericii, tot așa și acelea pentru care trebuie să servească vasalii sînt sub respectul imunității“.
- ⁸⁶ *Imprimis omnium*. = „Mai întîi de toate trebuie dat ordin ca bisericile să aibă dreptul de a judeca și asupra vieții acelor care locuiesc în biserici și în spatele lor, precum și asupra averii lor în bani și în natură“.
- ⁸⁷ *Pari conditione convenit* = „De asemenea, s-a stabilit ca dacă un centurion va fi urmărit și va fi găsit o urmă (un hoț) în altă centurie, sau va fi îndrumat un hoț în hotarele oricăruia dintre fideli noștri și nu-l va fi putut alunga în altă centurie, ori, fiind dovedit, să reprezinte el pe hoț etc.“.
- ⁸⁸ În original: *se recomander pour un bénéfice* (a se recomanda pentru un beneficiu), act prin care posesorul unei

alodii ceda proprietatea sa unui senior (sub protecția căruia se pune) pentru a o primi înapoi cu titlu de beneficiu (feudă); din acest act numit *recommandation* (recomandare, contract de vasalitate) rezultau anumite îndatoriri pentru vasal și drepturi pentru seniorul suzeran.

⁸⁹ *Si vestigius comprobatur latronis*, . . = „Dacă urma hoțului este dovedită, totuși să nu se aplice pedeapsă de lungă durată dacă este prezent, sau dacă, urmărind pe hoț, l-a prins, să-și primească compoziția întreagă. Când este găsit în hotarele unui fidel al regelui să capete jumătate din compoziția fidelului și să pretindă de la hoț partea principală“.

⁹⁰ *In truste*. = „În hotarele unui fidel al regelui“.

⁹¹ *In terminis fidelium nostrorum* = „În hotarele fidelilor noștri“.

⁹² *Et si forsitan Francus* . . . — tradus în text.

⁹³ *Ut ubicumque missi*, . . = „Ca în orice loc trimișii ar descoperi fie un episcop, fie un abate sau pe altcineva investit cu o demnitate, care a refuzat să facă dreptate sau a împiedicat (a se face dreptate), ei să trăiască din averea acestuia atîta vreme cît trebuie (ca ei) să facă dreptate în acel loc“.

⁹⁴ *Unusquisque advocatus*. = „Ca fiecare *advocatus* pentru toți cei din resortul său, în acord cu agenții. din subordinea sa, pe oricine a găsit că a contravenit acestui ordin de chemare al nostru. să-l pedepsească“.

⁹⁵ *Si in fiscum nostrum* . . = „Dacă se va refugia în fiscul nostru sau în oricare imunitate sau în puterea sau proprietatea vreunui potentat“.

⁹⁶ *Maximum regni nostri*. . = „Credem că înălțăm cel mai mare monument al domniei noastre, dacă acordăm, printr-o binevoitoare chibzuire, beneficii avantajoase locurilor (aparținînd) bisericilor sau oricărui altuia“.

⁹⁷ *Syagrius*: ultimul guvernator roman al Galiei, învins la Soissons de către Clovis și omorît (486).

⁹⁸ *Confederația armoricană*: Armorica se întindea în nord-vestul Galiei și spre sud pe țărmurile Senei și ale Loirei.

⁹⁹ *Totusque tractus Armoricus*, = „Și tot ținutul Armorican și alte provincii ale Galiei“.

- ¹⁰⁰ Potrivit istoricului Flavius Josephus, marele preot, Jaddus, ar fi primit cu fast pe Alexandru la Ierusalim și i-ar fi citit din cărțile sfinte profetia cuceririlor sale.
- ¹⁰¹ Oracolul lui Iupiter Ammon recunoscuse în Alexandru pe însuși fiul lui Iupiter
- ¹⁰² Potrivit legendei, un vechi oracol prezisese stăpânirea Asiei celui ce va desface nodul gordian (Gordium — în Galatia, veche provincie în Asia Mică) și pe care Alexandru l-a tăiat sabia.
- ¹⁰³ *Convive du roi* (conviv al regelui): cel care trăia în intimitatea regelui, la franci.
- ¹⁰⁴ *Qui in truste dominica est, ...* = „Care este în grupul de fidei ai regelui“.
- ¹⁰⁵ *Si quis, quolibet casu ...* = „Dacă cineva, indiferent în ce caz, a rupt un dinte unui aristocrat burgund sau unui nobil roman, să fie constrâns a plăti douăzeci și cinci de solizi de aur; pentru persoanele libere de condiție mijlocie, atât burgunde cât și romane, dacă a fost rupt un dinte, să se plătească o compoziție de zece solizi de aur; pentru persoanele de condiție inferioară, cinci solizi de aur“.
- ¹⁰⁶ Vezi și cap. XIX al acestei cărți.
- ¹⁰⁷ *Itaque colonia convenit ...* = „Astfel colonia a căzut de acord, și așa am ordonat și noi, ca fiecare judecător, pentru a judeca pe un tâlhar, să se transporte la casa lui și să pună să-l lege; și dacă (tîlharul) este franc, el să fie îndreptat înaintea noastră (la noi); iar dacă este un individ mai slab (de jos) să fie spînzurat pe loc“.
- ¹⁰⁸ Tégan a scris, pe la 835, *Vita Hlodovici imperatores*.
- ¹⁰⁹ *O qualem remunerationem ...* = „O, ce răsplată i-ai dat! Te-a făcut liber, nu nobil, ceea ce este cu neputință după libertate“.
- ¹¹⁰ *Omnes episcopi ...* = „Toți episcopii au fost supărători pentru Ludovic și mai ales aceia pe care îi așezase la loc de cinste, (scotîndu-i) din situația de sclavi, împreună cu aceia care din națiunile barbare au fost ridicați la acest înalt rang“.
- ¹¹¹ Adrien de Valois, vezi nota 24, cartea XXVIII.

C A R T E A XXXI

- ¹ Cartea XXXI, cu care se încheie *Spiritul legilor*, studiază. în continuarea cărții XXX, legile feudale la franci, înfățișând evoluția lor pînă la începutul dinastiei capetienilor.
- ² *Frédégaire* a fost un cronicar franc din secolul al VII-lea; sub numele de *Chronique de Frédégaire* se înțelege o compilație cuprinzînd un rezumat al primelor cărți din *Istoria* lui Grégoire de Tours și o cronică a francilor de la 584 pînă la 642.
- ³ *Sæva illi fuit* . . = „Crudă i-a fost nedreptatea împotriva nobililor, acordînd peste măsură fiscului, voind a îmbuii în chip viclean fiscul cu avutul nobililor astfel încît nu se mai găsea nimeni care să fi putut păstra treapta pe care o apucase“.
- ⁴ *Burgundiae farones*, = „Faronii Burgundiei, atît episcopii cît și ceilalți fideli (*leudes*), temîndu-se de Brunhilda și avînd ură împotriva ei, plănuiind, etc.“.
- ⁵ *Sacramento a Clotario* . . = „Obținînd jurămint din partea lui Clotar că nu va fi revocat în tot timpul vieții sale“.
- ⁶ *Quae contra rationis ordinem* . . = „Prin cuprinsul acestui edict al nostru am hotărît, cu ajutorul lui Hristos, să îndreptăm în mod general cele ce s-au săvîrșit sau întocmit împotriva rînduielilor rațiunii, pentru ca — Dumnezeu să ferească — să nu se mai întîmple în viitor“.
- ⁷ *Et quod per tempora* = „Și ceea ce din acesta (din actul cu privilegiile acordate) în decursul timpului a fost neluat în seamă, chiar din acest moment să se respecte veșnic“.
- ⁸ *Ita ut episcopo decedente*, . = „Astfel că, atunci cînd un episcop încetează din viață, acela care trebuie să fie hirotonisit în locul lui de către (prelatul) metropolitan (de către arhiepiscop) împreună cu episcopii provinciali, să fie ales de către cler și popor; și dacă este o persoană deosebit de vrednică, să fie confirmat prin actul principelui; și, neapărat, dacă este ales din palat (dintre curteni), să fie rînduit pentru meritul persoanei și învățături sale“.
- ⁹ *Ut ubicumque census* . = „Ca oriunde fără conștiință s-a adăugat un cens nou . . să fie suprimat“.

- ¹⁰ Autorul spune cînd constituție, cînd decret, referindu-se la aceeași decizie regală.
- ¹¹ Idee care se cuvine a fi reținută: M. formulează aici concepția sa asupra cercetărilor de istoria dreptului, pe care o aplică îndeosebi în acest studiu al legilor feudale. Fraza aceasta fusese inițial plasată la sfîrșitul cărții XXVI (și avu- sese o altă formă: „Legile trebuie explicate prin legi, iar istoria prin istorie”), fiind înlocuită printr-o reflecție (asupra metodei lui Plutarh) cu care concordă.
- ¹² În original: (*la place de*) *maire*; *maire*, prescurtare de la *maire de la maison royale* sau *maire du palais* (transcrierea în limba franceză a termenului latinesc *major domus regiae* sau *major domus palatii* (șeful casei regale sau șeful palatului, majordomul palatului său regal).
- ¹³ *Instigante Brunichilde*, . = „La instigația Brunhildei, din ordinul lui Teodoric, etc.”.
- ¹⁴ *Eo anno, Clotarius* = „În anul acela, Clotar se întâlnește cu nobilii și fideli (leudes) Burgundiei în orașul Trecasses (Troyes): după ce i-a întrebat dacă — Warnacharius fiind mort — vor să ridice pe altul la rangul demnității lui, ei declarînd cu toții că nu voiau nicidecum să mai aleagă un majordom și cerînd cu stăruință favoarea regelui, stabiliră raporturi directe cu el”.
- ¹⁵ *Istam victoriam quam Vinidi* . = „Această biruință pe care wenzii o cîștigă asupra francilor nu au obținut-o atît prin vitejia slavilor, cît prin panica austrasienilor, cînd vedeau că ei împreună cu Dagobert și-au atras ura și erau jefuiți necontenit”.
- M. se referă la invadarea în anul 632 a regatului francilor (cîrmuit de Dagobert I, rege al tuturor francilor ca și Clotar II, tatăl său) de către slavii wenzii care au ieșit învingători.
- ¹⁶ *Deinceps Austrasii* . . = „Se știe că de pe atunci Austrasienii, prin străduința lor, au apărut cu folos hotarul și regatul francilor contra wenzilor”.
- ¹⁷ *Floachatus cunctis ducibus* . = „Floachat confirmă tuturor ducilor din regatul Burgundiei, precum și prelaților, prin scrisori și chiar prin jurăminte, că va păstra de-a pururea fie-

- căruia rangul, demnitatea (ce deținea) precum și prietenia sa“.
- ¹⁸ *Deinceps a temporibus Clodovei*, . = „Cu începere din timpurile lui Clodoven (Clovis al II-lea), care a fost fiul vestitului rege Dagobert I și tatăl lui Teodoric, regatul francilor decăzînd, a început a fi guvernat de majordomi“.
- ¹⁹ *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt* = „Regi își pun dintre cei de neam, căpetenii — dintre cei viteji“.
- *Dux-cis* era șeful militar unic și acesta era ales dintre *reges*, șefii politici ai diferitelor triburi care se adunau pentru pornirea într-o expediție, precum rezultă din *Caesar, De bello gallico*, cartea VI, cap. XXIII (citată de M. în cartea XXX, cap. IV).
- ²⁰ *Leutheris vero et Butilinus*. = „Însă Leutieris și Butilinus, cu toate că aceasta nu era de loc pe placul regelui lor, stabilirea cu ei o colaborare de război“.
- ²¹ *Illis quidem* = „Dînd într-adevăr acelor numele de regi, iar el avînd privilegiul deplin al regalității, etc.“
- ²² *Sedemque illi regalem*. = „Și acordă aceluia reședința regală, sub autoritatea sa“.
- ²³ *Ut responsa quae erat edoctus* = „Ca să dea ordonanțele ce fusese instruit, sau mai de grabă ce i se porunciseră, ca din propria sa putere“.
- ²⁴ *Anno principatus Pippini super Theodoricum* = „În anul guvernămîntului lui Pepin (al III-lea) asupra lui Teodoric“.
- ²⁵ *Pippinus, dux Francorum*, = „Pepin, ducele francilor, stăpîni regatul francilor, cu regii supuși lui, vreme de douăzeci și șapte de ani“.
- ²⁶ *Posthaec Theudoaldus*, . = „După acesta, Theodoald, fiul aceluia (al lui Grimoald), copil (în fragedă vîrstă), fu făcut majordom al palatului în locul lui (în locul lui Grimoald), rege fiind Dagobert (al III-lea)“, despre care s-a vorbit mai sus.
- ²⁷ Despre tratatul de la Andély (*Conventus apud Andelaum*) (în anul 587) se va vorbi iarăși în cap. XXIV al acestei cărți.
- ²⁸ *Ut si quid de agris...* = „Ca, dacă (reginele, fiicele sau văduvele regilor) au vrut să facă ceva sau să atribuie cuiva din terenurile fiscale sau din lucruri specificate (în act) sau

din lucruri care aparțin autorității, după chibzuința lor, să se respecte în veci cu o statornicie neclintită“.

²⁹ *Sicut ab illo*, = „Așa cum a fost posedată de acela sau de fiscul nostru“.

³⁰ *Extra sermonem regis* = În afară de cuvîntul regelui.

³¹ *Non infirmis reliquit haeredibus* = „Nu a dispus în favoarea unor erezi slabi“ (ci a unora puternici).

³² *Excitor imprimis*... = „Sînt solicitat mai ales de plîngerile preoților și ale slujitorilor lui Dumnezeu, care în mai multe rînduri au venit la mine ca pentru proprietățile răpite în mod nedrept, etc.“.

³³ *Karolus plurima iuri ecclesiastico* = „Suprimînd foarte multe prevederi care constituiau un drept al bisericii, Carol încorporează fiscului pămînturile și apoi le distribui ostașilor“.

³⁴ *Epistolam quoque*,. = „Papa Grigore îi trimisese și o scrisoare, după hotărîrea nobililor romani, (vestindu-l) că poporul roman, părăsind autoritatea imperială, ar fi voit să treacă sub ocrotirea lui și sub neobosita lui clemență“.

³⁵ *Eo pacto patrato*,. = „Încheindu-se acest pact, pentru ca să se despartă de partida împăratului“.

³⁶ *Scrisorile (actele) de precaritate (lettres précaires)* erau acte prin care se recunoștea că un bun nu este deținut decît cu titlu precar: biserica acorda pămînturile sale celor ce le dețineau dinainte, cu titlu de *precaria* (bunuri precare, adică obținute prin rugămînți); aceasta însemna că biserica își păstra nuda proprietate a bunurilor și obținea — de la cei ce se foloseau de ele — un cens anual; la moartea concesionarului, aceste bunuri reveneau bisericii.

³⁷ *Precaria*,.. = „Precarul este lucrul care, în urma unei rugămînți, se acorda spre folosință“.

³⁸ *Cum consilio et consensu*.. = „Cu avizul și învoirea aceluia care stăpînește locul“.

³⁹ Este vorba despre Lorenz Sauer (1522—1578), *De probatis vitis sanctorum*, Colonia (1570—1575).

⁴⁰ Vezi și cap. XXIII al cărții de față.

⁴¹ *Agraria et pascuaria*, = „Iertăm bisericii dările pe țărini și dările pe pășune și zeciuiala porcilor, astfel ca nici un în-casator sau dijmuitor să nu calce pe proprietățile bisericii“.

⁴² *Levitic*, XXVIII, 30 și urm.

- ⁴³ *Experimento enim didicimus.* = „Am aflat cu dovezi că în anul în care a bîntuit acea grea foamete, spicele s-au arătat goale, mîncate fiind de diavoli și că s-au auzit glasuri de dojană, etc.“.
- ⁴⁴ În original: *et qu'on avait entendu leurs voix qui reprochait de n'avoir pas payé la dime* (și că se auziseră glasurile lor dojenind pentru neplata dijmii), ceea ce nu corespunde nici cu citatul latinesc, nici cu sensul impus de context.
- ⁴⁵ *Nonis quidem et decimis...* = „A noua parte și chiar a zecea, pentru a căror plată și părintele nostru și noi am făcut adeseori somații în diverse ordonanțe“.
- ⁴⁶ Eginhard, Einhart (770—840), cronicar franc, secretar al lui Carol cel Mare, a cărui *Viață* a scris-o.
- ⁴⁷ Goldast von Heiminsfeld, Melchior (1576—1635), *Collectio constitutionum imperialium* (Colecția constituțiilor imperiale), Frankfurt, 1655—1673.
- ⁴⁸ Este vorba despre dreptul de proprietate al seniorilor asupra bisericilor și capelelor construite pe terenurile donate de către ei; în secolul al XII-lea acest drept s-a transformat în drept onorific de patronat.
- ⁴⁹ *La haute justice*: jurisdicția seniorului care avea dreptul de a condamna la pedeapsa capitală și de a judeca toate procesele civile și penale, cu excepția cazurilor regale.
- ⁵⁰ *Quem populus eligere velit...* = „Acela pe care poporul ar vrea să-l aleagă spre a urma tatălui său ca moștenitor al tronului“.
- ⁵¹ Le Cointe Charles (1611—1681), autorul *Analelor eclesiastice ale francilor*, Paris, 1665—1683, din care citează la nota c.
- ⁵² *Fabella quae post Pippini mortem...* = „Povestea, care a fost născocită după moartea lui Pepin, este contrară în cel mai înalt grad dreptății și sfințeniei papei Zaharia“.
- ⁵³ *Ut nunquam...* = „Ca în veci să nu cuteze nimeni să aleagă rege de altă viță, ci numai din a lor“.
- ⁵⁴ Canisius, Petrus (1521—1597), numele latinesc al teologului olandez van Hont; lucrarea sa *Antiquiae lectionis*, a apărut între 1601—1608.

- ⁵⁵ *Si vero aliquis* = „Dacă însă vreunul din ei, încetînd din viață, a lăsat fii legitimi, puterea (suverană) să nu se împartă între ei, ci mai degrabă poporul, adunîndu-se concomitent cu aceasta, să aleagă pe unul dintre ei, pe care l-ar vrea stăpîn, iar pe acesta, fratele mai mare (al defunctului), să-l primească în locul fratelui și al fiului“.
- ⁵⁶ *Dumont, Jean* (m. 1726), *Corps universel diplomatique*, Amsterdam (1726—1731).
- ⁵⁷ *Tanto enim odio laborabat* = „Căci lucra cu atîta ură, încît aceia erau dezgustați de viața lui“.
- ⁵⁸ *Villas regias* = „Transferă credincioșilor săi în posesiune perpetuă domeniile regale, care erau ale bunului și străbunului său, și făcu aceasta vreme îndelungată“.
- ⁵⁹ *Hinc libertates*, = „El sfătui să se distribuie uzului particularilor aici libertățile, colo (bunurile) publice“. *Nitarđ, Historia*, cartea IV. — Această *Istorie* a lui *Nitarđ* merge de la începutul domniei lui Ludovic Debonarul pînă în anul 843.
- ⁶⁰ *Republicam penitus annullavit* = „Ruină complet statul“.
- ⁶¹ *Hincmar* (806—882), arhiepiscop de Reims, susținător al lui Ludovic Debonarul și al lui Carol Pleșuvul (Ludovic Gîngavul era fiul acestuia).
- ⁶² Vezi cap. II al cărții de față; aici ideea ar fi: „acest principe nu acordase laicilor concesiuni asupra bunurilor bisericii“ (nu distribuise laicilor bunurile bisericii).
- ⁶³ *Saltem sine audientia..* = „Cel puțin fără să fiu ascultat și judecat de episcopii prin al căror serviciu religios am fost uns rege și care sînt ziși tronurile lui Dumnezeu, în care Dumnezeu șade și prin care pronunță judecățile sale, la ale căror pămîntești îndreptări și (la ale căror) judecăți observatorii am fost gata să mă supun, sînt supus și în clipa de față“.
- ⁶⁴ *Capitulara* în chestiune este dată de *Carloman Ludovici II filius* (Carloman, fiul lui Ludovic al II-lea).
- ⁶⁵ Vezi cartea XXX, cap. XVIII.
- ⁶⁶ *Licentiam habeat unusquisque* = „Orice om liber care nu este senior să aibă libertatea de a se recomanda (încredința) oricăruia va vrea din acești trei frați“.

- ⁶⁷ *Ut omnis liber homo* vezi traducerea la nota 61, cartea XXX, cu care este identică.
- ⁶⁸ În bătălia de la Fontenay (25 iunie 841), Lothar a fost învins de frații săi, Ludovic Germanicul și Carol Pleșuvul.
- ⁶⁹ *Adnunciatio* = înștiințare.
- ⁷⁰ *Ut unusquisque liber homo...* = „Ca orice om liber în regatul nostru să aleagă drept senior pe cine voiește, în persoana noastră și a fidelilor noștri“.
- ⁷¹ Este vorba despre *Capitulara* de la Quiersy-sur-Oise, care era socotită ca fiind la originea eredității feudelor, părere azi părăsită.
- ⁷² *Similiter et de nostris vassalis...* = „La fel trebuie să se facă și cu vasalii noștri“.
- ⁷³ *Quod nullus seniore suum dimittat,* = „Nimeni să nu părăsească pe seniorul său, după ce a primit de la el (ceva) valorînd (chiar) un singur solid“.
- ⁷⁴ *Et si aliquis de vobis...* = „Și dacă printre voi se află vreunul căruia nu-i place senioratul său și i se pare că se poate căpătuî mai bine la un alt senior decît la acesta, să vină la el, și acesta să-i dea drumul cu liniște și cu suflul împăcat. și să aibă el în pace ceea ce Dumnezeu îi va acorda și ce va putea căpăta la alt senior“.
- ⁷⁵ *L'arrière-vasselage*: starea subvasalilor (a celor care erau vasalii unor vasali).
- ⁷⁶ *Cărțile Feudelor (Libri Feudorum)* au fost atribuite unor milanezi: partea de la început, pe nedrept, lui Gerardus Niger Capagisti, consul din Milano pe vremea lui Friedrich Barbarosa (de fapt a fost scrisă între 1095 și 1136); partea a doua constă din două scrisori ale juristului Obertus dall'Orto, de asemenea consul în Milano.
- ⁷⁷ Adică regula care interzicea subvasalilor să acorde la rîndul lor subfeude.
- ⁷⁸ *Volumus ut cuiuscumque* = „Voim ca omul oricăruia dintre noi, în regatul oricui ar fi, să meargă la oaste cu seniorul său, sau să-și vadă de alte interese ale sale, afară de cazul că s-ar întîmpla — nu s-ar mai întîmpla! — o astfel de invazie a regatului care este numită *Lantuveri*, astfel încît tot poporul acelui regat să meargă spre a o respinge“.

- ⁷⁹ Acesta este „jurământul de la Strassbourg” (*Argentoratus*), primul document al limbii vulgare franceze.
- ⁸⁰ Vezi nota 59.
- ⁸¹ Echar d, *Leges Francorum*.
- ⁸² Otto von Freising (1114—1158), *Gesta Frederici imperatoris* (Faptele împăratului Friedrich); lucrarea, alcătuită din dispoziția lui Friedrich Barbarosa, al cărui nepot era Otto, a fost scrisă pînă la 1156 de el, fiind continuată de discipolul acestuia Ragewin.
- ⁸³ În cartea XXVIII, cap. XLV.
- ⁸⁴ Este vorba despre colecția lui Laurière, *Ordonnances des rois de France de la troisième race* (Ordonanțele regilor Franței din cea de-a treia dinastie) (1723), în care se găsește ordonanța în chestiune: *Établissement ou Ordonnance touchant les fiefs du Royaume de France* (Așezămint sau Ordonanță asupra feudelor din regatul Franței), dată la Ville-neuve-le-Roy, în 1209.
- ⁸⁵ *Sic progressum est*, ... = „Astfel s-a ajuns ca (feuda) să treacă la acela dintre fii asupra căruia stăpînul ar vrea să confirme acest beneficiu”.
- ⁸⁶ *Quod hodie ita stabilitum est*, ... = „Ceea ce astăzi s-a statornicit astfel ca să vină la toți deopotrivă”.
- ⁸⁷ *Friedrich I Barbarosa* (rege în 1152), împărat între 1155 și 1190.
- ⁸⁸ Primul era considerat pe nedrept ca autor al *Cărților Feudelor* (vezi nota nr. 76 la cartea de față).
- ⁸⁹ În comentariile sale asupra lucrării *Les fiefs*; vezi nota 54 la cartea XXX.
- ⁹⁰ *Mezzo termine (ital.)* = expedient.
- ⁹¹ Aici prin guvernămint politic autorul înțelege guvernămintul carolingian așa cum fusese încheșat de Carol cel Mare.
- ⁹² Casa de Habsburg a deținut coroana Sf. Imperiu timp de trei veacuri neîntrerupt (de la 1438).
- ⁹³ *Le droit de rachat (relief sau relevium)*.
- ⁹⁴ *Le droit de lods et ventes*: taxă cuvenită seniorului la vînzarea unei bucăți de pămînt de pe întinderea feudei sale, pentru care i se datorau censuri (această taxă era de 1/12 din valoarea pămîntului).

- ⁹⁵ *Se jouer de son fief* = A dispune de feuda sa prin acordarea unei porțiuni din ea ca subfeudă.
- ⁹⁶ Cutuma din Beauvoisis fixa această porțiune la o treime din feudă.
- ⁹⁷ Anglia, de pildă.
- ⁹⁸ Spania.
- ⁹⁹ Rusia și țările scandinave.
- ¹⁰⁰ *La garde noble*: dreptul de folosință pe care îl avea seniorul suzeran asupra feudei unui vasal minor cu obligația de a-i asigura completa întreținere.
- ¹⁰¹ *Hominium* = omagiu; *fidelitas* = fidelitate.
- ¹⁰² Este vorba de fapt, după cum arată S. Cotta (după precizările prof. Shackleton), de o lucrare a lui Sir Edward Coke în care se face un comentariu asupra lui *Littleton*, publicată la Londra în 1628.
- ¹⁰³ *Suger* (1081—1152); titlul exact al cărții este: *De rebus in sua administratione gestis*; lucrarea se referă la domnia lui Ludovic al VI-lea (al cărui ministru a fost autorul); ea a fost tipărită la Paris în 1648.
- ^{103 bis} *Tassilo venit in vassatico* = „Tassilo veni încredințându-se în vasalitate; jură *per manus* (prin mâini, adică punându-și mâinile în cele ale seniorului) multe și nenumărate îndatoriri, punînd (apoi) mâinile pe moaștele sfinților și făgădui credință lui Pepin“.
- ¹⁰⁴ *Propres ne remontent point* = „Bunurile proprii (bunurile imobile dobîndite prin moștenire) nu se moștenesc în linie ascendentă“.
- ¹⁰⁵ *Boyer, Nicolas, Decisiones supremi senatus Burdigalensi* (Deciziile Parlamentului de la Bordeaux). — Autorul a fost președinte al Parlamentului din Bordeaux (secolul XVI).
- ¹⁰⁶ *Auffrerijs, Stefan*, profesor de drept la Toulouse în 1483, autor al culegerii: *Decisiones capellae Tolosanae*, citată de M.
- ¹⁰⁷ *Italiam, Italiam* . . . = Italia, Italia.

APĂRAREA „SPIRITULUI LEGILOR“

- ¹ *Apărarea „Spiritalui legilor“*, publicată la Geneva în 1750, constituie răspunsul dat criticilor violente aduse de către pu-

blicația jansenistă „Les Nouvelles ecclésiastiques“, în două numere ale sale (din 9 și 16 octombrie 1749).

Prin aceasta, M. răspunde indirect și unor critici venite din partea publicației iezuite „Journal de Trévoux“.

Citatele date de M. din *Spiritul legilor* sînt luate după ediția din 1749; ele corespund adeseori pasajelor modificate din ediția definitivă.

- ² Pope, Alexander (1688—1744), *An Essay on Man* (Eseu asupra omului), 1733—1734 (I, 9).
- ³ Domat, Jean (1625—1696). În cap. I din *Traité des lois*, un fel de introducere filozofică la tratatul *Les lois civiles dans leur ordre naturel*, Paris, 1689—1694, Domat vorbește despre revelație și despre raporturile ei cu dreptul.
- ⁴ Aluzie la lucrarea abatelui Gaultier, Jean Baptiste (1685—1755), *Le poème de Pope intitulé „Essay sur l'homme“ convaincu d'impiété. Lettres pour prévenir les fidèles contre l'irréligion*, Paris, 1746.
- ⁵ Abbadié, Jacques (1654—1727), *Traité de la vérité de la Religion chrétienne*, Rotterdam, 1684.
- ⁶ Acest titlu inițial a fost schimbat ca urmare a criticilor aduse de Sorbona; titlul cap. VI din cartea XVI a fost schimbat cu cel ce figurează la locul respectiv în traducerea de față.
- ⁷ Acest pasaj este criticat de „Journal de Trévoux“, nu de publicația „Nouvelles ecclésiastiques“.
- ⁸ *Compilatorul său*: Tribonianus (m. 546 e.n.), care a condus redactarea *Codului*, *Digestelor* și *Institutelor*.
- ⁹ *Maris et feminae coniunctio*, . = „Unirea bărbatului și femeii, care cuprinde în sine o tovărășie unitară de viață“.
- ¹⁰ *Nam primo duodecim Tabulis sanctum*, . = „Căci la început Legea celor Douăsprezece Table a hotărît ca nimeni să nu practice o dobîndă superioară dobînzii unciare“.
- ¹¹ *Usurarum species ex assis* = „Felurile dobînzilor își iau numele de la fracțiunile asului; pentru a înțelege aceasta, trebuie să se știe că orice capital este raportat la numărul 100 însă că maximul dobînzii există atunci cînd în fiecare lună se plătește a suta parte din capital. Și pentru că, după acest calcul, maximul dobînzii face 12 aurei (bani de aur) pe an de fiecare sută, numărul 12 a deter-

minat pe jurisperiti să dea acestui as numele de as uzurar. Și așa cum acest as trebuie să fie calculat nu după plata lunară, ci după plata anuală, tot așa și fracțiunile asului trebuie să fie înțelese după socoteala anuală (după calculul anual); încît, dacă se plătește unu la sută pe an avem o dobîndă unciară (de o uncie, $1/12$ dintr-un as); dacă se plătește cîte doi la sută pe an avem o dobîndă de un sextans ($1/6$ dintr-un as); dacă se plătește trei la sută, un quadrans ($1/4$ dintr-un as); dacă se plătește patru la sută, un triens ($1/3$ dintr-un as); dacă se plătește cinci la sută, un quinquens ($5/12$ dintr-un as); dacă se plătește șase la sută, un semis ($1/2$ dintr-un as); dacă se plătește șapte la sută, un septunx ($7/12$ dintr-un as); dacă se plătește opt la sută, un bes ($2/3$ dintr-un as); dacă se plătește nouă la sută, un dodrans ($3/4$ dintr-un as); dacă se plătește zece la sută, un dextrans ($5/6$ dintr-un as); dacă se plătește unsprezece la sută, un deunx ($11/12$ dintr-un as); dacă se plătește doisprezece la sută, un as ($12/12$ din as)“. *Lexiconul* lui Ioan Calvin.

¹² *Lexiconul în chestiune este: Lexicum iuridicum iuris romani, simul et canonici, feudalis item civilis, criminalis*, Frankfurt, 1600, ediția I, alcătuit de juristul german Johann Kahl (numit și Calvinus), profesor de drept la Heidelberg în sccolul al XVII-lea.

¹³ *Unde verius sit* = „De unde (rezultă că) este mai adevărat că dobînda unciară a acelora, sau dobînda uncie, după cum voi arăta mai jos că mai este numită, nu înseamnă o uncie (percepută) în mod inuman pe lună, ci pe an“. — Autorul lucrării *De modo usurarum* este Claude Saumaise (1588—1653), cu numele latinizat Salmassius, fost profesor la Leyda.

¹⁴ *Testis mearum...* = „Martor al părerilor mele, Gyas cel cu o sută de mîini“.

¹⁵ *Pro aris* = „Pentru altare“.

¹⁶ *Credite; Pisones*, — traducerea în text.

LĂMURIRI ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR“

- ¹ Aceste *Lămuriri* alcătuiesc un răspuns parțial la critica făcută de publicația iezuită „Journal de Trévoux“ și la imputările venite din mai multe direcții, fără a se face însă vreo precizare de unde, asupra concepției lui M. în privința principiilor guvernămintelor.
- ² *Lămuririle* au, precum se vede, două părți: dacă în cea de-a doua este vorba de o chestiune de amănunt, în prima parte a lor răspunde celor ce îi imputau că făcuse din virtute principiul republicii, și nu al monarhiei. Aceasta este și originea acclui *Cuvînt înainte din partea autorului* pus în fruntea lucrării în edițiile următoare.

RĂSPUNSURI ȘI EXPLICAȚII DATE FACULTĂȚII DE TEOLOGIE

- ¹ Vezi, de exemplu, cartea a IV-a, cap. VI, cartea a V-a, cap. VII, cartea a XIX-a, cap. IV.
- ² De fapt, pasajul a fost menținut în ediția definitivă din 1757.
- ³ Pasajul a rămas totuși în ediția definitivă.
- ⁴ Și acest pasaj a rămas în ediția definitivă.
- ⁵ Și acest pasaj a rămas în ediția definitivă.
- ⁶ Noul titlu este în adevăr *Despre poligamie. Diferitele ei împrejurări*.
- ⁷ Textul notei care apare în ediția definitivă se deosebește întrucîtva în privința formei.
- ⁸ De fapt, textul a rămas neschimbat în ediția definitivă.
- ⁹ Prima dată Sorbona a extras treisprezece propoziții socotite condamnabile. A doua oară critica a fost pronunțată de Sorbona în ședința de la 1 august 1752, dar publicarea condamnării a fost amînată; abia la 15 iunie 1754, în adunarea plenară, Facultatea de Teologie a hotărît respingerea observațiilor lui M. dispunînd publicarea criticii, dar aceasta n-a avut loc. Cele treisprezece propoziții condamnate prima oară corespund cu cele șaptesprezece condamnate a doua oară

- după schema următoare: I=VII; III=XIII; IV=XIV; V=VIII; VI=IX; VII=II; VIII=I; IX=III; X=X; XI=VI; XII=XI; XIII=V. A doua propoziție (din cartea XVI, cap. XV), n-a mai fost criticată a doua oară.
- ¹⁰ Modificările n-au fost făcute.
- ¹¹ Sindicul de atunci al Facultății de Teologie.
- ¹² Comparația are caracter polemic, cunoscută fiind ostilitatea lui M. față de armatele permanente prea numeroase (cap. 24 din *Réflexions sur la monarchie universelle*, introdus în mare parte în *Spiritul legilor*, cartea XIII, cap. XVII).
- ¹³ Nota nu a fost introdusă în ediția definitivă.
- ¹⁴ Apărarea „*Spiritului legilor*“, partea I, obiecția a zecea.
- ¹⁵ Vezi și *Cuvînt înainte din partea autorului* (*Avertissement de l'auteur*) apărut pentru prima dată în ediția postumă din 1757.
- ¹⁶ Vezi Prefața *Spiritului legilor*.
- ¹⁷ Francis Bacon, *Eseuri*, II, Despre dobîndă și notele noastre la versiunea românească, București, Ed. Științifică, 1969.
- ^{17 bis} În ediția definitivă este capitolul XX.
- ¹⁸ În *Etica Eudemia*, cap. X din cartea VII și în *Etica Nichomachea*, cartea IV, cap. I.
- ¹⁹ *Ex natura rei et materiae* = din natura lucrului și a chestiunii.
- ²⁰ Hermenopulos, *Manuale legum sive Hexabiblos*, cartea III, cap. VII, § 24. Legea în chestiune a fost dată de Vasile I Macedoneanul (812—886), urcat pe tron la 867.
- ²¹ În ediția definitivă este capitolul XX din cartea XXI.
- ²² M. se referă la „cămătari“, nu la evrei luați ca popor pentru suferințele căruia își manifestă indignarea (cf. cartea XXI, cap. XX). Cămătarii nu erau numai evrei, lucrul e știut.
- ²³ De fapt, aceste două alineate au fost menținute în ediția definitivă.
- ²⁴ Aluzie la polemica dintre Armand Jean Le Bouthillier de Renée (1626—1700) (abate care a reformat abația La Trappe în 1662, introducînd o disciplină severă; el era pentru munca manuală a călugărilor) și Jean Mabillon (1632—1707).

- ²⁵ *Hieronymus (Sophronius Eusebius)*, (331—420), părinte al Bisericii. — *Pacomie*, anahoret din secolul al IV-lea, întemeietor al comunităților mănăstirești, născut și mort în Tebaïda (partea de nord a vechiului Egipt).
- ²⁶ *Legămintele călugărești (les vœux des moines)*: făgăduielile solemne făcute de călugări că vor trăi în sărăcie, supunere și neprihănire.
- ²⁷ Modificarea nu apare în ediția definitivă.
- ²⁸ *A pune prea mult mîna pe Arcă* (Arca sfîntă = chivotul legii la evreî): nu era permis de a atinge chivotul legii (lada în care se aflau tablele legii).
— (*Arca*) *nu va cădea*: religia nu va slăbi.

RĂSPUNS LA OBSERVAȚILE LUI GROSLEY ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR“

- ¹ Pierre-Jean Grosley, născut la Troyes, la 18 noiembrie 1718, a părăsit avocatura ca să se dedice în întregime literelor. A murit la 5 noiembrie 1785.
- ² După fiecare obiecție, pusă între ghilimele, urmează răspunsul lui M.

A N E X E

INDICE DE MATERII*

A

- abandonarea copiilor B 136, 151, 152
- abuz de libertate A 273
- acte de precaritate C 220
- acțiune-i, B 26, 102, 103, C 41, 42, 53, 89
- acțiuni civile C 53, 89
- acțiuni penale C 53
- acuzatorul B 226, C 44, 50, 55, 63, 64
- acuzatul,-ții, A 197, 232, 236, 251 255—256; B 205, 226, C 41, 42, 44, 46, 50, 66, 71, 118
- administrația casei A 232
- administrarea justiției C 70, 89, 103, 104, 164, 174, 175, 178, 180
- adopțiuni A 72
- adulter A 67, 133—135, 207, 212, 213, C 47, 128, 171
- adunarea poporului A 365, 367, 369; C 9, 10, 11, 196
- agenți secreteși A 254
- agnați C 7, 8, 12
- agricultura A 55; B 133, 190
- alegere A 22—24
- alodii A 360, 362, C 212, 215, 227, 245, 246, 247, 258, 264
- alterarea principiilor A 141, 145—148, 150—152
- ambasadori B 229
- ambție A 33, 38
- amenzi C 35, 88, 163, 164, 174
- amortizare B 141
- anchetarea inculpaților C 118, 119
- antrusioni, v. vasali
- antichitate A 5
- apărare naturală B 211
- apărător C 90, 91, 92
- apel contra hotărârii nedrepte C 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 105, 125, 126
- apel pentru tăgadă de dreptate C 73, 75, 76, 77, 78, 84

* Volumele sînt notate prin litere: volumul I prin litera A, volumul II prin litera B, iar volumul III prin litera C. Cifrele arabe care urmează după indicativul fiecărui volum reprezintă paginile din volumul respectiv. La fel și la *Indicele de nume* pentru studiul introductiv, paginile sînt date în cifre romane.

apelant C 68, 125
 arendarea de impozite A 277
 arendarea de pământuri C 82
 arendașii dărilor, v. arendașii
 impozitelor
 arendașii impozitelor A 71,
 227, 268—269, 277—278; B 19,
 120, 150; C 152
 arestare C 118
 argint B 79, 81, 83, 88, 89, 90,
 92, 93, 94, 103, 105, 106, 107,
 108, 113
 argumentul „perfectiunilor di-
 vine“ XXXV
 aristocrația A 18, 23—24, 26,
 35, 68—72, 143, 145—146, 165,
 181, 246, 300; C 326
 aristocrații militare A 40
 (natura) aristocrației A 24, 35
 (principiul) aristocrației A
 145—146
 armata,-e A 79, 205—206, 275
 arta LXXXIII—LXXXV
 ascendenți materni B 148
 asociații de orașe B 120
 asprime A 33, B 130, 152
 ateism XXXIV, LIV, B 163; C
 270, 287
 ateu B 162, C 271, 273
 audierea martorilor C 65
 aur B 79, 80, 81, 83, 84, 88, 89,
 90, 92, 93, 105, 107, 113
 autodafé B 198
 autoritate A 86, 195, 256; B 166,
 231; C 198
 autoritatea dublă C 163
 — majordomilor C 203, 229
 — părintească A 67; B 148,
 — regală C 229
 autorități bisericești B 148
 — civile B 148
 avantaje nuptiale A 138
 averi particulare B 105
 avortul B 135, 136
 avutul particularilor A 33
 avuții publice B 105
 aziluri B 156, 157, 158, 189

B

bailivii C 103, 104, 105, 106,
 108
 balanța comercială LXXIX—
 LXXX
 balanța contractuală LXXX
 bancă B 102
 bancher,-i B 99, 100, 101, 102,
 107, 109
 banii LXXIX; A 52—53; B 17,
 26, 27, 79, 80, 86, 87, 90, 91,
 94, 95, 96, 99, 102, 109, 112,
 113, 115, 119, 120; C 115, 306,
 307, 309, 349
 bani de metal B 85, 103
 bannum, v. freda
 bastarzi B 126, 127, 136, 210
 băieți B 131
 bănci B 17, 81
 bărbați A 322—324, 326; B 131,
 144, 145, 212, 215, 218, 219,
 227; C 18, 20, 297, 335, 336
 beneficiu C 113, 159, 212, 215,
 221, 249
 bilete B 102
 bilete de bancă B 26
 binele B 167, 170, 204, 213; C
 102, 112
 binele moral C 111
 binele particular B 222
 binele politic C 111
 binele public B 127, 222, 223;
 C 198
 binele suprem B 204
 biserică,-i C 49, 176, 177,
 201, 216, 217, 223, 224, 242,
 351, 352
 bogății A 33, 124—126; B 17,
 109, 152; C 10, 12, 14, 19
 bogățiile clerului B 191
 bogățiile convenționale B 79,
 90
 bunic C 8, 20
 bunuri A 94; B 27, 216; C 108,
 109, 111
 — alodiale C 217

bunurile bisericii C 36, 216,
218, 228, 241, 242, 245
— de consum B 26, 81, 90,
92
— dobândite A 85
— familiale A 72, C 265
— fiscale C 216, 217
— de mînă moartă C 146
— mobiliare B 26, 27, 86
— pupilului C 127
— proprii A 85
— regale C 217
— uzufructuare C 215

burghezi B 158

burghezie XIII—XIV, XVII—
XX, XXIII, LX, LXVIII—
LXIX, LXXII—LXXIII XC.

C

calitatea solului B 29
calomnia A 247
calomniatori A 256; C 65
călugări B 158
camăta A 84; B 72, 109, 113,
114, 116, 119; C 305, 306, 307,
308, 314, 344, 345, 349
cambii B 95, 96, 97, 101, 102
camera de anchete C 86
capitaluri B 99, 111, 112, 121
capitularii C 25, 35, 36, 37, 38,
43, 53, 91, 105, 149, 162, 163,
165, 177, 241, 252, 262
caste B 179, 210
cauze fizice LXIII
— geografice LXI
— morale LXI
— naturale XLI
cavaleri A 226—227, 230; C 32,
58, 59, 83
(principiile) cavalerismului C
58
căsătorie-ii A 96; B 22, 123,
124, 126, 127, 128, 129, 136,
138, 139, 142, 144, 145, 146,
147, 149, 150, 151, 179, 206,

212, 213, 214, 216, 217, 219,
220, 221, 222, 231; C 20, 93,
202, 265, 302, 304
— între rude B 218, 219, 220
(interdicția) căsătoriei C 33
celibatul XXXV; B 128, 129,
140, 150, 167, 190, 191; C 300,
301, 302, 337, 338
censul A 63; C 14, 15, 153, 154,
155, 157, 158, 326
censori A 72, 92—93; B 139
140, 145
censura A 72, 154—155; B 139,
140
cercetări C 87
cesiune de bunuri A 84
cetățeni A 55; B 104, 112, 127,
135, 138, 152, 196, 208; C 17,
143
cetățeanul A 231; B 127, 195
203; C 16
cheltuieli de asigurare B 97
— de judecată C 87, 88, 89
— de procedură C 106
— publice A 59
— de transport B 97
chemarea în judecată C 118
circulație LXXXI
cîrmuire B 130, 152
clasa dominantă LXXII
clase (de vot) A 21
clasicii marxismului LXI
clasicism LXXXV—LXXXVI
clemența A 120—121
cler XXXVIII; A 27; B 156,
190, 191, 192; C 32, 36, 49, 51,
55, 100, 217, 220, 221, 233,
237, 240, 241, 242, 243
clerici XV; B 108, 223; C 28,
46, 48, 51, 99, 100, 106, 147,
155, 177, 216, 220, 234, 243
clima XXXIX, LX—LXI, LXIII,
XCVIII; A 284—287, 296—
—298, 300, 321—322, 324, 327,
329—330, 337—338, 373, 375,
399; B 29, 31, 32, 134, 166, 181,

- 183, 184, 191, 196, 202; C 277,
294, 297, 298, 299, 331, 332,
333, 350, 364, 365
- cod,-uri C 38
- cognați C 7
- colonialism XXXV
- colonii B 23, 44, 62, 75, 76, 77,
135
- comerț LXXX, LXXXI; A 52,
55, 64, 74, 194; B 9, 10, 11,
12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22,
23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30,
31, 32, 33, 38, 39—42, 45, 46,
47, 51, 58, 61, 63, 63, 64, 65,
66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84,
85, 88, 90, 91, 92, 100, 108,
113, 115, 153, 158, 175, 180,
181, 183, 344, 349.
- comerț de economie B 12, 13,
14, 15, 17, 18, 35, 60
- exterior B 35, 65, 78
- interior B 67, 78
- de lux B 13, 17, 35, 36
- maritim B 23, 67, 68, 113;
C 305, 307
- comision B 109
- companii B 81, 102, 110
- comerciale B 17, 26, 75
- compoziții C 166, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 177, 179,
188, 213, 214
- comunitatea naturală a bunu-
rilor A 52; B 222
- concepția contractualistă LXXV
- concluzii C 87
- concurența B 16
- concubinaj B 126
- condiția copiilor B 124
- condiția umană C 16, 101
- confederație A 166—167, 179
- de republici LXVIII
- confiscarea mărfurilor B 20
- confiscări A 85
- confruntări C 87
- consiliul principelui A 29
- consimțământul părinților B
127, 129, 206
- conspirații A 248—249
- constanță A 12
- conștiință B 200, 202
- constrângere A 1, 33; B 20, 21
- consuli A 215, 219—221, 223—
224
- consum B 28
- contemplație B 170
- contractele B 115; C 11, 99, 265
- civile B 21, 114, 125
- particularilor B 90
- contraste în artă LXXXV
- convenții (din comerț) B 21,
115; C 99
- copii A 68, 119—120; B 122,
123, 124, 125, 126, 129, 130,
131, 134, 135, 140, 142, 143,
144, 147, 148, 149, 150, 155, 156,
179, 199, 205, 207, 208, 209
210, 219, 220; C 7, 8, 9, 17,
18, 19, 20, 25.
- adulterini B 126, 212
- (condiția) copiilor B 124
- corăbii, v. nave
- corpul legislativ A 198, 200—
203, 205—206
- reprezentanților A 199
- corpuri intermediare A 146
- politice A 28
- coruperea poporului A 144
- corupție A 142—143, 152, 155;
B 139; C 101, 200, 201
- creditori A 253—254; B 86, 96,
104, 106, 110, 112, 114, 116,
118, C 111, 114, 309, 312, 315,
362.
- creditul B 17, 90, 109, 110, 111,
118
- public B 81
- creșterea vitelor A 354
- crima-e B 87, 171
- de lezmajestate A 239—
245, 247—248
- crima împotriva naturii A 238

— de sacrilegiu A 240
 cucerire A 229
 cult B 161, 184, 186, 187, 189,
 190, 193; C 277
 cultura pământului A 289; B
 81, 82
 cultivarea pământului A 353;
 B 188
 cumnați,-te B 221
 cumpărare B 84
 cumpătare A 33, 58—60, 64;
 B 18, 170
 cursul schimbului B 87, 93, 95,
 96, 97, 98, 99, 100—101, 102,
 103, 110
 cutuma,-e A 85; C 38, 39, 40,
 93, 97, 103, 105, 107, 108 109.

D

daruri A 87—88
 datorii A 61; B 20, 22, 86, 90,
 96, 98, 104, 110, 112, 114, 116,
 117; C 54, 71, 308
 — civile B 20
 — publice B 109, 110, 112
 datornici, v. debitori
 dări A 70, 74; B 128; C 146,
 147, 148, 149, 150, 151, 155,
 157, 174
 decretale C 99, 129
 debitori A 252—254; B 20, 21,
 86, 96, 110, 114, 116, 118, 120,
 189; C 71, 112, 114, 308, 309,
 312, 315, 361
 delapidări A 85
 deism XXXIV, LIV, LXXXVIII
 demnități C 196, 251, 252, 253
 democrație LXIV, LXVI—
 LXVII, A 18—19, 21, 23,
 24, 26, 32—33, 35, 50, 54, 58—
 60, 63—65, 70, 72, 124, 144,
 165, 180—181, 193—194, 214
 219, 245, 300; B 127
 democrație republicană LXVII
 (principiul) democrației A 32

deosebiri civile B 179
 — de familie B 179
 depopulare B 137, 155
 depozitar de legi A 28—29
 depozitii C 65, 87
 despăgubiri C 38, 89, 167
 despot,-ți A 50, 95, 158
 despotism LXVIII; A 28, 44,
 50, 77, 83, 96, 112, 143, 146,
 149, 157, 207, 261, 355, 381; B
 86, 108, 152, 155, 163, 164; C
 165
 — militar A 116
 — civil A 116
 dezrobiți A 318—319
 dictator,-ri A 25
 diferențe de rang B 180
 dijma,-e C 223, 224, 225, 226
 discriminări C 25, 26
 distribuirea pământurilor B
 133, 156
 diversitate A 12
 divinitate A 11
 divorțul A 332—334; B 126,
 144, 206, 213, 214
 dobînda,-înzi B 89, 90, 110,
 112, 113, 114, 115, 116, 117,
 120, 121; C 306, 307, 308, 309,
 310, 311, 312, 313, 315, 347
 dogmă,-e B 177, 179, 184, 186,
 188; C 276, 277
 domeniile coroanei C 153, 174
 — statului B 224
 donații A 60; B 22, 143, 144,
 147; C 93, 101, 196, 212, 216,
 217, 242
 donații între soți B 143, 216
 dota,-e A 60, 138; B 146, 217;
 C 93, 126
 dovadă orală C 106
 dragoste de cumpătare A 58—
 59
 — de egalitate A 3, 58—59;
 C 341
 — de legi A 49

dragoste de patrie A 3, 49, 56,
151; C 325, 341

drept LIX

dreptul de a fi ales A 21

— de administrare a justiției
C 176, 177, 179, 181

— d'aubaine B 69

— bisericesc B 203

— canonic LXXVI; B 203,
211, 212; C 99, 104

— civil LXXIV, LXXVI; A
16, 195, 301—302, 365; B 64,
203, 208, 210, 211, 212, 222,
224, 232; C 11, 95, 104, 107,
264

— constituțional LXXI; A
175—180, 182

— de cucerire A 175, 178; B
203

— cutumiar C 30, 109

— de dispoziție asupra bu-
nurilor B 224

— divin B 203

— domestic B 203

— feudal LII

— francez C 109, 264

— ginților LXXVII; A 15—
16, 78, 174, 176, 178, 195,
301, 352, 357, 365; B 55, 63,
164, 203, 228, 229, 230; C
76, 114, 122, 143, 144, 145,
284

— internațional LXXVI—
LXXVII

— jurisdicțional C 176, 202

— de legitimă apărare A 174

— de moștenire C 258

— natural LIII, LXIX, A
301—302; B 76, 203, 208, 210;
C 284

— natural de apărare B 205,
211; C 353, 364

— natural al pudorii B 205

— de naufragiu B 69

— penal LXXIII—LXXIV

— politic A 16, 181; B 55,

164, 203, 208, 210, 222, 224; C
11, 76, 122, 166, 264

— politic particular B 203

— pontifical C 116

— de primogenitură A 72; C
258, 259

— privat C 11

— de proprietate LXXVI; B
127

— public A 176; C 11

— religiei, v. dreptul divin

— roman LII, LXXI; C 12,
28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35,
37, 38, 39, 40, 89, 95, 96, 97,
99, 100, 102, 103, 105, 109, 264

— scris C 40, 109

— de a statua A 200, 204

— succesorul C 20

— de suveranitate A 19

— de a testa C 9

— de veto, A 200, 204

— de vot A 19, 21

drepturi de cetățeni A 55; B
138

— legale LXIX

duel-uri C 45, 46, 49, 50, 51,
52, 55, 58, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 72, 80, 81,
82, 86, 87, 91, 92

duelul judiciar C 32, 42, 48,
49, 50, 51, 53, 54, 59, 60, 62,
66, 72, 75, 76, 79, 80, 82, 83,
85, 88, 90, 103, 106, 107

E

economia feudală XIII—XIV

economicul XCVIII

educația A 44, 46—50; B 124

efori A 71, 73

egalitate A 15, 59—61, 63, 68,
142, 144, 306

(spirit de) egalitate A 141

egalitatea averilor A 64

— extremă A 143—144
 — sexelor A 322
 elemente naturale XCVIII
 eliberarea de sclavie A 317—
 318
 entități A 11
 episcopi C 23, 26, 27, 33, 36
 estetică LXXXII
 eunuci A 319—320; B 126
 excedent în bani B 84
 excesul de bogăție A 64
 excomunicare C 100
 (formele de) exercitare a pute-
 rii LXXII
 exploatare LXXXI
 export LXXX; B 19, 28, 65, 89

F

factori fizici (în istorie) XLV
 — morali (în istorie) XLV
 — naturali LXI
 faida, v. freda
 familia A 44, 48; B 124, 131,
 148, 152, 191; C 7, 8
 fapte justificative C 119
 — penale C 89, 90, 91, 99,
 120, 121
 fatalitate A 11—12; C 273
 fecunditate B 134
 felul de a împărți dreptatea A
 98
 femei A 125, 129—131, 134—135,
 137—140, 321—322, 324, 326—
 —328; B 124, 126, 131, 135,
 140, 143, 144, 145, 147, 179,
 206, 208, 212, 213, 218, 227;
 C 13, 14, 17, 18, 20, 47, 57,
 63, 64, 126, 261, 262, 298, 335,
 336
 (condiția) femeii A 131—132
 (tutela) femeilor A 135
 fenomene sociale XLI
 fete B 128, 129, 131, 144, 205,
 206, 209
 feuda,-e A 73—74, 94—95; C

35, 36, 49, 67, 70, 76, 78, 93,
 99, 135, 137, 149, 152, 159, 160
 165, 166, 174, 175, 176, 179,
 181, 193, 194, 196, 198, 199,
 202, 209, 211, 212, 215, 216,
 217, 227, 228, 234, 244, 245,
 246, 247, 249, 250, 252, 253,
 254, 255, 256, 257, 258, 259,
 260, 261, 262, 263, 264, 265,
 365
 feudalism XV, XVII, XIX,
 LXIX
 feudalitate XIII, XVIII
 fidei-comise C 12, 17
 fideli, v. vasali
 fiică,-e B 134, 151, 206, 208,
 218, 219; C 8, 12, 13, 14, 16,
 261
 ființe raționale A 12—13
 ființa spirituală supremă B
 185, 186
 filozofia B 200
 filozofia istoriei XLI
 filozofia marxistă XL
 filozofii materialisti LXIX
 filozofia socratică LXXXIV
 finanțe A 33
 fisc B 146, 209; C 159, 164
 fru-ii B 147, 151, 206, 208, 209,
 218; C 8, 11, 12
 flagrant delict de adulter B
 227
 flota B 36, 47
 fond de amortizare B 111
 forma-e de guvernământ LXIII;
 B 111, 126, 201—202; C 122
 — statului LXXII
 formalitățile justiției C 111
 forme de cult B 161
 (natura) forme (-lor) de gu-
 vernământ A 18
 (principiul) forme (-lor) de gu-
 vernământ A 31
 forța C 101

forța defensivă A 165, 169, 172
 — ofensivă A 172, 174
 franchețe A 44—45
 frați B 219, 220; C 90
 freda C 38, 154, 172, 173, 174,
 177, 180, 235
 fredum, v. freda
 frica A 106
 frumosul LXXXIII—LXXXIV
 funcții civile A 90—91; C 109
 — militare A 90—91
 — publice A 89
 furtul B 212; C 119, 120, 121,
 122, 171
 — manifest C 120—121
 — nemanifest C 120, 121

G

galanterie C 58, 59
 gentilomi B 223
 ginere B 220
 girondini LXXXIX
 guvernămînt A 16—17, 50; B
 12, 74
 (forme de) guvernămînt A 71,
 141; B 11; C 230
 (natura) guvernămîntului A 18,
 69, 113
 (principiul) guvernămîntului A
 31, 57, 69, 89, 150
 guvernămînt absolut A 399
 — aristocratic A 35, 70, 72,
 345
 — casnic A 79, 161, 327, 381
 — civil A 79; B 213; C 170,
 200, 201, 363
 — democratic A 32
 — despotic LX; A 18, 32,
 40—42, 48—49, 75—80, 83, 85—
 86, 88—90, 93, 106, 117—
 118, 158, 161, 259, 269, 272,
 305, 311, 327, 400; B 86, 163,
 194, 196, 224
 — gotic A 208
 — militar A 91; B 152
 — moderat A 40—42, 83—84,

107, 149, 272—273, 311, 313,
 385; B 86, 163
 — monarhic LX, LXVI; A
 18, 27, 31—32, 36, 38, 42, 74—
 75, 85, 88—89, 91, 94, 165,
 248, 385; B 12, 18, 24; C 341,
 342, 343, 344
 — feudal C 257
 — politic A 79, 327, 381; B
 61, 174, 224; C 257, 363
 — popular A 32—33, 35, 50,
 68, 318, 327, 345, 372; B 61,
 225—226
 — republican LX; A 3, 18,
 31—32, 49, 74, 88—89, 98,
 165, 272, 317; B 162; C 341,
 343

(natura) guvernămîntului A 27
 (principiul) guvernămîntului
 despotic A 40, 78, 150
 (principiul) guvernămîntului
 monarhic A 36, 38; C 342

H

heredes sui C 7, 8, 12
 hîrtia-monedă B 85, 103
 hîrtii de valoare B 103
 hotărîri interlocutorii C 62

I

idei innăscute LVIII
 — sensibile B 186
 ideologia iluministă XLI
 idolatria B 163, 185; C 303
 idolatru B 162
 iloși A 55
 imoralitate publică A 137
 imperii despotice B 202
 import B 19, 28, 89
 impozite A 63, 69—70, 200, 205,
 229—230, 262—263, 265—269,
 271—279; B 82, 110, 130; C
 147, 148, 149, 152
 — pe mărfuri A 267, 272

— pe pământuri C 147, 148
 — pe persoane A 266, 272
 impricinatul C 65
 imunitate C 177, 202
 inchizitori A 25, 71; B 198
 inchiziție C 23
 independența naturală a oamenilor B 222
 — statului B 231
 industrie LXXX-LXXXI
 inegalitate A 63, 69
 (spiritul de) inegalitate A 143
 inegalitatea averilor A 122—123, 126
 — sexelor A 321
 influența mediului XXXIX
 infractori B 231
 infracțiuni LXXIII—LXXIV, A 106, 115—118, 133, 233, 236, 246; B 231; C 23, 44, 121
 — private A 35—36
 — publice A 35—36, 224
 instanțe C 143
 instanțe laice C 87
 instituții A 51—52, 66; C 122
 — de mînă moartă B 192
 — de stat B 120
 instrucția procesului C 104
 insulta C 56, 57, 67
 insurecția A 150—151
 interes particular A 49
 — public A 49
 interogatoriu-ii C 42, 87
 invazii A 184
 iobagi C 64, 108, 136, 137, 140, 141, 143
 iobăgie XCII; C 141, 142
 istorici politici XLIII
 — sociologi XLIII
 istorie VII, XLV, LIX

I

împărțeala avutului B 209
 — pămînturilor A 61; C 7, 8, 9, 10, 12, 138, 139, 140, 181, 365

împrumut, -uri B 86, 114, 115, 116, 119, 120, 121
 împrumuturi cu contract B 114; C 307, 309
 împrumuturi cu dobîndă B 112, 114, 116, 118; C 306, 307, 308, 314, 344, 346
 împrumuturi viagere B 192
 împuterniciții poporului A 19
 încriminarea pentru nedenumțare A 248
 îndatoriri A 45—46
 înmulțirea populației B 134, 138, 154
 înmulțirea speciei B 124, 125, 149
 învinuit C 62, 64, 66

J

judecători A 94—95, 98—99, 103—104, 197—198, 222, 224—225; B 22, 23, 226, 227; C 42, 53, 55, 60, 66, 68, 69, 84, 89, 105, 106, 166, 174, 175, 178, 180, 202
 — eclesiastici C 104, 178
 jurămîntul A 153—154; C 43, 46, 50, 51, 363
 jurisconsulți C 104, 120
 jurisdicția bisericească B 148; C 82, 99, 100, 181
 — civilă C 90, 178
 — consulară B 22
 — criminală C 178
 — de familie C 90
 — laică C 99, 100
 — patrimonială C 175, 181
 — politică C 90
 — regală C 100
 — seniorilor C 100, 172, 174, 175
 — teritorială C 176
 justiția divină B 216
 — laică C 100
 — umană B 216

L

- lăcomia A 33; C 17
 legalitate LXIX
 legate B 146, 150; C 13, 14
 lege,-i LI, LIII—LV, LVII; A
 3, 11—12, 17, 36, 46, 57, 60,
 66, 71—75, 77—80, 86—87,
 97—98, 103, 165, 174, 192—
 —193, 283, 288—289, 291—295,
 297—299, 309, 345, 350, 371—
 374, 378, 380—385, 387—392,
 397, 399; B 9, 23, 29, 84, 86,
 88, 109, 114, 115, 116, 117,
 118, 119, 120, 122, 125, 135,
 136, 137, 139, 145, 152, 154,
 161, 162, 164, 167, 172, 173,
 174, 175, 185, 191, 195, 196,
 199, 202, 203, 204, 215, 225,
 230, 231; C 16, 17, 39, 40, 96,
 97, 272, 277, 341
 (categorii de) legi B 203
 (cauzele) legilor C 116
 (efectul) legilor C 128
 (eludarea) legilor C 17
 (întocmirea) legilor C 124
 (scopul) legilor C 111
 (spiritul) legilor LI; C 24, 118
 (stilul) legilor C 124
 legea agrară B 133
 legi ale barbarilor C 27, 28,
 31, 35, 37, 38, 39, 42, 43, 45, 51,
 52, 54, 89, 133, 149, 155, 159,
 165, 167, 168, 170, 172
 — canonice C 66
 — ciclurilor XLII
 legi civile LVII; A 13, 17, 94—
 96, 106, 113, 181, 259, 295
 302, 318, 331, 352, 354, 357—
 —358, 363; B 23, 113, 141,
 146, 147, 162, 172, 174, 176,
 191, 195, 201, 205, 209, 210,
 212, 213, 214, 216, 217, 218,
 220, 221, 222, 223, 224, 225,
 228, 230, 231; C 21, 22, 37, 72,
 108, 122, 127, 264, 295, 301,
 307, 338
 legea mahomedană B 183
 legile comerciale B 20
 — dezvoltării sociale LX
 — educației A 44, 57
 — de economie B 193
 — divine B 204
 — de desăvârșire (în religie)
 B 167
 — domestice B 227
 — faptului în sine A 175
 — favorabile libertății cetă-
 țeanului A 251
 — fiscale B 146
 legea formării societăților po-
 litice A 175
 legi fundamentale A 27, 29, 81
 — generale ale mișcării A 13
 — interne ale dezvoltării so-
 cietății LXV
 — invariabile A 11—12
 — juridice LVII
 — moralei A 13; B 168
 — naturale A 13—15, 175,
 295, 331; B 199, 205, 209, 211,
 218, 220, 221; C 281
 — penale A 94, 96, 232—233;
 B 197, 198
 — personale, vezi legi civile
 — politice LVII, A 13, 17,
 113, 174, 318, 354, 363; B 146,
 162, 196, 209, 210, 212, 222,
 223, 224, 225, 227, 229, 230; C
 72, 122, 127, 254, 264, 295,
 301, 334
 — posibile A 12
 — pozitive A 12—13, 15; C
 272
 — rațiunii naturale A 175
 — religiei A 13, 42; B 168,
 174, 176, 180, 201, 204, 212,
 214, 216, 217
 — religioase locale B 181,
 182
 — scrise C 38, 41, 53
 legi somptuare A 122, 124—
 128, 137

— teritoriale C 38, 39, 40
 — umane B 204, 205
 legiști practicieni C 104
 legitate LIII—LIV, LIX, XCVI
 legiuitorului A 57, 60; B 86,
 134, 135, 167; C 16, 17, 111,
 112, 113
 legislatori C 131
 lenea spirituală B 172
 leudes, v. vasali
 liberul arbitru XLV
 libertate LXVII—LXIX, LXXV;
 A 28, 144, 257, 259, 262, 267,
 273, 305, 346; B 15, 222, 228;
 C 111
 libertatea cetățenească (cetă-
 țeanului) A 226, 231—233, 236,
 250—251, 301; B 21, 222
 — civilă LXXV; A 305, 308,
 311
 — comerțului B 18, 19
 (principiul) libertății contrac-
 tuale LXXIX
 libertatea femeilor A 381
 — filozofică A 232
 — politică A 192—195, 205,
 207, 218—220, 222, 228, 230—
 —232, 311
 — publică A 301, 327
 — regimului A 226
 — statului B 224
 libertăți cetățenești LXIX,
 LXXV
 liniștea cetățenilor A 233, 235
 liniștea publică A 194
 locuitorii insulelor A 348
 logodna B 144
 lovături de stat B 74
 lumea ființelor raționale A 12
 — fizică A 12
 — materială A 11; C 270
 luxul A 33, 122—123, 125—132,
 137—138, 155; B 33, 152, 193,
 219; C 10, 12, 13, 14, 18, 19,
 59

M

magistraturi A 72
 magistrați A 20, 70, 72, 75, 88;
 B 144, 201
 magnați B 27
 majorat,-e A 72, 84
 majordom,-i C 203, 204, 205,
 206, 208, 209, 210, 211, 216,
 217, 228
 mama B 123, 124, 125, 126, 136,
 147, 148, 207, 218, 219, 220;
 C 8, 19, 20
 maniere A 69, 371, 373, 375,
 378—385, 387, 390—391
 manufacturi A 33; B 110; C
 364
 marfă,-uri B 15, 16, 26, 30, 79,
 82, 83, 84, 90, 91, 92, 94, 98,
 99, 106
 martori B 205; C 41, 42, 44,
 50, 64, 65, 66, 76, 80, 86, 87
 106, 118, 119
 martori mincinoși C 65, 118,
 119
 mașină B 134
 mărimea teritoriului LXIII
 mărturie A 232—233; C 42, 119
 mediul LXV
 — geografic XL, LXIV
 — natural LX
 meseriași A 54
 meserie,-ii B 156, 157
 meșteșugari B 108, 112, 133, 134
 meșteșuguri A 52, 54—55; B
 30, 33, 133, 134, 158; C 146,
 147, 364
 metempsihoza B 134, 179, 181
 metropola B 75, 76, 77
 mijloace de trai A 350
 minister public C 87
 miniștri A 77, 103
 minori C 90
 mișcarea (materiei) A 11—12
 mîna de lucru B 110
 minăstiri B 158, 192
 moderația A 36; C 101

- modificare A 12
 modul de producție capitalist LXXVIII
 modul de a acuza A 105
 monahism A 290; B 129
 monarh,-i A 19—20, 24—25, 32, 42, 75, 77, 86, 95, 121, 148, 158, 170, 200, 258, 273, 275; B 32, 126
 monarhie,-ii XXXVII, LXIV, LXVII—LXVIII, LXXII, XCII; A 3, 24, 27—28, 32, 36—38, 40, 43—46, 48—50, 53, 59, 68—69, 73—77, 87—88, 90, 92—93, 95, 98—99, 101, 103, 106, 120, 125—128, 131, 135, 138, 146—149, 156, 169, 181—183, 193—194, 196, 202, 207—210, 229, 245—246, 254, 256—257, 261, 263, 271—272, 276, 278, 300, 310, 381, 400; B 12, 13, 15, 24, 112, 130, 152, 162, 165, 166, 167, 194, 213, 215, 224; C 20, 30, 38, 105, 112, 132, 136, 144, 149, 156, 157, 163, 177, 182, 187, 214, 229, 239, 246, 248, 291, 341, 342
 monarhie absolută XIV—XVI, XLII, LXIX, XC
 — constituțională XIX, LXVI, LXVIII
 — temperată XLII
 (principiul) monarhiei A 146—148
 monarhii electivă B 210
 moneda LXXIX; A 353—355; B 84, 85, 86, 87, 91, 92, 93, 97, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 107, 110, 230
 monede ideale B 87, 88
 — reale B 87, 88
 monopol-uri B 23, 72
 morala A 46, 328; B 168, 187, 190, 200; C 277, 283, 333
 moralitatea publică A 130; B 124
 moravuri XCVIII; A 5, 44—45, 64—67, 126, 131, 133—135, 137, 154, 183, 371, 373, 375, 378—385, 387—391; B 9, 139, 147, 152, 164, 165, 174, 196, 202, 208, 213, 219; C 17, 18, 47, 57, 277, 298
 (bunele) moravuri A 233, 235, 239
 moștenire A 65; B 144, 146, 209; C 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 48, 49, 71, 90, 116, 128, 202, 265
 moștenire „ab intestat“ C 9, 12, 13, 15
 moștenitori B 208, 209; C 7, 9, 11, 13, 14, 15, 20, 116, 128, 260, 265
 — ascendenți C 20
 — colaterali C 20
 — descendenți C 20
 munca B 156, 157, 170
 muncitor,-i B 156
 munteni A 346
 muzică A 54, 56
- N**
- natura LIII
 — climei A 283
 — guvernământului LXIV; B 135, 153
 — monedei B 85
 — solului LX; A 345—347, 349—350
 națiune,-i A 6; B 11, 76, 81, 83, 84, 94, 157, 158, 210, 230, 231; C 36, 50
 nave B 38, 39
 navigație A 194; B 14, 46, 48, 49, 51, 54, 57, 59, 77, 78, 89, 113, 154, 183
 neamuri germanice A 358, 360, 364
 negoț A 33, 53, 55, 64; B 30, 47, 51, 55, 65, 66, 75, 81, 84, 88, 113

negustori B 17, 18, 19, 21, 22,
24, 25, 94, 98, 99, 108, 112
nemurirea sufletului B 177,
178, 179
nepoți B 221; C 8, 12, 20, 90
nobili A 35, 71—73, 145; B 25,
108, 158; C 56, 60, 64, 105,
194, 265
nobilime XIV—XV, XVII,
XXXVII—XXXVIII, LXVIII;
A 27, 73—74, 149; B 24, 25,
69; C 32, 49, 51, 104, 142, 187,
192, 193, 194, 197, 211, 213,
220, 233, 239, 241, 242, 251
nora B 220
norma A 33
notorietatea faptului C 62
numărul locuitorilor B 122,
132, 133, 134, 135, 136, 153

O

oameni liberi C 150, 151, 155,
157, 160, 161, 163, 164, 166,
179, 193, 194, 213, 214, 215,
233, 242, 244, 245, 246, 247,
248, 261
obiceiuri LXI; A 29, 66, 352,
381; B 117, 196, 202, 230; C
24, 38, 39, 52, 277
obligații civile B 232, 233
ofense C 56
oligarhie A 145
omul A 7, 11, 13; C 16, 17, 281,
282
omul în starea de natură A 14
onoarea LXVI; A 3, 38—40,
42—44, 46—47, 49, 52—53, 73,
87—88, 92, 96, 159; B 167,
179; C 46, 53, 55, 341, 342,
344
operații de schimb B 90, 96,
98, 100, 103, 107, 108, 109
oraș-e A 27; B 120, 156
orașe comerciale B 23
ordinea civilă C 98
— politică C 98

— publică C 93
— succesiunilor B 208, 209,
210; C 8, 264
organizarea politică B 174, 176
organizarea statului B 193, 196
orgoliul LXII
— popoarelor A 376—377
orînduirea capitalistă LX,
LXXXI
— feudală LXXXI
— de stat A 53, 60, 74, 192,
194—195, 207, 226, 230
ostracismul B 225, 226; C 115

P

pacea A 14; B 10, 174, 175
parlament-e A 27, 75
parte, părți C 64, 65, 66, 84, 88,
111
partea publică C 89, 90, 91, 92,
119
partide C 112
patria A 6; C 24
patricieni A 213—218, 223; B
115
pămînturi B 26, 158
— alodiale C 160
— arabile B 132
părinți A 68, 119—120; B 127,
128, 144, 207, 209, 219, 220; C
14
păstori A 350—352, 355; C 137,
138
pături sociale B 194; C 101
pășuni B 132, 182
pedeapsa cu moartea B 179
pedepse LXXIV, A 106, 110—
111, 113—114, 116—117, 135,
233—235, 236—239, 246, 248—
249, 380—381; B 87, 139, 143,
146, 149, 150, 155, 173, 197,
201, 232; C 89, 121
— corporale A 118—119; C 23,
105
— pecuniare A 118—119; C 23,
89, 119, 120

- (natura) pedepselor A 233
 (proporția) pedepselor A 233
 (puterea) pedepselor A 108—109
 penestii A 55
 penitențe B 170
 perceperea dărilor C 147
 perieci A 55
 pescuitul A 354
 piețe B 99
 pirătul C 41, 42, 71
 plebei A 215—217, 223—224; B 24, 115
 plebiscit A 224
 plugari B 112, 133, 136; C 143
 pluralitatea femeilor B 163
 poligamie A 321—326, 328—329; B 126, 210, 214; C 293, 294, 296, 299, 335, 336
 politețe A 44—46
 polițe B 26
 poliție secretă A 255
 popor,-oare A 18—24, 37, 57, 70, 73—74, 76—77, 85, 141—142, 153—154, 210—221, 224, 226; B 106; C 24
 popoare barbare A 351, 365, 370; B 13, 30, 69, 152; C 27
 — sălbatice A 351, 355, 373; B 30
 porto-franco B 18
 porturile maritime B 131
 practică judiciară C 105, 108
 praetori A 215, 225, 228
 precepte B 211
 predestinație B 172
 prefecti (ai comerțului) B 22
 prejudecăți A 7, 355; B 179, 200
 prejudicii B 87
 preot suprem B 194
 preț,-uri B 79, 90, 91, 92, 98, 105
 — banilor B 90
 prevaricațiune C 127
 prezumție C 127
 pricini C 111
 — civile A 221; B 21; C 51, 62
 — comerciale B 21
 — criminale C 51
 — de datorii C 71
 — de moștenire C 71
 — penale C 71
 principe,-i A 6, 27, 29—30, 32, 36, 40, 42, 71, 76, 81, 85—88, 90, 101, 103, 105, 147—148, 156, 170—171, 173, 175, 195—196, 254—261, 265, 268—269, 272, 274—277; B 17, 18, 23, 73, 91, 94, 99, 107, 109, 156, 162, 163, 164, 166, 192, 194, 196, 201, 202, 210, 228, 229, 233; C 166, 201, 235
 principii despotici A 77
 principii de guvernământ LXIV—LXV; A 141
 principiul separației puterilor LXXII
 privare de libertate B 20, 21, 114
 privilegii A 27, 69, 74; B 18, 24, 150, 155—156; C 28, 36, 49, 93
 privilegiile căsătoriților B 142, 143, 144
 proba apei clocotite C 44, 47, 52, 214
 — prin apa rece C 52
 — prin cruce C 52
 — prin duel C 46, 47, 48, 49, 52, 53, 62
 — prin duel judiciar C 42, 43, 45
 — focului C 46, 47
 — cu martori C 62, 106, 107
 — prin jurământ C 51
 probe negative C 41, 42, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52
 — pozitive C 42
 procedura C 53, 104
 — duelului C 49, 50, 59, 66, 103
 — franceză C 95, 96, 97, 98

— publică C 86
 — „par record“ C 87
 — secretă C 86, 87
 proces,-e C 64, 65, 88, 89
 — penale A 232
 procuror,-i C 90, 92, 125
 producție LXXXI, XCVIII
 produse agricole B 133
 produsele solului B 132
 profit,-uri B 79, 80, 81, 98,
 99, 102, 109, 110, 114
 profitul capitalist LXXXI
 pronunțare C 62, 71
 pronunțarea hotărîrilor A 99;
 C 104, 126
 proprietarii pămînturilor B 26,
 112, 156
 proprietate XVI, LXXV; B
 152, 222, 223; C 49, 159
 proprietatea bunurilor A 85;
 C 111
 — statului B 224
 prostituție B 124
 protecționism LXXX
 psihologie LXXXII
 pudoare B 205, 206 220; C 365
 punctul de onoare C 54, 55,
 56, 57, 66
 pupil,-i C 64, 127
 putere A 42, 85, 194, 207, 217,
 226; B 17
 — arbitrară A 217
 — civilă B 194; C 165
 — clerului A 28
 — consulară A 217
 — ereditară A 200
 — executivă A 29, 195—198,
 200—202, 204—206, 210, 217,
 220—221, 226, 391, 396,
 — fiscală C 165, 166
 — judecătorească A 195, 197,
 200, 203, 210, 217, 221, 226—
 228
 — legislativă A 195—198, 200—
 206, 210, 217—221, 226, 391
 — militară C 165
 — părintească A 16

— politică A 16
 — religioasă B 194
 — de stat LXIX
 — suverană B 127
 — tribunilor la Roma A 200,
 202
 puteri intermediare A 27—28,
 76, 101
 (durata) puterii A 26
 (întinderea) puterii A 26

Q

quaestor A 224—225

R

rahimburgii, v. judecătoria
 rațiune LVII; A 17, 303; B 200;
 C 95
 — primordială A 11
 răscoala C 112
 răscumpărarea pămînturilor C
 82
 război,-ie A 78, 174—175, 194;
 B 155, 174, 175, 187; C 63, 76
 — civil-e A 76; B 174, 210; C
 17, 45, 241
 — între familii C 45, 46, 63
 răzbunare C 169, 170, 171, 172
 recăsătorire B 144, 149, 213, 214
 reclamantul C 42, 77
 recompense A 88; B 143, 146,
 150, 155, 173
 reducerea impozitelor A 276
 — la sclavie A 301—306
 regi A 209—214, 222; B 5, 72; C
 72, 73, 74, 79, 80, 85, 92, 94,
 100, 108, 136, 153, 155, 157,
 162, 163, 164, 174, 175, 176,
 180, 182, 194, 196, 201, 206,
 209, 210, 212, 213, 214, 216,
 217, 220, 228, 229, 230, 242,
 243, 247, 249, 252, 257, 262,
 263
 regimul aristocratic A 125

- democratic LXV, LXVIII
 - despotic XLI, LXVI, LXVIII
 - monarhic LXVI
 - republican LXVII
 - registre publice C 106
 - regulamente de poliție B 231, 232
 - reguli speciale B 232
 - regulile pudorii A 246
 - reîmpărțirea pământurilor A 124
 - relații marfă-bani LXXXI
 - religie LIV—LV; A 29, 42, 46, 52, 80, 82, 154, 194, 233—234, 303, 385, 397; B 15, 125, 135, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 193, 194, 195, 196, 201, 202, 204, 211, 213, 214, 216, 220; C 277, 283, 289, 290, 295, 296, 300, 303, 331, 332, 333, 334, 337
 - religia budistilor B 177
 - calvină B 166
 - catolică B 165, 166
 - confucianistă B 177
 - creștină, B 161, 163, 164, 165, 166, 167, 178, 182, 184, 187, 188, 196, 198, 201, 213; C 290, 295, 300, 308, 309
 - religii greșite B 174
 - religia indiană B 180, 183
 - religia luterană B 166
 - mahomedană B 163, 164, 165, 180, 183, 184, 199
 - naturală LIV; C 278, 282, 285, 286, 287, 296
 - păgînă B 171
 - protestantă B 165, 166
 - revelată LIV; C 282
 - șintoistă B 187
 - taoiștilor B 177
 - renta, C 148, 155, 157
 - reparații de prejudicii B 87
 - republica, LXVII, XCII; A 25, 28, 33, 36, 43—44, 53, 55, 57, 59—60, 68, 75, 84—85, 87—88, 90, 92, 106, 124, 127, 132, 134, 138, 141—142, 145, 148—149, 155, 158, 168, 193, 229, 248, 261, 277—278, 312, 313, 327; B 13, 104, 111, 126, 127, 133, 135, 138, 145, 148, 152, 165, 166, 167, 193, 215; C 32, 117, 291, 341, 342
 - republici comerciale A 65; B 22
 - federative A 165, 167—168, 179, 208
 - militare A 65
 - repudiere A 332—334, 390
 - rescripte C 129, 130
 - restituții B 225
 - retracte A 72—74
 - retribuție A 70
 - revizuirea sentințelor C 79
 - revoluție A 66, 76; B 196; C 98
 - rituri B 186
 - rînduială A 33
 - robia casnică A 330
 - robia femeilor A 381
 - rude C 7, 18, 19, 20, 169, 170, 171, 172, 173, 202, 265
- S și Ș**
- sacrilegiu,-ii A 234; B 212
 - salar,-ii A 70
 - sanctiuni B 232
 - sanctiuni fiscale A 270
 - sărăcia B 156, 157; C 10, 14
 - sărbători B 180, 181
 - scabini, v. judecători
 - schimb B 85
 - în natură B 84
 - schimbarea religiei B 196, 197
 - sclavi A 312—318, 321; B 64, 207, 227
 - înarmați A 312
 - sclavia A 304—310, 313, 342; C 361

- sclavia casnică A 321
 - civilă A 300, 307, 311
 - naturală A 307
 - personală A 308—309
 - politică A 300, 305, 311, 337, 355
 - reală A 308—309
- scrieri A 245
 - satirice A 245—246
- scrisori anonime A 255
 - de schimb B 73, 100
- securitate LXIX; C 93
- semnul,-ele (valorii-lor) B 17, 29, 81, 85, 91, 112; C 306, 349
- senat A 20, 23—24, 66—67, 141, 211—213, 215—221, 224—226, 229; B 189; C 143
- senatul roman A 113; B 116, 120, 140
- senatus-consulte B 120, 145
- senior,-i A 27; B 73, 192, 223; C 36, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 94, 100, 104, 105, 106, 108, 143, 148, 155, 158, 160, 162, 163, 164, 174, 175, 176, 197, 198, 216, 220, 229, 237, 247, 248, 252, 253, 260, 262, 263, 265
- sentimentul religios B 185
- separația de corp B 212
- separația puterilor LXXII—LXXIII; A 211
- servajul C 141, 144, 146, 154
- servi C 143, 146, 150, 155, 158, 175
- serviciul militar C 150, 160, 246, 264
- sete de avere A 33
- siguranța A 165, 168—169
- (cetățeanului) A 231—233, 235
- sinuciderea A 295; C 116, 117, 128, 284, 338, 339, 340
- sistem procedural C 42, 43
- slujitorii cultului B 189
- sociabilitate A 375
- societate,-ăți A 12—15, 52—53, 57; B 203, 204, 209, 213, 215, 225; C 16, 283
- societate feudală XLVI
- sociologie XL—XLI, LVIII, LXXVI, LXXXVI
- socri B 220
- solul LXIII, XCVIII; B 134
- soț B 124, 140, 143, 144, 149, 179, 206, 207, 212, 213, 214, 217, 218, 222, 226, 227; C 25, 63, 64, 126, 128, 261
- soți B 147; C 18
- soție B 124, 125, 126, 143, 149, 206, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 222, 226, 227; C 25, 126, 128, 261
- sperjurul C 42, 48, 51
- spiritul comercial (comerțului) B 10, 20, 24, 158
 - de echitate B 223
- spiritul general (al unui popor) A 373, 375, 378
 - de egalitate A 69
- spirit inventiv B 158
- spiritul legilor A 17
 - legiuitorului C 111
 - de libertate B 223
 - de moderație A 68; C 111
- starea naturală LXX
 - de război A 15
 - de societate B 177
 - a treia XVII, XXXVIII; C 142
- statul A 36, 68, 74—75, 79; B 11, 85, 86, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 109, 110, 111, 120, 153, 154, 156, 157, 165, 166, 193, 194, 195, 196, 202, 204, 208, 210, 223, 224, 230; C 16, 24, 242, 243
 - burghez LXXII, LXXXIX
 - civil A 16
 - politic A 16

statul,-e constituționale XC
 state aristocratice A 69
 — despotice LXIV A 27, 29, 39, 41, 53, 59, 71, 82, 84, 91, 101, 119—120, 127, 138, 145, 168—169, 190, 194, 245, 260, 271—272, 277, 300; B 13, 25 108, 167, 215; C 291
 — moderate A 97, 119, 194, 271, 311
 — monarhice A 127
 — populare A 21, 27, 32, 69, 251
 — republicane A 310
 stingerea datoriilor publice B 111
 structura politică B 166
 — statului A 25, 75, 207, 226, 231; C 122
 substanțe spirituale A 11; C 270
 substituții A 72—74; C 12, 116
 succesiune,-i A 60, 96; B 125, 127, 208, 209, 210, 224; C 7, 8, 12, 15, 19, 20, 202, 253, 254, 261, 265
 succesiunea feodelor C 253, 254, 255, 259, 261
 — la tron A 82; B 209, 210, 224, 225, 230, 231; C 253, 254, 259
 superstiții A 355; B 193
 supravegherea căsătoriei B 127
 supunere A 41—42. 68
 surori B 219, 220, 221; C 19
 suveranitate XC
 șerbi de mînă moartă B 72

T

tarife vamale B 15
 tata B 122, 124, 125, 130, 134, 148, 151, 152, 200, 206, 207, 208, 218, 219, 220; C 7, 9, 11, 12, 16, 19, 25, 90

taxa,-e de aprobare a vînzării C 260
 — judiciare C 164, 166, 174, 178
 — de mînă moartă B 73, 192
 — de răscumpărare C 260, 261
 — de trecere C 200
 — vamale B 18
 tăinuitor C 119, 120
 teama LXVI; A 40, 44, 49, 53, 78—80, 120, 159
 temple B 187, 188, 189
 teoria climei XXXIX—XL
 — separației puterilor LXXI. LXXXVIII—XC
 teritoriu C 24
 testament,-e A 60; B 22, 143, 147; C 8, 10, 11, 12, 18, 93, 101
 testament militar C 10
 — „în procinctu“ C 10
 testator C 16
 tezaur B 17; C 199
 — public A 33, 70; B 116, 146; C 90, 240
 tiranie XCII; A 71, 372
 titluri de rentă B 90
 toleranța religioasă B 195; C 295
 tortura A 117—118; C 118, 119
 tragere la sorți A 22, 24
 transferarea de valori B 103
 transferul de capitaluri B 99, 108
 transmiterea bunurilor C 93
 — puterii A 85
 tranzacții B 99, 109
 treburi obștești A 21
 — publice B 144, 148
 tribunal,-e A 94—95, 197; B 201, 215; C 29, 66, 67, 70, 97, 98, 102, 105, 164, 176, 180
 tribunal,-e bisericești B 212; C 52, 63, 99, 100
 — casnic A 132—133, 137
 — civile B 229
 — eclesiastice C 51

— inchiiziției B 215
 — laice C 52, 100
 — penale B 229
 — penitenței B 215
 81
 — regelui C 72, 73, 75, 78, 80,
 tribunale seniorale C 70, 71,
 76, 77, 79, 80, 81, 83, 84, 95,
 104, 105
 tribunal suzeran C 70, 72, 76,
 77
 tribuni A 75—76, 215, 223; B
 151
 tributum C 153, 154
 tutelă A 389
 tutore C 64

T

țărani A 345—346; B 27, 136,
 223
 țări catolice B 181
 țări comerciale B 26, 157
 — protestante B 181

U

ultraj C 54
 unchi B 222
 uniformitate A 12; C 130
 uniuni civile B 125
 uzanțe C 24
 uzuri LXI, XCVIII

V

valoarea banilor B 80
 — (mărfurilor) B 85
 — mobiliară B
 — nominală (a acțiunilor) B
 102, 103
 — nominală (a biletelor) B
 102, 107
 — nominală (a monedei) B
 67, 99, 100, 104

— pozitivă (a monedei) B 94
 — relativă (a monedei) B 94
 valori B 103
 vama, B 19, 83
 vama în regie B 19
 vanitate LXII, A 376
 vanitatea poporului A 376
 vasali C 41, 61, 66, 67, 68, 69,
 70, 71, 72, 76, 78, 81, 82, 88
 103, 104, 105, 108, 135, 137,
 158, 160, 161, 162, 163, 179,
 213, 214, 244, 247, 248, 249,
 250, 257, 260, 263, 265, 362
 vasalitate C 134
 văduve C 25, 63, 99, 261
 văduvie B 150
 venituri publice A 71; B 230
 veniturile statului A 70, 262
 veri B 219, 221
 vicii morale A 378
 — politice A 378
 violența B 14, 155; C 115
 virtutea LXV—LXVI; A 3, 32—
 33, 35—36, 38, 40, 44—45, 49,
 57, 68, 87, 90—92, 141, 151;
 C 325, 341, 342, 343
 — cetățenească LXVI
 — creștinească A 3
 — morală A 3; C 325
 — politică A 3—4, 38, 49, 53;
 C 325
 vizir A 29—30, 79, 85
 vânătoare A 354
 vânători A 350—351
 vînzare B 84
 voința LXII; A 23, 29
 voluptăți C 17
 vot A 22
 votul pe față A 22—23
 — secret A 22—23

Z

zei B 193, 194
 zestre B 144

INDICE DE NUME

A

- Abisinia B 85
 Abisinieni B 211
 Acilius Glabrio A 113
 Addison A 24
 Adrian B 53; C 18, 19
 (Papa) Adrian I C 36
 Afganii A 340
 Africa A 140, 304, 323, 343,
 350, 372; B 30, 36, 42, 46, 50,
 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61,
 64, 74, 77, 84, 91, 164, 210; C
 139, 148, 277, 294
 Agathias A 325, 371
 Agesilau A 185
 Agobard C 29, 31, 46, 48, 66,
 237, 259
 Ahaia A 277
 Ahmed A 326
 Airmoir C 143, 204
 Aix-la-Chapelle C 221, 232,
 248
 Alani C 148
 Alaric C 28, 138
 Albania B 48
 Albuzeir-el-Hassan A 324
 Alecsandri, Iancu XCIII
 Alecsandri, Vasile XCIII
 Alemani A 313; C 21, 24,
 39
 Alembert (Jean le Rond d')
 LXXXIII
 Alep B 66
 Alexandria A 62; B 45, 50, 69
 Alexandru A 157, 179, 185, 188,
 241; B 36, 42, 43, 44, 45, 46,
 47, 48, 49, 50, 51, 61, 67; C
 131, 187, 235, 279
 (Papa) Alexandru al VI-lea B
 75
 Alger B 86, 136
 Alienor C 261
 (Victor) Amedeu A 89
 America A 157, 303—304, 337,
 343, 350; B 58, 67, 74, 75, 77,
 78, 89, 130, 188
 Americani A 303
 Amfiction C 113, 114
 Amiens C 93
 Amisieni B 61
 Amisos B 61
 Ammianus Marcellinus A 19
 Amsterdam XI, XXIII; B 95
 Anastasie A 91, 121; C 185
 Andély C 211, 244, 245
 Andocide A 251
 Angelos, Isac A 121
 Anglia XI, XXII, XXXV; A
 27, 98, 117, 128, 140, 172, 222,

- 242, 271, 273, 277, 295, 357; B 15, 19, 24, 40, 59, 72, 78, 86, 99, 128, 132, 136, 158, 206; C 42, 71, 118, 119, 131, 161, 284, 285, 339, 350, 352
- Anian C 28
- Anjou C 96, 97
- Anselme (S.) XXXV
- Anson, G. A 159; B 81
- Antile B 77
- Antiochia B 91
- Antiochus B 47, 62
- Antipatros A 26; C 326, 327
- Antoninus Pius A 89; B 53; C 117
- (Marcus) Antonius A 152, 314
- Antoninii A 242; B 169
- Anzegise C 156, 164
- Apolo B 174
- Apolorod B 49
- Apollionios Adramittin B 49
- Appian A 250; B 61, 118, 140
- Appius Claudius A 221
- Aquitania C 220, 240, 261
- Aral B 34
- Arabi A 340, 355; B 66, 209, 220
- Arabia A 321; B 45, 46, 182, 183
- Arabia Felix B 49, 65
- Aragon A 172; B 72, 75, 192
- Arbela A 187
- Arbutnot A 323
- Arcadius A 240—241, 244, 260, 322; C 20
- Arcadienii A 54
- Arbogast C 27
- Argos C 115
- Ariana B 43, 49
- Aristide A 20, 233, B 226
- Aristip A 353
- Aristobul B 33
- Aristodem A 184
- Aristotel XXXIII; A 48, 54—55, 67, 143—145, 150, 154, 187, 209—210, 232, 292, 306, 347; B 10, 58, 71, 77, 127, 136, 174, 226; C 115, 131, 344, 345, 346
- Arno B 119
- Arnoul C 256
- Arrianus A 186—189; B 45, 47, 54; C 187
- Artaxerxe A 83
- Artemidor B 53
- Asconius A 155
- (Anius) Asellus C 14
- (Sempronius) Asellus B 118; C 315
- Asia A 82, 185, 197, 230, 238, 270, 273, 290, 322—324, 327, 338—343, 349, 351, 357; B 33, 35, 40, 54, 60, 62, 64, 74, 77 164; C 294, 350
- Asia Mică A 208; B 42, 48, 137
- Asiongaber B 36
- Asiria B 45
- Asirienii B 33, 34, 220
- Assuerus A 42
- Astrabat B 34
- Atena A 19—23, 33—34, 55, 59, 61—62, 65—67, 72, 118, 132, 146, 151, 156, 197, 251—252, 266, 313, 334; B 12, 20, 39, 57, 127, 142, 180, 182, 207, 226; C 9, 10, 115, 122, 131, 326, 327
- Ateneu B 41
- Atenienii A 145, 375; B 40, 85
- Atahualpa B 229
- Atica A 345; B 39, 58
- Atlas B 9
- Atticus A 345; B 120
- Attila B 218
- Aubigné (T.A.d') A 47
- Aufrerius C 265
- Augustin, Aureliu LVI; B 208; C 13
- Augustus A 89, 91, 126, 135—136, 155, 245, 247, 277, 372; B 53, 66, 138, 140, 141, 144, 145 146, 147, 174; C 12, 17, 235
- Augustulus C 138

Aulus Fulvius A 68; B 139
 Aulus Gellius A 119, 334; B
 142, 143, 147; C 10, 13, 18, 111,
 121, 125
 (Marcus) Aurelius A 89
 Aureng—Zeb B 157
 Austrasia C 21, 205, 206, 210,
 216
 Avit (Sfintul) C 66

B

Bab-el-Mandeb B 53
 Babilon B 45, 46
 Bactriana B 33, 49, 68
 Bactrieni B 34
 Baluze C 25, 28, 74, 75, 151,
 153, 155, 156, 157, 160, 161, 162,
 163, 164, 172, 173, 178, 179, 180,
 181, 191, 199, 201, 202, 219,
 222, 223, 224, 225, 226, 227, 231,
 232, 242, 243, 245, 246, 248,
 250, 251, 252, 262, 263
 Bantam A 324; B 131
 Barbeyrac, J. A 179
 Barițiu, George XCII
 La Barre XVI—XVII
 Bartholin, Thomas B 178
 Baskin, M. P. XXXVII, LVI,
 LXXXIV
 Bastilia XXII
 Batavia B 186
 Bathalsi B 34
 Bayle, P. XX—XXI, XXVI; B
 162, 166, 206; C 270, 275, 278,
 279, 291, 292
 Bavarezii C 21
 Bavaria C 264
 Baviile B 72
 Bădărău, D. VII
 Beaumanoir (Ph. de) A 107; B
 212, 223; C 45, 47, 51, 52, 53,
 54, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 64,
 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85,
 86, 87, 92, 94, 95, 96, 97, 99,

100, 103, 104, 105, 107, 108
 Bellièvre (N. de) A 102
 Bender A 78
 Benjamin din Tudela XXVII
 Berberia B 209
 Bernard C 236
 Bernier XXVII; A 287, 291,
 299; B 181, 182, 183
 Betica B 59
 Betis B 58, 59
 Bignon C 31, 180
 Biserica romano-catolică XV—
 XVII
 Bizanțul A 207
 Bocchoris B 20
 Bochard, S. B 35
 Bodin, J. XXXIX; A 85
 Boemia A 309
 Boisguillebert LXXIX
 Bonn C 256
 Bordeaux X—XI
 Bossuet, J.B. XLIII, XLV,
 XLIX
 Boston B 19
 Bougerel, J. A 234
 Boulainvilliers (H. de) B 182;
 C 142, 195
 Bourges C 54
 Boutillier C 84, 86, 87, 92, 100,
 103, 104, 265
 Boyer, Abel XLIII; C 265
 Brașov XCII
 Brazilia B 52, 81
 Brunhilda C 197, 198, 199, 200,
 203, 204, 205, 209, 244
 Brussel B 72; C 82
 Brutus A 222, 247; B 119
 București XCIII
 Budai-Deleanu, I. XCIII
 Budé, G. B 105; C 98
 Buffier XLIV
 Bulionismul LXXX
 Burgundia B 75, 206; C 29, 43,
 46, 48, 49, 198, 205, 206, 208,
 216, 217
 Burgunzii A 177, 188, 364; C
 22, 23, 24, 27, 29, 31, 38, 39, 41,

50, 137, 138, 139, 140, 141, 143,
145, 190
Burnet, Gilbert XLIII; A 242;
B 132, 158

C

Cadix B 20, 35, 82
Caesar A 33, 97, 115, 152, 180,
186, 189, 218, 247, 277, 358,
369; B 9, 86, 139, 140; C 24,
114, 115, 133, 134, 135, 136,
137, 279
Caillois, R. XIII
Caindasuind C 22, 33
Caius A 33
Calas, Jean XVI—XVII
Calicut B 74, 202
Caligula A 88
Calmucii B 202
Calvin, J. B 166
Calviniști C 220
Cambyses B 46, 211
Camoëns B 74
Canada B 136
Cane B 49
Canisius, P. C 231
Cannae A 154, 180
Cantemir, A. VIII
Cantemir, D. VII, XLI—XLII
Capet, Hugues C 188, 230, 255,
257
Capitolinus A 115
Capitolinus, Iulius C 129
Capul Bunei Speranțe B 51, 52,
74
— Comorin B 51
Caracalla A 88; B 107; C 130
Caramania B 44
Carloman C 230, 231, 243
Carol I A 149
Carol al II-lea A 116
Carol al V-lea A 172
Carol al VII-lea C 82, 109
Carol al IX-lea A 47; B 153;
C 127

Carol al XII-lea A 78, 184—
185
Carol cel Frumos C 89
Carol cel Mare A 157, 264,
340—341, 366; B 153; C 21, 28
35, 36, 38, 50, 51, 52, 57, 75,
90, 130, 151, 152, 155, 156, 157,
160, 161, 170, 174, 175, 178, 180,
194, 204, 214, 215, 218, 219,
220, 222, 223, 224, 225, 226,
227, 229, 231, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 244, 245,
246, 248, 250, 258
Carol Martel C 21, 30, 210, 212,
217, 219, 220, 223, 227, 229,
238, 240, 245, 252
Carol Pleșuvul C 30, 36, 74,
150, 153, 156, 157, 163, 178,
181, 189, 194, 220, 222, 232, 240,
241, 242, 247, 248, 251, 252,
253, 255, 256, 257, 263
Carol Quintul B 75, 78
Carol cel Simplu C 255, 256
Carolingieni C 228
Carpin, Jean Duplan B 172
Cartagina LXVII; A 34, 146,
154, 180, 206, 225; B 12, 55,
57, 60, 62, 63, 104
Cartaginezi A 172, 179; B 52,
54, 56, 57, 58, 59, 60, 76, 77,
106
Cartezianismul LVIII, LXXXIV
Casa de Austria B 75
(Iulius) Cassianus A 242
Cassiodor A 363, 366, 368; C
33, 50, 145, 149
(Dio) Cassius A 126, 249
Castilia A 172; B 75, 82, 192
Castiliani B 23
Catel C 30
Cato B 226
Cato cel Bătrîn C 13
Catolici B 186
Catolicismul XLV, LV
Călinescu, G. XCIII
Căpățineanu, Stanciu XCIII
Cerne B 55, 56

- Ceylon A 323
 (Contesa de) Champagne B 72
 Chardin XXVII, XXXIX; A 29, 42, 260, 277, 309—310 331—332; B 183
 Charondas A 232
 Cheroneea A 34
 Chesterfield, lord XI
 Childebert C 23, 136, 159, 160, 171, 179, 180, 194, 211, 244
 Childeric A 365; C 185, 202
 Chilperic C 136, 144, 147, 188, 197, 200, 203, 210, 216, 217
 China XXVI, LXIV; A 93, 106, 117, 119, 120, 128—130, 159—161, 169, 190—191, 194, 239, 259, 270, 273, 277, 289—290, 319—320, 322, 324, 330, 337—339, 341, 348—349, 382—387; B 68, 78, 125, 132, 134, 183, 194, 209; C 27, 130
 Chinezii A 256, 259, 373, 377, 379; B 19, 149; C 27, 130, 337
 Chiril, S. B 186
 M. Tullius Cicero A 22, 51, 75, 100, 155, 192, 219, 222, 225, 247, 249, 251, 345; B 12, 118, 120, 148, 151, 171, 193, 223, 225; C 10, 13, 14, 15, 16, 17, 124, 308
 Cilicia B 119
 Cincinnatus, Quintius A 153—154
 Cipru B 39, 48
 Claudius A 33, 88, 102, 315; B 145, 147; C 19
 Clermont C 82, 96
 Clitos A 189
 Clotar A 232, 370; C 25, 161, 171, 180, 197, 198, 199, 202, 203, 208, 223, 224
 Clotar al II-lea C 171, 173, 178, 201, 202, 203, 204, 211
 Clovis A 368; C 21, 177, 183, 184, 185, 186, 187, 196, 205, 208, 216
 Coasta de Aur B 58
 Codul burgunzilor B 11; C 23, 141
 — civil A 259
 — lui Iustinian A 74, 240—241; B 24; C 102, 149
 — religios A 259
 — Theodosian A 241, 256; B 141, 148; C 27, 28, 40, 102, 125, 126
 — Turingilor C 21
 — vizigoților B 207; C 23
 Colbert LXXX
 Colchida B 32
 Coloanele lui Hercule B 35, 52, 53, 55
 Colonia XXIII
 Columb, Cristofor B 75, 81
 Commodus A 88; C 130
 Comnenul, Manuel A 236
 Comte, Auguste XCIV—XCV
 Conciliul de la Constanța C 350
 — de la Leptines C 221
 — de la Maçon C 224
 — de la Valence C 232
 Condeescu, N. N. X
 Condillac, E. B. de XCI
 Confucius A 331; B 177
 Conrad I. C 49
 Conrad al II-lea C 254, 255
 Constantin A 116, 134; B 146, 148, 149, 171, 180
 Constantin Porfirogenetul A 139
 Constantinescu, D. G. XCIII
 Constantinopol A 116, 237, 326
 Constanțiu A 256
 Constituția lui Carol cel Mare C 55
 — lui Gondebaud C 66
 — lui Henric I C 90
 — lui Lothar I C 25, 50, 222, 225
 — lui Otto al II-lea C 48, 50
 — lui Pepin C 39
 Coranul A 259
 Cordemoy XLIV
 Coreea A 337, 339

Corintul B 40, 41, 57, 60, 62
 Coriolan A 223, 335
 Cornea, Paul XCI—XCII, XCIV
 C. Cornelius A 113
 Cornelius Nepos A 61
 Coromandel B 51
 Corsicani B 77
 Cotta A 152
 Coucy, sire de A 172
 Craiova XCIII
 Creatorul, v. Dumnezeu
 Creștin B 179, 198, 199, 201
 Creștinism LV; A 306—307;
 325, 384—385; B 148, 223; C
 262, 275, 277, 287, 291, 292,
 293, 337
 Creta A 50—51, 151, 202
 Cretani A 55, 150; B 135, 136;
 C 121, 122
 Crillon (L. de) A 47
 Crimeea A 172
 Cristos XXXIII
 Cromwell, O. A 33, 97; C 279
 Cruciade A 293—294
 Cruciați B 153
 Cujas C 160, 220, 255
 Cumae A 184, 232
 Curentul geografic (în sociolo-
 gie) XL
 Fortunatus Curius A 118
 Quintus Curtius C 187
 Cuvillier, A. XL
 Cyneta A 54
 Cyrus A 183; B 33, 34, 43

D

Dagobert C 136, 197, 205, 210,
 263
 Dampierre, G. de A 319, 376;
 B 72, 134, 181
 Danezi B 178
 Dantzig B 17
 Darius A 187; B 42, 43, 51; C
 187
 Davila, E. C. C 127

Davy, G. LII
 Delos B 5, 60, 62
 Delsace B 209
 Demetrios din Faleron A 34
 Demostene A 22, 34, 100—101,
 316
 Derjavin, C. N. XXII
 Descartes LVII, LX
 Desfontaines, P. A 107; C 60,
 61, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 76,
 77, 78, 80, 81, 83, 84, 85, 87,
 88, 94, 96, 97, 108
 Deuteronomul A 248
 Diacre, Paul C 145
 Diderot XLIII, LVIII, LXXXIII,
 LXXXV
 Didius, Iulianus B 107
 Digeste B 141, 152
 Dio A 136, 155, 227, 247, 277,
 318, 372
 Dioclețiani B 199
 Diodor A 124, 143, 299, 354; B
 20, 21, 33, 58; C 326, 327
 Dion B 107, 138, 140, 141, 144,
 145, 147, 211; C 14, 18, 114
 Dionysios din Halicarnas A 21
 69, 132—133, 184, 203, 211—
 213, 216, 218—219, 221—223,
 226, 232—233, 249, 252—253,
 334—335; B 115, 116, 138, 142,
 151; C 7, 8
 Dira B 53
 Dinnik, M.A. LIX
 Dodwell, H. B 57
 Domitianus A 33; B 65
 Drusus A 152
 Dubos J. B. (abatele), XXXIX;
 C 26, 27, 142, 147, 149, 154,
 158, 162, 182, 183, 184, 185,
 186, 187, 188, 189, 190, 191,
 192, 193, 194, 195
 Dubroca, Joseph LIX, XCVII
 Ducas, Constantin A 116
 Du Cange, Ch. A 362; C 28, 93,
 94, 166, 180, 214, 215, 263
 Du Cerceau, J. A. A 41

Duchesne A 177; C 30 152,
236, 238, 239, 240
Duellius B 117; C 310, 314
Du Fresny XXVII
Du Halde A 117, 129, 147, 160,
239, 270, 289—290, 324, 327,
337—338, 341, 357, 379, 382—
383; B 78, 124, 125, 126, 132,
177, 209
Dumnezeu XXXII, XXXIV—
XXXV, LIII—LIV; A 11,
13, 14; B 162, 168, 172, 183,
186, 187, 188, 189, 199, 200,
214; C 45, 52, 83, 270, 272,
273, 274, 277, 280, 281, 282,
283, 284, 287, 355, 356, 357,
Dunăre A 165, 347
Dupin (du Pin), L. E. B 167
Durkheim, E. LII, LXX, XCVI
Durrafour, A. XLVI
Du Tillet C 98, 103

E

Eachard, Lawrence XLIII
Echard, L. A 358; C 221
Edictul de la Carisiacum C 181
Edictul de la Pistes C 30, 31,
37, 40, 150, 151, 156, 181, 228,
241
Efes B 186
Egiga C 22
Eginhard C 204, 226
Egipt A 187, 293—294, 349; B
20, 35, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 51,
53, 66, 67, 68, 71, 127, 165,
183; C 110, 154, 235
Egipteni A 139, 293; B 211, 220,
221
Eilat B 36
Eleeni B 174
Elisabeta (împărăteasa Rusiei)
B 231
Elveția XXII, LXVIII; A 167,
271; B 135
Elvețieni B 135

Emerson LXXXIX
Emile, Paul C 98
Enea XLVII
Engels, Fr. XIII, XVI, XX—
XXI, LXVI, LXXII, LXXXI—
LXXXII
Eneida B 74
Englezi A 295; B 20; C 338
Epaminonda A 49, 146, 152
Epicur A 152; C 16
Epidamieni A 52
Epir B 137, 138
Erasmus LXXVI
Eratostene B 33, 53, 55
Eros A 314
Eschine C 113
Esenieni B 168
Etiemble, René XXVI
Etiopia B 164, 165; C 277
Eucher, Sf. C 220
Euclide LVIII
Eudoxiu B 52, 54
Eufrat B 45, 68
Eulaeus B 45
Euric C 22, 28
Euripide B 182
Europa A 287, 290, 294, 304,
306—307, 323—324, 338—343,
349—350, 380; B 19, 30, 31,
36, 60, 64, 68, 69, 74, 75, 76,
77, 78, 79, 89, 90, 92, 94, 110,
131, 153, 154, 164, 191, 192,
200; C 59, 132, 152, 221, 261,
277, 294, 343, 350
European-eni B 202
Eusebiu B 140
Evagre A 121
Evrei A 61, 293, 318; B 36, 46,
72, 73, 149, 186, 199, 211; C
23, 34, 82, 129, 187, 225, 303,
337, 349

F

Fadia C 16
Fanagoreeni B 61

Fedra 207
 Fénelon XXXIX
 Fenicia B 39, 45, 48
 Fenicienii B 36, 52, 54, 58
 Ferdinand al Aragonului A 28
 Festus Avienus B 59
 Filip A 34; B 62
 Filip al II-lea A 149; B 78, 128
 Filip August B 73; C 52, 75, 82, 99, 100, 108, 253, 260
 Filip cel Frumos C 98, 103
 Filip cel Lung A 237; B 73
 Filip al Macedoniei A 255
 Lucius Valerius Flaccus C 315
 Filip de Vallois C 84
 Flandra C 77, 78
 Flavius Vopiscus A 247
 Florența A 100; B 12; C 32
 Florus A 51, 313; B 139
 Foé B 170, 177
 Fontenay C 246, 251
 Fontenelle XXXIX
 Forbin, Cl. de B 176, 178, 202
 Formosa B 124, 135, 173, 220
 Francezi B 96, 233; C 21, 258
 Frankfurt C 219, 225
 Francii A 188, 359, 363—364, 366, 368—369; C 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 32, 39, 41, 48, 132, 136, 137, 138, 140, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 152, 156, 159, 160, 165, 167, 174, 180, 183, 186, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 197, 206, 214, 216, 221, 231, 264, 365
 Francisc I B 81
 Franța XII—XIV, XVI, XIX, XXII, XLII—XLIII, LXVIII—LXIX, LXXX, XC; A 128, 170, 172, 339, 363; B 24, 25, 59, 72, 73, 78, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 128, 132, 153, 155, 175, 192; C 27, 30, 35, 36, 38, 48, 54, 66, 81, 87, 96, 102,

103, 107, 115, 116, 118, 143, 144, 155, 175, 218, 255, 256, 257, 262, 263, 285, 349, 364
 Fredegar A 364; C 164, 197, 198, 204, 205, 206, 208, 210, 219
 Fredegunda C 147, 192, 200, 203, 204
 Friedrich I C 254, 255
 Freinshemius A 221, 253, 317; B 60, 105
 Frisingue, Othon de C 253
 Frizonii C 21
 Mettius Fufetius A 114

G

Gabinus B 119
 Gage, Thomas B 128
 Gaius A 389
 Gala B 209
 Galenus, Claudius B 207
 Galia A 186, 208, 368; B 59, 65, 137; C 26, 33, 34, 38, 102, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 144, 148, 149, 160, 182, 183, 186
 Galii B 105, 135, 150; C 365
 Galland C 56, 215, 260
 Galloman C 159
 (Quintus Fabius) Gallus C 16
 Gallienus B 107
 (Elius) Galus B 66
 Gand C 77, 78
 Gange B 48, 50, 51, 173
 Garamantii B 123
 Gelon A 179
 Geneva B 21
 Genghis-han B 164, 172, 188; C 277, 279
 Genkinson B 34
 Genova A 24
 M. Genucius B 117
 Germania L, LXVII; A 166—167

172, 199, 208, 265, 307,
358—359, 362—363, 369; B 82,
135, 137; C 21, 22, 38, 133,
137, 152, 169, 175, 234, 235,
249, 254, 255, 256, 257
Germanii A 135, 297, 308, 365,
367—371; B 10, 151, 176; C
38, 45, 46, 57, 134, 135, 158,
167, 176, 258, 365
Geții A 342
Ghebri B 149, 183
Lilius Giraldus B 190
Goa B 24
Godefroy, J. B 141
Goldast (von Heiminsfeld, Mel-
chior) C 226, 229, 232, 245
Golescu, Iordache XCIII
Golful Arabic B 53
— Bengal B 48
— Persic B 43, 45
— Siamului B 54
Gondebaud B 206; C 22, 29,
43, 46, 139
Gondoald C 208
Gontran C 144, 159, 194, 196,
200, 203, 208, 211, 216, 244
Goții A 177, 312, 342; B 89; C
30, 33, 34, 38, 41, 50, 137, 138,
143, 148, 150
Gournay LXXIX
Gracchii A 152, 225—226
Tiberius Gracchus A 219, 225
Granicul A 187
Gratian A 240; B 65
Gravina, G. V. A 16
Grecia LXI, LXVII; A 34, 51,
55, 65, 110, 157, 165, 167, 185—
—188, 208; B 41, 42, 60, 62,
106, 135, 137, 189; C 59, 112
Grecii A 99, 132, 146, 151—
—152, 249, 316, 340; B 38,
39, 40, 41, 42, 47, 48, 51, 53,
58, 60, 63, 76, 106, 135, 164,
174, 176, 188, 189; C 51, 114,
120, 121, 122, 187, 221, 333

(Papa) Grigore al III-lea C
219
Groethuysen, Bernard LX
Grosley C 359
Grotius, H. L, LIII
Guinea A 329; B 210
Guise (duce de) A 47
Guzarat B 51

H

Hannibal A 34, 154, 180, 225
Hannon A 180; B 52, 55, 56,
57, 60
Hanovra B 58
Harrington, J. A 207; C 131
Hazard, Paul XII, XLIV—XLV,
XLIX, L, LII
Hébon C 192
Hegel, G. W. F. LXXXIX,
XCVII
Heliogabal A 88
Hellespont B 41
Helvétius LVIII
Henric I C 256
Henric al II-lea B 205; C 353,
354, 364
Henric al III-lea A 47; B 72
Henric al VIII-lea A 242, 254;
B 158, 205; C 350, 352
Hercule B 176
Herodianus A 148
Herodot A 293; B 42, 43, 50,
52, 56, 85
Herum B 53
Hesnault (J. d') B 122; C 99
Heyden, Günter XL
Hiloți A 309
Himilcon B 59
Hincmar C 240
Hinduși A 259
Hircania B 33
Hobbes, Th. XXVI, LXIX—
LXX, XCVII; A 14; C 270,
272
Hobbismul LIII
Höfdding, Harald XCVI

Holbach, P. H. Dietrich, baron
d' XLIII, LVIII
Homer B 41
Hondt, v. Canisius
Honorius A 240, 244, 260, 322;
B 24; C 184
Horatius A 212, 400; C 118
Hormisdas A 91
Hortensius B 226
Tullus Hostilius A 114, 212
Houssaye (A. de la) A 71—72
Hugo, Victor LXXXV
Hydaspes B 43
Hyde, Edward XLIII; A 291
Hyde, Th. B 43, 178, 190
Hypanis B 48, 51

I

Iacob I A 127
Iacob al II-lea C 92
Iacobini LXXXIX
Iași XCIII
Iaxartes B 34, 48
Idumei B 36, 46
Icarus B 34
Ihering, R. von LXXV—LXXVI
Ihtiofagii B 43, 44
Iisus Cristos B 166, 199, 200;
C 220, 291, 299, 300, 352
Illuminismul XLII, LXXXV
Illuminismul raționalist LVII
Illuminiștii XXIII
Imperiul Bizantin A 342
— Mogol A 169, 191, 270,
329—330, 339
— Marelui Mogol A 81
— Persan A 209
— Roman A 177, 208, 342;
B 69, 71, 164, 188, 223; C 37,
133
Indii A 140, 160, 289—290, 299,
321, 324, 329—330, 357, 376; B
17, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 42,
44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 54,

55, 65, 66, 67, 68, 71 74, 75, 80,
81, 82, 83, 89, 90, 92, 128, 154,
179, 181, 182, 187, 210, 222;
C 298, 299, 350
Indiile occidentale B 178
Indiile orientale B 23, 74, 75,
77, 81
Indieni A 96, 287—288; B 79,
128, 173, 179, 180, 181, 183
Indus B 42, 43, 44, 45, 48, 49,
51, 68
Ineism LXIII—LXIV
(Papa) Inocentiu al IV-lea B
172
Insulele Cassiteride B 59
Insulele Chelidoniene B 77
Insulele Maldive A 326, 329,
333
Insulele Silley B 59
(Regele) Ioan B 72
(Papa) Ioan al VIII-lea C
102
(Papa) Ioan al XII-lea C 48
Iorga, N. VII, XLI, XLII
Iosafat B 36
Irlanda A 291; B 99
Irnerius C 124
Irochezii A 16
Isbrandes-Ides, Everard B 190
Isidor C 22, 28
Isidor Mercator C 36
Isis B 220
Issos A 187
Italia XI, XXXII, L, LXI,
LXVII; A 158, 172, 196—197,
208, 228, 293—294; B 37, 40,
42, 60, 65, 74, 104, 106, 108,
137, 142, 145, 232; C 28, 32,
38, 48, 49, 50, 51, 102, 138,
144, 149, 180, 219, 236, 240,
246, 249, 254, 256
Iulian B 65, 91, 118, 129, 169,
171
Iustinian A 103, 301, 325, 334,
371, 389; B 146, 149, 213, 214;
C 11, 13, 19, 20, 102, 103, 126,
130, 186, 293

Iustinus XLVI; A 83, 146, 209
230, 341, 371, 377
Iuvenal A 137, 400; B 5; C 18

J

Janisson A 166
Japonezii A 118, 373; B 16, 201,
202
Japonia A 110—112, 191, 248,
270, 329—330, 339, 348; B 20,
27, 35, 125, 131, 132, 172, 175,
178, 187, 197, 198, 201
Jornandes A 322, 342
Josephus B 36
Josserand, Louis LXXV
Joubert B 107
Jupiter Ammon C 187

K

Kaempfer, E. A 110, 118, 323;
B 131, 202
Kant LXXXIX
Kecekian, S. F. LXXXII
Kilon A 345
Kinez, Emanoil XCIV
Kircher A 288
Kogălniceanu, M. XCIII
Koranyi, K. LXXI
Kozelski LXXXIX
Kura (fluviu) B 183

L

Labat B 186
La Bruyère J. de XXIV
Lacedemona A 19, 34, 50, 62,
65—68, 71, 81, 98, 151, 156,
194, 202, 206, 209, 229, 264,
313, 316, 345, 373, 382, 387;
B 136; C 121, 122
Lacedemonienii A 55, 124, 139,
309, 375; B 135, 142, 163; C
121, 122, 333
Laconia A 51

La Guilletière A 84
Lagos B 46
Lahore A 291
La Loubère, A 288, 290
Lambard, Guillaume C 164
La Mettrie LVIII
Landeric C 204
Languedoc C 30
Lanson, G. XXIV, XL
Laockium B 170
Laponia A 338
La Roche-Flavin C 86, 98
La Rochefoucauld XXXVI
Lascaris, Teodor A 237
Latini B 118
Laurière C 82, 99, 108
Law, J. XVIII; A 28; B 90,
102
Le Clerc, J. A 158
Legia Acilia A 113
— alemanilor A 297, 312; C
22, 24, 26, 41, 43, 155, 170,
179
Legile agrare B 223
— lui Aistulf C 22
— anglilor C 47, 168, 169, 171
— lui Augustus, v. Legia Iulia
— lui Augustus B 140
Legia Aquilia A 316; C 123
— din Bantam A 81
— barbarilor C 24, 25
— bavarezilor C 22, 37, 41, 43,
65, 123, 155, 168, 169, 178,
179
— burgunzilor A 363; B 206; C
22, 23, 24, 25, 31, 36, 40, 41,
43, 46, 65, 138, 139, 140, 141,
144, 204, 209
— lui Cainsuind C 22, 24,
34, 50
— lui Constantin B 64, 213
Legi corneliene A 115, 222, 224;
C 123
Legia celor Douăsprezece Ta-
ble A 108, 114, 119, 223—224,
246, 252—253, 334—336, 389;

- B 116, 117, 151; C 7, 8, 9, 111, 112, 118, 121, 123, 124, 125, 309, 310
- lui Egiga C 22, 24
 - lui Euric A 177
 - Falcidia C 128
 - lui Fannia A 137
- Legi feudale B 209; C 132, 133, 245
- Legia francilor C 24, 41, 48
- frizonilor C 22, 38, 41, 43, 54, 167, 168
 - Gabinia B 118, 119
 - germanilor B 87; C 23, 166
 - lui Gondebaud A 177; C 24, 29, 31, 48
 - gotică C 30, 31, 34, 40
- Legi grecești C 116, 117, 119
- Legia lui Grimoald C 22
- Imperiului Bizantin C 124
- Legi iudaice A 194
- Legia Iulia A 134—137, 242, 247; B 140, 141, 211, 212
- lui Iustinian C 40
 - Licinia A 137; B 117
 - longobarzilor A 293, 310; B 209; C 22, 25, 32, 33, 37, 39, 41, 43, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 56, 58, 74, 75, 90, 91, 126, 157, 159, 166, 168, 170, 171, 172, 173, 180, 219, 222, 223, 225, 227, 246, 251
 - lui Lothar C 75
 - lui Luitprand C 22, 51
 - lui Lycurg A 53
 - lui Mahomed B 113
 - lui Minos A 53
 - lui Moise B 189, 221
 - lui Numa B 193
 - Oppia A 137—138; C 13
 - Papia A 135; B 144, 145, 146, 147, 149, 150, 217; C 17, 18, 19
 - din Pegu A 81
 - lui Platon A 53
 - Porcia A 108, 114; C 121
 - lui Rachis C 22
 - lui Receswind B 207; C 22, 24, 34, 50
 - din Rhodos B 233
 - lui Rotharis C 43
- Legi ripuare C 22, 23, 25, 28, 35, 41, 42, 43, 47, 48, 51, 89, 138, 142, 159, 166, 169, 171, 172, 173, 177, 188, 189, 213, 258
- Legi romane A 67—68; B 212, 213; C 7, 9, 12, 24, 27, 31, 33, 53, 66, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 128
- Legia lui Rotharis A 177; C 22, 24, 51
- Legi sacre A 215, 223
- Legia-ile salică-e A 358—363; C 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 32, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 51, 52, 53, 55, 57, 89, 105, 138, 142, 144, 158, 159, 166, 167, 170, 171, 173, 189, 213, 219, 251, 258, 264
- saxonilor B 87; C 23, 38, 41, 43, 169, 170
 - Servilia A 222
 - lui Solon B 193, 208; C 112
 - talionului A 119; B 175
 - lui Theodosius A 390
 - thuringilor C 22, 41, 43, 47,
 - lui Valentinian A 390
 - Valeria A 108, 223—224
 - Veneției A 71
 - vizigoților A 297—298, 312, 363, 390; B 69, 70, 227; C 22, 23, 24, 25, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 129, 140, 148, 163
 - Voconia B 208; C 12, 13, 14, 15, 16, 17
- Leibniz, G. W. C 21
- Le Moyne XLIV
- Lepidus A 250
- Lessing LXXXV
- Leuvigild C 22
- Levant B 74, 186
- Levin, I. D. LXXII
- Lévite, Benoît C 34
- Leuctra A 152

Libia B 183
 Licia A 168
 Lindembrock A 359, 362; C 28,
 172, 173, 177, 178, 179
 Lipatti, V. XL
 Lisabona B 198
 Littleton C 263
 Titus Livius A 21, 51, 72, 90,
 100, 104, 108, 114, 132, 138,
 153—154, 212, 215—216, 219,
 221, 224—225, 252—253; B 60,
 77, 117, 118, 137, 139, 209; C
 11, 13
 Livonia A 185
 Loara C 257
 Locke, J. XXXVI, XC—XCI,
 XCIV
 Lockism LVIII
 Logiști A 72
 Lombardia B 73
 Londra XI
 Longobarzi A 177, 188; C 22,
 24, 32, 43, 51, 168, 180, 221
 Lopez de Gomara Francisco L;
 A 303
 Lothar C 52, 225, 227, 237, 240,
 259
 Lovengo B 210
 Loyseau, Ch. C 176
 Lucca A 26
 Lucceius B 120
 Lucretius B 122
 (Lucius Licinius) Lucullus B 61
 Ludovic al II-lea C 243
 Ludovic al IV-lea C 256
 Ludovic al VIII-lea C 77, 82
 Ludovic al XIII-lea A 102, 304
 Ludovic al XIV-lea XIV—XV,
 XX, XXIX—XXXI, XLIII,
 XLV, L; C 125
 Ludovic cel Blînd A 172; B
 155; C 42
 Ludovic Debonarul C 29, 30, 31,
 48, 50, 51, 52, 55, 66, 74, 138,
 150, 152, 161, 164, 166, 180,
 192, 193, 194, 219, 222, 225, 227,
 229, 231, 232, 235, 237, 238,

239, 240, 241, 242, 244, 245,
 246, 259, 348
 Ludovic Germanicul C 220, 241,
 242, 251, 255, 256
 Ludovic cel Gros C 54, 64
 Ludovic cel Pios A 177; C 193
 Ludovic cel Sfînt A 367; C 52,
 54, 59, 67, 79, 80, 81, 82, 87,
 88, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98,
 102, 108, 119
 Ludovic cel Tînăr C 54, 261
 Ludovic Gîngavul C 31, 232,
 240
 Luther, M. B 166
 Lycurg A 50, 60, 67, 139, 382;
 B 226; C 121
 Lysandros A 110
 Lysias A 23, 118

M

Mabillon C 350
 Macedonia A 157, 186, 188, 230,
 277
 Macedoneni A 51; B 49
 Machiavelli, N. L; A 100; C
 32, 131
 Macrin C 130
 Magna Charta B 20, 86
 Mahomed A 292, 321, 326, 331;
 B 66, 175
 Mahomedani B 71, 149, 180,
 186, 188, 199, 201; C 303, 309,
 337
 Mahomedanism LV; A 322; C
 277
 Maimbourg XLIII
 Maintenon (doamna de) XXXI
 Mairan (Dortous, J. B. de) A
 159
 Majorca C 92
 Makasar B 176, 178
 Malabar A 324; B 49, 50, 51
 Malaezii B 176
 Maldive B 220
 Manlius Torquatus A 253; B
 117

- Marana, Jean-Paul XXVII—
XXVIII
Marat, J. P. LXXXIX
Marcovici, Simion XCII
Marculf A 359, 362; B 208; C
25, 39, 51, 155, 158, 159, 165,
166, 174, 175, 177, 189, 211,
212, 213
Marea Antiohidă B 47
— Baltică A 185; B 37
— Caspică B 33, 34, 35, 47,
48, 68
— Indiilor B 36, 43, 45, 50,
51, 55
— Mediterană B 19, 31, 52,
53, 55, 59
— Pontului B 33
— Roșie B 35, 36, 42, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 52, 53
— Seleucidă B 47
Margiana B 33
Marin din Tyr B 68
Marius A 205, 227, 249; C 138
Maroc A 81
Marsilia A 138, 145, 194; B 9,
12, 13, 55, 60, 63
Martial A 137
Marx, K. XIII, XVIII—XXI,
LVI, LXVI, LXXII, LXXVIII,
LXXXII
Massinissa B 209
Masson, A. XIII
Materialiștii francezi XXXV,
XLII
Mathiez, A. XIV
Matilda C 261
Maurii A 298; B 84; C 150
Mauriciu A 121
Maximinus A 115
(Valerius) Maximus A 138, 253,
334—335; B 139
Mazulipatan A 96
Mările Arabiei B 45
Meaco B 131, 175
Mekka B 188
Melinda B 74
Menenius B 117; C 310, 314
Merovingieni C 229
Mercantilismul LXXVIII,
LXXX
Metellus, Numidicus B 139
Metz C 159, 210, 216, 219, 221,
231
Mexic A 333, 337, 343; B 79, 82,
181; C 334
Mézeray XLIII
Mezii A 340; B 33, 34
Michelangelo A 400
Miniare B 41
Minos B 38, 39
Mire (Aubert le) C 246, 256
Mithridate A 230, 371; B 34,
60, 61, 62
Modestinus A 243
Mogolii A 340
Moise A 316, 318, 326, 382,
387
Moldova XC
Moldoveni A 169
Molière XVIII
Momdjian, H. N. XVI—XVIII
Monluc (Jean de) C 98
Montaigne X
Montezuma B 181; C 334
Montrésor (comte de) A 102
Morus, Th. LXXVI; C 131
Moscovia A 82, 117, 140, 172,
338, 347, 381; B 108
Mozambic B 74
Muntenia XC
Muntele Sacru B 115
Munții de Argint B 58
Munții Caucaz B 35
Munții Paropamisus B 43
Muratori C 50, 90, 91
C. Mucius Scaevola A 227
Muziris B 49

N
Nabucodonosor XLVI; B 46
Nazarie B 148
Nearhos B 44
Nechao B 52, 54

Negrii A 304
 Negruzzi, C. XCII
 Negulescu, Paul XC
 Nero A 33, 88, 102, 148, 160, 278; B 146
 Nerva A 257
 Neustria C 205, 206, 210, 216, 217
 Nicéphore (Nichifor) A 116
 Nicetas, Choniates A 236, 237
 Nicolae din Damasc A 139, 288
 (Pescennius) Niger C 19
 Nil B 45, 46, 47
 Nitard C 239, 243, 251
 Normandia C 261
 Normanzi A 340; C 38, 220, 222, 240, 242, 257, 262
 Nouvellele lui Iustinian C 124
 Nouvelle C 102
 Numa A 306; B 147, 226; C 9
 Numidia B 39

O

Oceanul Atlantic B 52, 74
 — Septentrional B 47
 Ocelis B 49
 Odiseea B 74
 Odoacru C 138
 Olanda L, LXVIII; A 166—168, 199, 206, 271, 348—349; B 10, 12, 14, 37, 78, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 135, 154
 Olandezii B 16, 75, 81, 94, 96
 Onesicritos B 44
 Orhomenos B 41
 Oritii B 43, 44
 Orléans C 54, 96, 103, 257
 Orte (viconte d') A 47
 Ostrogoții A 366, 368; C 33, 50, 51, 149
 (împăratul) Otto I C 48
 — Otto al II-lea C 49
 Ovidiu C 142, 146
 Oxus B 33, 34, 47, 68

P

Palestina A 294; B 183
 Papius, Marcus Mutilus B 141
 Paraguay A 51—52; B 188
 Parmenion A 186
 Parennin A 159, 239
 Paris B 95; C 96, 178, 199, 257
 Partenius C 148
 Parți B 48
 Pascal, B. XXXVI, LV
 (Insula) Patalena B 49
 Patrocle B 33
 Pattala B 44, 50
 Paulus B 150; C 8, 19, 33, 127
 Aemilius Paulus B 138
 Pedalienii B 190
 (Sextus) Peduceus C 16
 Pegu B 168
 Pelusa B 211
 Peloponez B 40
 Penesti B 135
 Peninsula Arabă B 46
 Penn W. A 51
 Pepin C 21, 28, 30, 39, 40, 75, 145, 180, 188, 210, 216, 217, 219, 221, 223, 224, 228, 229, 230, 231, 235, 238, 240, 246, 248, 249, 263, 264
 Perieci B 135
 Periplusul Mării Eritree B 53
 Perry, J. A 40, 117, 257, 305
 Persepolis A 189
 Perseu B 62
 Persia A 42, 81, 91, 169—170, 188, 208, 260—261, 277, 325, 329—330, 332, 347, 357; B 33, 40, 44, 48, 61, 76, 77, 183, 194; C 187, 293
 Perși A 144, 146, 259, 340, 349; B 32, 33, 34, 42, 43, 45, 46, 48, 60, 178, 220; C 187
 Pertinax A 89
 Peru A 119, 337, 343; B 79, 82
 Petru cel Mare XLII; A 79, 192, 257, 265, 380; B 35; C 332
 Petit (Denys de) C 36

- Petty, W. B 136
 Phaeas din Calcedonia A 62
 Phasis B 33, 34
 Philadelphia B 19
 Philo A 62; B 220
 Philolaos din Corint A 61
 Philopoimenos A 51
 Philostrate A 101, 251
 Photius A 251
 Pierus B 5
 Pirinei B 58, 59
 Piso A 113
 Pistes C 30
 Pitagora C 127
 Pithou A 362
 Platon XXXIII; A 5, 34, 50, 52, 55, 61, 87, 89, 92, 101, 120, 122, 139, 151, 292, 316, 388; B 9, 22, 63, 136, 176, 177, 193, 194, 205; C 116, 117, 122, 128, 131; C 343
 C. Plautius B 117
 Plinius, C. Secundus B 29, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 65, 66, 105, 106, 147
 Plutarh A 11, 34, 51—52, 54, 56, 64, 132, 143, 151—152, 155, 187, 210, 215, 243, 251—253, 264, 306, 316, 335—336, 345; B 20, 77, 137, 143, 147, 207, 219, 226; C 7, 115, 121, 187, 272
 Polo, Marco XXVI
 Polonezi B 17
 Polonia A 26, 123, 151, 184, 347; B 27, 72
 Polybios A 54, 154, 220, 349; B 57, 58, 60, 63, 76, 138
 Pollux A 266
 Trogus Pompeius A 230
 Pompeius A 294; B 34, 119, 211
 Pomponius A 215, 224; B 64
 Pomponius, Mela B 52, 123
 Poncet B 164
 Pontius A 242
 Pont B 61, 62
 Pontul Euxin B 33, 34, 40, 41, 47, 60, 62
 Popoare barbare C 41
 Popoarele germanice C 24, 37, 41, 45, 55, 137, 166, 168, 175
 Pope C 271, 280, 286
 Poporul roman A 108; B 58
 Poppaeus Q. Sabinus B 141
 Porphyrius B 189
 Constantin Porfirogenetul A 91, 121, 124, 148, 227
 Portugalia A 28; B 198, 231
 Portughezii B 23, 74, 75, 81, 232
 Potosi B 58
 Preoții lui Apolo, vezi eleeni
 Prideaux A 321; B 168, 175
 Principele de Orania C 128
 Tarquinius Priscus A 232
 Priscus B 218
 Probus B 65
 Procopie A 91, 103, 260; B 65; C 34, 138, 139, 148
 Promontoriul Aromatelor B 53
 — Maleas B 40
 — Prassum B 53, 54, 55
 — Raptum B 53, 54
 Propontida B 41, 60
 Protar C 197, 204
 Protestanți B 186
 Ptolemeu Ceranus B 34
 Ptolemeu B 34, 46, 50, 53, 54, 68
 Ptolemeu—Latur B 52, 54
 Ptolemeii B 47
 Pufendorf, S. von L; A 79; B 153
 (Valerius) Publicola A 108
 Pyrdard, F. A 260, 295, 324, 329, 333; B 17, 202, 220, 232
 Pyrrhus B 105; C 11
- Q**
- Quintius A 154
 Quintilianus A 222

R

- Radișcev LXXXIX
 Rafael A 400
 Raguza A 26
 Ragueau, F. C 101
 Ralea, M LXXII
 Rasism LXIII
 Raționalism LVII, LXXXV—LXXXVI
 Raționalismul cartezian XLIII
 (Primul) război punic A 221; B 59, 76, 89, 104
 (Al doilea) război punic B 104, 106; C 12
 (Al treilea) război punic C 12
 Ravenna C 49
 Realism LXXXV
 Receswind C 22, 33
 Regii franci A 364—365, 368
 Reims C 178, 192, 218, 223, 241
 Remus XLVII
 Renaudot B 134
 Republica ateniană A 144
 Revoluția burgheză din Franța LXIX
 Revoluția franceză LIV, LXXXIX
 Republica romană B 121
 Rhodos B 22, 41
 Ricardo, D. LXXVIII
 Richelieu A 37, 75—76, 240; C 124
 Rin A 166; C 256
 Robespierre LIV, LXXXIX
 Roma XXXVII, XLII, LXIII, LXVII; A 19—20, 23—25, 33—34, 59, 66—70, 75, 85, 91, 98—99, 104—105, 137, 146, 152, 154, 165, 180, 194, 200, 202, 204—205, 213—214, 217—220, 222, 225, 227—230, 232, 250—252, 277, 315—316, 318—319, 334—335, 389; B 60, 64, 66, 67, 105, 106, 114, 116, 117, 118, 120, 126, 138, 139, 143, 151, 158, 192, 219, 226; C 9, 10, 17, 18, 19, 20, 48, 59, 114, 117, 121, 122, 237, 256, 308, 310, 339, 340
 Romani A 51, 99, 124, 132, 135, 137—138, 152—153, 172, 249, 287, 295, 313—314, 340, 377, 388, 390, 399; B 29, 32, 48, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 70, 76, 85, 103, 104, 105, 114, 115, 116, 117, 118, 137, 138, 141, 142, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 164, 171, 206, 211, 217, 219, 220, 225; C 7, 8, 11, 14, 24, 25, 27, 29, 32, 33, 34, 38, 39, 116, 118, 120, 121, 128, 138, 139, 141, 142, 148, 149, 150, 158, 184, 187, 188, 214, 301, 306, 307, 309, 312, 314, 333, 338, 339
 Romulus XLVII; A 60, 132—133, 334—335; B 151; C 7, 9
 Roricon C 138
 Rosetti, C. A. XCIV
 Rotheris C 168
 Rousseau, J. J. LIV, LXIX, LXXXV, LXXXVIII
 Roussillon C 85
 Rudbeck, O. A 342
 Rubicon B 118
 (P. Sextilius) Rufus C 16, 17
 Ruffinus A 244
 Rusia XLII, LXXXIX; A 265, 271; B 231
 (C. Martius) Rutilius B 117
 (Publius) Rutilius A 227
 Rycault A 40, 80—81, 295

S

- Sabbacon B 165
 Saint-Aubin d'Anjou C 56
 Saint-Réal XLIII
 Saint-Simon (Claude-Henri de Rouvroy, conte de) XLVIII
 Saint-Simon (Louis de Rouvroy, conte de) XLVIII

- Salamina A 144; B 118, 119
 Sallustius A 68, 227
 Samniți A 51, 139
 Sanctorius B 183
 Sarazini B 89; C 30, 239
 Sardinia A 347; B 55, 60, 106
 Sarzi B 77
 Sataspe B 52, 56
 Savoia (Eugen de) XI
 Savotte B 107
 Saxoni A 177; C 21, 23, 38, 155, 192, 239
 Saxonia C 155
 Scandinavia A 347
 Schaw B 209
 P. Cornelius Scipio A 154
 Scipio, P. B 147
 Sciți B 179, 218
 Scolastici B 71, 73; C 344, 347
 Scoția A 172
 Scylax B 56, 57
 Secta stoicilor B 169
 Secta lui Zenon B 177
 Seleucos B 35, 47, 49
 Seleucos Nicator B 34, 46, 48
 Semiramida B 33, 43, 220
 Sempronius, Marcus B 118
 Sena C 257
 Senaar B 164
 Senatus-consultul Calvisian B 145
 — Orfitian C 20
 — Tertullianus C 19
 — Sempronian B 119
 Seneca A 62
 Septimania C 30
 Sera B 68
 Quintus Servilius B 117
 Sesostris B 20
 Sever A 242
 (Alexandrus) Severus B 107, 147; C 19
 Sextus Empiricus B 22
 Sfinta Elena (Insula) B 52
 Siagra B 49
 Siam A 290
 Siamezi B 202
 Siberia A 338; B 108
 Sicilia A 34, 228, 313; B 37, 42, 60, 106, 137
 Sidney, A. A 199
 Sigebert C 200, 205
 Siger B 49
 Sigismund C 22
 Silanus A 62
 Simon, R. XLVIII—L
 Sinodul de la Pistes C 243
 — de la Troyes C 31, 40, 102
 Sinope B 61
 Sinopieni B 61
 Sinus Magnus B 54
 Siracuză A 143; C 115
 Siria B 38, 39, 45, 47, 48, 49, 67, 68
 Sirieni B 36
 Sirmond, J. A 359; C 125, 126, 224
 Sistemul Law B 90, 102, 103
 Sixt al V-lea A 134
 Smith, Adam LXXVIII
 Smith, W. A 140, 323, 329; B 210
 Soboul, A. XV—XVI
 Socrate A 5, 100; C 343
 Solis y Ribadeneyra, Antonio de A 303, 333
 Solomon B 36, 37
 Solon A 21, 61, 63, 65, 101, 252, 334, 387; B 20, 40, 193, 207, 208; C 9, 154
 Sozomenos B 143, 149
 Spania XXXII; A 28, 157, 170, 188, 208, 298, 312, 339; B 20, 58, 60, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 89, 96, 106, 129, 137, 198; C 34, 38, 138, 144, 365
 Spanioli A 52, 303, 377, 390; B 75, 79, 81, 128, 181, 229; C 156, 334
 Sparta A 107
 Spinoza, B. XXVI; C 270, 271, 272, 286, 287
 Spinozism LXXXVIII; C 271, 272, 273

Stinca Tarpeiană C 121
 Stark, W. LII
 Stîncile Scyane B 77
 Stoici C 278, 287
 Stow, J. B 72
 Strabon A 54, 62, 70, 138, 171, 299; B 30, 32, 33, 35, 36, 37, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 51, 53, 54, 55, 58, 59, 61, 65, 66, 67, 137
 Sturza, Mihai XC—XCI
 Suedia 78—79, 127—128, 184—185, 339
 Suetonius A 115, 137, 246; B 69, 140, 142, 144, 145, 146
 Suez B 66
 Suger C 263
 Suidas A 91
 Suionii A 125
 Sunegisil C 159
 Susa B 44, 50, 51
 Swift, J. XXVI
 Syagrius C 183, 187
 Sylla A 33, 114—115, 152, 247, 249; C 315

Ş

Ştefan din Bizanţ A 203

T

Tacitus A 75, 102, 125—126, 136—137, 148, 206, 208, 245, 247, 257, 277, 278, 308—309, 317—318, 358, 360, 363—365, 369—371; B 10, 86, 115, 116, 117, 118, 140, 142, 143, 146, 151, 176, 189; C 41, 45, 46, 57, 117, 133, 134, 136, 137, 140, 158, 167, 168, 309, 310, 313
 (împăratul) Tacitus A 247
 Tanaisul B 35
 Taprobana B 51
 Tarquinius A 211—213, 217, 247
 Tartessus B 58; vezi Tortessos
 Tassis (L. de) A 321, 326

Tassy (Laugier. de) B 86
 Tasillon C 123, 171
 Tassilo C 264
 Tataria A 339, 341
 Tavernier XXVII; A 287
 Tătari A 169, 255, 275, 340—342, 355, 357; B 34, 89, 172, 188, 218; C 27, 130, 152
 Ionică Tăutul XCII
 Teba A 186; B 41, 165
 Tebani A 152
 Tégan C 192, 193, 194, 236, 238, 239
 Tempe B 5
 Teobald C 208
 Teodebert C 208
 Teodoric C 21, 33, 50, 144, 149, 204, 210
 Theophil C 11, 13
 Tertullianus, Q. Septimius Florens B 147
 Tesalieni A 55; B 135
 Teseu B 176
 Teuderic C 144
 La Thaumassière C 35, 103, 109, 261
 Theodosius A 240—241, 244, 322; B 24, 65; C 20
 Theodosius cel Tânăr B 149
 Theofrast A 54
 Theophylact A 237
 Theophilos B 23
 Thibaut, comite de Champagne B 72
 Thurium A 232
 Tiberius A 33, 126, 134, 136—137, 148, 245—246; B 86, 145, 146
 Tigru B 45
 Tilburi, Gervais de C 30
 Timişoara A 307
 Tîmur B 164; C 277
 Tirol XI
 Tita, Aurel XCIV
 Titius C 12
 Titus de Moldova XXVII—XXVIII

Tockembourg A 179
 Toledo C 22
 Toma din Aquino LVI; C 345,
 346, 347
 Tonkin A 319; B 134
 Tortessos B 35
 Toscana A 167
 Tournefort (J. P. de) A 26
 Tours (Grégoire de) A 361,
 366—369; C 21, 23, 27, 51, 136,
 143, 144, 147, 148, 154, 159,
 165, 170, 185, 186, 196, 197,
 201, 204, 208, 209, 211, 216,
 217, 244, 245
 Traian B 146; C 129
 Transilvania XC, XCIII
 Transilvăneni A 169
 Trappe (de la, abate) C 350
 Trazimene A 180
 Trebia A 180
 Troițki, I. N. LXXXV
 Tucidide A 210
 (Servius) Tullius A 21, 211—
 214, 221—222, 230, 232; C 8,
 15
 Tulenov J. T. LIII
 Tunis C 93
 Turcia XLII, XCII; A 80—81,
 84, 96, 97, 232, 259, 270—271,
 273, 330, 347; C 137, 165, 194
 Turcii A 196, 340; B 32, 74,
 186, 211; C 45
 Turgot XIX
 Turingi C 21
 Turnul de piatră B 68
 Tyr A 187; B 12, 42, 46, 47; C
 187
 Tyrieni B 35, 36, 46, 59

T

Țara Românească XCII
 Țările de Jos XI; A 157

U

Ulise B 35
 Ulpianus A 133, 224, 242; B
 121, 141, 143, 144, 145, 146,
 147; C 7, 8, 11, 12, 18, 19, 315
 Ungaria XI; A 307, 309; B 82
 Urechia, V. A. XCI

V

Valens A 91; B 65
 Valahi A 169
 Valentinian A 240, 241, 322; B
 65; C 20
 Valette (de la, duce de) A 102
 Valois C 31, 193
 Vamba C 33, 34
 Vandali B 89; C 139, 148
 Varillas XLIII
 Varleau, Jean LXXXII
 (Marcus Terentius) Varro B 33
 Vega (Garcilasso de la) A 89,
 119, 303; B 229
 Velleius Paterculus C 45, 315
 Veneția A 23, 25, 69—71, 197—
 198, 206; B 12, 37
 Venețieni B 74
 Vergilius B 9, 133; C 15, 83
 Vermandois C 96
 Verona C 49
 Versailles XV
 Vertot XLIII—XLIV
 Vespasianus A 89
 Vezuviu B 56
 Victor, Aurelius A 90
 Vindex A 247
 Virginia A 104
 Virginius A 104
 Vitellius A 88
 Vizigoți A 188, 364; C 22, 23, 27,
 28, 29, 31, 33, 38, 138, 139,
 148, 365

Quintus Voconius C 13

Volga B 35

Volguskii B 190

Volsi A 317; B 137

Voltaire (F. M. Arouet) XVI—

XVII, XXII—XXIII, LIV,

LXXXV, LXXXVIII, XCIV

Volumnius C 13

X

Xenofan din Colofon XXXIV

Xenophon A 20, 54, 67, 110,
142; B 22, 39, 40, 180

Xerxes B 52

Z

W

Warnahar C 198, 203, 204

Wiclif C 351, 352

Wilhelm al V-lea C 261

Worms C 161, 219

Wulemar C 167

Zenon B 169, 177

Zonaras B 23; C 15

Zoroastru A 259; B 220

Zosima A 91, 103; B 171; C
138, 184

TABLE DE MATERII

VOL. I

<i>Studiu introductiv</i>	V
<i>Cuvînt înainte din partea autorului</i>	3
<i>Prefață</i>	5

P A R T E A Î N T Î I

CARTEA I

DESPRE LEGI ÎN GENERAL	11
<i>Cap. I — Despre legi, din punct de vedere al raportului cu diferitele entități</i>	11
<i>Cap. II — Despre legile naturii</i>	14
<i>Cap. III — Despre legile pozitive</i>	15

CARTEA II

DESPRE LEGILE CARE DERIVĂ DIRECT DIN NATURA GUVERNĂMÎNTULUI	18
<i>Cap. I — Despre natura celor trei forme de guvernămînt</i>	18
<i>Cap. II — Despre guvernămîntul republican și despre legile privitoare la democrație</i>	18
<i>Cap. III — Despre legile care decurg din natura aristocrației</i>	24
<i>Cap. IV — Despre legi, din punct de vedere al raportului lor cu natura guvernămîntului monarhic</i>	27
<i>Cap. V — Despre legile ce decurg din natura statului despotic</i>	29

CARTEA III

DESPRE PRINCIPIILE CELOR TREI FELURI DE GUVERNĂMINT	31
Cap. I — Despre deosebirea dintre natura guvernământului și principiul său	31
Cap. II — Despre principiul diferitelor forme de guvernământ	31
Cap. III — Despre principiul democrației	32
Cap. IV — Despre principiul aristocrației	35
Cap. V — Virtutea nu este principiul guvernământului monarhic	36
Cap. VI — Cum se compensează lipsa virtuții în guvernământul monarhic	38
Cap. VII — Despre principiul monarhiei	38
Cap. VIII — Onoarea nu este principiul statelor despotice	39
Cap. IX — Despre principiul guvernământului despot	40
Cap. X — Deosebirea care există între supunerea din guvernămintele moderate și cea din guvernămintele despotice	41
Cap. XI — Reflecție despre toate acestea	43

CARTEA IV

LEGILE EDUCAȚIEI TREBUIE SĂ CORESPUNDĂ PRINCIPIILOR GUVERNĂMINTULUI	44
Cap. I — Despre legile educației	44
Cap. II — Despre educație în monarhii	44
Cap. III — Despre educație în guvernământul despot	48
Cap. IV — Deosebirea dintre efectele educației la cei din antichitate și la noi	49
Cap. V — Despre educație în guvernământul republican	49
Cap. VI — Despre câteva instituții ale grecilor	50
Cap. VII — În ce caz aceste instituții neobișnuite pot fi bune	53
Cap. VIII — Explicarea unui paradox al celor din antichitate în legătură cu moravurile	54

CARTEA V

LEGILE PE CARE LE ÎNTOCMESTE LEGIUITORUL TREBUIE SĂ SE POTRIVEASCĂ CU PRINCIPIUL GUVERNĂMINTULUI	57
Cap. I — Ideea acestei cărți	57
Cap. II — Ce este virtutea în republică	57
Cap. III — Ce este dragostea de republică în democrație	58

Cap. IV — Cum se însuflă dragostea de egalitate și de cumpătare	59
Cap. V — Cum statornicesc legile egalitatea în democrație	60
Cap. VI — În ce fel trebuie să mențină legile cumpătarea în democrație	64
Cap. VII — Alte mijloace de sprijinire a principiului democrației	65
Cap. VIII — Cum trebuie să se potrivească în aristocrație legile cu principiul guvernământului	68
Cap. IX — Cum se potrivesc în monarhie legile cu principiul său	73
Cap. X — Despre promptitudinea activității executive în monarhie	74
Cap. XI — Despre superioritatea guvernământului monarhic	75
Cap. XII — Continuarea aceluiași subiect	77
Cap. XIII — Idee despre despotism	77
Cap. XIV — Cum se potrivesc legile cu principiul guvernământului despotic	78
Cap. XV — Continuarea aceluiași subiect	83
Cap. XVI — Despre transmiterea puterii	85
Cap. XVII — Despre daruri	87
Cap. XVIII — Despre recompensele pe care le acordă suveranul	88
Cap. XIX — Alte consecințe ale principiilor celor trei forme de guvernământ	89

CARTEA VI

CONSECINȚELE PRINCIPIILOR DIFERITELOR GUVERNĂMINTE CU PRIVIRE LA SIMPLITATEA LEGILOR CIVILE ȘI PENALE, LA PROCEDURĂ ȘI LA STABILIREA PEDEPSELOR	94
Cap. I — Despre simplitatea legilor civile în diferitele guvernăminte	94
Cap. II — Despre simplitatea legilor penale în diferitele guvernăminte	96
Cap. III — În ce guvernăminte și în ce cazuri trebuie să se judece după un text precis de lege	98
Cap. IV — Despre felul de pronunțare a hotărîrilor	99
Cap. V — În ce fel de guvernăminte suveranul poate fi judecător	100
Cap. VI — În monarhie, miniștrii nu trebuie să judece	103
Cap. VII — Despre judecătorul unic	104
Cap. VIII — Despre modul de a acuza în diferitele guvernăminte	105

Cap. IX — Despre asprimea pedepselor în diferitele guvernaminte	106
Cap. X — Despre vechile legi franceze	107
Cap. XI — Când un popor este virtuos nu e nevoie de multe pedepse	108
Cap. XII — Despre puterea pedepselor	108
Cap. XIII — Neputința legilor japoneze	110
Cap. XIV — Despre spiritul senatului roman	113
Cap. XV — Despre legile romanilor cu privire la pedepse	113
Cap. XVI — Despre justa proporție între pedepse și infracțiuni	116
Cap. XVII — Despre aplicarea torturii împotriva infractorilor	117
Cap. XVIII — Despre pedepsele pecuniare și despre cele corporale	118
Cap. XIX — Despre legea talionului	119
Cap. XX — Despre pedepsirea părinților pentru greșelile copiilor lor	119
Cap. XXI — Despre clemența principelui	120

CARTEA VII

URMĂRILE DIFERITELOR PRINCIPII ALE CELOR TREI FORME DE GUVERNĂMÎNT CU PRIVIRE LA LEGILE SOMPTUARE, LA LUX ȘI LA CONDIȚIA FEMEILOR	122
Cap. I — Despre lux	122
Cap. II — Despre legile somptuare în democrație	124
Cap. III — Despre legile somptuare în aristocrație	125
Cap. IV — Despre legile somptuare în monarhii	125
Cap. V — În ce cazuri legile somptuare sînt folositoare într-o monarhie	127
Cap. VI — Despre lux în China	128
Cap. VII — Funestele urmări ale luxului în China	130
Cap. VIII — Despre moralitatea publică	130
Cap. IX — Despre condiția femeii în diferitele forme de guvernămînt	131
Cap. X — Despre tribunalul căsnic la romani	132
Cap. XI — Cum s-au schimbat la Roma instituțiile o dată cu forma de guvernămînt	133
Cap. XII — Despre tutela femeilor la romani	135
Cap. XIII — Despre pedepsele fixate de către împărați împotriva desfrîului femeilor	135
Cap. XIV — Legile somptuare la romani	137

Cap. XV — Despre dote și despre avantajele nuptiale în diferitele forme de guvernământ	138
Cap. XVI — Un frumos obicei al samniților	139
Cap. XVII — Despre conducerea exercitată de către femei	139

CARTEA VIII

DESPRE ALTERAREA PRINCIPIILOR CELOR TREI FORME DE GUVERNĂMÎNT	141
Cap. I — Ideea generală a acestei cărți	141
Cap. II — Despre alterarea principiului democrației	141
Cap. III — Despre spiritul de egalitate extremă	144
Cap. IV — O cauză specială a coruperii poporului	144
Cap. V — Despre alterarea principiului aristocrației	145
Cap. VI — Despre alterarea principiului monarhiei	146
Cap. VII — Continuarea aceluiași subiect	147
Cap. VIII — Primejdia alterării principiului guvernământului monarhic	148
Cap. IX — Cît de mult este înclinată nobilimea să apere tronul	149
Cap. X — Despre alterarea principiului guvernământului despotice	150
Cap. XI — Efecte firești ale bunătății și alterării principiilor	150
Cap. XII — Continuarea aceluiași subiect	152
Cap. XIII — Puterea jurământului la un popor virtuos	153
Cap. XIV — Cum duce cea mai mică modificare în organizarea statului la năruirea principiilor	154
Cap. XV — Mijloace foarte eficace pentru menținerea celor trei principii	155
Cap. XVI — Trăsăturile distinctive ale republicii	155
Cap. XVII — Trăsăturile distinctive ale monarhiei	156
Cap. XVIII — Monarhia spaniolă constituia un caz aparte	157
Cap. XIX — Trăsături distinctive ale guvernământului despotice	158
Cap. XX — Concluzia capitolelor precedente	158
Cap. XXI — Despre Imperiul Chinez	159

P A R T E A A D O U A

CARTEA IX

DESPRE LEGI, PRIVITE ÎN RAPORTUL LOR CU FORȚA DEFENSIVĂ	165
Cap. I — Ce măsuri își iau republicile în vederea siguranței lor	165

Cap. II — Confederația trebuie să fie alcătuită din state de aceeași natură, mai ales din state republicane	167
Cap. III — Alte cerințe ale republicii federative	167
Cap. IV — Ce măsuri își iau statele despotice în vederea siguranței lor	168
Cap. V — Ce măsuri își ia monarhia în vederea siguranței sale	169
Cap. VI — Despre forța defensivă a statelor în general	169
Cap. VII — Reflecții	171
Cap. VIII — Cazul în care forța defensivă a unui stat este inferioară forței sale ofensive	172
Cap. IX — Despre forța relativă a statelor	172
Cap. X — Despre slăbiciunea statelor vecine	173

CARTEA X

DESPRE LEGI PRIVITE ÎN RAPORTUL LOR CU FORȚA OFENSIVĂ	174
Cap. I — Despre forța ofensivă	174
Cap. II — Despre război	174
Cap. III — Despre dreptul de cucerire	175
Cap. IV — Unele foloase ale poporului în statul cucerit	177
Cap. V — Gelon, regele Siracuzei	179
Cap. VI — Despre o republică care săvârșește o cucerire	179
Cap. VII — Continuarea aceluiași subiect	181
Cap. VIII — Continuarea aceluiași subiect	181
Cap. IX — Despre monarhia care săvârșește cuceriri în jurul ei	182
Cap. X — Despre cucerirea de către o monarhie a unei alte monarhii	183
Cap. XI — Despre moravurile poporului învins	183
Cap. XII — Despre o lege a lui Cyrus	183
Cap. XIII — Carol al XII-lea	184
Cap. XIV — Alexandru	186
Cap. XV — Alte mijloace de a păstra cele cucerite	190
Cap. XVI — Despre statul despotic care săvârșește cuceriri	190
Cap. XVII — Continuarea aceluiași subiect	191

CARTEA XI

DESPRE LEGILE CARE FUNDAMENTEAZĂ LIBERTATEA POLITICĂ ÎN RAPORTUL EI CU ORÎNDUIREA DE STAT	192
Cap. I — Ideea generală	192
Cap. II — Diferite înțelesuri date cuvîntului libertate	192
Cap. III — Ce este libertatea	193

Cap. IV — Continuarea aceluiași subiect .	194
Cap. V — Despre scopul diferitelor state	194
Cap. VI — Despre orînduirea de stat a Angliei	195
Cap. VII — Despre monarhiile pe care le cunoaștem	207
Cap. VIII — De ce anticii nu aveau o idee prea limpede despre monarhie .	208
Cap. IX — Felul de a gîndi al lui Aristotel	209
Cap. X — Felul de a gîndi al altor autori politici	209
Cap. XI — Despre regii timpurilor eroice la greci .	210
Cap. XII — Despre guvernămîntul regilor Romei și despre felul în care au fost împărțite acolo cele trei puteri .	211
Cap. XIII — Reflecții generale asupra stării Romei după izgonirea regilor	213
Cap. XIV — Cum a început să se schimbe împărțirea celor trei puteri după izgonirea regilor	215
Cap. XV — În ce chip, în starea înfloritoare a republicii, Roma și-a pierdut dintr-o dată libertatea .	217
Cap. XVI — Despre puterea legislativă în republica romană .	218
Cap. XVII — Despre puterea executivă în aceeași republică	219
Cap. XVIII — Despre puterea judecătorească în guvernămîntul Romei	221
Cap. XIX — Despre cîrmuirea provinciilor romane	228
Cap. XX — Sfirșitul acestei cărți	230

CARTEA XII

DESPRE LEGILE CARE FUNDAMENTEAZĂ LIBERTATEA POLITICĂ ÎN RAPORTUL EI CU CETĂȚEANUL

Cap. I — Ideea acestei cărți .	231
Cap. II — Despre libertatea cetățeanului	232
Cap. III — Continuarea aceluiași subiect .	233
Cap. IV — Libertatea poate fi favorizată de natura pedepselor și de proporția lor	233
Cap. V — Despre anumite acuzații care cer o deosebită moderație și prudență .	236
Cap. VI — Despre crima împotriva naturii	238
Cap. VII — Despre crima de lezmajestate	239
Cap. VIII — Despre greșita întrebuintare a denumirii de crimă de sacrilegiu și de lezmajestate .	240
Cap. IX — Continuarea aceluiași subiect	241
Cap. X — Continuarea aceluiași subiect	242
Cap. XI — Despre gînduri	243
Cap. XII — Despre vorbele nesocotite	243

Cap. XIII — Despre scrieri	245
Cap. XIV — Încălcarea regulilor pudorii cu prilejul pedepsirii infracțiunilor	246
Cap. XV — Despre eliberarea sclavului în scopul de a depune ca martor împotriva stăpînului	247
Cap. XVI — Calomnia în crima de lezmajestate	247
Cap. XVII — Despre dezvăluirea conspirațiilor	247
Cap. XVIII — Cît este de primejdios în republici să se pedepsească prea aspru crima de lezmajestate	248
Cap. XIX — Cum se suspendă în republică folosința libertății	250
Cap. XX — Despre legile care, în republică, sînt favorabile libertății cetățeanului	251
Cap. XXI — Despre cruzimea legilor, în republică, față de debitori	252
Cap. XXII — Despre lucrurile care dăunează libertății în monarhie	254
Cap. XXIII — Despre agenții secreți în monarhie	254
Cap. XXIV — Despre scrisorile anonime	255
Cap. XXV — Despre felul de a guverna în monarhie	256
Cap. XXVI — Despre faptul că în monarhie trebuie să se poată ajunge ușor la principe	257
Cap. XXVII — Despre moravurile monarhului	257
Cap. XXVIII — Despre considerația pe care monarhiile trebuie să o arate supușilor lor	258
Cap. XXIX — Despre legile civile în măsură să aducă puțină libertate în guvernămîntul despotic	259
Cap. XXX — Continuarea aceluiași subiect	260

CARTEA .XIII

DESPRE RAPORTURILE PE CARE PERCEPEREA IMPOZITELOR ȘI MĂRIMEA VENITURILOR PUBLICE LE AU CU LIBERTATEA	262
Cap. I — Despre veniturile statului	262
Cap. II — Raționează greșit cel ce afirmă că existența unor impozitemari este bună prin ea însăși	263
Cap. III — Despre dări în țările în care o parte a popoului este legată de pămînt	264
Cap. IV — Despre o republică ce se află într-un asemenea caz	264
Cap. V — Despre o monarhie ce se află într-un asemenea caz	264
Cap. VI — Despre un stat despotic ce se află într-un asemenea caz	265

Cap. VII — Despre impozite în țările în care nu există legătura de pământ	265
Cap. VIII — Cum se păstrează această iluzie	268
Cap. IX — Despre un rău fel de impozit	269
Cap. X — Mărimea impozitelor depinde de natura guvernământului	269
Cap. XI — Despre sancțiunile fiscale	270
Cap. XII — Raportul dintre mărimea impozitelor și libertate	271
Cap. XIII — În ce fel de guvernăminte pot fi sporite impozitele	272
Cap. XIV — Natura impozitelor este legată de guvernământ	272
Cap. XV — Abuz de libertate	273
Cap. XVI — Despre cuceririle mahomedanilor	274
Cap. XVII — Despre mărirea armatelor	275
Cap. XVIII — Despre reducerea impozitelor	276
Cap. XIX — Ce este mai convenabil pentru principe și pentru popor: arendarea impozitelor sau perceperea lor în regie?	276
Cap. XX — Despre arendașii impozitelor	278

P A R T E A A T R E I A

CARTEA XIV

DESPRE LEGI DIN PUNCT DE VEDERE AL RAPORTULUI LOR CU NATURA CLIMEI

Cap. I — Ideea generală	283
Cap. II — Cît de deosebiți sînt oamenii în diferitele clime	283
Cap. III — Contradicție în caracterele anumitor popoare sudice	287
Cap. IV — Cauza imuabilității religiei, moravurilor, obiceiurilor și legilor în țările din Orient	288
Cap. V — Legiuitorii răi au fost cei care au favorizat viciile datorate climei, iar buni cei care s-au împotrivit acestor vicii	288
Cap. VI — Despre cultura pămîntului în țările calde	289
Cap. VII — Despre monahism	290
Cap. VIII — Un bun obicei din China	290
Cap. IX — Mijloace de a stimula hărnicia	291
Cap. X — Despre legile care au legătură cu cumpătarea popoarelor	291
Cap. XI — Despre legile care au legătură cu bolile datorate climei	293

Cap. XII — Despre legile împotriva celor ce se sinucid	295
Cap. XIII — Efecte ale climei din Anglia	296
Cap. XIV — Alte efecte ale climei	297
Cap. XV — Despre încrederea diferită pe care legile au în popor, în raport cu clima	298

CARTEA XV

IN CE FEL SE LEAGĂ LEGILE SCLAVIEI CIVILE CU NATURA CLIMEI	300
--	-----

Cap. I — Despre sclavia civilă	300
Cap. II — Originea dreptului de reducere la sclavie potrivit jurisconsulților romani	301
Cap. III — Altă origine a dreptului de reducere la sclavie	303
Cap. IV — O altă origine a dreptului de reducere la sclavie	303
Cap. V — Despre sclavia negrilor	304
Cap. VI — Adevărata origine a dreptului de reducere la sclavie	305
Cap. VII — Altă origine a dreptului de reducere la sclavie	306
Cap. VIII — Inutilitatea sclaviei la noi	307
Cap. IX — Despre popoare la care libertatea civilă este statornicită în mod general	308
Cap. X — Diferite feluri de sclavie	308
Cap. XI — Ce trebuie să facă legile în privința sclaviei	309
Cap. XII — Abuzurile sclaviei	309
Cap. XIII — Primejdia existenței unui mare număr de sclavi	311
Cap. XIV — Despre sclavii înarmați	312
Cap. XV — Continuarea aceluiași subiect	312
Cap. XVI — Măsuri de precauție ce trebuie luate în formele de guvernământ moderate	313
Cap. XVII — Rînduiri care trebuie să fie statornicite în privința raporturilor dintre stăpîn și sclavi	315
Cap. XVIII — Despre eliberările din sclavie	317
Cap. XIX — Despre dezrobîți și eunuci	319

CARTEA XVI

IN CE FEL SE LEAGĂ LEGILE SCLAVIEI CASNICE CU NATURA CLIMEI	321
Cap. I — Despre sclavia casnică	321
Cap. II — În țările de la miazăzi există între cele două sexe o inegalitate naturală	321

Cap. III — Pluralitatea soțiilor depinde în mare măsură de cheltuielile de întreținere a lor	323
Cap. IV — Despre poligamie. Diferitele ei împrejurări	323
Cap. V — Cauza unei legi din Malabar	324
Cap. VI — Despre poligamie în sine	325
Cap. VII — Despre egalitatea de tratament în cazul pluralității soțiilor	326
Cap. VIII — Despre izolarea femeilor de bărbați	326
Cap. IX — Legătura guvernământului casnic cu cel politic	327
Cap. X — Principiul moralei din Orient	328
Cap. XI — Despre robia casnică nelegată de poligamie	330
Cap. XII — Despre pudoarea naturală	330
Cap. XIII — Despre gelozie	331
Cap. XIV — Despre administrația casei în Orient	332
Cap. XV — Despre divorț și despre repudiere	332
Cap. XVI — Despre repudiere și despre divorț la romani	334

CARTEA XVII

CE LEGĂTURĂ EXISTĂ ÎNTRE LEGILE PRIVITOARE LA SCLAVIA POLITICĂ ȘI NATURA CLIMEI	337
---	-----

Cap. I — Despre sclavia politică	337
Cap. II — Deosebirea dintre popoare în privința curajului	337
Cap. III — Despre clima Asiei	338
Cap. IV — Concluzia celor de mai sus	340
Cap. V — Cuceririle săvârșite de popoarele din nordul Asiei au avut alte efecte decât cele săvârșite de popoarele din nordul Europei	341
Cap. VI — O altă cauză fizică a sclaviei din Asia și a libertății din Europa	342
Cap. VII — Despre Africa și despre America	343
Cap. VIII — Despre capitala unui imperiu	344

CARTEA XVIII

DESPRE LEGI DIN PUNCT DE VEDERE AL RAPORTULUI LOR CU NATURA SOLULUI	345
---	-----

Cap. I — Cum influențează natura solului asupra legilor	345
Cap. II — Continuarea aceluiași subiect	346
Cap. III — Care sînt țările cu solul cel mai cultivat	346
Cap. IV — Alte urmări ale fertilității și ale sterilității solului	347
Cap. V — Despre locuitorii insulelor	348

Cap. VI — Despre țările create prin sîrguința omului	348
Cap. VII — Despre lucrările înfăptuite de oameni	349
Cap. VIII — Legătura generală a legilor	350
Cap. IX — Despre pămîntul Americii	350
Cap. X — Despre numărul oamenilor în raport cu felul în care ei își procură mijloacele de trai	350
Cap. XI — Despre popoarele sălbatice și popoarele barbare	351
Cap. XII — Despre dreptul ginților la popoarele care nu cultivă pămîntul	352
Cap. XIII — Despre legile civile la popoarele care nu cultivă pămîntul	352
Cap. XIV — Despre starea politică a popoarelor care nu cultivă pămîntul	353
Cap. XV — Despre popoarele care cunosc folosirea monedei	353
Cap. XVI — Despre legile civile la popoarele care nu cunosc folosirea monedei	354
Cap. XVII — Despre legile politice la popoarele care nu folosesc moneda	354
Cap. XVIII — Puterea superstiției	355
Cap. XIX — Despre libertatea arabilor și despre robia tătarilor	355
Cap. XX — Despre dreptul ginților la tătari	357
Cap. XXI — O lege civilă a tătarilor	357
Cap. XXII — Despre o lege civilă a neamurilor germanice	358
Cap. XXIII — Despre părul lung pe care îl purtau regii francilor	364
Cap. XXIV — Despre căsătoriile regilor franci	364
Cap. XXV — Childeric	365
Cap. XXVI — Despre majoratul regilor franci	365
Cap. XXVII — Continuarea aceluiași subiect	367
Cap. XXVIII — Despre adopțiune la germani	368
Cap. XXIX — Spiritul sîngeros în care au guvernat regii franci	368
Cap. XXX — Despre adunările poporului la franci	369
Cap. XXXI — Despre autoritatea clerului sub prima dinastie	370

CARTEA XIX

DESPRE LEGI DIN PUNCT DE VEDERE AL RAPORTULUI LOR CU PRINCIPILIILE CARE ALCĂTUIESC SPIRITUL GENERAL, MOĂR-
VURILE ȘI MANIERELE UNUI POPOR

Cap. I — Despre subiectul acestei cărți	371
Cap. II — Cît de necesar este ca spiritele să fie pregătite pentru primirea chiar a celor mai bune legi	371

Cap.	III — Despre tiranie	372
Cap.	IV — Ce este spiritul general	373
Cap.	V — Trebuie să se evite cu tot dinadinsul de a se modifica spiritul general al unui popor	373
Cap.	VI — Nu trebuie să căutăm a îndrepta totul	374
Cap.	VII — Despre atenieni și despre lacedemonieni	375
Cap.	VIII — Urmări ale sociabilității	375
Cap.	IX — Despre vanitatea și despre orgoliul popoarelor	376
Cap.	X — Despre caracterul spaniolilor și cel al chinezilor	377
Cap.	XI — Reflecție	378
Cap.	XII — Despre maniere și despre moravuri în statul despotic	378
Cap.	XIII — Despre maniere la chinezi	379
Cap.	XIV — Care sînt mijloacele firești de schimbare a moravurilor și manierelor unui popor	379
Cap.	XV — Influența guvernămîntului casnic asupra celui politic	381
Cap.	XVI — Cum au contopit unii legiuitori principiile care îi guvernează pe oameni	381
Cap.	XVII — O trăsătură proprie a guvernămîntului Chinei	383
Cap.	XVIII — Consecința capitolului precedent	384
Cap.	XIX — Cum s-a înfăptuit la chinezi această îmbinare a religiei, a legilor, a moravurilor și a manierelor	385
Cap.	XX — Lămurirea unui paradox privitor la chinezi	386
Cap.	XXI — Cum trebuie să se potrivească legile cu moravurile și manierele	387
Cap.	XXII — Continuarea aceluiași subiect	388
Cap.	XXIII — În ce chip legile urmează moravurile	388
Cap.	XXIV — Continuarea aceluiași subiect	388
Cap.	XXV — Continuarea aceluiași subiect	389
Cap.	XXVI — Continuarea aceluiași subiect	390
Cap.	XXVII — Cum pot contribui legile la formarea moravurilor, a manierelor și a caracterului unui popor	391

VOL. II

P A R T E A A P A T R Ă

CARTEA XX

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL VĂZUT DIN
PUNCTUL DE VEDERE AL NATURII ȘI AL SUBÎMPĂRȚIRILOR
SALE

	9
<i>Cap. I</i> — Despre comerț	9
<i>Cap. II</i> — Despre spiritul comerțului	10
<i>Cap. III</i> — Despre sărăcia popoarelor	11
<i>Cap. IV</i> — Despre comerț în diferitele forme de guvernă- mint	11
<i>Cap. V</i> — Despre popoarele care au făcut comerțul de eco- nomie	13
<i>Cap. VI</i> — Cîteva urmări ale unei navigații dezvoltate	14
<i>Cap. VII</i> — Atitudinea Angliei față de comerț	15
<i>Cap. VIII.</i> — Cum a fost stîmjenit uncori comerțul de eco- nomie	15
<i>Cap. IX</i> — Despre practicarea comerțului numai cu u- nele țări	16
<i>Cap. X</i> — O instituție specifică comerțului de economie	17
<i>Cap. XI</i> — Continuarea aceluiași subiect	18
<i>Cap. XII</i> — Despre libertatea comerțului	18
<i>Cap. XIII</i> — Ce spulberă această libertate	19
<i>Cap. XIV</i> — Despre legile comerciale care implică con- fiscarea mărfurilor	20
<i>Cap. XV</i> — Despre constrîngerea debitorilor la achita- rea datoriilor prin privarea lor de libertate	20
<i>Cap. XVI</i> — O lege excelentă	21
<i>Cap. XVII</i> — O lege din Rhodos :	22
<i>Cap. XVIII</i> — Despre judecătorii în materie comercială	22
<i>Cap. XIX</i> — Principele nu trebuie să facă comerț	23
<i>Cap. XX</i> — Continuarea aceluiași subiect	23
<i>Cap. XXI</i> — Despre comerțul practicat în monarhie de câte nobilime	24
<i>Cap. XXII</i> — Reflecție asupra unei chestiuni speciale	24
<i>Cap. XXIII</i> — Pentru care națiuni este dezavantajos să facă comerț	26

CARTEA XXI

DESPRE LEGI PRIVITE ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL,
VĂZUT ÎN LUMINA PREFACERILOR PE CARE EL LE-A SUFERIT
ÎN ÎNTREAGA LUME

Cap. I — Cîteva considerații generale	29
Cap. II — Despre popoarele Africii	30
Cap. III — Trebuințele popoarelor de la sud se deosebesc de cele ale popoarelor de la nord	30
Cap. IV — Deosebirea principală dintre comerțul celor vechi și cel de astăzi	31
Cap. V — Alte deosebiri	32
Cap. VI — Despre comerțul celor vechi	33
Cap. VII — Despre comerțul vechilor greci	39
Cap. VIII — Despre Alexandru. Cuceririle sale	42
Cap. IX — Despre comerțul regilor greci după Alexandru	46
Cap. X — Despre înconjurul Africii	52
Cap. XI — Cartagina și Marsilia	55
Cap. XII — Insula Delos—Mithridate	60
Cap. XIII — Despre spiritul romanilor cu privire la marină	62
Cap. XIV — Despre spiritul romanilor cu privire la comerț	63
Cap. XV — Comerțul romanilor cu barbarii	64
Cap. XVI — Despre comerțul romanilor cu Arabia și cu Indiile	65
Cap. XVII — Despre comerț după prăbușirea Imperiului Roman de Apus	69
Cap. XVIII — O rînduială deosebită	70
Cap. XIX — Despre comerț după slăbirea Imperiului Roman de Răsărit	71
Cap. XX — Cum a răzbit prin negura barbariei comerțul din Europa	71
Cap. XXI — Descoperirea a două lumi noi; starea Europei în legătură cu aceasta	74
Cap. XXII — Despre bogățiile pe care Spania le-a scos din America	78
Cap. XXIII — Problemă	83

CARTEA XXII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU FOLOSIREA MONEDEI

Cap. I — Rostul monedei	84
Cap. II — Despre natura monedei	85
Cap. III — Despre monedele ideale	87

Cap. IV — Despre cantitatea de aur și de argint	88
Cap. V — Continuarea aceluiași subiect	89
Cap. VI — Din ce cauză dobânzile au scăzut la jumătate după descoperirea Indiilor	89
Cap. VII — Cum se fixează prețul lucrurilor în cursul variației bogățiilor convenționale	90
Cap. VIII — Continuarea aceluiași subiect	91
Cap. IX — Despre raritatea relativă a aurului și a argintului	93
Cap. X — Despre cursul schimbului	93
Cap. XI — Despre operațiile pe care le-au efectuat romanii asupra monedelor	103
Cap. XII — Împrejurările în care au efectuat romanii operațiile lor asupra monedei	105
Cap. XIII — Operațiile asupra monedei în epoca împăraților	106
Cap. XIV — Cum creează operațiile de schimb dificultăți statelor despotice	108
Cap. XV — Un obicei existent în unele state din Italia	108
Cap. XVI — Despre ajutorul pe care statul îl poate primi de la bancheri	109
Cap. XVII — Despre datoriile publice	109
Cap. XVIII — Despre stingerea datorilor publice	111
Cap. XIX — Despre împrumuturile cu dobândă	112
Cap. XX — Despre camăta în comerțul maritim	113
Cap. XXI — Despre împrumutul prin contract și despre camăta la romani	114
Cap. XXII — Continuarea aceluiași subiect	115

CARTEA XXIII

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU NUMĂRUL LOCUTORILOR	122
Cap. I — Despre oameni și animale în privința înmulțirii speciei lor	122
Cap. II — Despre căsătorii	123
Cap. III — Despre condiția copiilor	124
Cap. IV — Despre familie	124
Cap. V — Despre diferite categorii de soții legitime	125
Cap. VI — Despre bastarzi, în diferitele forme de guvernământ	126
Cap. VII — Despre consimțământul părinților la căsătorie	127
Cap. VIII — Continuarea aceluiași subiect	128
Cap. IX — Despre fete	129
Cap. X — Ce-i determină pe oameni la căsătorie	129

Cap. XI — Despre asprimea cîrmuirii	130
Cap. XII — Despre numărul fetelor și al băieților în diferite țări	131
Cap. XIII — Despre porturile maritime	131
Cap. XIV — Despre produsele solului care cer un număr mai mare sau mai mic de locuitori	132
Cap. XV — Despre numărul locuitorilor în raport cu meșteșugurile	133
Cap. XVI — Despre atitudinea legiuitorului față de înmulțirea populației	134
Cap. XVII — Despre Grecia și despre numărul locuitorilor ei	135
Cap. XVIII — Despre starea popoarelor înainte de romani	137
Cap. XIX — Depopularea pămîntului	137
Cap. XX — Romanii au fost nevoiți să facă legi pentru înmulțirea populației	138
Cap. XXI — Despre legile romanilor cu privire la înmulțirea populației	138
Cap. XXII — Despre abandonarea copiilor	151
Cap. XXIII — Despre starea lumii după prăbușirea romanilor	152
Cap. XXIV — Schimbări care au avut loc în Europa în privința numărului de locuitori	153
Cap. XXV — Continuarea aceluiași subiect	154
Cap. XXVI — Concluzii	154
Cap. XXVII — Despre legea făcută în Franța pentru stimularea înmulțirii populației	155
Cap. XXVIII — În ce chip se poate reface numărul locuitorilor după o depopulare	155
Cap. XXIX — Despre aziluri	156

P A R T E A A C I N C E A

CARTEA XXIV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU RELIGIA STATORNICITĂ ÎN FIECARE ȚARĂ, EXAMINATĂ ÎN CEEA CE PRIVEȘTE FORMELE EI DE CULT ȘI ÎN SINE	161
Cap. I — Despre religii în general	161
Cap. II — Paradoxul lui Bayle	162
Cap. III — Guvernămîntul moderat se potrivește mai bine cu religia creștină, iar cel despotic cu cea mahomedană	163

Cap. IV — Urmările ce decurg din caracterul religiei creștine și din cel al religiei mahomedane	165
Cap. V — Religia catolică se potrivește mai bine cu o monarhie, iar cea protestantă cu o republică	165
Cap. VI — Alt paradox al lui Bayle	166
Cap. VII — Despre legile de desăvârșire, în religie	167
Cap. VIII — Despre punerea de acord a legilor morale cu cele ale religiei	168
Cap. IX — Despre esenienii	168
Cap. X — Despre secta stoicilor	169
Cap. XI — Despre contemplație	170
Cap. XII — Despre penitențe	170
Cap. XIII — Despre crime care nu pot fi ispășite	171
Cap. XIV — Cum se îmbină forța religiei cu cea a legilor civile	172
Cap. XV — În ce fel legile civile îndreaptă uneori religiile greșite	174
Cap. XVI — În ce fel îndreaptă legile religiei neajunsurile organizării politice	174
Cap. XVII — Continuarea aceluiași subiect	175
Cap. XVIII — În ce fel legile religiei obțin efectul celor civile	176
Cap. XIX — Nu atît adevărul sau falsitatea unei dogme o fac folositoare sau vătămătoare pentru oamenii aflați în starea de societate, cît aplicarea ei corectă sau abuzul de ea	177
Cap. XX — Continuarea aceluiași subiect	178
Cap. XXI — Despre metempsihoză	179
Cap. XXII — Cît este de primejdios ca religia să inspire dezgust față de lucruri indiferente	179
Cap. XXIII — Despre sărbători	180
Cap. XXIV — Despre legile religioase cu caracter local	181
Cap. XXV — Neajunsul trecerii religiei dintr-o țară în alta	182
Cap. XXVI — Continuarea aceluiași subiect	183

CARTEA XXV

DESPRE LEGI ÎN RAPORTUL LOR CU STATORNICIREA RELIGIEI ÎN FIECARE ȚARĂ ȘI CU MANIFESTĂRILE EI EXTERNE	185
Cap. I — Despre sentimentul religios	185
Cap. II — Despre ceea ce determină atașamentul față de diferitele religii	185
Cap. III — Despre temple	187
Cap. IV — Despre slujitorii cultului	189
Cap. V — Despre limitele pe care legile trebuie să le pună bogățiilor clerului	191

Cap. VI — Despre mănăstiri	192
Cap. VII — Despre luxul datorat superstiției	193
Cap. VIII — Despre demnitatea de preot suprem	194
Cap. IX — Despre toleranța religioasă	195
Cap. X — Continuarea aceluiași subiect	195
Cap. XI — Despre schimbarea religiei	196
Cap. XII — Despre legile penale	197
Cap. XIII — O foarte umilă muștrare adresată inchișitorilor din Spania și Portugalia	198
Cap. XIV — Pentru ce religia creștină este atît de detestată în Japonia	201
Cap. XV — Despre răspîndirea religiei	201

CARTEA XXVI

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL PE CARE TREBUIE SĂ-L AIBĂ ELE CU ORDINEA LUCRURILOR ÎN PRIVINȚA CĂRORA SÎNT CHEMATE SĂ STATUEZE	203
Cap. I — Ideea de bază a acestei cărți	203
Cap. II — Despre legile divine și despre cele umane	204
Cap. III — Despre legile civile care sînt contrarii legii naturale	205
Cap. IV — Continuarea aceluiași subiect	206
Cap. V — Cazuri în care se poate judeca după principiile dreptului civil, modificînd principiile dreptului natural	207
Cap. VI — Ordinea succesiunilor depinde de principiile dreptului politic sau civil, iar nu de principiile dreptului natural	208
Cap. VII — Nu trebuie să se rezolve pe baza preceptelor religioase atunci cînd e cazul să se recurgă la preceptele legii naturale	211
Cap. VIII — Nu trebuie să se supună principiilor dreptului denumit canonic chestiunile reglementate de principiile dreptului civil	211
Cap. IX — Chestiunile care trebuie să fie supuse principiilor dreptului civil pot rareori să fie reglementate pe baza principiilor legilor religiei	212
Cap. X — În ce caz trebuie să urmăm legea civilă care îngăduie, iar nu legea religioasă care interzice	214
Cap. XI — Nu trebuie ca tribunalele umane să fie supuse principiilor tribunalelor care au în vedere viața viitoare	215
Cap. XII — Continuarea aceluiași subiect	215
Cap. XIII — În ce caz trebuie să urmăm, în privința căsătoriilor, legile religiei și în ce caz trebuie să ne conformăm legilor civile	216

<i>Cap. XIV</i> — În ce cazuri, în căsătoriile dintre rude, trebuie să ne călăuzim după legile naturii și în ce cazuri trebuie să ne călăuzim după legile civile	218
<i>Cap. XV</i> — Nu trebuie să se reglementeze potrivit principiilor dreptului politic lucrurile care sînt supuse principiilor dreptului civil	222
<i>Cap. XVI</i> — Nu trebuie să se rezolve pe baza regulilor de drept civil chestiunile care se cuvine să fie rezolvate pe baza regulilor de drept politic	224
<i>Cap. XVII</i> — Continuarea aceluiași subiect	225
<i>Cap. XVIII</i> — Despre necesitatea de a se stabili dacă legile care par a se contrazice între ele fac parte din aceeași categorie	226
<i>Cap. XIX</i> — Nu trebuie să se rezolve prin legile civile chestiunile care trebuie să fie rezolvate prin legile domestice	227
<i>Cap. XX</i> — Nu trebuie să se rezolve pe baza principiilor legilor civile chestiunile care țin de dreptul ginților	228
<i>Cap. XXI</i> — Nu trebuie să se rezolve prin legi politice chestiunile care țin de dreptul ginților	229
<i>Cap. XXII</i> — Soarta nenorocită a incasului Atahualpa	229
<i>Cap. XXIII</i> — Dacă printr-o împrejurare oarecare legea politică are un efect distrugător asupra statului, trebuie să se aplice o altă lege politică, care îl menține și care devine uneori o normă de drept al ginților	230
<i>Cap. XXIV</i> — Regulamentele de poliție sînt de alt ordin decît celelalte legi civile	231
<i>Cap. XXV</i> — Nu trebuie să se urmeze dispozițiile generale ale dreptului civil atunci cînd este vorba de lucruri care trebuie să fie supuse unor reguli speciale derivînd din propria lor natură	232
<i>Note</i>	235

VOL. III

P A R T E A A Ș A S E A

CARTEA XXVII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR ROMANE CU PRIVIRE LA SUCCESIUNI

7

Capitol unic — Despre legile romane cu privire la succesiuni

7

CARTEA XXVIII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR CIVILE LA FRANCEZI	21
Cap. I — Despre caracterul diferit al legilor popoarelor germanice	21
Cap. II — Legile barbarilor erau cu totul personale	24
Cap. III — Deosebirea fundamentală dintre legile salice și legile vizigoților și ale burgunzilor	25
Cap. IV — Cum a dispărut dreptul roman în regiunea stăpînită de franci și cum s-a păstrat el în cea stăpînită de goți și de burgunzi	27
Cap. V — Continuarea aceluiași subiect	31
Cap. VI — Cum s-a păstrat dreptul roman în regiunea aflată sub stăpînirea longobarzilor	32
Cap. VII — Cum a dispărut dreptul roman în Spania	33
Cap. VIII — O falsă Capitulară	34
Cap. IX — Cum au dispărut Codurile de legi ale barbarilor și Capitularele	35
Cap. X — Continuarea aceluiași subiect	37
Cap. XI — Alte cauze ale ieșirii din uz a codurilor de legi ale barbarilor, a dreptului roman și a Capitulariilor	37
Cap. XII — Despre cutumele locale; transformarea legilor popoarelor barbare și a dreptului roman	38
Cap. XIII — Deosebirea dintre legea salică, adică a francilor salieni, și cea a francilor ripuari și a altor popoare barbare	41
Cap. XIV — Altă deosebire	42
Cap. XV — Reflecție	43
Cap. XVI — Despre proba cu apă clocotită, statornicită prin legea salică	44
Cap. XVII — Felul de a gîndi al strămoșilor noștri	45
Cap. XVIII — Cum s-a extins proba duelului	48
Cap. XIX — O altă cauză care a determinat ieșirea din uz a legilor salice, a legilor romane și a Capitulariilor	53
Cap. XX — Originea punctului de onoare	54
Cap. XXI — O altă reflecție în privința punctului de onoare la germani	57
Cap. XXII — Despre moravurile legate de dueluri	57
Cap. XXIII — Despre procedura duelului judiciar	59
Cap. XXIV — Reguli stabilite în privința duelului judiciar	60
Cap. XXV — Despre limitele care se puneau duelului judiciar	62
Cap. XXVI — Despre duelul judiciar între una din părți și unul din martori	64

Cap. XXVII — Despre duelul judiciar dintre una din părți și unul dintre vasalii egali ai seniorului. Apelul pentru hotărîre nedreaptă	66
Cap. XXVIII — Despre apelul pentru tăgadă de dreptate	73
Cap. XXIX — Epoca domniei lui Ludovic cel Sfînt	79
Cap. XXX — Observație asupra apelurilor	82
Cap. XXXI — Continuarea aceluiași subiect	83
Cap. XXXII — Continuarea aceluiași subiect	84
Cap. XXXIII — Continuarea aceluiași subiect	85
Cap. XXXIV — Cum a devenit secretă procedura	86
Cap. XXXV — Despre cheltuielile de judecată	87
Cap. XXXVI — Despre partea publică . . .	89
Cap. XXXVII — Cum au căzut în desuetudine Așezămintele lui Ludovic cel Sfînt	92
Cap. XXXVIII — Continuarea aceluiași subiect	95
Cap. XXXIX — Continuarea aceluiași subiect	97
Cap. XL — În ce chip s-au introdus formele judiciare ale decretalelor	99
Cap. XLI — Fluxul și refluxul jurisdicției bisericești și al jurisdicției laice	100
Cap. XLII — Renașterea dreptului roman și ceea ce a rezultat de aici. Modificări în privința tribunalelor	102
Cap. XLIII — Continuarea aceluiași subiect	105
Cap. XLIV — Despre proba cu martori	106
Cap. XLV — Despre cutumele din Franța	107

CARTEA XXIX

DESPRE MODUL DE A ALCĂTUI LEGILE	111
Cap. I — Despre spiritul legiuitorului	111
Cap. II — Continuarea aceluiași subiect	
Cap. III — Legile care par să nă corespundă intențiilor legiuitorului sînt adeseori conforme cu ele	112
Cap. IV — Despre legile care vin în contradicție cu intențiile legiuitorului	113
Cap. V — Continuarea aceluiași subiect	113
Cap. VI — Legile care par identice nu au întotdeauna același efect	114
Cap. VII — Continuarea aceluiași subiect. Necesitatea de a alcătui cu chibzuială legile	115
Cap. VIII — Legile care par identice nu au întotdeauna o cauză identică	116
Cap. IX — Legile grecești și romane pedepseau sinuciderea din motive diferite	116

Cap. X — Legile care par opuse au uneori la bază același spirit	118
Cap. XI — În ce mod pot fi comparate două legi diferite	118
Cap. XII — Legile care par identice sînt uneori diferite în realitate	119
Cap. XIII — Nu trebuie să separăm legile de scopul în vederea căruia sînt făcute. Despre legile romane privitoare la furt	120
Cap. XIV — Nu trebuie să separăm legile de împrejurările în care au fost făcute	122
Cap. XV — Uneori este bine ca o lege să-și prevadă ea singură măsura de caracter	123
Cap. XVI — Chestiuni care trebuie să fie observate la întocmirea legilor	124
Cap. XVII — Un fel greșit de a da legi	129
Cap. XVIII — Despre ideile de uniformitate	130
Cap. XIX — Despre legislatori	131

CARTEA XXX

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL LOR CU INSTITUIREA MONARHIEI

Cap. I — Despre legile feudale	132
Cap. II — Despre izvoarele legilor feudale	133
Cap. III — Originea vasalității	134
Cap. IV — Continuarea aceluiași subiect	135
Cap. V — Despre cuceririle francilor	136
Cap. VI — Despre goți, despre burgunzi și despre franci	137
Cap. VII — Diferite moduri de a împărți pămînturile	138
Cap. VIII — Continuarea aceluiași subiect	139
Cap. IX — Justa aplicare a legii burgunzilor și a celei a vizigoților cu privire la împărțeala pămînturilor	140
Cap. X — Despre servaj	141
Cap. XI — Continuarea aceluiași subiect	143
Cap. XII — Pămînturile împărțite între barbari nu erau supuse la dări	146
Cap. XIII — Care erau dările aplicate romanilor și galilor în monarhia francilor	150
Cap. XIV — Despre ceea ce se numea <i>census</i>	153
Cap. XV — Ceea ce se numea <i>census</i> nu se percepea decît de la servi, iar nu de la oamenii liberi	155
Cap. XVI — Despre <i>fideles</i> (<i>leudes</i>) sau vasali	158
Cap. XVII — Despre serviciul militar al oamenilor liberi	160
Cap. XVIII — Despre autoritatea dublă	163
Cap. XIX — Despre compoziții la popoarele barbare	166

Cap. XX — Despre ceea ce s-a numit mai târziu jurisdicția seniorilor	172
Cap. XXI — Despre jurisdicția teritorială a bisericilor	176
Cap. XXII — Jurisdicțiile erau instituite înainte de sfârșitul celei de-a doua dinastii	179
Cap. XXIII — Ideea generală a cărții <i>Despre instituirea monarhiei franceze în Galii</i> , de abatele Dubos	182
Cap. XXIV — Continuarea aceluiași subiect. Reflecție asupra bazei sistemului	183
Cap. XXV — Despre nobilimea franceză	187

CARTEA XXXI

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL PE CARE ÎL AU ELE CU PREFACERILE CE AU AVUT LOC ÎN MONARHIILE LOR

Cap. I — Schimbări în privința demnităților și a feudelor	196
Cap. II — Cum a fost reformat guvernământul civil	200
Cap. III — Autoritatea majordomilor	203
Cap. IV — Care era spiritul poporului cu privire la majordomi	206
Cap. V — Cum au obținut majordomii comanda armatelor	207
Cap. VI — A doua epocă a declinului regilor din prima dinastie	209
Cap. VII — Despre înaltele dregătorii și despre feude în timpul majordomilor	211
Cap. VIII — În ce fel au fost transformate alodiile în feude	212
Cap. IX — Cum au fost transformate în feude bunurile bisericesti	216
Cap. X — Avuțiile clerului	217
Cap. XI — Starea Europei pe vremea lui Carol Martel	219
Cap. XII — Înființarea dijmelor	223
Cap. XIII — Despre alegerea episcopilor și abaților	226
Cap. XIV — Despre feudele lui Carol Martel	227
Cap. XV — Continuarea aceluiași subiect	228
Cap. XVI — Contopirea titlului de rege cu demnitatea de majordom. A doua dinastie	228
Cap. XVII — O particularitate în alegerea regilor din cea de-a doua dinastie	230
Cap. XVIII — Carol cel Mare	233
Cap. XIX — Continuarea aceluiași subiect	234
Cap. XX — Ludovic Debonarul	235

Cap. XXI — Continuarea aceluiași subiect	238
Cap. XXII — Continuarea aceluiași subiect	239
Cap. XXIII — Continuarea aceluiași subiect	240
Cap. XXIV — Oamenii liberi au dobândit dreptul de a poseda feude	244
Cap. XXV — Principala cauză a slăbirii celei de-a doua dinastii. Schimbare în privința alodiilor	245
Cap. XXVI — Schimbare în privința feudelor	248
Cap. XXVII — Altă schimbare care a avut loc în privința feudelor	250
Cap. XXVIII — Schimbări care au avut loc în privința înalțelor demnități și a feudelor	251
Cap. XXIX — Despre natura feudelor după domnia lui Carol Pleșuvul	252
Cap. XXX — Continuarea aceluiași subiect	254
Cap. XXXI — Cum a pierdut coroana Imperiului casa domnitoare a lui Carol cel Mare	256
Cap. XXXII — Cum a trecut coroana Franței în mâinile familiei domnitoare a lui Hugues Capet	257
Cap. XXXIII — Unele consecințe ale perpetuității feudelor	258
Cap. XXXIV — Continuarea aceluiași subiect	264

APĂRAREA „SPIRITULUI LEGILOR“	267
LĂMURIRI ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR“	323
RĂSPUNSURI ȘI EXPLICAȚII DATE FACULTĂȚII DE TEOLOGIE	328
RĂSPUNS LA OBSERVAȚILE LUI GROSLEY ASUPRA „SPIRITU- LUI LEGILOR“	359
	367

Note

A N E X E

Indice de materii	413
Indice de nume	432
Table de materii	453
Vol. I	453
Vol. II	466
Vol. III	472